

Sahibkarlığa və Bazar
İqtisadiyyatının İnkişafına
Yardımlı Fondu

Beynəlxalq
Özəl Sahibkarlıq
Mərkəzi

İSLAHAT TƏKLİFLƏRİ TOPLUSU

Siyasət Yazıları

Bakı - 2017

İSLAHAT TƏKLİFLƏRİ TOPLUSU. (siyasət yazıları). Bakı 2017. 364 səhifə.

*Bu kitab Beynəlxalq Özəl Sahibkarlıq Mərkəzinin
(Center for International Private Enterprise)
dəstəyi ilə hazırlanıb.
Burada təsvir olunan məzmun və yerləşdirilən məlumatlar
Beynəlxalq Özəl Sahibkarlıq Mərkəzinin rəsmi mövqeyini
əks etdirməyə bilər.*

Redaktor: Dr. Sabit BAĞIROV,
*Sahibkarlığa və Bazar İqtisadiyyatının
İnkişafına Yardım Fondunun prezidenti*

© **Sahibkarlığa və Bazar İqtisadiyyatının İnkişafına Yardım Fondu (SBİİYF)**
Center for International Private Enterprise (CIPE, Washington DC)

MÜNDƏRİCAT

Qısaltmalar	6
Ön söz	8
Abil Bayramov, Sahibkarlıq subyektlərinin yoxlanmasının məqsədəuyğunluq sərhədləri haradan keçir?	12
1. Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamalarla bağlı xarici ölkələrin təcrübəsi	14
2. Sahibkarlıq sahəsində yoxlamalarla bağlı mövcud vəziyyətin qısa icmalı	20
3. Sahibkarlıq sahəsində yoxlamalara yeni yanaşma	23
4. Sahibkarlıq sahəsində mövcud yoxlama sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	34
Dr. Azər Mehtiyev, İnvestisiyaların stimullaşdırılması siyasəti: onu necə gücləndirmək olar?	39
1. İnvestisiya əsaslı artım modelinə keçidin zəruriliyi	40
2. Azərbaycanı investisiya fəallığı: meyllər və problemlər	46
3. İnvestisiyaların stimullaşdırılması siyasəti necə olmalıdır?	72
4. İnvestisiyaların stimullaşdırılması siyasətinin gücləndirilməsi üçün təklif və tövsiyələr	84
İlkin Qarayev, Lizinq fəaliyyətində dövlət siyasəti	88
1. Azərbaycanda lizinq	89
2. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən əsas lizinq şirkətləri haqqında	92
3. Beynəlxalq təcrübə	95
4. Azərbaycanda lizinq bazarının problemləri	97
5. Lizinqin üstünlükləri və çatışmazlıqları	99
6. Azərbaycanda Lizinqin inkişaf etdirilməsi üçün təkliflər	100
Dr. İncilab Əhmədov, Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiya problemləri: maneələr və həlli yolları	102
1. Ədəbiyyat icmalı	103
2. Uğurlu nümunələr	104
3. Təbii resurslardan asılılıq və iqtisadi diversifikasiya	106
4. Azərbaycan iqtisadiyyatının artım və tənəzzül dövrləri	109
5. Artım dövründə diversifikasiya istiqamətində olan maneələr	114
6. Hazırda diversifikasiya istiqamətində yaranan maneələr	116
7. İqtisadi diversifikasiyanı hansı ardıcılıqla həyata keçirməli?	117
8. İqtisadi diversifikasiyanı şərtləndirən amillər	123
9. Siyasi və iqtisadi qərarlar və addımlar	128
10. Nəticə və tapıntılar	130
11. Təvsiyələr	131

Kənan Aslanlı, Azərbaycanca dövlətin innovasiya siyasətinin

təkmilləşdirilməsi yolları.....	134
1. Əsas anlayışlar: innovasiya, milli innovasiya sistemi, innovasiya siyasəti1	134
2. Resursla zəngin ölkələrdə innovasiya xərcləri və milli gəlirin dinamika tsikli	139
3. Azərbaycanda əsas innovasiya göstəriciləri	141
4. Azərbaycanda innovasiya siyasətinin hüquqi əsasları.....	146
5. İnnovasiya siyasətini həyata keçirən dövlət qurumları, institusional asaslar və innovasiya infrastrukturunu.....	153
6. Dövlət innovasiya siyasəti və özəl sektor şirkətləri	155
7. Problemin həlli üçün siyasətlər: İnnovasiya siyasətinin məqsədləri və mümkün tədbirləri	165
8. Yekun tapıntılar və tövsiyələr	169

Qalib Toğrul, Dövlət antiinhisar siyasətinin səmərəliliyinin artırılması

yolları.....	189
1. Azərbaycanda antiinhisar siyasətinin formalaşdırılması və inkişafı.....	191
2. Antiinhisar siyasətini həyata keçirən dövlət qurumları.....	195
3. Milli iqtisadiyyatın rəqabətlik indeksi	198
4. Dövlət antiinhisar siyasətinin səmərəli aparılmasına mane olan amillər	200
5. Antiinhisar siyasətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları	213
6. Gözlənilən çətinliklər və onların aradan qaldırılması	217

Dr. Rasim Həsənov, Özəlləşdirmə: dövlət aktivlərindən istifadənin

səmərəliliyinin yüksəldilməsi vasitəsi kimi.....	221
1. Milli iqtisadi idarəetmə modelinin səmərəliliyi: təşəkküldən təkmilliyə doğru inkişaf.....	224
2. Dövlət aktivlərinin idarəçiliyi xüsusiyyətləri: inkişaf potensialından istifadənin səmərəliliyi və məhsuldarlığın yüksəldilməsi vəzifələri	225
3. Özəlləşdirmənin çağdaş missiyası: iqtisadiyyatın struktur və institusional transformasiyası mexanizmi kimi.....	230
4. Nəticə və tövsiyələr	237

Rövşən Ağayev, Regionlarda klasterlərin yaradılması və inkişafı

yolları.....	252
1. Tədqiqatın əsas məqsədləri	253
2. Ərazi klasterlərinin regional iqtisadi inkişafda rolu və onların formalaşması üçün zəruri şərtlər.....	253
3. Regional inkişaf və klaster mexanizminin tətbiqi ilə bağlı hüquqi normaların təhlili	261

4. Ərazi klasterlərinin formalaşdırılması sahəsində dövlət siyasəti	264
5. Ərazi klasterlərinin inkişafına mane olan əsas faktorlar	269
6. Regional klasterlərin inkişafına mane olan amillərin aradan qaldırılması üçün mümkün mexanizmlər	271
7. Tədqiqatın əsas nəticələri	276
8. Əsas tapıntılar	276
9. Təvsiyələr	277

Samir ƏLİYEV, Manatın devalvasiyasının biznesə mənfi təsirinin

azaldılmasında dövlət siyasəti.....	279
1. Devalvasiyanın makroiqtisadi dayanıqlığa təsiri	281
2. Milli valyutanın ucuzlaşmasının (devalvasiyanın) biznesə təsiri	294
3. Devalvasiyanın sahibkarlığa təsirinin azaldılması üçün dövlətin dəstəyinin əsas istiqlamətləri	310
4. Devalvasiyanın biznesə təsirinin yaratdığı risklər.....	319
5. Böhran şəraitində müxtəlif ölkələrdə KOS-lara dövlət dəstəyinin əsas istiqlamətləri	327
6. Nəticə və təklif.....	332

Vahid Məhərrəmov, Aqrar sektorda subsidiyalar siyasəti effektivliyinin

artırılması yolları	336
1. Xülasə.....	336
2. Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi	337
3. Subsidiyaların verilməsində şəffaflığın təmin edilməsi	341
4. Sektorlar, subsektorlar üzrə subsidiyaların verilməsi	342
5. Stehsalı stimullaşdıran əsas amillər	348
6. Subsidiya ilə bağlı ÜTT-nin Azərbaycan qarşısında qoyduğu şərtlər	354
7. Komissiyalar, tələb olunan sənədlər	355
8. Beynəlxalq təcrübə	356
9. Subsidiyalar siyasəti effektivliyinin artırılmasına dair təvsiyələr	358
10. Əmtəlik məhsula görə veriləcək subsidiyadan əldə olunacaq nəticə	362

QISALTMALAR

AB	Avropa Birliyi
AÇG	“Azəri-Çıraq-Günəşli”
AHT	Açıq Hökumət Tərəfdaşlığı
AİB	Asiya İnkişaf Bankı
AMB	Azərbaycan Mərkəzi Bankı
APEC	Asia-Pacific Economic Cooperation, Asiya-Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlığı Təşkilatı
ARDNF	Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu
ASC	Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
ASDŞ	Antiinhisar Siyasəti üzrə Dövlətlərarası Şura
ASİHMĐX	Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçılarının Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidməti
AYİB	Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı
AZN	Azərbaycan manatı
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
CƏB	Cari Əməliyyatlar Balansı
DB	Dünya Bankı
DİF	Dünya İqtisadi Forumu (<i>World Economic Forum</i>)
DİP	Dövlət İnvestisiya Proqramı
DGK	Dövlət Gömrük Komitəsi
DSK	Dövlət Statistika Komitəsi
DTT	Dünya Ticarət Təşkilatı
GCR	Global Competition Review (<i>Beynəlxalq Rəqabət İcmalı</i>)
HPBS	Hasılının Pat Bölgüsü Sazişi
XİZ	Xüsusi İqtisadi Zona
İQİ	İstehlak qiymətləri indeksi
İN	İqtisadiyyat Nazirliyi
İT	İnformasiya Texnologiyaları
ICN	International Competition Network (<i>Beynəlxalq Rəqabət Şəbəkəsi</i>)
İXM	İnzibati Xətalər Məcəlləsi
MBNP	Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası (<i>Publik Hüquqi Şəxsi</i>)
MERCOSUR	Mercado Comu'n del Cono Sur (<i>Subregional Ticarət-iqtisadi İttifaqı</i>)
MFP	Milli Fəaliyyət Planı
NAFTA	North American Free Trade Agreement (<i>Azad Ticarət Haqqında Şimali Amerika Sazişi</i>)

NEM	Nominal Effektiv Məzənnə
QRİ	The Global Competitiveness Index (<i>Qlobal Rəqabətlik İndeksi</i>)
RAX	Rusiya Antiinhisar Xidməti
REM	Real Effektiv Məzənnə
SOCAR	Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti
SKMF	Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu
SSRİ	Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı
OECD	Organisation for Economic Cooperation and Development (<i>İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı</i>)
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
UNCTD	United Nations Conference on Trade and Development (<i>BMT-nin Ticarət və İnkişaf Konfransı</i>)

ÖN SÖZ

Bu kitab Azərbaycanda iqtisadi islahatlara dair 10 siyasət yazısının toplusudur. Siyasət yazılarının mövzuları Sahibkarlığa və Bazar İqtisadiyyatının İnkişafına Yardım Fondunun və Beynəlxalq Özəl Sahibkarlıq Mərkəzinin ekspertləri tərəfindən 2016-cı ilin sentyabr ayında seçilib, yəni Azərbaycan iqtisadiyyatının islahatlarına dair Strateji Yol Xəritələri hələ hazırlanarkən. Ümumiyyətlə həmin dövrə nəzər yetirsək nələrə görərik?

2016-cı il islahat ruhlu iqtisadi qərarlarla çox zəngin il olub. Öncəki illəri belə adlandırmaq çətindir. 2000-ci illərin ortalarından Azərbaycan böyük neft gəlirləri əldə etməyə başlamışdı. Beləki, 2005-2014-cü illərdə yalnız Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun (ARDNF) gəlirləri 116 milliard dolları aşmışdı. Ən böyük gəlirlər isə - 19.8 milliard dollar ARDNF-na 2011-ci ildə daxil olmuşdur. 2005-2014-cü illərdə Azərbaycan sanki “arxayınlıq dövrü”nü yaşayırdı.

Arxayınlığın iqtisadi səbəbləri yüksək neft gəlirləri ilə təmin edilən:

- 1) ÜDM-in yüksək artım templəri;
- 2) Dövlət büdcəsinin yüksək artım templəri;
- 3) Cari Əməliyyatlar Hesabında profisit;
- 4) dövlət sərmayə yatırımlarının (investisiyaların) artımı;
- 5) aşağı səviyyəli inflyasiya;
- 6) əhali gəlirlərinin artımı;
- 7) xarici borclanmanın aşağı səviyyəsi;
- 8) xarici valyuta ehtiyatlarının artımı və s.

Siyasi səbəblər kimi opponentlik institutlarının (siyasi partiyalar, QHT-lər, media) zəifliyi qeyd edilə bilər. Arxayınlıq dövrünün nəticəsi Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya neft bazarı konyukturundan yüksək dərəcəli asılılığı olmuşdur.

Bu dövrdə yüksək gəlirlər əldə edən bir çox digər resurs ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da intensiv islahatlarla müşahidə edilmirdi. Əlbətdə, bu illərdə müəyyən islahat xarakterli qərarlar qəbul olunurdu, lakin qeyri-neft sektorunun inkişafı, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi vacibliyi bəyan edilsə də, adekvat addımlar atılmırdı. 2014-cü ilin ortalarında neftin dünya bazarlarında 2 dəfədən çox ucuzlaşması Azərbaycanda da narahatçılığın yaranmasına səbəb olmuşdur. 2015-ci il fevralın 21-də Azərbaycan manatı ABŞ dollarına nisbətən 38 % ucuzlaşdırıldı. Lakin bu addım, büdcə problemlərinin həlli üçün yetərli olmadı və 2015-ci il dekabrın 21-də Azərbaycan manatı yenidən ucuzlaşdırıldı. Beləliklə, 2015-ci ilin sonuna manat ilin əvvəlinə nisbətən təxminən 2 dəfə dəyərindən salındı.

2014-cü ilin sonlarında başlayan və 2015-ci illəri əhatə edən dövrü “artan narahatçılıq dövrü” adlandırmaq olar.

2015-ci ildəki iki devalvasiya iqtisadiyyatın bütün subyektlərinə (fərdi sahibkarlar,

özəl və dövlət şirkətləri, maliyyə qurumları və s.) mənfə təsir göstərmişdir. Bunu həm SBİİYF-in 2016-cı ildə 1000 kiçik sahibkar arasında keçirdiyi sorğu, həm də Azərbaycanda fəaliyyətdə olan 100 AB şirkəti arasında keçirilən sorğu göstərmişdi.

Manatın dəyərsizləşməsi, ümumiyyətlə, iqtisadiyyatda uzun illər ərzində formalaşmış tarazlığın pozulmasına da səbəb olmuşdur.

“Artan narahatçılıq dövrü”nün sonlarında sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə 2015-ci ilin oktyabrından başlayaraq mühüm qərarlar qəbul edildi: sahibkarlıq subyektlərinin iki il müddətinə yoxlamalarının dayandırılması (vergi yoxlamaları və dövlət təhlükəsizliyi məsələləri istisna olmaqla), sahibkarlıq fəaliyyətinə xüsusi icazələrin (lisenziyaların) alınması prosedurların xeyli asanlaşdırılması, gömrükdə korrupsiya və inhisarçılıq risklərinin böyük səviyyədə azaldılmasına yönələn broker şirkətlərinin fəaliyyətinin dayandırılması, investisiyaların təşviqi və s. Lakin bu vacib qərarlar, hələ hər hansı iqtisadi islahatlar konsepsiyası və ya antiböhran proqramı çətiri altında qəbul olunan qərarlar deyildi və daha çox pərakəndəlik təsiri bağışlayırdı. Antiböhran proqramının hazırlanmasına ehtiyac açıq-aydın görünsədə, bu barədə rəsmi dairələrdə danışmaq sanki yasaqlanmışdır. Halbuki, neft qiymətlərinin enməsindən çətin vəziyyətə düşən Rusiyada və Qazaxıstanda antiböhran proqramları geniş şəkildə müzakirə edilirdi (neft amilindən asılılıq bizdəkindən daha aşağı səviyyədə olsa da).

2016-cı ilin daha bir özəlliyi ondan ibarət idi ki, ilk dəfə olaraq dövlət qurumları islahatların hazırlanmasına qeyri-hökumət ekspertlərini də dəvət etmişlər. Məsələn, 2016-cı ilin əvvəlində Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının təşəbbüsü ilə qeyri-hökumət ekspertlərindən (iqtisadiyyat sahəsində fəaliyyət göstərən QHT-lər, Universitet professorları) ibarət xüsusi qrup yaradılmışdır və təklif edilmişdir ki, qısa müddətdə antiböhran (iqtisadi islahatlar) təkliflər paketi hazırlansın. Belə bir təkliflər paketi qısa müddətdə hazırlanaraq Dövlət Şurasına təqdim edildi. Təkliflər paketi İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən müsbət qiymətləndirilmişdir.

Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin 10 yanvar 2016-cı il tarixli nitqində qeyd edilirdi ki: “... biz daha səmərəli işləməliyik və iqtisadi inkişaf templərini daxili resurslar hesabına, düşünülmüş siyasət, islahatlar, o cümlədən **struktur islahatları** nəticəsində təmin etməliyik... Xüsusilə **qeyri-neft sektorunun** inkişafı böyük əhəmiyyət daşıyır”.

2016-cı ilin mart ayından islahatların gücləndirilməsi müşahidə edilirdi. İlin sonuna qədər qəbul edilən mühüm və sistemli xarakter daşıyan qərarlar bunlar olmuşdur:

- 1) 16.03.2016 – Prezidentin Sərəncamı ilə iqtisadiyyatın əsas sektorlarına dair strateji yol xəritələrinin əsas istiqamətləri təsdiqlənmişdir;
- 2) 20.04.2016 – Prezident Fərmanı ilə İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi yaradılmışdır;
- 3) 06.12.2016 – Prezidentin Fərmanı ilə Strateji Yol Xəritələri (12 istiqamət üzrə) təsdiq edilmişdir.

Strateji Yol Xəritələrinin təsdiqlənməsi öncəsi bu sənədlərə rəy bildirmək üçün Prezident Administrasiyasının təşəbbüsü ilə 54 qeyri-hökumət ekspertlərindən ibarət qrup yaradıldı. Bu qrupa həm yerli həm də xarici ekspertlər daxil edilmişdi (İqtisad və Xəzər Universiteti professorları, bir sıra biznes-assosiasiya və QHT rəhbərləri, Dünya Bankı, BMT, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, ABŞ İnkişaf Agentliyi, Almaniya İnkişaf Agentliyi, Avropa Nümayəndəliyi və digər). O da qeyd olunmalıdır ki, Strateji Yol Xəritələrinin hazırlanmasında da müvafiq işçi qrupların üzvü olaraq bir çox qeyri-hökumət ekspertləri iştirak etmişdir.

2016-cı ildə SYX-nin hazırlanması prosesinə paralel olaraq mühüm qərarların qəbul edilməsi davam edirdi: fiskal problemlərin həllinə yönələn; biznes-mühitin yaxşılaşması istiqamətində və maliyyə sektorunda sabitliyin təmin edilməsi istiqamətlərində. Mühüm qərarlardan bunları qeyd edə bilərik:

- 1) gömrük sistemində islahatlara dair əlavə tədbirlər haqqında PF* (04.03.2016);
- 2) lisenziyalar və icazələr haqqında qanunun qəbul edilməsi (15.03.2016);
- 3) bəzi tikinti obyektlərinə icazələrin verilməsi sisteminin sadələşdirilməsi PF (19.05.2016);
- 4) özəlləşdirmənin təkmilləşdirilməsi barədə PF (19.05.2016);
- 5) gömrükdə «yaşıl dəhliz»-in istifadəsinin yaxşılaşdırılması barədə PF (21.05.2016);
- 6) biznesin mühiti əlverişliyinin və ölkənin beynəlxalq reytinglərinin yüksəldilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında PS (13.07.2016);
- 7) «ABAD» sisteminin yaradılması (23.09.2016);
- 8) ixracın inkişafına dair tədbirlər barədə PF (05.10.2016);
- 9) «Tik-İdarə et-Təhvil ver» modelinin tətbiqinə dair PF (07.12.2016);
- 10) kredit büroları haqqında qanunun tətbiqinə dair PF (07.12.2016);
- 11) nağdsız hesablaşmalar haqqında qanunun qəbul edilməsi (15.12.2016) və s.

SYX-nin və 2015-in oktyabrından başlayaraq qəbul edilmiş islahat ruhlu qərarların səmərəsi və uğuru mövcud problemlərin dərin araşdırılmasını və həlli yollarının tapılmasını tələb edir. Məhz bu məqsədlə SBİİYF ekspertləri 2014-cü ilin oktyabrından başlayaraq bir sıra aktual mövzularda araşdırmalar aparmış və siyasət sənədləri hazırlamışlar.

Bu kitaba daxil edilən siyasət yazılarının mövzuları seçilərkən aşağıdakı suallara cavabların tapılması vacib hesab edilmişdi:

* PF – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı

- 1) İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi necə aparılmalıdır?
- 2) Klasterlərin inkişafı hansı qərarlardan keçir?
- 3) Devalvasiyaların sahibkarlığa mənfi təsirlərini necə azaltmaq olar?
- 4) Kənd təsərrüfatında subsidiyalar nəyə görə verilməlidir?
- 5) Rəqabət mühitinin yaxşılaşdırılması nələri tələb edir?
- 6) Böyük özəlləşdirmə nəyə görə aparılmalıdır?
- 7) Lizinçi necə inkişaf etdirmək mümkündür?
- 8) Sahibkarlıq subyektlərinin yoxlanılması sistemi necə təkmilləşdirilə bilər?
- 9) İnvestisiyaların artması haralardan keçir?
- 10) Yenilikçilik (innovasiyalar) siyasəti necə qurulmalıdır?

Bu sualları cavablandırmaq məqsədi ilə SBİİYF ekspertləri müvafiq araşdırmalar aparmış və tövsiyələr paketləri hazırlamışlar. Bu kitab həmin araşdırmaları və tövsiyələr paketlərini əhatə edən siyasət yazıları toplusudur. Siyasət yazılarının müəllifləri bunlardır: Abil Bayramov (hüquqşünas, Mülki Cəmiyyətə Doğru İB rəhbəri), Dr. Azər Mehtiyev (iqtisadçı, İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım Mərkəzinin rəhbəri), İlkin Qarayev (sahibkar, AzEKO Konsultinq şirkətinin prezidenti), Dr. İncilab Əhmədov (iqtisadçı, Xəzər Universitetinin professoru), Kənan Aslanlı (iqtisadçı), Qalib Toğrul (iqtisadçı, İqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzinin rəhbəri), Dr. Rasim Həsənov (iqtisadçı, İqtisad Universitetinin professoru), Rövşən Ağayev (iqtisadçı, İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım Mərkəzinin vitse-prezidenti), Samir Əliyev (iqtisadçı, İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım Mərkəzinin eksperti), Vahid Məhərrəmov (iqtisadçı).

2017-ci ilin aprel – iyul aylarında siyasət yazıları dəyirmi masalarda müzakirə edilmişdi. Müzakirələrdə müxtəlif maraqlı tərəflərin (Nazirliklər, Elmlər Akademiyası, Universitetlər, Sahibkar birlikləri, Audit şirkətləri, xarici inkişaf agentlikləri, banklar, SOCAR, Dövlət Neft Fondu, konsaltinq şirkətləri) nümayəndələri, ayrı-ayrı tanınmış ekspertlər, QHT rəhbərləri və sahibkarlar iştirak etmişlər. Hər kəsə dərin minnətdarlığımızı bildiririk. Bütün dəyirmi masalarda iştirak etmiş və dəyərli qeydlər etmiş İqtisadiyyat Nazirliyi və İqtisadi İslahatlar Mərkəzinə təşəkkürümüzü bildirmək istərdik.

Siyasət yazılarının hazırlanması Beynəlxalq Özəl Sahibkarlıq Mərkəzinin dəstəyi ilə mümkün olmuşdur. Həmin təşkilata dərin minnətdarlığımızı bildiririk.

SBİİYF ümid edir ki, bu kitabda təqdim edilən araşdırma nəticələri və təkliflər SYX-lərnin uğurlu tədbiqinə öz töhvəsini verəcək.

Sabit Bağrov,
*Sahibkarlığa və Bazar İqtisadiyyatının
İnkişafına Yardım Fondunun prezidenti*

SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNİN YOXLANMASININ MƏQSƏDƏUYĞUNLUQ SƏRHƏDLƏRİ HARADAN KEÇİR?

Abil BAYRAMOV,

Mülki Cəmiyyətə Doğru İctimai Birliyin sədri

XÜLASƏ

Bu tədqiqat Azərbaycanda sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların yeni sistemini özündə əks etdirən qanunvericiliyin təhlilinə həsr olunub. Yeni qanunvericiliyin tətbiqi təcrübəsini qiymətləndirmək imkanı olmadığından, təhlil başlıca olaraq müsbət xarici təcrübəyə əsaslanmaqla yoxlamalara yeni yanaşmanı əks etdirən qanunvericilik müddəalarını əhatə edir. Xarici və yerli təcrübənin müqayisəli təhlili sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamalarla bağlı bir sıra maraqlı nəticələrə gəlməyə imkan verib.

Təcrübə göstərir ki, dövlət nəzarəti sistemi dövlətin tənzimləyici siyasətindən birbaşa asılıdır. Nəzarət elə şəkildə təşkil olunmalıdır ki, yoxlama tədbirləri təkəzə pozuntu faktlarını müəyyən etməyə və uyğun təsir tədbirləri görməyə yox, həm də qanuna riayət etmə davranışını stimullaşdırmağa xidmət etmiş olsun. Bu baxımdan, yoxlamalarla bağlı son illərdə qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarının Azərbaycanda sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin mahiyyətə yeni, daha mü-tərəqqi sistemini formalaşdıracağı gözlənilir.

Yoxlamalara münasibətdə yeni yanaşmanı əks etdirən qanunvericiliyin təhlili göstərir ki, onun müddəaları xarici ölkələrin müsbət təcrübəsinə əsaslanır. Lakin yoxlamaların yeni sistemi hələ tam tətbiq olunmadığından və sahibkarlıq sahəsində yoxlamalar qanunla dayandırıldığından yeni sistemin gözləntilərə nə dərəcədə cavab verdiyini indidən söyləmək çətindir.

Tədqiqatda mövcud yoxlama sisteminin üstün tərəfləri qeyd olunmaqla yanaşı təkmilləşdirilməli olan sahələr və onların təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təkliflər də öz əksini tapıb. Təkliflərin bir çoxu alternativ variantları özündə əks etdirir:

GİRİŞ

Dünya bazarlarında neftin qiymətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi nəticəsində yaranan böhranlı vəziyyət göstərdi ki, ölkə iqtisadiyyatının neft sektorundan asılılığının aradan qaldırılması, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və biznes mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində təxirəsalınmaz tədbirlər görülməlidir. Məhz bu zərurətdən çıxış edərək hökumət həmin istiqamətlərdə son illər bir sıra əhəmiyyətli addımlar atmışdır.

Sahibkarlığın inkişafı və biznes mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində atılan ən mühüm addımlardan biri sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamalarla bağlıdır. Hələ

2010-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti “Sahibkarlıq sahəsində yoxlamaların nizama salınması və istehlakçıların hüquqlarının qorunmasının təmin edilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında” fərman imzalamışdı. Həmin fərmanla istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə aparılan yoxlamaların vahid qaydasının və sahibkarlıq sahəsində yoxlamaların mütəmadiyi haqqında məlumatın əldə edilməsini mümkün edən Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən aparılan vahid məlumat reyestrinin formasının və aparılması qaydasının hazırlanaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edilməsi üçün Nazirlər Kabinetinə iki ay vaxt verilmişdi. Eyni zamanda fərmanda sahibkarlıq sahəsində aparılan hər bir yoxlamanın reyestrdə qeydiyyata alındıqdan sonra həyata keçirilə bilməsi tələbi öz əksini tapmışdı.

2011-ci il fevralın 15-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların vahid məlumat reyestrinin forması və aparılması qaydası haqqında Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi barədə” fərmanı ilə Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların vahid məlumat reyestrinin forması və aparılması qaydası haqqında Əsasnamə təsdiq edildi. Əsasnamə sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların vahid məlumat reyestrinin formasını, habelə onun aparılması, istifadə edilməsi və məlumatların mühafizəsi qaydalarını müəyyən edir.

2012-ci il sentyabrın 28-də Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Kollegiyası “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların vahid məlumat reyestrindən məlumatın əldə edilməsi üzrə inzibati rəqlament”in təsdiq edilməsi barədə qərar qəbul etdi. Rəqlamentə əsasən, sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların vahid məlumat reyestrindən məlumat əldə edilməsi üzrə elektron xidmət sahibkarlıq fəaliyyəti subyektləri olan fiziki və hüquqi şəxslərə sorğu əsasında onlara dair yoxlamalar və nəticələri barədə məlumatın təqdim olunmasıdır.

2013-cü il iyulun 2-də “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında” Qanun qəbul edildi. Qanun sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların məqsəd və prinsiplərini, təşkili və aparılması qaydalarını, yoxlamalar zamanı yoxlayıcı orqanların, onların vəzifəli şəxslərinin hüquq və vəzifələrini, sahibkarların hüquq və maraqlarının müdafiəsi ilə bağlı tələbləri müəyyən edir. Qanunun 6.3.-cü maddəsində göstərilir ki, yoxlayıcı orqanların və onların nəzarət sahələrinin siyahısı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti) tərəfindən müəyyən edilir. Qanunun tətbiqi ilə bağlı Fərmanda bunun üçün Nazirlər Kabinetinə iki ay vaxt verilmişdi. Lakin fərmanın qəbulundan üç ildən artıq vaxt keçsə də yoxlayıcı orqanların və onların nəzarət sahələrinin siyahısı hələ müəyyən edilməyib.

12 may 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti “Yoxlama suallarının siyahısının forması və tətbiqi Qaydası”nın təsdiq edilməsi haqqında və “Məhsul nümunələrinin götürülməsi ilə bağlı yoxlayıcı orqanın çəkdiyi xərclərin sahibkar tərəfindən əvəzinin ödənilməsi Qaydaları və müddətləri” barədə Qərarlar qəbul etdi. Yoxlama sualları ilə bağlı Qaydalarda qeyd olunur ki, yoxlama suallarının

siyahısının tətbiqinin məqsədi sahibkar haqqında məlumatların toplanmasında, yoxlamaların nəticələrinin təhlili və qiymətləndirilməsində sistemliliyin, yoxlamaların səmərəliliyinin, şəffaflığının, yoxlama prosesinin sadələşdirilməsinin təmin edilməsidir. Artıq bir sıra nazirliklər tərəfindən yoxlama suallarının siyahısı tərtib olunub və həmin qurumların internet sahifələrində siyahı ilə tanış olmaq mümkündür (Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi yanında Texniki Tənzimləmə və Standartlaşdırma üzrə Dövlət Nəzarəti Xidmətinin həyata keçirdiyi nəzarət sahələri üzrə yoxlama suallarının siyahısı; Nəqliyyat Nazirliyinin struktur bölmələrinin və tabeli qurumların nəzarət sahəsinə aid sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamalar zamanı istifadə olunacaq yoxlama suallarının siyahısı və s.).

2015-ci il oktyabrın 20-də “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması haqqında” Qanun qəbul edildi. Bu qanunla 2015-ci il noyabrın 1-dən sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamalar iki il müddətinə dayandırıldı.

Göründüyü kimi son illər ərzində sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamalarla bağlı mühüm qanunvericilik aktları qəbul edilib. Gözlənilir ki, qanunvericilikdə baş vermiş dəyişikliklər sahibkarlığın inkişafına mane olan əsassız, vəzifədən sui-istifadə etməklə, qaydalara riayət edilmədən, heç bir zaman intervalı gözlənilmədən həyata keçirilən yoxlamaların aradan qaldırılmasına mühüm təsir göstərəcək. 2017-ci il noyabrın 1-dək yoxlamalar dayandırıldığından “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında” Qanunun sahibkarlığın inkişafına real təsirini qiymətləndirmək mümkün deyil. Bu baxımdan, tədqiqatda həmin qanunun müddəalarına münasibətdə yoxlamalarla bağlı təşəkkül tapmış ölkədaxili təcrübə və xarici ölkələrin müsbət təcrübələri əsas götürüləcəkdir.

1. SAHİBKARLIQ SAHƏSİNDƏ APARILAN YOXLAMALARLA BAĞLI XARİCİ ÖLKƏLƏRİN TƏCRÜBƏSİ

Müxtəlif ölkələrin institusional strukturu onlara xas hüquqi, mədəni, iqtisadi və digər özünəməxsusluqları səbəbindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu fərq özünü iqtisadi fəaliyyətin yoxlanılması və nəzarətə məsul istənilən qurumun və təftiş sisteminin quruluşunda da göstərir. İqtisadi fəaliyyətə nəzarət müasir nəzarət orqanlarının yaradılmasına qədər də mövcud olub və əsasən keyfiyyət və təhlükəsizliklə bağlı narahatlıqların təsiri altında formalaşmış və ya kommersiya fəaliyyətini rəqabətdən qoruma vasitəsi kimi çıxış edib. Belə nəzarət tədbirləri ya özünütənzimləməyə, ya da yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən həyata keçirilən nəzarətə əsaslanıb. Mərkəzi hökumət tərəfindən təyin olunan müfəttişlərin iştirakını nəzərdə tutan modelə əsaslanan nəzarət sonradan yaranıb. Məsələn, istehsalat təhlükəsizliyinin dövlət nəzarəti sisteminə daxil edilməsi XIX əsrdə baş verib. Ötən dövr ərzində ayrı-ayrı ölkələrdə iqtisadi fəaliyyətə, xüsusilə sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinə nəzarət və yoxlama səlahiyyətlərini həyata keçirən orqanların bütöv sistemi yaradılıb. Lakin həmin orqanların və nəzarət

sisteminin opti- mallığı hər zaman müzakirə predmeti olub və müxtəlif ölkələr onları daha risk yönümlü və effektiv etmək üçün islahatlar aparmağa təşəbbüs göstərirlər. Avropa Şurasına üzv olan bir sıra dövlətlərin təcrübəsində müsbət nümunə sayılan islahat təşəbbüslərinə nəzər salsaq, onların hər birində bizim üçün də faydalı ola biləcək məqamlar görə bilərik.¹

1.1. İtaliya

2011-ci ildə İtaliya diaqnostik təhlilin nəticələri üzrə yoxlama sistemini yenidən nəzərdən keçirməyə və islah etməyə başladı. İslahatın məqsədi yoxlama sisteminin risklərə tam uyğunluğunu təmin etmək, nəzarət orqanları arasında koordinasiyanı təkmilləşdirmək və məmur aparatını kiçiltmək idi. Birinci mərhələdə inzibati prosedurların sadələşdirilməsi haqqında qanunun 14-cü maddəsi ilə nəzarət tədbirlərinin sadələşdirilməsi və onların risk yönümlü olmasının təmin edilməsi üçün iqtisadi fəaliyyət subyektlərinə nəzarətin bütün sisteminin rasionallaşdırılması və koordinasiyası haqqında tələb müəyyənləşdirildi.² Bu məqsədlə qanun hökumətə qismən və tam təkrarlanmanın qarşısının alınması, həmçinin iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin yükünün azaldılması üçün yoxlamaların koordinasiyası və planlaşdırılması haqqında müddəalar qəbul etmək səlahiyyəti verir.

Nazirlər Şurasının sədri aşağıdakı konkret tövsiyələri nəzərə almaqla milli, regional və yerli orqanlara prosedurları və təcrübəni 14-cü maddəyə uyğun olaraq təkmilləşdirməyə kömək məqsədilə rəhbər prinsiplər qəbul etdi.³

Tənzimləmənin şəffaflığı. Dövlət orqanları iqtisadi fəaliyyət subyektlərini onların öhdəlikləri və qanunvericiliyə uyğun olaraq onlara münasibətdə irəli sürülən tələblər barədə xəbərdar etməli, yoxlamaya məruz qalan şəxslər arasında daha geniş məlumatlandırmanı təmin etməklə izah haqqında onların xahişinə vaxtında cavab verməlidirlər. Xüsusilə, rəhbər prinsiplər yoxlama siyahılarını işləyib hazırlamağa və istifadəyə verməyə çağırır. Siyahılar tələbləri daha şəffaf və anlaşılıqlı etməli, həmçinin müxtəlif strukturların təcrübəsini standartlaşdırmalıdır.

Riskə mütənasiblik. Yoxlama tədbirləri nəzərdən keçirilən hər bir fəaliyyət növünə uyğun olan risklər əsasında planlaşdırılmalıdır. İlkin risk qiymətləndirməsi məlumatlar və nəticələr əsasında qurulmalıdır, yəni normativ tələblərin yerinə yetirilməsi zamanı risk ehtimalına əlavə olaraq cəmiyyət üçün bilavasitə/faktiki riski də nəzərə almalıdır.

¹Bu hissədə əsasən Florentin Blank və Cüzeppe Ottimofiore tərəfindən hazırlanmış “Avropa Şurasına üzv dövlətlərin iqtisadi sahədə yoxlama və nəzarət tədbirlərinin aparılmasına məsul olan tənzimləyici və nəzarət orqanları – struktur, təcrübə və nümunələr” adlı texniki sənəddən istifadə olunub.

²http://www.oecd-ilibrary.org/governance/better-regulation-in-europe-italy-2012_9789264204454-en Dövlətlərin iqtisadi sahədə yoxlama və nəzarət tədbirlərinin aparılmasına məsul olan tənzimləmə və nəzarət orqanları – struktur, təcrübə və nümunələr” adlı texniki sənəddən istifadə olunub.

³24 yanvar 2013-cü il tarixli Konferensiya aktı. www.arca.regione.lombardia.it

İqtisadi fəaliyyət subyektləri ilə münasibətlərdə əməkdaşlıq strategiyası. Müfəttişlər yoxlanılan şəxslərlə konstruktiv münasibətlər qurmalıdırlar. Beləliklə, onlar nəzərə almalıdırlar ki, nəzarət tədbirləri hüquqi mənafehin effektiv müdafiəsini təmin etmək məqsədi daşıyır. Bu mənada rəhbər prinsiplər yoxlama siyahılarını işləyib hazırlamağı, planlaşdırılan yoxlamalar barədə imkan daxilində daha erkən xəbərdarlıq etməyi, məlumat bankı yaratmağı və normativ tələblərə əməl etməyə stimullaşdırma mexanizmləri işləyib hazırlamağı tövsiyə edir.

Əməkdaşların hazırlığı və yenidən hazırlığı. Yeni yanaşmanı mənimsəmək üçün müfəttişlər mütləq təlim kursu keçməlidir. Həmin kurslarda iqtisadi fəaliyyət subyektləri ilə əməkdaşlığa, fəaliyyətin şəffaflığına, digər dövlət orqanları ilə qarşılıqlı fəaliyyətə və normativ tələblərə əməl etmənin stimullaşdırılmasına xüsusi əhəmiyyət verilir.

İnformasiyanın açıqlanması və yoxlama nəticələrinin şəffaflığı. Rəhbər prinsiplər yoxlama nəticələrinin açıqlanması və vahid məlumat bankının formalaşdırılması yolu ilə stimullaşdırma mexanizminin yaradılmasını nəzərdə tutur.

İtaliyada təftiş fəaliyyəti əsasən regional səviyyədə koordinasiya edilir. Bu mənada ən perspektivli təşəbbüs Yoxlamaların Vahid Reyestri (RUC – Registro Unico dei Controlli) hesab edilir. Hazırda reyestrə bir sıra regionların kənd təsərrüfatı və yeyinti sənayesi müəssisələri daxil edilib. Yoxlama tədbirlərinin bir-birini təkrarlamasının və təftiş orqanlarının işinin effektivliyinin artırılması məqsədilə belə vahid informasiya sistemlərinin bütün nəzarət orqanlarında və milli səviyyədə yaradılması nəzərdə tutulur.⁴

1.2. Litva

Qlobal maliyyə böhranından və yeni koalisiyanın seçkilərdəki qələbəsindən sonra 2009-cu ildə başlanan islahatlar prosesində sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin yoxlanılmasına yeni yanaşma və onun reallaşdırılmasının yeni mexanizm və alətləri tətbiq edilməyə başlandı. Avropa Birliyinə daxil olma yeni yoxlama sisteminin nəticələrinin sosial rifah nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirməyə imkan verdi. Qiymətləndirmələrə görə islahat xüsusilə ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində müsbət nəticələr verdi.

Hazırda dünyada yoxlamaların keçirilməsinin ən yaxşı ilkin hüquqi əsası hesab edilən dövlət idarəçiliyi haqqında qanuna nəzarət barədə əhatəli bölmə daxil edildi ki, həmin bölmənin innovativ aspekti iqtisadi fəaliyyət subyektlərinə təlimatların və mötəbər tövsiyələrin təmin edilməsindən ibarətdir.⁵ Qanun nəzarət fəaliyyətini özündə təkcə yoxlamaları deyil, eyni zamanda iqtisadi fəaliyyət subyektləri üçün tövsiyə və konsultasiyaları, məlumatların təhlilini və normativ tələblərə əməl etmənin təmin edilməsi tədbirlərini əks etdirən fəaliyyət kimi təsbit edir. Qanun həmçinin bir sıra prinsipləri müəyyənləşdirir: yükün azaldılması, yoxlama və digər nəzarət tədbirlərinin

⁴http://www.oecd-ilibrary.org/governance/better-regulation-in-europe-italy-2012_9789264204454-en
⁵OECD (2015)? Regulatory Policy in Lithuania^ Focusing on the Delivery Side? OCDE Reviews of Regulatory Reform, OECD Publishing.

mütənasibliyi, yoxlamaların aparılmasının əsası kimi risklərin qiymətləndirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinə yardım göstərilməsi öhdəlikləri, vəzifə səlahiyyətlərini aşma hallarının sayının azaldılması məqsədilə yoxlamalar və cəzaların funksional fərqləndirilməsi. Yeni hüquqi baza, əlavə olaraq, cəza sahəsində bir sıra əhəmiyyətli dəyişikliklər nəzərdə tutur: birincisi, fəaliyyətinin ilk ilində iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin fəaliyyətinin dayandırılması haqqında qərar qəbul edilə bilməz; ikincisi, verilmiş cəzaların sayı yoxlamaların məhsuldarlıq göstəricisi kimi çıxış edə bilməz; üçüncüsü, cərimələr hüquq normalarının az əhəmiyyətli pozuntusu hallarında tutula bilməz.

Dövlət idarəetməsi haqqında qanun onu da nəzərdə tutur ki, sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin təlimatlandırılması nəzarət sisteminin prioritetidir. Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinə verilən rəsmi tövsiyələri yerinə yetirmək məcburidir. Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektləri həmin tövsiyələri yerinə yetirməyə görə, hətta onlar yanlış olsa belə, sanksiyalara məruz qala bilməzlər. “Mötəbər tövsiyələr” haqqında müddəalara uyğun olaraq müfəttişliklərin telefon məlumat mərkəzləri yaradılıb ki, onların da məqsədi məsləhətlərin verilməsinin sabit yüksək keyfiyyətini təmin etməkdir.

İslahatların başladığı 2013-cü ildən sonrakı ilk illərdə Litva bir sıra istiqamətlər üzrə mühüm nəticələr əldə etmək potensialını nümayiş etdirdi. Bunlara bütün əsas yoxlama orqanları üçün yoxlama siyahılarının hazırlanması və tətbiqi, ən mühüm təftişlər üçün risk yönümlü planlaşdırma proqramlarının tətbiqi, bir sıra iri inspeksiyalar daxilində telefon məlumat mərkəzlərinin yaradılması və vergi müfəttişliyinin online xidmətlərinin inkişafı, həmçinin yoxlama orqanlarının məhsuldarlığının qiymətləndirilməsi meyarlarının tətbiqi kimi istiqamətləri aid etmək olar.

1.3. Bosniya və Hersoqovina

Bosniya və Hersoqovina aparılan islahatların kompleks xarakteri və yoxlamaların idarə olunmasının informasiya sisteminin tətbiqinə görə xeyli maraq kəsb edir.

2004-cü ildə “yoxlamaların birləşdirilməsi modeli”nin həyata keçirilməsi çərçivəsində Bosniya və Hersoqovina bütün yoxlamaların (vergi yoxlamaları və dövlət xidmətləri və strukturlarının yoxlamaları istisna olmaqla) aparılmasına məsul olan dövlət müfəttişliyini təsis etdi. Ölkənin mürəkkəb institusional quruluşu səbəbindən biri Serbiya Respublikası, digəri isə Bosniya və Hersoqovina Federasiyası üçün olmaqla iki müstəqil struktur, həmçinin regional səviyyədə yoxlama orqanları yaradıldı. Serbiya Respublikasında dövlət müfəttişliyinin rəhbərliyi nazirlər şurası tərəfindən təyin olunur və ona hesabatlıdır. Beləliklə, dövlət müfəttişliyi ayrı-ayrı nazirliklərin təsirindən qaçmaqda nüfuz və müəyyən status əldə etdi.

İslahat nəzarət strukturlarının birləşdirilməsi ilə məhdudlaşmadı, yoxlamaların planlaşdırılması və aparılmasının bütün sistemini əhatə etdi, o cümlədən, personalın hissəvi yerdəyişməsi aparıldı və hər bir struktur üçün yoxlamalar haqqında qanun qəbul edildi. Qanunvericilikdə dövlət müfəttişliyinin səlahiyyət dairəsi və səlahiyyət-

ləri, həmçinin yeni daxili standart prosedurlar təsbit olundu. Bundan əlavə, yoxlamalar haqqında qanunla yoxlamaların risk yönümlü planlaşdırılması və bütün müfəttişlər tərəfindən yoxlama siyahılarının məcburi istifadəsi tələbi də var.

Yoxlamalar haqqında qanunda həmçinin vahid informasiya sisteminin yaradılması nəzərdə tutuldu. Bu, çox zaman qabaqcıl təcrübə kimi qeyd olunur, çünki tam funksionallığı ilə tam inteqrasiya olunmuş sistemdir və yoxlamaların risklər əsasında planlaşdırılmasına daha kompleks yanaşmadan istifadə edir. Sistemin tətbiqi vahid yoxlama və nəzarət strukturları çərçivəsində nəzarət funksiyalarının konsolidasiyasının məntiqi yekunu idi. İnformasiya və planlaşdırma sisteminin islahatı yoxlamaların qismən və tam təkrarlanmasının azalmasına kömək etdi.

1.4. Sloveniya

Sloveniyada aparılan islahatlar (xüsusilə nəzarət sisteminin və onun funksiyalarının konsolidasiyası və prosedurların razılaşdırılması sahəsində) müsbət təcrübə nümunələrindən biridir. 1995-ci ildə sistemə gətirilən ilk dəyişikliklər dövlət idarəçiliyi funksiyalarını dövlət və bələdiyyə hakimiyyət orqanları arasında bölüşdürdü. Eyni zamanda müfəttişliklər də müstəqil orqanlarda birləşdirildi və nisbi muxtariyyət üstünlüklərindən istifadə etməyə başladı. Müfəttişlərə müstəqil qərarlar qəbul etmək səlahiyyəti verildi. 2002-ci ilin sistem islahatları çərçivəsində müxtəlif nəzarət orqanları arasında koordinasiya və qarşılıqlı fəaliyyətin təmin edilməsinə, birgə yoxlamaların təşkilinə, informasiya mübadiləsi və hüquqi yardımın davamlı stimullaşdırılmasına məsul olan nazirliklərarası əlaqələndirici orqanın (təftiş şurası) yaradılması kimi mühüm dəyişikliklər edildi. İndi nəzarət orqanları ayrıca və muxtar (büdcə, kadr ehtiyatları və ixtisaslaşma baxımından) təsisatlardır.

Yoxlama nəzarəti haqqında qanunla məqsədi nəzarət orqanları, onların fəaliyyəti və iş metodlarını əlaqələndirmək olan yoxlama şurası təsis edildi. Yoxlama (təftiş) şurası bilavasitə özəl sektoru tənzimləyən nəzarət orqanlarının (maliyyə idarəsi, səhiyyə müfəttişliyi, bazarlar üzrə müfəttişlik, ərzaq təhlükəsizliyi, veterinarlıq və bitki mühafizəsi idarəsi), yoxlama obyektləri sırasında özəl sektorun az təmsil olunduğu orqanların (nüvə təhlükəsizliyi idarəsi və ya daxili işlər müfəttişliyi) və istisnasız olaraq dövlət sektorunda məşğul olan müfəttişliklərin (müdafiə və dövlət sektoru müfəttişliyi) fəaliyyətini koordinasiya edir. Şura dövlət müfəttişliklərinin rəhbərlərinin təmsil olunduğu daimi fəaliyyət göstərən orqandır. 2005-ci ildən etibarən şura kiçik hüquqpozuntularının araşdırılması səlahiyyətinə də malikdir, halbuki bu səlahiyyət əvvəllər məhkəmələrə aid idi.

Yoxlamaların daha dərin koordinasiyası sonrakı islahatlar nəticəsində mümkün oldu. 2007-ci ildə edilən dəyişikliklər müfəttişlər arasında regional koordinasiya imkanını təmin etdi. Bütövlükdə islahatlar yoxlamaların sayının azalmasına və sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin sayının artmasına (2007-ci ildəki 155 mindən 2012-ci ildə 187 minədək) kömək etdi.

1.5. Böyük Britaniya

Böyük Britaniya da bir neçə orqan tərəfindən nəzarət olunan ərazidə fəaliyyət göstərən müəssisə onun tərəfindən normativ tələblərin yerinə yetirilməsinin yoxlanılması məqsədləri üçün yerli orqanlardan biri ilə tərəfdaşlıq münasibətlərinə daxil olmaq hüququna malikdir. Əgər Tənzimləmənin Səmərəliliyinin Artırılması üzrə İdarə (Better Regulation Delivery Office) belə ilkin orqanla tərəfdaşlığı təqdir edirsə, seçim bütün yerli tənzimləyicilər tərəfindən də tanınır. İlkin orqan belə müəssisə ilə sıx qarşılıqlı fəaliyyətdə normativ tələblərə əməl olunmasını izləyə və eyni zamanda geniş və sanballı tövsiyələr təqdim edə bilər. İlkin orqanın tövsiyələri sonradan bütün yerli tənzimləyicilər tərəfindən dəstəklənir. Bu, müəssisələrə imkan verir ki, müvafiq normativ hüquqi aktların tələbləri baxımından onların daxili prosedurlarının, metodların və s. ilkin orqan tərəfindən təsdiqindən sonra fəaliyyəti daha inamla həyata keçirsinlər. Belə sistem həmçinin normativ tələblərə əməl edilməsini təmin edir, çünki təcrübədə əməkdaşlar xarici normativ tələblərdən daha çox daxili qaydaları yaxşı anlayırlar və rəhbər tuturlar. Çox vaxt ilkin orqan milli yoxlama planı işləyib hazırlayır ki, yoxlamaların təkrarlanmasından qaçmaq və adekvat məlumat mübadiləsinin təmin etmək mümkün olsun. Problemlər yarandığı hallarda, ilkin orqan şirkətdəki proseslərin daha əhatəli öyrənilməsi nəticəsində çəkdiyi əlavə xərclərini məsləhət və tövsiyələrin verilməsi hesabına ödəyə bilər. Beləliklə, sistem qismən sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin özləri tərəfindən maliyyələşdirilir.

Qida hazırlanması və restoran xidmətləri ilə məşğul olan ictimai iaşə müəssisələri, restoranlar və digər kiçik müəssisələr üçün hazırlanmış “Təhlükəsiz yeyinti məhsulları – biznesin yaxşılaşdırılması” (“Safer Food, Better Business” - SFBB) paketi sadə izahlar yolu ilə mürəkkəb tələblərin yerinə yetirilməsində iqtisadi fəaliyyət subyektlərinə dövlət orqanları tərəfindən necə kömək göstərilə bilməsinin gözəl nümunəsidir. Əksər hallarda kiçik və orta müəssisələr ərzaq təhlükəsizliyi tələblərini xüsusilə çətin yerinə yetirilə bilən hesab edirlər. SFBB paketi təkcə anlaşılıq bələdçi deyil, o, təsdiq edir ki, tənzimləyici tələbləri sadə və aydın addımlar dilinə “çevirmək” gücündədir və eyni zamanda iqtisadi fəaliyyət subyektlərini xəbərdar edir ki, bu bələdçi müfəttişlər üçün məcburidir (hər halda təcrübədə). Bələdçidə ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində AI-nin tələblərinə uyğun gələn və şirkətlər tərəfindən tətbiqi zəruri olan bir sıra addımlar təsvir olunur. Nəticə etibarilə, bələdçinin bütün tələblərini bir-birinin ardınca yerinə yetirən iqtisadi fəaliyyət subyekti qanunvericiliyə riayət etmiş olur.

Əməyin mühafizəsi idarəsi (ƏMİ) tərəfindən aparılan yoxlamalar yoxlama obyektinin seçilməsinə münasibətdə risk yönümlü yanaşmanın dəyərli nümunəsidir. Əslində, təcrübədə ƏMİ yoxlamaları istisnasız olaraq fəaliyyəti yüksək risklə bağlı olan, pis reputasiyaya malik və ya təhlükəli qayda pozucuları hesab edilən təşkilatlarda təyin edir. Ölüm və ya zədələrlə nəticələnən halların ən çox müşahidə edildiyi sahələr, məsələn, tikinti sahəsi mütləq qaydada yoxlama planlarına daxil edilir. ƏMİ bu istiqə-

mətdə əsas diqqəti tələblərə riayət etmənin yoxlanılmasından daha çox risklərin minimuma endirilməsinə yönəldir. Planlaşdırmaya risk yönümlü yanaşma və profilaktik tədbirlər ölüm halları və istehsalat zədələnmələri göstəricilərinin aşağı düşməsinə kömək edib. Bununla yanaşı son illərdə ƏMİ tərəfindən aparılan yoxlamaların sayı da xeyli azalıb.⁶

2. SAHİBKARLIQ SAHƏSİNDƏ YOXLAMALARLA BAĞLI MÖVCUD VƏZİYYƏTİN QISA İCMALI

2.1. Yoxlamaların əvvəlki mexanizmlərinə qısa baxış

2013-cü il iyulun 2-də “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında” Qanun qəbul edilənədək yoxlamaların tənzimlənməsi ilə bağlı xaotik vəziyyət sahibkarlıq subyektlərinin əsassız yoxlamalara, qeyri-adekvat cərimələrə və qeyri-rəsmi ödənişlərə məruz qalmasına səbəb olurdu. Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının tədqiqatlarının nəticələri göstərir ki, 2012-ci ildə bir müəssisə üzrə yoxlamaların orta illik sayı 12 olub. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2012-ci ildə bir müəssisə üzrə yoxlamaların orta sayı Azərbaycanda 11 olubsa, bu rəqəm Gürcüstanda 1, Ukraynada 4, Belarusiyada 5 təşkil edib. Heç bir pozuntunun aşkarlanmadığı nəticəsiz yoxlamaların yüksək göstəricisi də (61%) sübut edir ki, sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamalar dayandırılanadək ölkədə sahibkarların fəaliyyətinə dövlət nəzarəti ifrat dərəcədə olub. Beynəlxalq təcrübə isə göstərir ki, dövlət nəzarətinin səmərəliliyi yoxlamaların sayı və əhatə dairəsi ilə ölçülmür. Səmərəli dövlət nəzarəti modelinə malik olan ölkələrdə səmərəliliyin əsasını yoxlamaların şəffaflığı və düzgün şəkildə planlaşdırılması təşkil edir.

Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların vahid məlumat reyestrinin tətbiqi və yoxlamaların tənzimlənməsi ilə bağlı qanunun qəbulunadək yoxlama orqanlarının həyata keçirdiyi yoxlamaların sayına və əhatə dairəsinə nəzarət mexanizmi mövcud deyildi. Yoxlayıcı orqan istənilən müəssisədə yoxlama aparmaq hüququna malik idi. Yoxlamalar üçün hər hansı dövrilik mövcud deyildi. Yoxlayıcı orqan kimi çıxış edən dövlət idarəsi yoxlamaları istənilən vaxt apara bilərdi. Yoxlayıcı orqan yoxlamanın məqsədini özü müəyyənləşdirirdi. Yoxlamaların sayına məhdudiyət də yox idi. Belə ki, yoxlayıcı orqan il ərzində bir müəssisədə keçirilən yoxlamaların sayını əvvəlki yoxlamanın nəticələrinin olmamasını nəzərə almadan özü müəyyənləşdirirdi. Rəsmi yoxlamadan əlavə, dövlət idarəsi müəssisəyə baş çəkərək hər şeyin qaydasında olduğunu “yoxlamaq” hüququna malik idi.

Yoxlayıcı orqanların məhdudiyətsiz hüquqları ilə yanaşı yoxlamaya məruz qalan

⁶Florentin Blank və Cüzeppe Ottimofiore. Avropa Şurasına üzv dövlətlərin iqtisadi sahədə yoxlama və nəzarət tədbirlərinin aparılmasına məsul olan tənzimləyici və nəzarət orqanları – struktur, təcrübə və nümunələr. ECCU-PRECOP-TP-6/2015

sahibkarlıq subyektləri proqnozlaşdırma bilmədikləri yoxlamalara hər zaman hazır olmaq “səksəkəsi” yaşayırdılar. Belə ki, sahibkarlıq subyektlərinin yoxlama barədə əvvəlcədən məlumat əldə etmək imkanı yox idi. Sahibkarlar yoxlamalarını səbəbini, eləcə də yoxlamanın qanuni olub-olmamasını müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirdilər. Onlar yoxlamaları həyata keçirən idarələrin nümayəndələrinin gəlməsinə hər zaman, hətta onlar getdikdən sonra da hazır olmalı idilər. Bundan əlavə, rübün və ya ilin sonunda eyni zamanda bir neçə dövlət müəssisəsindən yoxlama gələ bilərdi. Sahibkarlıq subyektləri yoxlamanın aparılması üçün zəruri imkanları və şəraiti də təmin etməli idilər.

Yanğın təhlükəsizliyi, əməyin mühafizəsi, sanitariya, ətraf mühitin mühafizəsi və s. üzrə qaydaları və normaları vahid mənbədən əldə etmək mümkün olmadığından, bir qayda olaraq, müvafiq idarələrin müfəttişləri və mütəxəssisləri yoxlamaların gedişində müxtəlif qanunlara, aktlara, bəzən isə hətta öz idarələrinin daxili əmrlərinə istinad edirdilər.

Aydın planlaşdırma sistemi mövcud olmadığından, risk göstəriciləri daha az olan müəssisələr yoxlamalara digər müəssisələrdən daha tez-tez məruz qalırdılar. Məsələn, yoxlamaların tezliyi baxımından, ticarət və ictimai işə obyektlərini (86%) tikinti obyektlərindən (80%) daha çox riskli saymaq olardı.⁷

Yoxlamaların sayına və əhatə dairəsinə nəzarət mexanizmi mövcud olmadığıda, eləcə də qeyri-şəffaf və icrası mümkün olmayan normalar irəli sürüldükdə müfəttişlərlə sahibkarlar arasında “qeyri-rəsmi münasibətlər” üçün əlverişli şərait yaranır. Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının tədqiqatının nəticələrinə əsasən, yoxlamaların keçirildiyi halların təxminən yarısında sahibkarlar müfəttişlə qeyri-rəsmi surətdə razılığa gəlməyə üstünlük veriblər.

2.2. Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması və onun nəticələri

Qeyd etdiyimiz kimi, 2015-ci il oktyabrın 20-də “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması haqqında” Qanun qəbul edildi. Bu qanunla 2015-ci il noyabrın 1-dən sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamalar iki il müddətinə dayandırıldı. Qanunla müəyyən edildi ki, həmin müddətdə yalnız vergi yoxlamaları, insanların həyat və sağlamlığına, dövlətin təhlükəsizliyinə və iqtisadi maraqlarına mühüm təhlükə yaradan hallar üzrə yoxlamalar aparıla bilər. Qanunda həmçinin qeyd olunur ki, onun müddəaları korrupsiya cinayətlərinin araşdırılması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğu tərəfindən aparılan yoxlamalara şamil edilmir.

“Azərbaycanda Kiçik Sahibkarlığın İnkişafına Dəstək” layihəsi çərçivəsində Azərbaycan Respublikası ərazisində 1000 (bir min) kiçik sahibkarlıq subyekti arasında ikinci üzvə sorğunun (5 sentyabr – 10 oktyabr 2016-cı il tarixində həyata keçir

⁷<http://www.biznesinfo.az/businesspractice/finance/params/ln/az/article/34159>

rilməmişdir) nəticələri göstərir ki, yoxlamaların dayandırılması onların sayını əhəmiyyətli dərəcədə azaltsa da, yoxlama hallarına hələ də rast gəlinir. Belə ki, “Son bir ildə dövlət orqanlarından sizin ofisə yoxlama məqsədi ilə tez-tezmi gəlirlər?” sualına respondentlərin cavabları bunu təsdiq edir. Cavablardan aydın olur ki, ən azı həftədə bir dəfə yoxlama məqsədilə gələnlər siyahısında birincilik polisə məxsusdur. Aşağıdakı siyahıda dövlət orqanlarının yoxlama məqsədi ilə gəlmələri sualının 13 cavab variantlarına uyğun olaraq birincilik əldə etmiş dövlət orqanlarının adları öz əksini tapmışdır:

1. Ən azı həftədə bir dəfə – Polis (42 cavabdan 33,3%-i və ya 14 respondent);
2. Ən azı ayda bir dəfə – Polis (1 803 cavabdan 30,4%-i və ya 548 respondent);
3. Ən azı yarım ildə bir dəfə – Vergilər Nazirliyi (2 601 cavabdan 19,7%-i və ya 512 respondent);
4. Ən azı ildə bir dəfə – İqtisadiyyat Nazirliyi (2 173 cavabdan 21,9%-i və ya 476 respondent);
5. Hələ ki gəlməyib – Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi (2 386 cavabdan 39,9%-i və ya 952 respondent).

Sual üzərindən daha bir reyting tərtib olunmuşdur. Bu reyting, dövlət orqanlarının yoxlama məqsədilə gəlmədiyini özündə əks etdirir. Respondentlərin cavabları aşağıdakı nəticələri əldə etməyə imkan vermişdir:

1. Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi (95,2% və ya 952 respondent);
2. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi (93,1% və ya 931 respondent);
3. Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Agentliyi (17,1% və ya 171 respondent);
4. Sanitar-Epidemioloji qurumlar (15,4% və ya 154 respondent);
5. Rayon İcra Hakimiyyəti (8,9% və ya 89 respondent);
6. İqtisadiyyat Nazirliyi (4,3% və ya 43 respondent);
7. Polis (2,5% və ya 25 respondent);
8. Fövqəladə Hallar Nazirliyi (2,1% və ya 21 respondent);
9. Vergilər Nazirliyi (0,0% və ya 0 respondent).

“Müşahidələrinizə əsasən, son bir ildə məmurların ziyarəti daha çox hansı məqsəd daşıyır?” sualına respondentlərin verdiyi cavablar da maraq doğurur. Respondentlərin 41,9%-i və ya 419 respondent məmurların məhz qanuni yoxlama ilə əlaqədar müəssisələri ziyarət etdiyini qeyd etmişdir. Lakin 13,0% və ya 130 respondent bu ziyarətlərin aylıq və ya illik haqq tələbi xarakteri daşdığını vurğulamışlar. Ötən sorğu (2013) ilə müqayisədə cavab variantları üzrə aşağıdakı dəyişikliklər baş vermişdir: 2013-cü ildə qanuni yoxlama 36,3%, 2016-cı ildə isə 41,9 təşkil etmişdir, yəni dinamika müsbət olmuşdur. Aylıq və illik haqq tələbi isə azalmışdır, belə ki, müvafiq olaraq bu rəqəm 40,4-dən 13-ə düşmüşdür. Şübhəsiz ki, bu göstəricilər sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılmasının nəticəsidir.

Yoxlamaların dayandırılmasının sahibkarlıq subyektlərinin maraqları baxımından çox ciddi nəticələri olub. Belə ki, “Qeyri-neft ixracı: bugünkü çağırışlar və yeni imkanlar” adlı konfransda iqtisadiyyat naziri Şahin Mustafayev qeyd edib ki, 2016-cı ilin yanvar-sentyabr aylarında ölkədə sahibkarların yoxlanılması 50, 2015-ci ilin 9 ayı ərzində isə 50 min olub.⁸ Bu onu göstərir ki, qanunun qəbulundan sonra yoxlamaların sayı əhəmiyyətli dərəcədə azalıb.

Qeyd etdiyimiz kimi, yoxlamaların dayandırılması vergi yoxlamalarına şamil edilmir. Bu səbəbdən də yoxlamaların sayında əhəmiyyətli azalma vergi yoxlamalarına münasibətdə müşahidə olunmur. Bunu Vergilər Nazirliyinin səyyar vergi yoxlamaları barədə illik hesabatlarından da görmək mümkündür. 2015-ci il üzrə hesabatə əsasən, il ərzində 12219 səyyar vergi yoxlaması aparılıb. Onlardan 6338-i növbəti, 5881-i isə növbədənkənar yoxlama olub.⁹ 2016-cı il üzrə göstəricilərdə müəyyən azalma var. Hesabatə əsasən, 2016-cı ildə 7088 səyyar, o cümlədən 1661 növbəti, 5427 növbədənkənar yoxlama aparılıb.¹⁰ Maraqlıdır ki, 2015-ci ildən fərqli olaraq, 2016-cı ildə növbədənkənar yoxlamaların sayı kəskin artıb. Yoxlama və nəzarət tədbirləri nəticəsində hesablanmış əlavə vəsaitin həcmiminin tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyalarına münasibətdə çox olmasını növbədənkənar yoxlamaların sayının çox olması ilə izah etmək mümkündür. Belə ki, 2016-cı ildə hesablanmış 628454,2 min manat vəsaitin 484436,1 min manatı növbədənkənar yoxlamaların payına düşür.

3. SAHİBKARLIQ SAHƏSİNDƏ YOXLAMALARA YENİ YANAŞMA

3.1. Vahid məlumat reyestrinin tətbiqi.

Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların vahid məlumat reyestrinin tətbiqi və sahibkarlıq sahəsində dövlət nəzarətinin əsas prinsiplərini, yoxlamaların vahid qaydalarını, sahibkarlar və yoxlayıcı orqanların hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirən qanunun qəbulu yoxlamalara münasibətdə tamamilə yeni yanaşmanı ortaya qoydu.

Vahid məlumat reyestri yoxlayıcı orqanların nümayəndələrinin müəssisəyə gəlidiyi bütün halları qeydiyyata almağa imkan verən onlayn sistemdir. Reyestrin tətbiqindən sonra sahibkarlıq subyektləri planlaşdırılmış yoxlamalar haqqında qabaqcadan xəbər tutmaq imkanına və reyestrdə yoxlamanın qeydiyyatını tələb etmək hüququna malikdirlər. Belə ki, reyestrdə qeydiyyatın aydın mexanizmi buna imkan yaradır. Mexanizm aşağıdakı kimidir:

1. Yoxlayıcı orqanın rəhbəri tərəfindən imzalanmış, hər bir müəssisə üzrə yoxlama planı, yoxlamadan ən azı bir gün əvvəl Ədliyyə Nazirliyinə təqdim olunur;
2. Bir iş günü ərzində Nazirlik yoxlamanı reyestrə qeydə alır;

⁸<http://www.1news.az/az/iqtisadiyyat/20161019113826131.html>

⁹http://taxes.gov.az/uploads/info/2015/2015_seyyar.pdf

¹⁰<http://taxes.gov.az/uploads/info/2016/2016.pdf>

3. Qeydiyyat günü ərzində yoxlayıcı orqana onlayn-rejimdə reyestrdən çıxarış təqdim olunur;
4. Müfəttiş, yoxlamanın aparılmasından əvvəl yoxlamanın planlaşdırıldığı müəssisəyə reyestrdən çıxarış təqdim edir;
5. Çıxarışda göstərilən vaxt ərzində yoxlama aparılır;
6. Yoxlama başa çatdıqdan sonra 5 iş günü ərzində onun nəticələri haqqında məlumat reyestrə daxil edilir.

Qeyd olunan mexanizm düzgün işləyərsə aparılan yoxlamaların real sayını görməyə, eləcə də yoxlamaların sayının və nəticələrinin müqayisəli təhlilini həyata keçirməyə imkan yaradacaq. Reyestr həmçinin sahibkarları planlaşdırılan yoxlamalar haqqında məlumatlarla təmin edəcək və bu, onların qanunun tələblərinə riayət etməklə bağlı hazırlığını artıracaq. Bundan əlavə, reyestr əsassız yoxlamaların (reydlərin, baxışların və s.) sayını azaltmağa imkan yaradacaq.

Əvvəlki yoxlama mexanizmindən fərqli olaraq, yoxlayıcı orqan yoxlamanın aparılmasını yalnız həmin yoxlamanın reyestrə qeydə alınmasından sonra həyata keçirə bilər və daxili əmr yoxlamanın aparılması üçün əsas ola bilməz. Yeni mexanizm konkret vaxt çərçivəsini də nəzərdə tutur. Belə ki, yoxlayıcı orqan yoxlamanın aparılmasını reyestrə göstərilən vaxtda həyata keçirə bilər. Bundan əlavə, yeni mexanizm yoxlamaların eyni zamanda aparılmasını istisna edir, yalnız yoxlamalar, reyestrə qeydiyyatın mövcudluğu halında, birgə şəkildə aparıla bilər. Sahibkar yoxlamanın reyestrə qeyd edilməsini və reyestrdən çıxarışın təqdim olunmasını tələb etmək hüququna malikdir.

16 mart 2017-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların vahid məlumat reyestrinin forması və aparılması qaydası haqqında Əsasnamə"də bir sıra mühüm dəyişikliklər edilib.¹¹ Dəyişikliklərə əsasən, yoxlayıcı orqanın sahibkarın müraciətinə əsasən ona metodiki kömək göstərilməsi, məsləhət verilməsi və vəziyyətin qiymətləndirilməsi məqsədilə yerləşdiyi və ya faktiki fəaliyyət göstərdiyi ünvana gəlməsi Reyestrə qeydiyyata alınır. Belə tədbirlər nəticəsində əldə olunan faktlarla bağlı sahibkarlıq fəaliyyətinin subyekti məsuliyyətə cəlb edilə bilməz. Bu müddəa imkan verir ki, sahibkarlıq subyekti heç bir tərəddüd etmədən yoxlayıcı orqana müraciət etməklə ona metodiki kömək göstərilməsi, məsləhət verilməsi və vəziyyətin qiymətləndirilməsi üçün müraciət etsin. Digər dəyişikliyə əsasən Əsasnamənin 7.1-ci bəndi aşağıdakı redaksiyada verilir: "Yoxlayıcı orqanların vəzifəli şəxsləri Reyestrə qeydiyyata alınmadan yoxlama aparılmasına, habelə qeydiyyata alınmış yoxlama barədə məlumatın verilməsi qaydalarının pozulmasına görə Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar." Qeyd olunan müddəa yoxlayıcı orqanların vəzifəli şəxslərinin məsuliyyətinin konkretləşdirilməsi üçün əsas yaratdığından əhəmiyyətli sayıla bilər.

¹¹<http://e-qanun.az/framework/35137>

Bütün bunlarla yanaşı, qeyd edək ki, yoxlamalar dayandırılanadək reyestr yoxlamaların sayını məhdudlaşdırmasa da, sistem bütün yoxlamaları izləməyə imkan verir. Bu məlumatlar əsasında, təftiş sahəsində ayrı-ayrı dövlət idarələrinin fəaliyyətinin nəticələrinə görə analitik hesabatların tərtib olunması mümkündür.

3.2. Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi: yeni qanun və onun tətbiqinin gözlənilən nəticələri

Qeyd etdiyimiz kimi, 2013-cü il iyulun 2-də “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında” Qanun qəbul edildi. Qanun sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi sahəsində yeni normativ yanaşmanı ortaya qoymaqla yoxlama mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində irəli sürülmüş mühüm islahat təşəbbüsü hesab edilə bilər. Yoxlamaların qanunda müəyyən edilmiş məqsəd və prinsipləri, təşkili və aparılması qaydaları, yoxlamalar zamanı yoxlayıcı orqanların, onların vəzifəli şəxslərinin hüquq və vəzifələri, sahibkarların hüquq və maraqlarının müdafiəsi ilə bağlı tələblər nəzarət mexanizmlərinin inkişaf etdiyi ölkələrin müsbət təcrübəsinə əsaslanır. Lakin bununla yanaşı qeyd edək ki, yeni qanunvericilik əvvəlkindən daha təkmil mexanizmləri nəzərdə tutsa da, yoxlama mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi zərurəti hələ qalmaqdadır.

Qanunun 6.3-cü maddəsində yoxlayıcı orqanların və onların nəzarət sahələrinin siyahısının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti) tərəfindən müəyyən edildiyi göstərilir. Qanunun tətbiqi ilə bağlı Fərmanda bunun üçün Nazirlər Kabinetinə iki ay vaxt verilmişdi. Fərmanın qəbulundan üç ildən artıq vaxt keçsə də yoxlayıcı orqanların və onların nəzarət sahələrinin siyahısı hələ müəyyən edilməyib. Lakin qeyd edək ki, vergi yoxlamalarına münasibətdə vəziyyət fərqlidir. Belə ki, “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında” Qanun (Qanunun 3.2-ci, 7.1-7.3-cü, 7.5- 7.10-cu, 8-ci, 11.1-ci, 12-ci, 13-cü və 34.1-ci maddələri istisna olmaqla) vergi yoxlamalarına şamil edilmədiyindən vergi yoxlamaları ilə bağlı məsələlər Vergilər Məcəlləsi və Vergilər Nazirliyinin normativ sənədləri ilə tənzimlənir. Belə normativ sənədlərə “Bəyannamələrin kameral vergi yoxlamalarının aparılmasına dair Qaydalar”, “Səyyar vergi yoxlamasının keçirilməsi Qaydaları”, “Nümunəvi vergi ödəyicisinin müəyyən edilməsi və imtiyazların verilməsi Qaydaları”, “Elektron auditin keçirilməsi Qaydaları”, “Vergilər Nazirliyinin Çağrı Mərkəzi tərəfindən əlaqə yaradılaraq vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılması (Outbound Call Centre) Qaydaları”, “Təsərrüfat obyektləri və fəaliyyət sahələri üzrə risklərin qiymətləndirilməsi Metodologiyası”, “Borclu vergi ödəyiciləri üzrə risk qruplarının müəyyən edilməsi və borcların, faizlərin və maliyyə sanksiyalarının dövlət büdcəsinə alınması sahəsində vergi ödəyicilərinin maarifləndirilməsi Qaydaları” və s. aiddir.

3.2.1. Yoxlamaların məqsədi və prinsipləri.

“Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında” Qanun yoxlamaların təşkili və aparılmasına münasibətdə ümumi yanaşma və prinsipləri təsbit edən çərçivə qanunudur. Bu səbəbdən də qanun müxtəlif orqanlar üçün yoxlama prosedurlarını unifikasiya edir və yoxlama zamanı yoxlamaya məruz qalan sahibkarlıq subyektlərinin hüquqlarının təmin edilməsinin əsas prinsiplərini müəyyənləşdirir.

Qanuna əsasən bütün yoxlamalar üçün əsas məqsəd sahibkarlıq fəaliyyətinə dair məcburi tələblərə sahibkarlar tərəfindən riayət olunmasının təmin edilməsi, o cümlədən, bu sahədə yoxlayıcı orqan tərəfindən sahibkarlara kömək göstərilməsi yolu ilə insanların həyat və ya sağlamlığının, ətraf mühitin və dövlətin əmlak maraqlarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Göründüyü kimi, qanun sahibkarlar tərəfindən normativ tələblərə riayət olunmasının eyni zamanda sahibkarlara kömək göstərilməsi yolu ilə təmin edilməsini nəzərdə tutur ki, bu da yoxlamalara münasibətdə yeni yanaşmanın əsas komponentlərindən biridir.

Yoxlamaların hansı prinsiplərə əsaslanması da yeni yanaşmanı müəyyənləşdirən amillərdəndir. Azərbaycan qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş prinsiplərin bir çoxu müəyyən fərqlərlə (məsələn, Qazaxıstanın yoxlamalarla bağlı qanunvericiliyində “yoxlanılan vicdanlı subyektlərin həvəsləndirilməsi” kimi prinsip təsbit olunub) son illərdə sahibkarlıq subyektlərinə nəzarətlə bağlı islahatlar aparmış ölkələrin, o cümlədən postsovet məkanına daxil olan ölkələrin (məsələn, Rusiya, Qazaxıstan və s.) qanunvericiliyində də nəzərdə tutulub. Mövcud qanunvericiliyimizdə təsbit olunmuş aşağıdakı prinsiplərə nəzər saldıqda, bunu asanlıqla görmək mümkündür:

- yoxlamanın yoxlayıcı orqanın səlahiyyətinə uyğunluğu;
- eyni yoxlama predmetinin bir neçə yoxlayıcı orqan tərəfindən yoxlanılmaması;
- yoxlamanın təşkili və aparılması barədə normativ hüquqi aktların və digər məlumatların sahibkar üçün açıqlığı;
- yoxlamalar zamanı normativ hüquqi aktların tələblərinin pozulması nəticəsində sahibkara dəyən zərəərə görə yoxlayıcı orqanın və onun vəzifəli şəxslərinin məsuliyyəti;
- qanun pozuntularının qarşısının alınmasının cəzalandırılmadan üstünlüyü;
- yoxlamanın yoxlayıcı orqan tərəfindən maliyyələşdirilməsi;
- yoxlama səlahiyyətinə malik vəzifəli şəxslərin yüksək peşəkarlığı;
- yoxlamalar sahəsində risk qiymətləndirilməsi sisteminin və yoxlama suallarının siyahısının tətbiqi;
- yoxlayıcı orqanların fəaliyyətinə nəzarətin (o cümlədən daxili nəzarətin) həyata keçirilməsi;
- yoxlamanın qabaqlayıcı və profilaktik xarakter daşması və sahibkarlıq fəaliyyə-

tinə dair məcburi tələblərə riayət olunmasında sahibkara köməklik göstərilməsinə xidmət etməsi;

- yoxlanılan bütün sahibkarların hüquq və qanuni mənafeələrinin bərabərliyi.

Şübhəsiz ki, bu prinsiplərin tətbiqi yoxlamaların təşkili və keçirilməsi qaydalarının necə tənzimlənməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

3.2.2. Yoxlayıcı orqanlar və onların səlahiyyət dairəsi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yeni qanun yoxlamalara münasibətdə ümumi yanaşma və prinsipləri təsbit edən çərçivə qanunudur. Bu baxımdan, yoxlama orqanlarının konkret təsnifatı və onların səlahiyyət dairəsi qanunda müəyyənləşdirməyib. Yoxlayıcı orqanların və onların səlahiyyət dairəsinin müəyyənləşdirilməsi Nazirlər Kabinetinə həvalə edilib. Ümumi yanaşmadan belə nəticə çıxır ki, yoxlama funksiyaları çoxlu sayda yoxlayıcı orqan arasında bölüşdürüləcək. Belə olan halda səlahiyyət dairəsinin qeyri-dəqiq müəyyənləşdirilməsi yoxlamaların dəfələrlə təkrarlanmasına gətirib çıxara bilər.

Bir sıra ölkələrdə müxtəlif nəzarət orqanları vahid rəhbər orqana birləşdirilib və ya tabe etdirilib. Bu, ixtisaslaşmış bölmələri vahid rəhbərliyi təmin edən bir təşkilat çərçivəsində saxlamağa imkan verir. Əksər hallarda belə vahid rəhbər orqanların hər biri bir riskə görə cavabdehdir. Radikal konsolidasiya Niderlandda (nəticədə milli yoxlama orqanlarının sayı 25-dən 10-a düşüb) və Sloveniyada (oxşar azalma ilə) həyata keçirilib. Bosniya və Hersoqovinada hökumət bütün yoxlamaların (vergi və dövlət xidmətlərinin yoxlanılması istisna olmaqla) aparılmasına məsul olan vahid dövlət müfəttişliyi təsis edib. Yoxlamaların əsas hissəsinin yerli səviyyədə aparıldığı Böyük Britaniyada yoxlayıcılar bir neçə böyük qrupda birləşib: ticarət standartları, ərzaq təhlükəsizliyi, ətraf mühitin gigiyenası və s.

Azərbaycanda yoxlamaların həyata keçirilməsinə nəzarət edən mərkəzləşdirilmiş orqan yoxdur. Normativ tələblərin yerinə yetirilməsinə nəzarət üzrə mərkəzləşdirilmiş orqan yoxlama funksiyasının hamısını və ya bir neçəsini yerinə yetirə bilər. Bu model prosedurları, sanksiya tiplərini, məlumatların idarə edilməsi sistemini bir mərkəzdə cəmləşdirməyə imkan verə bilər. Belə model Xorvatiya, Bosniya və Hersoqovina kimi ölkələrdə uğurla tətbiq edilib. Hələlik yoxlama orqanlarının siyahısı müəyyənləşmədiyindən onların konsolidasiya imkanları ilə bağlı fikir yürütmək çətindir.

Yoxlayıcı orqanların idarəçiliyi məsələsi bu sahədə islahat aparmaq istəyən bir sıra ölkələrin gündəliyində duran əsas məsələlərdən biri olub. Ümumi yanaşma ondan ibarətdir ki, yoxlayıcı orqanların nazirliklərə birbaşa və ya dolaylı təbəçiliyi müfəttişliklərin prioritet vəzifələrinə birbaşa təsir göstərə bilər. Bu baxımdan bir sıra ölkələrdə yoxlama orqanlarının siyasi təsirdən asılılığını aradan qaldırmağa yönəlmiş addımlar arılıb. Məsələn, Niderlandda yoxlama orqanlarının nazirliklərə təbəçiliyi qalsa da, onlar parlament qarşısında hesabatlıdırlar.

3.2.3. Nəzarət sahələri və yoxlayıcı orqanların səlahiyyətləri.

Sahibkarlıq sahəsində normativ tələblərə əməl olunmasına nəzarət bir sıra dövlət qurumları tərəfindən həyata keçirilir. Bura Vergilər Nazirliyi, Fövqəladə Hallar Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi, Əmək və Əhalinin Müdafiəsi Nazirliyi, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Standartlaşdırma və Patent üzrə Dövlət Komitəsi, yerli icra orqanları və s. daxildir. Təcrübə göstərir ki, həmin qurumların nəzarət sahələrinin müəyyənləşdirilməməsi sahibkarlıq subyektlərinə münasibətdə sui-istifadələrə geniş imkanlar açır.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT) 2014-cü ildə qəbul etdiyi “Hüquq tətbiqetmə fəaliyyəti və yoxlamalara münasibətdə tənzimləmə siyasəti sahəsində qabaqcıl təcrübə Prinsipləri” (Best Practice Principles for Regulatory Policy on Regulatory Enforcement and Inspections) adlı sənədə uyğun olaraq, özəl təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar normativ tələblərə riayət edilməsinin təmin olunmasının fundamental sahələri aşağıdakıları əhatə edir:¹²

- ərzaq təhlükəsizliyi;
- qeyri-ərzaq məhsullarının təhlükəsizliyi və istehlakçıların müdafiəsi;
- texniki təhlükəsizlik və infrastruktur və tikinti obyektlərinin təhlükəsizliyi;
- sanitariya, dərman vasitələri və səhiyyə;
- əməyin mühafizəsi və texniki təhlükəsizlik;
- ətraf mühitin mühafizəsi;
- dövlət gəlirləri (əksər hallarda təcrübədə bu sahə təftiş olunan digər sahələrdən ayrılıb);
- nəqliyyat təhlükəsizliyi;
- bankların, sığorta və maliyyə şirkətlərinin fəaliyyətinə nəzarət;
- nüvə təhlükəsizliyi.

Şübhəsiz ki, müxtəlif ölkələrin siyasətinin prioritetləri regional və ya milli spesifikasiyə görə fərqlənə bilər. Bununla yanaşı qeyd edək ki, İƏİT-in müəyyən etdiyi nəzarət sahələri mövcud institusional sistemlərin təhlili, qiymətləndirilməsi və yenidən nəzərdən keçirilməsi üçün istifadə oluna bilər. Bu baxımdan, Azərbaycanda da yoxlayıcı orqanların nəzarət sahələrinin müəyyənləşdirilməsi zamanı İƏİT-in yanaşmasının nəzərdən keçirilməsi məqsədəuyğun olardı.

“Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında” Qanun yoxlayıcının səlahiyyətləri və yoxlayıcıya aid tələblərə münasibətdə əvvəl olduğundan fərqli yeni yanaşma müəyyənləşdirir. Belə ki, qanuna əsasən, yoxlayıcının səlahiyyətləri yoxlayıcı orqanın səlahiyyətləri ilə məhdudlaşır. Yoxlayıcılara yoxlamanın aparılmasından başqa digər səlahiyyətlər, o cümlədən sahibkarın fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması, yoxlama materiallarına baxılması

¹²<http://www.oecd.org/gov/regulatory-policy/enforcement-inspections.htm>

və nəticələri üzrə qərarın qəbul edilməsi, məsuliyyət tədbirlərinin tətbiqi, cərimələrin toplanması səlahiyyətləri verilə bilməz. Eyni zamanda yoxlayıcı təmsil etdiyi yoxlayıcı orqanın nəzarət sahəsinə aid olmayan məsələləri yoxlaya və həmin məsələlərlə bağlı materiallarla tanış ola bilməz.

Digər mühüm yanaşma yoxlayıcıların peşəkarlıq tələblərinə cavab verməsinin nəzərdə tutulmasıdır. Qanuna əsasən, yoxlayıcı orqana işə qəbul olunmuş şəxslər yoxlamaya buraxılmamışdan əvvəl yoxlama prosedurlarına dair təlim keçməlidirlər. Təlim yoxlayıcı orqan tərəfindən yoxlayıcıların peşəkarlığının artırılması məqsədi ilə ildə ən azı bir dəfə təşkil edilir. Bununla yanaşı qeyd edək ki, yoxlayıcıların peşəkarlıq tələbləri ilə bağlı müddəalar qeyd olunanlarla məhdudlaşır və peşəkarlıq tələblərinin nədən ibarət olması və hansı meyarlara əsaslanması sual olaraq qalır. Hesab edirik ki, bu sualın cavablandırılması üçün uyğun normativ tənzimləməyə ehtiyac var.

Yeni qanunvericilik yoxlamaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə münasibətdə yoxlama sahəsində uğurlu islahat nümunələrinə malik ölkələrin müsbət təcrübəsinə əsaslanıb. Belə ki, qanunda yoxlamalar zamanı aşkar edilmiş pozuntuların və onlara görə tətbiq edilən məsuliyyət tədbirlərinin sayının, cərimələrin və maliyyə xarakterli digər sanksiyaların məbləğinin yoxlayıcı orqanın, yoxlayıcının və digər əməkdaşların fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün meyar ola bilməməsi nəzərdə tutulur. Bu, çox mühüm prinsipdir və əsassız yoxlamalardan çəkinməyə yönəlmiş vasitələrdən biridir.

3.2.4. Yoxlamalar zamanı risk yönümlü yanaşmanın tətbiqi.

Yoxlamalara münasibətdə tətbiq edilən yeni yanaşmanın əsas elementlərindən biri qanunvericilikdə risk qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqinin nəzərdə tutulmasıdır. Bu yanaşma qabaqcıl təcrübəyə malik bir çox ölkələrdə tətbiq olunur və aydın prinsiplərə əsaslanır. Məsələn, Böyük Britaniyada qəbul edilən bir sıra sənədlərə (Dövlət nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması hesabına inzibati baryerlərin ixtisarı üzrə Tövsiyələr – The Hampton Review (2005); Məcburi tələblərin pozulmasına görə sanksiyaların effektivliyinin artırılması üzrə Tövsiyələr – The Macrory Review (2006); Dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsinə risk yönümlü yanaşmanın tətbiqi prinsipləri - The Regulators Compliance Code (2007); Dövlət nəzarəti və sanksiyalar haqqında baza Qanunu – The Regulatory Enforcement and Sanctions Act (2008) və s.) əsasən yoxlamalara münasibətdə risk yönümlü yanaşma aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır:

- Nəzarət orqanları iqtisadi artıma yardım etməli və biznesin fəaliyyətinə yalnız zərurət olduqda müdaxilə etməlidirlər;
- Nəzarət orqanları öz qüvvələrini daha çox zərurət olan sahələr üzrə paylaşdırmalıdırlar;
- Yoxlanılan tələblər aydın olmalı, nəzarət orqanları isə nəzarət olunan subyektlərə həmin tələblərin izahını təmin etməlidirlər;

- Yoxlamalar buna obyektiv səbəblər olmadan aparılmamalıdır;
- Biznes lazımsız məlumatları təqdim etməməli və ya zəruri informasiyanı iki dəfə təqdim etməməlidir;
- Kobud pozuntulara yol verən biznes pozuntuya proporsional və əhəmiyyətli sanksiyalara məruz qalmalıdır;
- Nəzarət orqanları nəzarətin effektivliyinə və nəticəliliyinə görə məsuliyyət daşımali və qərar qəbulunda müstəqil olmalıdırlar.¹³

Müsbət təcrübəyə malik başqa ölkələrin qanunvericiliyi də bənzər prinsiplərə əsaslanır. Xüsusilə Avropa Birliyi səviyyəsində bir çox fəaliyyət sahələrində (əməyin təhlükəsizliyi, ərzaq təhlükəsizliyi, sənaye müəssisələrinin tullantılarına nəzarət və s.) risk yönümlü yanaşmanın tətbiqinin zəruriliyini müəyyən edən çoxsaylı aktlar qəbul edilib.

Azərbaycanda yoxlamalarla bağlı qəbul edilən son qanunvericilik aktlarında da qeyd olunan prinsiplərə uyğun mühüm müddəalar öz əksini tapıb. Bu mənada sahibkarların risk qrupları üzrə bölgüsü xüsusilə əhəmiyyətlidir. “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında” Qanuna görə, risk qruplarının müəyyənləşdirilməsi meyarları sahibkarların fəaliyyətinin kəmiyyət və (və ya) keyfiyyət göstəriciləri (xüsusiyyətləri) əsasında müəyyən edilir və bu zaman aşağıdakı amillər nəzərə alınır:

- sahibkarın fəaliyyətinin miqyası;
- sahibkarın müvafiq sahədə fəaliyyət göstərdiyi müddət;
- sahibkar tərəfindən istehsal edilən məhsulun (görülən işin, göstərilən xidmətin) xüsusiyyətləri və (və ya) onun fəaliyyət sahəsi;
- müxtəlif statistik məlumatlar (sahibkarın fəaliyyət sahəsində mənfəət fəsadlarının baş verməsi, sahibkarın fəaliyyət göstərdiyi sahədə məcburi tələblərin pozulması vəziyyəti və s.);
- sahibkarda əvvəllər aparılmış yoxlamaların nəticələri;
- sahibkarın icbari hesabatlılığında uyğunsuzluqların və ziddiyyətlərin olması.

Qanunda nəzərdə tutulmuş meyarlar ümumi meyarlardır və fərqli nəzarət sahələri üzrə daha geniş meyarların müəyyənləşdirilməsi mümkündür. Bu baxımdan qanunda da nəzərdə tutulur ki, hər bir yoxlayıcı orqanın nəzarət sahəsi üzrə risk qruplarının müəyyənləşdirilməsi meyarları həmin yoxlayıcı orqan tərəfindən hazırlanır. Hələlik yeni qanunvericiliyin tələblərinə əsasən yoxlayıcı orqanların və onların nəzarət sahələrinin dairəsi müəyyənləşmədiyindən ayrı-ayrı sahələr üzrə risk qruplarının müəyyənləşdirilməsi meyarları hazırlanması səviyyəsini qiymətləndirmək çətindir.

Lakin onu da qeyd edək ki, risk qruplarının müəyyənləşdirilməsi meyarları da daxil olmaqla müxtəlif sahələr üzrə risk yönümlü yanaşmadan istifadə ilə bağlı müsbət

¹³REGULATORS’ COMPLIANCE CODE. https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/301133/file45019.pdf

xarici təcrübə nümunələri kifayət qədərdir. Məsələn, Böyük Britaniyada ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində risk yönümlü yanaşma 2002-ci ildən, İrlandiyada 2007-ci ildən, Portuqaliyada isə 2009-cu ildən tətbiq olunur. Hər üç ölkədə risklərin qiymətləndirilməsi zamanı istifadə olunan yanaşma belədir:

- hər bir risk qrupu üzrə təhlükənin səviyyəsi və mümkünlüyünün təhlili.

Hər üç ölkədə risk kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsinin ümumi meyarları (risk qrupları) bunlardır:

- fəaliyyətin tipi;
- tullantıların və çirklənmənin səviyyəsi;
- yerləşdiyi yer;
- idarəetmənin effektivliyi.

Böyük Britaniyada əlavə olaraq qanuna əmələmə reytingi, İrlandiya və Portuqaliyada isə pozuntuların tarixi kimi meyarlar əsas götürülür. Böyük Britaniyada risk kateqoriyaları üçün bal sistemindən istifadə olunur. İrlandiyada A-dan (yüksək risk səviyyəsi) C-dək üç kateqoriya var və hər kateqoriya alt kateqoriyalara (A1-A3, B1-B3, C1-C3) bölünür. Portuqaliyada isə üç (yüksək, orta və aşağı risk səviyyəsi) kateqoriya müəyyənləşdirilib.

Qida təhlükəsizliyi sahəsində də risk kateqoriyaları üçün xüsusi meyarlar mövcuddur. Böyük Britaniyada qida təhlükəsizliyi sahəsində risk yönümlü yanaşma 1995-ci ildən, İrlandiyada 2000-ci ildən tətbiq olunur. Böyük Britaniyada risk qruplarının müəyyənləşdirilməsinin ümumi meyarları bunlardır: potensial təhlükə (məhsulun tipi, istehlakçıların sayı və s.); cari dövrdə qanuna əmələmə səviyyəsi; daxili nəzarət prosedurları; müxtəlif mikroorqanizmlərlə çirklənmə riskinin qiymətləndirilməsi. İrlandiyada isə aşağıdakı meyarlar əsas götürülür: fəaliyyətin miqyası; məhsulun tipi; emal/yenidən emal növü; sahənin (binanın) xarakteristikası; daxili nəzarət prosedurları. Böyük Britaniyada qida təhlükəsizliyi sahəsində A-dan (yüksək risk səviyyəsi) E-dək 5 risk kateqoriyası, İrlandiyada isə 3 kateqoriya (yüksək, orta və aşağı risk səviyyəsi) müəyyənləşdirilib.

Göründüyü kimi, ayrı-ayrı ölkələrdə eyni sahə üzrə risk yanaşmasına münasibətdə ümumi cəhətlər olsa da fərqli elementlər də var. Bu fərqlilik təbiidir və ölkələrin konstitusion, mədəni, iqtisadi və digər özünəməxsusluqlarından qaynaqlanır. Bu amil nəzərə alınmaqla, Azərbaycanda da xarici ölkələrin müsbət təcrübəsinə əsaslanaraq ayrı-ayrı sahələr üzrə risk qruplarının müəyyənləşdirilməsi meyarları hazırlana bilər. Belə meyarların hazırlanması isə zəruridir. Çünki qanunun tələbinə görə, yoxlayıcı orqanın nəzarət sahəsi üzrə risk qruplarının müəyyənləşdirilməsi meyarları təsdiqlənməyibsə, həmin yoxlayıcı orqan plan üzrə (növbəti) yoxlama apara bilməz.

Risk qruplarının müəyyənləşdirilməsi yoxlamaların dövriliyinin müəyyənləşdirilməsi üçün də əhəmiyyətlidir. Çünki qanuna görə sahibkarda plan üzrə (növbəti)

yoxlamaların aparılması dövriliyi onun aid olduğu risk qrupundan asılıdır. Müəyyən sahələr istisna olmaqla, plan üzrə (növbəti) yoxlamalar aşağıdakı dövriliklə aparılır:

- yüksək risk qrupuna aid edilən sahibkara münasibətdə - ildə bir dəfədən çox olmayaraq;
- orta risk qrupuna aid edilən sahibkara münasibətdə - iki ildə bir dəfədən çox olmayaraq;
- aşağı risk qrupuna aid edilən sahibkara münasibətdə - üç ildə bir dəfədən çox olmayaraq.

İstisnalar yeyinti məhsullarının təhlükəsizliyinə nəzarət sahəsinə aiddir. Həmin sahədə plan üzrə (növbəti) yoxlamalar aşağıdakı dövriliklə aparılır:

- yüksək risk qrupuna aid edilən sahibkarlara münasibətdə - altı ayda bir dəfədən çox olmayaraq;
- orta risk qrupuna aid edilən sahibkarlara münasibətdə - ildə bir dəfədən çox olmayaraq;
- aşağı risk qrupuna aid edilən sahibkarlara münasibətdə - iki ildə bir dəfədən çox olmayaraq.

Göründüyü kimi, qanun bütün risk qrupları üzrə yoxlamaların müəyyən dövriliklə aparılmasını nəzərdə tutur. Yalnız bir halda yoxlamaların dövriliyi artırıla bilər. Belə ki, qanunun tələbinə əsasən son iki yoxlama nəticəsində sahibkarın fəaliyyətində məcburi tələblərin pozulması aşkar edilmədikdə və ya aşkar edilmiş pozuntular insanların həyat və ya sağlamlığına, ətraf mühitə və dövlətin əmlak maraqlarına birbaşa və mühüm təhlükə yaratmırsa və ya mühüm zərər vurmursa, həmin sahibkarda plan üzrə (növbəti) yoxlama onun aid olduğu risk qrupu üçün müəyyən edilmiş dövrilik 1,5 dəfə artırılmaqla təyin edilir. Bir sözlə, qanunvericilik plan üzrə yoxlamaların ümumiyyətlə təyin edilməməsi hallarını nəzərdə tutmur. Halbuki bir sıra ölkələrin qanunvericiliyində plan üzrə yoxlamaların təyin edilməməsi üçün müəyyən şərtlər nəzərdə tutulur. Məsələn, Belarus Respublikasında yüksək risk qrupuna daxil olan sahibkarlıq subyektlərində plan üzrə yoxlamaların minimal dövriliyi 1 il, yoxlamaların nəticələri üzrə pozuntuların olmadığı halda 2 il, orta risk qrupuna daxil olan sahibkarlıq subyektlərində plan üzrə yoxlamaların minimal dövriliyi 3 il, yoxlamaların nəticələri üzrə pozuntuların olmadığı halda 5 il, aşağı risk qrupuna daxil olan sahibkarlıq subyektlərində plan üzrə yoxlamaların minimal dövriliyi 5 il təşkil edir. Lakin qanunvericilik müəyyən istisnalara da nəzərdə tutur. Belə ki, əgər müsbət auditor rəyi alınarsa, orta risk qrupuna daxil olan sahibkarlıq subyektlərində plan üzrə yoxlamalar təyin edilməyə bilər. Belə halda aşağı risk qrupuna daxil olan sahibkarlıq subyektlərində isə plan üzrə yoxlamalar ümumiyyətlə təyin edilmir. Azərbaycanda da bənzər istisnaların nəzərdə tutulması yoxlamaların səmərəliliyinin təmin edilməsi və sahibkarlıq subyektlərinin qanuni tələblərə əməl etməyə stimullaşdırılması baxımından məqsədəuyğun olardı.

Təcrübə göstərir ki, sahibkarlıq sahəsində yoxlamalar zamanı risk modelinin tətbiqinin bir sıra üstünlükləri var. Əsas üstünlükləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- nəzarət fəaliyyətinin əsasən yüksək riskli obyektlərə istiqamətlənməsi;
- aşağı riskli obyektlər üçün plan üzrə yoxlamaların olmaması (və ya daha böyük zaman aralıklı dövriliklə olması) və yoxlanılmalı olan vicdanlı subyektlər üçün yoxlamaların tezliyinin azaldılması;
- izafi inzibati xərclərin ixtisarı;
- nəzarət fəaliyyətinin ictimai əhəmiyyətli göstəricilərin yaxşılaşdırılmasında ifadə olunan nəticəliliyinin yüksəldilməsi (ölüm hallarının, yanğınların, bəd-bəxt hadisələrin və s. sayının azalması);
- maddi, maliyyə və insan resurslarından istifadənin effektivliyinin artırılması;
- dövlət nəzarəti sahəsində mövcud vəziyyəti yaxşılaşdırmaqla bərabər yoxlamaların ümumi sayının azalması.

3.2.5. Yoxlamaların aparılması qaydaları və şikayət prosedurları: yeni yanaşma özünü nədə göstərir?

“Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında” Qanunun tətbiqi yoxlamaların təşkili və aparılması sahəsində əvvəlki xaotik vəziyyəti əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər. Qanunda bütün yoxlayıcı orqanlar üçün nəzərdə tutulmuş yeni vahid prinsiplər və prosedur qaydaları bu ehtimalı irəli sürməyə əsas verir. Əsas yeniliklər nədən ibarətdir?

Mühüm yeniliklərdən biri yoxlamanın aparılması haqqında qərar barədə sahibkarın məlumatlandırılması və yoxlamanın müddəti ilə bağlıdır. Qanunun tələbinə görə, yoxlayıcı orqan tərəfindən plan üzrə (növbəti) yoxlamanın başlanmasına ən azı beş iş günü qalmış sahibkara yoxlamanın aparılması haqqında qərarın surəti, həmçinin yoxlama zamanı sahibkarın və yoxlayıcı orqanın hüquq və vəzifələrinin izahı göndərilir. Plan üzrə (növbəti) yoxlamanın müddəti iri sahibkarlarda on iş günündən, orta və kiçik sahibkarlarda beş iş günündən artıq olmamalıdır. Plandankənar (növbədənkənar) yoxlamanın müddəti iri sahibkarlarda beş iş günündən, orta və kiçik sahibkarlarda üç iş günündən artıq olmamalıdır.

Yoxlama suallarının siyahısı ilə bağlı tələb də sahibkarların maraqları baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, qanunvericiliyin tələbinə əsasən, yoxlama zamanı yalnız yoxlama suallarının siyahısına daxil edilmiş məcburi tələblərin icra vəziyyəti yoxlanılır. Yoxlayıcı orqanın nəzarət sahəsinə aid olmayan məsələlər həmin yoxlayıcı orqan tərəfindən hazırlanan və tətbiq edilən yoxlama suallarının siyahısına daxil edilə bilməz.

Qanunvericilik sahibkarın yoxlayıcı yoxlamaya buraxmaqdan imtina hüququnun yaranma əsaslarını da göstərir. Belə ki, yoxlama başlamazdan əvvəl yoxlayıcı xidməti vəsiqəsini, yoxlamanın aparılması haqqında qərarın surətini və yoxlamanın yoxlamaların vahid məlumat reyestrində qeydiyyat alınması barədə çıxarışı sahibkara

və ya onun səlahiyyətli nümayəndəsinə təqdim edir, yoxlamanın hüquqi əsasları, predmeti, müddəti, yoxlama zamanı tərəflərin hüquq və vəzifələri haqqında məlumat verir.

Göstərilən sənədlər təqdim edilmədikdə və ya yoxlamanın aparılması haqqında qərarda və yoxlamaların vahid məlumat reyestrindən çıxarışda göstərilən yoxlama müddətlərinə riayət edilmədikdə, sahibkar yoxlayıcıyı yoxlamaya buraxmaqdan imtina edə bilər.

Yeni qanunvericilik şikayət mexanizminin effektivliyini təmin edən bir sıra müddələri özündə əks etdirir. Qanunvericilik nəzərdə tutur ki, yoxlama aparılarkən yoxlayıcı orqanların (yoxlayıcıların) qərarları və hərəkətləri (hərəkətsizliyi) nəticəsində yoxlanılan sahibkarın hüquqları və qanuni mənafeələri pozulduqda, habelə yoxlanılan sahibkar yoxlamanın nəticələrindən razı qalmadıqda inzibati (yuxarı dövlət orqanına və ya müvafiq icra hakimiyyəti orqanına) və məhkəmə qaydasında şikayət verə bilər. Yoxlayıcı orqanın qərarından verilən şikayətə yuxarı dövlət orqanı tərəfindən 15 iş günü müddətində baxılır. Fikrimizcə, bu müddətin 7 günə qədər endirilməsi daha məqsəddə uyğun olardı. Çünki şikayətə baxılmanın nəzərdə tutulan müddətində sahibkarın maraqları əhəmiyyətli ziyan çəkə bilər.

Yoxlamaların qeyd olunan və qanunvericilikdə nəzərdə tutulan digər qaydaları, eləcə də şikayət prosedurları əsassız yoxlamaların qarşısının alınmasında mühüm rol oynaya bilər. Bu mənada sahibkarlıq subyektlərinə dövlət nəzarətinin səmərəliliyi bu qayda və prosedurlara əməl etmə səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olacaqdır.

4. SAHİBKARLIQ SAHƏSİNDƏ MÖVCUD YOXLAMA SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTIQAMƏTLƏRİ

4.1. Yoxlayıcı orqanların təşkilati strukturunun təkmilləşdirilməsi.

Sahibkarlıq sahəsində yoxlamalar çoxsaylı dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Bir sıra ölkələrin müsbət təcrübəsi göstərir ki, yoxlayıcı orqanların konsolidasiyası yoxlamaların səmərəliliyinin artırılması və resurslara qənaət baxımından daha effektiv addımdır. Azərbaycanda da bu istiqamətdə islahat imkanları nəzərdən keçirilə bilər. İslahatların müxtəlif variantları mümkündür.

- **Alternativ 1.** *Bütün sahələr üzrə sahibkarlıq sahəsində yoxlamaların təşkili və həyata keçirilməsinə məsul olan mərkəzləşdirilmiş orqanın yaradılması.* Bu model prosedurları, sanksiya tiplərini, məlumatların idarə edilməsi sistemini bir mərkəzdə cəmləşdirməyə imkan verə bilər. Belə model Xorvatiya, Bosniya və Herseqovina kimi ölkələrdə uğurla tətbiq edilib.
- **Alternativ 2.** *Müxtəlif nəzarət sahələri üzrə yoxlayıcı orqanların konsolidasiyası.* Bu, yoxlayıcı orqanların sayının azalmasına, yoxlamalarda təkrarçılığın istisna olunmasına, yoxlamalar zamanı vahid yanaşma və prinsiplərin tətbiqinə imkan

verə bilər. Belə model Böyük Britaniyada tətbiq olunur. Orada təftişlər ticarət standartları, ərzaq təhlükəsizliyi, ətraf mühitin gigiyenası və s. kimi böyük qruplar üzrə təşkil olunub.

4.2. Yoxlayıcı orqanların idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi.

Hazırda yoxlayıcılar müxtəlif icra hakimiyyəti orqanları, xüsusilə nazirliklər daxilində fəaliyyət göstərir və bilavasitə onlara hesabatlıdırlar. Yoxlama sistemini təkmilləşdirməyə çalışan bir sıra ölkələr bu asılılığı aradan qaldırmaqda və ya azaltmaqda maraqlıdırlar. Azərbaycanda da bu istiqamətdə islahat imkanları nəzərdən keçirilə bilər. İslahatların müxtəlif variantları mümkündür.

- **Alternativ 1.** *Yoxlayıcı orqanların nəzarət sahəsinə aidiyyəti olan dövlət orqanlarına deyil, xüsusi yaradılmış yoxlamaları idarəetmə şurasına tabe etdirilməsi.* Bu variantda yoxlamaların təşkili və aparılması ilə bağlı bütün məsələlər üzrə qərarlar idarəetmə şurası tərəfindən verilir. Təklif edilən model yoxlayıcı orqanların müstəqilliyi üçün etibarlı təminat yarada bilər.
- **Alternativ 2.** *Yoxlayıcı orqanların nəzarət sahəsinə aidiyyəti olan nazirliklərin deyil, xüsusi yaradılmış yoxlamaları idarəetmə şurası qarşısında hesabatlı olması.* Bu variantda yoxlayıcı orqanlar nazirliklərin tabeliyində qalırlar, lakin idarəetmə şurasına illik hesabat təqdim edirlər. Bu modelin üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, bütün yoxlayıcı orqanların fəaliyyətinin bir mərkəzdən izlənilməsi və yoxlama sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün zəruri məlumat bazasına malik olma imkanları genişlənilir. Bu model əsas funksiyası yoxlama orqanlarının koordinasiyası, fəaliyyətlərinin uyğunluğunun və informasiya mübadiləsinin təmin edilməsi, bir-birini təkrarlayan yoxlamaların qarşısının alınması və iş metodlarının unifikasiyası olan inzibati strukturun (idarəetmə şurasının) yaradılmasını nəzərdə tutur. Nümunə kimi 2009-cu ildə Latviyada yaradılmış müfəttişliklərin koordinasiya şurasını, 2002-ci ildən Sloveniyada fəaliyyət göstərən Təftiş Şurasını və s. göstərmək olar.

4.3. Risk qiymətləndirilməsi əsasında yoxlamaların aparılması dövriliyinin təkmilləşdirilməsi.

Mövcud qanunvericilik yoxlamaların risk qrupları üçün müəyyənləşdirilmiş dövriliklə aparılmasını nəzərdə tutur. Şübhəsiz ki, yoxlamalara münasibətdə bu yeni yanaşma həm sahibkarlıq subyektlərinin maraqlarına uyğundur, həm də dövlət resurslarının rəşional istifadəsinə şərait yaradır. Lakin bununla yanaşı hesab edirik ki, qanunvericilikdə plan üzrə yoxlamaların risk qrupları üçün müəyyənləşdirilmiş dövriliyin artırılması daha məqsədəuyğun olardı. Bunun müxtəlif variantları mümkündür.

- **Alternativ 1.** Plan üzrə yoxlamaların dövriliyi aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:
  - yüksək risk qrupuna aid edilən sahibkara münasibətdə - ildə bir dəfədən çox olmayaraq;
  - orta risk qrupuna aid edilən sahibkara münasibətdə - üç ildə bir dəfədən çox olmayaraq;
  - aşağı risk qrupuna aid edilən sahibkara münasibətdə - 5 ildə bir dəfədən çox olmayaraq.

Təklif edilən dövrilik yoxlamaların səmərəliliyini artırmağa və mövcud resurslara qənaət etməyə imkan verərdi.

- **Alternativ 2.** Qanunvericilikdə nəzərdə tutulan dövrilik saxlanılmaq şərtilə yoxlamaların təyin edilməməsi şərtlərinin nəzərdə tutulması. Mövcud qanunvericilik plan üzrə yoxlamaların ümumiyyətlə təyin edilməməsi hallarını nəzərdə tutmur. Xüsusilə orta və aşağı risk qrupuna daxil olan sahibkarlara münasibətdə yoxlamaların təyin edilməməsi üçün müəyyən şərtlərin, məsələn, ötən dövr ərzində hər hansı pozuntuya yol verməmə, müsbət auditor rəyi və s. kimi şərtlər nəzərdə tutula bilər. Belə yanaşma yoxlamaların səmərəliliyinin təmin edilməsi və sahibkarlıq subyektlərinin qanuni tələblərə əməl etməyə stimullaşdırılması baxımından məqsədəuyğun olardı.

4.4. Yoxlayıcıların cavab verməli olduğu peşəkarlıq tələblərinin konkretləşdirilməsi.

Qanuna əsasən, yoxlayıcı orqana işə qəbul olunmuş şəxslər yoxlamaya buraxılmamışdan əvvəl yoxlama prosedurlarına dair təlim keçməlidirlər. Təlim yoxlayıcı orqan tərəfindən yoxlayıcıların peşəkarlığının artırılması məqsədi ilə ildə ən azı bir dəfə təşkil edilir. Yoxlayıcıların peşəkarlıq tələbləri ilə bağlı müddəalar qeyd olunanlarla məhdudlaşır və peşəkarlıq tələblərinin nədən ibarət olması və hansı meyarlara əsaslanması sual olaraq qalır. Hesab edirik ki, yoxlayıcıların cavab verməli olduğu peşəkarlıq tələblərinin konkret nədən ibarət olmasını özündə əks etdirən normativ sənədin hazırlanmasına ehtiyac var.

4.5. Yoxlayıcı orqanların və onların nəzarət sahələrinin siyahısının hazırlanmasının sürətləndirilməsi.

“Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında” Qanunda göstərilir ki, yoxlayıcı orqanların və onların nəzarət sahələrinin siyahısı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti) tərəfindən müəyyən edilir. Qanunun tətbiqi ilə bağlı Fərmanda bunun üçün Nazirlər Kabinetinə iki ay vaxt verilmişdi. Lakin fərmanın

qəbulundan üç ildən artıq vaxt keçsə də yoxlayıcı orqanların və onların nəzarət sahələrinin siyahısı hələ müəyyən edilməyib.

4.6. Yoxlamaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin nəticələrinə əsasən yoxlayıcıları stimullaşdırma mexanizmlərinin hazırlanması.

Qanunvericiliyə əsasən, yoxlamaların əsas prinsiplərindən biri yoxlamanın qabaqlayıcı və profilaktik xarakter daşması və sahibkarlıq fəaliyyətinə dair məcburi tələblərə riayət olunmasında sahibkara köməklik göstərilməsinə xidmət etməsidir. Bu baxımdan, yoxlamaların səmərəlilik ölçülərindən biri də sahibkarlıq subyektlərinin məcburi tələblərə əməl etmə səviyyəsi və bunun nəticəsində yoxlamaların sayının və yoxlama xərclərinin azalmasıdır. Belə nəticənin əldə olunması yoxlayıcının fəaliyyətindən, onun yoxlama prosesinə və yoxlama subyektinə yanaşmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılı olduğundan yoxlayıcıları stimullaşdırma mexanizmlərinin yaradılması məqsədəuyğun olardı.

4.7. Şikayət prosedurlarının çevikliyinə təmin edilməsi.

Qanunvericiliyə əsasən, yoxlayıcı orqanın qərarından verilən şikayətə yuxarı dövlət orqanı tərəfindən 15 iş günü müddətində baxılır. Fikrimizcə, bu müddətin 7 günədək endirilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Çünki şikayətə baxılmanın nəzərdə tutulan müddətində sahibkarın maraqları əhəmiyyətli ziyan çəkə bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
2. “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
3. “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların vahid məlumat reyestrinin forması və aparılması qaydası haqqında Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.
4. “Yoxlama suallarının siyahısının forması və tətbiqi Qaydası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin Qərarı.
5. “Məhsul nümunələrinin götürülməsi ilə bağlı yoxlayıcı orqanın çəkdiyi xərclərin sahibkar tərəfindən əvəzinin ödənilməsi Qaydaları və müddətləri” barədə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin Qərarı.
6. “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların vahid məlumat reyestrindən məlumatın əldə edilməsi üzrə inzibati rəqlament”in təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Kollegiyasının Qərarı.
7. Florentin Blank və Cüzeppe Ottimofiore. Avropa Şurasına üzv dövlətlərin iqtisadi sahədə yoxlama və nəzarət tədbirlərinin aparılmasına məsul olan tənzimləyici və nəzarət orqanları – struktur, təcrübə və nümunələr. ECCU-PRECOPTP-6/2015.
8. “Dövlətlərin iqtisadi sahədə yoxlama və nəzarət tədbirlərinin aparılmasına məsul olan tənzimləmə və nəzarət orqanları – struktur, təcrübə və nümunələr” adlı texniki sənədi.
9. Blanc, F., (2012), *Inspection Reforms: Why, How, and With What Results*, OECD
10. Hampton, P. (2005), *Reducing administrative burden: effective inspections and enforcement*, Report to HM Treasury, London, HMSO.
11. OECD (2014), *Regulatory Enforcement and Inspections*, OECD Best Practice Principles for Regulatory Policy, OECD Publishing.
12. Правовые аспекты проведения проверок субъектов малого и среднего предпринимательства, Астана, 2010.
13. Внедрение риск-ориентированной модели контрольно-надзорной деятельности в Российской Федерации.

İNVESTİSİYALARIN STİMULLAŞDIRILMASI SİYASƏTİ: ONU NECƏ GÜCLƏNDİRMƏK OLAR?

Dr. Azər Mehtiyev,

İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım İctimai Birliyinin sədri

ANNOTASIYA

Bu siyasət sənədində 2014-cü ilədək olan dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatında olan investisiya prosesləri və hökumətin investisiya siyasəti təhlil olunub, 2015-ci ildən etibarən ölkənin neft-qaz gəlirlərinin azalması şəraitində investisiya əsaslı artım modelinə keçid istiqamətində hökumətin qəbul etdiyi qərarlar və həyata keçirdiyi tədbirlər qiymətləndirilib və özəl investisiyaların stimullaşdırılması istiqamətində hökumət siyasətinin gücləndirilməsi üçün tövsiyələr işlənilib.

GİRİŞ

Müstəqilliyinin ilk 10 ilində iqtisadi sahədə Azərbaycan hökumətinin qarşısında duran başlıca məsələlərdən biri həmin dövr üçün xarakterik olan son dərəcədə məhdud imkanlar daxilində ölkədə iqtisadi canlanmanı təmin edəcək investisiya fəallığını yaratmaq üçün nəyin bahasına olursa olsun, ölkəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsinə nail olmaqdı. Hökumətin cavab tapmalı olduğu başlıca sual belə idi: *investisiyanı haradan cəlb etməli?* O zaman ölkənin müstəqilliyinə olan təhdidlər xarici investisiyanın cəlb edilməsində başlıca məhdudiyyət kimi çıxış edirdi. Buna uyğun olaraq, hökumət əsas diqqətini o zaman xarici investorların maraqları baxımından ölkəmizdə yeganə cəlbəedici sahə olan neftqaz ehtiyatlarına yönəltdi və qısa müddətdə böyük həcməldə xarici investisiyanın ölkəyə cəlb edilməsinə nail oldu.

Ölkənin “böyük neft gəlirləri” əldə etdiyi 2005-2014-cü illəri əhatə edən 10 ildə isə Azərbaycan hökumətinin sanki “investisiya qıtlığı” problemi olmadı. Hökumətin böyük maliyyə imkanları ona həm cari istehlaka yönəlik, həm də investisiya təyinatlı xərclərini sürətlə və böyük həcməldə artırmağa imkan verdi: ölkədə yüksək investisiya fəallığının əsas yükü məhz dövlətin üzərində oldu. Bu dövrdə hökumətin qarşısında duran əsas sual belə idi: *investisiyaları haraya yönəltməli?*

2010-cu illərin əvvəllərində ölkə iqtisadiyyatının resurs gəlirlərindən asılılığının azaldılması məsələsi hökumətin əsas prioritetləri sırasına daxil edilərək ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı, iqtisadiyyatın və ixracın şaxələndirilməsi siyasəti bəyan edildi. Lakin bu məsələnin həllində də hökumətin əsas istinad nöqtəsi neft-qaz gəlirləri idi. 2015-ci ildən etibarən ölkənin neft-qaz gəlirlərinin azalması yeni iqtisadi artım mənbələrinin hərəkətə gətirilməsi və investisiya fəallığının təmin edilməsi baxımından yeni bir situasiya yaratdı: irimiqyasılı dövlət resurslarının bazasında iqtisadi artım imkanları

artıq məhdudlaşıb və iqtisadi fəallığın ağırlıq mərkəzi biznesin (özəl investisiyaların) üzünə keçirilməlidir. Bunun üçün həm daxili, həm də xarici mənbələr hesabına ölkə iqtisadiyyatına davamlı iqtisadi artımı təmin edə biləcək qədər investisiyaların cəlb edilməsi zəruridir. Yeni mərhələdə hökumətin qarşısında duran əsas suallar belədir: *ölkə iqtisadiyyatının investisiya potensialını necə artırmalı? İntestisiyaları necə cəlb etməli? Malik olduğumuz resurslardan necə səmərəli istifadə etməli?*

Bu mərhələdə hökumətin, daxili və xarici investisiyaları stimullaşdırmaq üçün əvvəlki mərhələlərdən tamamilə fərqli yeni bir investisiya siyasətini həyata keçirməsi zəruridir. 2015-ci ilin sonlarından etibarən hökumət ölkədə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, qeyri-neft sektorunun inkişafı və qeyri-neft ixracının dəstəklənməsi istiqamətində əhəmiyyətli qərarlar verməkdə və tədbirlər həyata keçirməkdədir. Bu siyasət sənədində hökumətin son qərar və tədbirlərinin ölkədə biznes əsaslı investisiya fəallığına nail olmaq və davamlı iqtisadi artımın yeni mənbələrini ortaya qoymaq baxımından qiymətləndirilib, habelə hökumətin stimullaşdırıcı investisiya siyasətinin gücləndirilməsi istiqamətində tövsiyələr işlənilib.

1. İNVESTİSIYA ƏSASLI ARTIM MODELİNƏ KEÇİDİN ZƏRURİLİYİ

Dövlət müstəqilliyini bərpa etməsinin ilk illərində dərin tənəzzül yaşayan, 90-cı illərin ortalarından start verilən iqtisadi islahatlarla tədricən canlanmağa başlayan Azərbaycan iqtisadiyyatı ölkənin ilk beynəlxalq neft-qaz sazişi olan “Azəri-Çıraq-Günəşli” HPBS¹ çərçivəsində neft hasilatının tədricən artması ilə (2000-ci illərin əvvəllərində) yeni bir mərhələyə - “neft gəlirləri “bum”u hesabına iqtisadi artım” adlandırıla biləcəyimiz dövrə - qədəm qoydu: bir tərəfdən, ölkədə neft hasilatı və ixracı həcm-lərinin kəskin artması, digər tərəfdən isə, dünya neft bazarının sərfəli konyukturası (neftin yüksək qiymətləri) təqribən 10 illik bir dövrdə (2005-2014-cü illər ərzində) Azərbaycan hökumətinə böyük miqdarda neft gəlirləri əldə etməyə və bunun hesabına sürətli iqtisadi artıma nail olmağa imkan verdi.

Ölkənin neft gəlirləri qısa bir müddətdə sürətlə artdı: əvvəlki illərlə müqayisədə ARDNF-in gəlirləri 2005-ci ildə 2 dəfə, 2008-ci ildə isə 6.6 dəfədən çox artdı. 2006-cı ildə Fondun illik gəlirləri 1.1 milyard ABŞ dolları olmuşdusa, 2008-ci ildə bu göstərici 14.5 milyard, 2011-ci ildə isə 19.8 milyard ABŞ dolları olub (bu həm də Fonda il ərzində daxilolmaların maksimum göstəricisidir). 2010-2014-cü illər dövründə Fon-dun illik gəlirlərinin səviyyəsi hər il 16 milyard ABŞ dollarından çox olub. Fondun gəlirləri artdıqca onun illik xərcləmələri də sürətlə böyüyüb: 2005-ci ildə illik xərclərin

¹ “Azəri-Çıraq-Günəşli” HPBS (həm də “Əsrin müqaviləsi” kimi tanınır) 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanmış, layihə üzrə ilkin neftin hasilatına 1997-ci ilin noyabrında başlanmışdır

məbləği 233.0 milyon AZN olmuşdusa, 2008-ci ildə 4.3 milyard, 2013-cü ildə isə 12.3 milyard AZN olub². Hesablamalar göstərir ki, 2005-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə Fondun illik gəlirləri 24.6 dəfə, illik xərcləri isə 52.8 dəfə artıb.

Ümumiyyətlə, 2005-2015-ci illər dövründə ARDNF-in cəmi gəlirləri təqribən 100.0 mlrd. AZN məbləğində olub ki, bunun təqribən 70.0 mlrd. AZN-i müxtəlif istiqamətlərə xərclənib. Xərclənən ümumi vəsaitin 63.7 mlrd. AZN-i (yaxud 90.9 faizi) dövlət büdcəsinə transfer edilib, qalanı isə Fondan birbaşa maliyyələşdirilən layihələrə yönəldilib.

AÇG HPBS üzrə xarici podratçı şirkətlərin Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinə mənfəət vergisi üzrə ümumi ödənişlərinin məbləği 2006-cı ildə 972.0 mln., 2007-ci ildə 2.0 milyard, 2008-ci ildə isə 2.2 mlrd. AZN məbləğində olub. 2009-cu ildə həm şirkətlərə çatan neftin həcmnin azalması, həm də dünya bazarında neftin qiymətinin düşməsi ilə bu ödənişlərin məbləği 2008-ci illə müqayisədə 3.7 dəfə azalsa da, neftin dünya bazar qiymətlərinin qalxması ilə 2010-cu ildən bu ödənişlərin məbləği ildən ilə artdı və 2013-cü ildə 1.4 mlrd. AZN səviyyəsinə çatdı³. Hesablamalara əsasən, ümumiyyətlə 2006-2015-ci illər dövründə HPBS-lər çərçivəsində xarici podratçı şirkətlər tərəfindən ölkəmizin dövlət büdcəsinə təqribən 12.5 milyard AZN məbləğində vəsait ödənilib.

Əlbəttə ki, əldə olunan böyük neft gəlirləri hökumətə həm dövlət büdcəsi, həm də birbaşa ARDNF vasitəsilə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üzrə ən müxtəlif layihələri maliyyələşdirmək, o cümlədən irimiqyaslı investisiya layihələrini həyata keçirmək üçün böyük imkanlar yaratmış oldu. Hökumət fəal “fiskal genişlənmə” siyasətini reallaşdırdı: Azərbaycanın dövlət büdcəsinin xərcləri ilk dəfə 2005-ci ildə 2 milyardlıq səviyyəyə (həm AZN, həm də ABŞ dolları ifadəsində) çatdığı halda, 2008-ci ildə xərclərin məbləği 10.8 milyard AZN (13.1 milyard ABŞ dolları), 2013-cü ildə isə 19.1 milyard AZN (yaxud 24.4 milyard ABŞ dolları) səviyyəsində oldu, yəni dövlət büdcəsinin xərcləri 2005-ci illə müqayisədə 2008-ci ildə təqribən 5 dəfə, 2013-cü ildə isə 9 dəfə çox olub.

Dövlətin investisiya fəaliyyətinin dövlət büdcəsi vasitəsilə maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan “dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu (investisiya xərcləri)” xərc maddəsi üzrə birbaşa investisiya layihələrinə yönəldilən vəsaitin məbləğində 2005-ci illə (159.9 mln. AZN) müqayisədə 2013-cü ildə 42.3 dəfəlik artım baş vermişdi və məbləği 6.9 milyard AZN⁴ səviyyəsinə (büdcənin illik ümumi xərclərinin 36.1%-i qədər) çatmışdı.

²ARDNF-in gəlir və xərcləri ilə bağlı bütün məlumatlar Fondun hesabatlarından götürülüb; <http://oil-fund.az/>

³Məlumatlar Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin illik büdcə qanunu layihələri ilə birlikdə Milli Məclisə təqdim eddiyi büdcə sənədləri toplusundan götürülüb

Bununla yanaşı, dövlət büdcəsinin başqa bölmə və maddələrindən (Prezidentin Ehtiyat Fondu, “İqtisadi fəaliyyət” bölməsi və s. kimi) də tikinti və investisiya məqsədlərinə vəsait ayrılırdı. Bunlar da nəzərə alındıqda, 2013-cü ildə dövlət büdcəsinin əsaslı xərclərinin məbləği 9.2 milyard manat, yəni büdcənin ümumi xərclərinin 48.2%-i qədər təşkil edib.

Böyük neft gəlirləri həm də manatın məzənnəsinin möhkəmlənməsi ilə müşayiət olunub: 2006-cı ildə dövriyyəyə buraxılan yeni milli valyutanın ABŞ dolları ilə məzənnə kursu 1 dollar = 1 AZN idisə, 2008-ci ildə məzənnə 1 dollar = 0.80 AZN oldu, yəni 3 il ərzində milli valyutanın 20 faizlik möhkəmlənməsi baş verib (2014-cü ilin sonunda manatın məzənnəsi 1ABŞ dolları 0.7844 AZN olmuşdu)⁵.

2005-2014-cü illər dövründə ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi sürətlə böyüyüb: ixracın məbləği 2005-ci ildəki 4.3 milyarddan 2013-cü ildə 24.0 mlrd. ABŞ dolları səviyyəsinə (5.6 dəfəlik artım), idxal isə müvafiq olaraq, 4.2 milyarddan 10.7 mlrd. ABŞ dollarına (2.5 dəfəlik artım) yüksəldi. İxracda xam neft və neft məhsullarının payı 2005-ci ildə 86.5% idisə, 2007-ci ildə isə 94.5% səviyyəsinə yüksəldi. 2008-2014-cü illər ərzində ixracın 94-95%-i xam neft, təbii qaz və neft məhsullarından ibarət olub. Ölkəyə idxal olunan malların tərkibində isə istehlak malları üstünlük təşkil edib⁶. Buna görə də 2005-2015-ci illər dövründə ölkənin tədiyə balansının qeyri-neft sektoru üzrə cari əməliyyatlar balansında (CƏB) hər il böyük məbləği kəsir yaranıb: belə kəsirin məbləği 2005-ci ildə -1.5 mlrd., 2013-cü ildə -9.8 mlrd., 2015-ci ildə isə -6.8 mlrd. ABŞ dolları məbləğində olub. Hesablamalarımıza görə, 2005-2015-ci illər ərzində qeyri-neft sektoru üzrə CƏB kəsiri, kumulyativ olaraq, -61.6 milyard ABŞ dolları olub⁷.

2014-cü ilin ikinci yarısında və 2015-ci il ərzində dünya bazarlarında neftin qiymətinin sürətlə aşağı düşməsi⁸ ölkənin neft-qaz gəlirlərinin kəskin azalmasına gətirib çıxardı: ARDNF-in gəlirləri 2014-cü ildə 16.2 milyar ABŞ dolları olduğu halda, 2015-ci ildə 7.7 milyar (2.1 dəfəlik azalma), 2016-cı ildə isə təqribən 3.0 milyar ABŞ dolları məbləğində⁹ (2014-cü illə müqayisədə 5.4 dəfəlik azalma) olub. Neft gəlirlərinin belə kəskin azalması ölkə iqtisadiyyatında bir sıra mənfi proseslərə gətirib çıxardı: i) maliyyə sabitliyi pozuldu və milli valyuta (AZN) sürətlə dəyərini itirdi¹⁰,

⁴Məlumatlar müvafiq illər üzrə büdcə icrası haqqında qanunlardan götürülüb

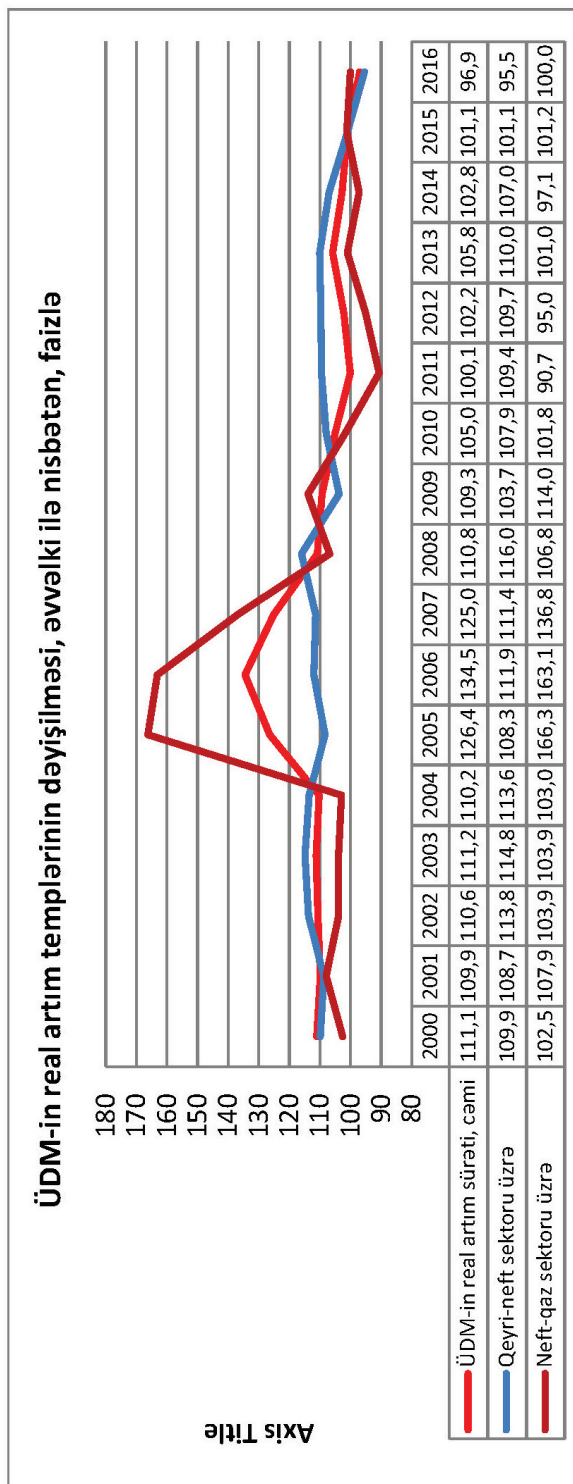
⁵<https://www.cbar.az/other/azn-rates>

⁶Məlumatlar Dövlət Gömrük Komitəsinin (DGK) və Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) statistik hesabatlarından götürülüb

⁷Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının müvafiq illər üzrə Tədiyə Balansının hesabatları əsasında hesablanıb <https://www.cbar.az/lpages/statistics/external-sector-statistics/>

⁸Azərbaycan neftinin (“Azeri-Light”) orta illik satış (ixrac) qiyməti 2013-cü ildə 111.1 dol./bar., 2014-cü ildə isə 100.9 dol./bar. olmuşdusa, 2015-ci ildə 51.0 dol./bar., 2016-cı ildə isə 45.1 dol./bar. səviyyəsində olub

⁹<http://oilfund.az/>

Diagram 1. Azərbaycanca ÜDM-in real artım tempirlərinin dəyişməsi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə (Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi)

ölkənin valyuta ehtiyatları sürətli azalmaya məruz qaldı¹¹; ii) iqtisadiyyatın dollarlaşması prosesi sürətləndi; iii) Mərkəzi Bankın uçot dərəcəsi və kredit faizləri kəskin yüksəldi; iv) bank sektoru borc böhranı ilə üzləşdi və iflas prosesləri başladı¹²; v) dövlət xərcləmələrində, xüsusilə dövlət əsaslı vəsait qoyuluşlarında böyük ixtisarlara baş verdi¹³ və s.

Bütün bunlar ölkədə iqtisadi artım templərinin kəskin azalması ilə nəticələndi: 2000-ci ildən sonrakı dövrdə ilk dəfə olaraq 2016-cı ildə ölkədə ÜDM-in real artım sürəti mənfi işarəli (-3.1%) oldu (diqram 1). 2000-2009-cu illər dövründə Azərbaycanda illik real artım templəri hər zaman təqribən 10 faiz və bundan yüksək olub. Real artım templərinin daha yüksək olduğu 2005, 2006 və 2007-ci illərdə belə yüksəlmiş məhz neft sektorundakı kəskin böyümələrlə bağlı olub. 2010-cu ildən sonrakı dövrdə isə neft hasilatı həcmələrinin azalması ilə neft-qaz sektoru üzrə ÜDM-in real artım templəri də aşağı düşüb.

Neft-qaz sektorundan fərqli olaraq, qeyri-neft sektorunda yaranan ÜDM-in artım tempi əyrisi 2000-2014-cü illər dövründə (2008-ci və 2009-cu illər istisna olmaqla) elə kəskin dəyişikliklərə məruz qalmayıb (əksər illərdə təqribən 10% ətrafında olub). Qeyri-neft sektorunda olan belə artımlar əslində hökumətin neft-qaz gəlirlərinin əhəmiyyətli hissəsini iqtisadiyyata yönəltməsindən qaynaqlanıb (bu hipotez araşdırmanın ikinci hissəsindəki təhlillə təsdiq olunur). Neft gəlirlərinin (uyğun olaraq həm də hökumət xərcləmələrinin) azalması qeyri-neft sektorunda da ÜDM-in artım templərinin sürətlə aşağı düşməsinə gətirib çıxarıb: 2016-cı ildə bu sektorda yaradılan ÜDM-in real artım sürəti mənfi işarəli (-4.5%) olub.

Neft-qaz gəlirlərinin kəskin azalması ilə hökumətin indiyəcən həyata keçirdiyi təbii resurs gəlirlərinə əsaslanan artım siyasətindən imtina etməsi qaçılmaz olub. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi"ndə qeyd olunur ki, "2014-cü ilin sonlarından etibarən dünya əmtəə bazarlarında enerji daşıyıcılarının qiymətinin kəskin aşağı düşməsi Azərbaycanın xarici valyuta gəlirlərinin azalması ilə müşayiət olunmuşdur ki, bu da son 10 il ərzində reallaşdırılmış iqtisadi artım modelinin maliyyələşdirilməsi imkanlarını məhdudlaş-

¹⁰2015-ci il ərzində Mərkəzi Bank 2 dəfə (ilin əvvəlində və ilin sonunda) devalvasiyaya getməyə məcbur oldu və 1 il ərzində milli valyuta ABŞ dollarına nəzərən 2 dəfəyədək dəyər itirdi (0.78 AZN-dən 1.55 AZN-ə düşdü), 2016-cı ildə isə hətta hətta 1.80-dək azaldı

¹¹2014-cü ilin iyulunda Mərkəzi Bankı valyuta ehtiyatları 15.2 milyard ABŞ dolları olduğu halda, 2016-cı ilin əvvəllərində 4.0 milyard dollar səviyyəsində olub. Bundan başqa, 2015-ci ildə ARDNF-in ehtiyatları da təqribən 3.5 milyard ABŞ dolları məbləğində azalmışdır.

¹²Ölkədə fəaliyyət göstərən kommersiya banklarının sayı 2015-ci ilin birinci yarısında 45-dən 2016-cı ilin sonunadək 32-yə düşdü

¹³2016-cı ildə dövlət büdcəsinin investisiya xərclərinin məbləği cəmi 2707.1 mln. manat olub ki, bu da 2013-cü ildəkindən 2.5 dəfə azdır

dırmışdır. Neft gəlirlərinin azalması öz növbəsində yeni iqtisadi artım yanaşmasına transformasiya zərurətini daha da gücləndirmişdir”¹⁴.

İqtisadi ədəbiyyatlarda¹⁵ göstəriləyi kimi, iqtisadi artımın mühüm struktur mənbələri istehsal amilləri (xüsusilə təbii resurslar), investisiyalar və innovasiyalar hesab olunur. Hazırda ölkədə innovasiya infrastrukturunun, təhsilin və ümumən “insan kapital”ının inkişaf səviyyəsi qısa müddətdə innovasiyalara əsaslanan inkişaf modelinə keçidi mümkünsüz edir¹⁶. Buna görə də indiki mərhələdə Azərbaycanda iqtisadi artımın əsas mənbəyi özəl (xüsusi) investisiyalar ola bilər.

Azərbaycan hökuməti ölkənin neft gəlirlərindən asılılıq səviyyəsini azaltmaq üçün iqtisadiyyatın və ixracın şaxələndirilməsi siyasətini çoxdan bəyan edib¹⁷. Bunun reallaşdırılması qeyri-neft sahələrinə həm daxili, həm də xarici mənbələrdən böyük həcm-lərdə investisiya cəlb edilməsini zəruri edir. Bununla bağlı hökumət hətta 2025-ci ilədək qeyri-neft sektoruna birbaşa xarici investisiyaların (BXİ) qeyri-neft ÜDM-dəki payının 4 faizə çatdırılmasına nail olmağı (2015-ci ildə bu göstərici 2,6 faiz olub) hədəfləyib¹⁸.

Nazirlər Kabinetinin 2015-ci ilin doqquz ayının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında Azərbaycan Respublikasının dövlət başçısı ölkədə iqtisadi islahatların dərinləşdirilməsini, biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasını, xarici investisiyaların qeyri-neft sektoruna cəlb edilməsini qarşıda duran prioritet məsələlər kimi qeyd edib. O xüsusi olaraq vurğulayıb ki, “biz çalışmalıyıq ki, investisiya iqlimini daha da yaxşılaşdıraq və bu sahədə əlavə tədbirlər görülməkdir”¹⁹.

2015-ci ilin ortalarından etibarən ölkədə biznes və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, investisiyaların təşviq edilməsi, yerli istehsalın himayə edilməsi və daxili bazarın qorunması, qeyri-neft ixracının stimullaşdırılması istiqamətində çox sayda qərarlar qəbul edilib və tədbirlər həyata keçirilib. Belə qərar və tədbirlərin sırasında lisenziyalaşdırma şərtlərinin asanlaşdırılması, sahibkarlıq sahəsində olan yoxlamaların 2 il müddətinə qismən dayandırılmasını, bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının subsidiyalaşdırılmasını, investisiya və ixrac təşviqi güzətlərinin tətbiqininin əhəmiyyəti xüsusilə vurğulanmalıdır (son zamanlar bu istiqamətdə qəbul edilən qərarların siyahısı ilə buradan tanış olmaq mümkündür:

http://edf.az/ts_general/azl/layihe/IIED/downloads/investisiya_siyaseti.pdf).

¹⁴<http://www.e-qanun.az/framework/34254>

¹⁵Məsələn: Портер М.Е. Международная конкуренция. Москва: «Дело», 1993

¹⁶Bu barədə bax: Azərbaycan: Ölkə üzrə İqtisadi Memorandum – Yeni ipək yolu – ixrac hesabına diversifikasiya. Dünya Bankı, 2009. (Hesabat No. 44365-AZ)

¹⁷“Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası (Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 29 dekabr 2012-ci il tarixli (800 sayılı) Fərmanı ilə təsdiq edilib)

¹⁸Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, səh. 54

¹⁹<http://www.president.az/articles/16373>

İnvestisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması sahəsində “investisiya təşviqi sənədi”nin²⁰ tətbiqi xüsusilə qeyd edilməlidir. İnvestisiya təşviqi sənədini almış hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar həmin sənədi aldığı tarixdən 7 il müddətinə bütün növ vergi və idxal rüsumları üzrə güzəştlər əldə edirlər. Qeyri-neft ixracının təşviqi məqsədilə qeyri-neft məhsullarının ixracı ilə məşğul olan şəxslərə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ixrac təşviqi ödənilməsi²¹ də ixracyönümlü istehsalat investisiyaları təşviq edən addımdır. İxrac təşviqi şamil olunan malların siyahısında²² olan məhsulların növündən asılı olaraq, sahibkarlara ixrac etdikləri qeyri-neft məhsullarının gömrük dəyərini 3 faizdən 6 faizədək hissəsi büdcə vəsaitləri hesabına geri ödənilir.

Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsində vurğulanır ki, düzgün stimullar sisteminin qurulması iqtisadiyyata investisiyaların (xüsusilə xarici) cəlb edilməsinə yardım göstərə bilər. Bununla belə orada qeyd edilir ki: “iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün bu alətlər artıq Azərbaycanda tətbiq edilir. Gələcək illərdə stimullar davamlı olaraq yenidən nəzərdən keçiriləcək və yenilənəcəkdir”²³.

Buna görə də araşdırma çərçivəsində cavabını axtardığımız əsas suallar belədir:

- i) son 2 ildə (2015-2016-cı illərdə) hökumətin qəbul etdiyi qərarlar və atılan addımlar ölkədə investisiya mühitini yaxşılaşdırmaq və qeyri-neft sektoruna kifayət qədər yerli (özəl) və xarici birbaşa investisiyaları cəlb etmək üçün yetərlidirmi?
- ii) Ölkənin qeyri-neft sektoruna həm yerli özəl, həm də xarici birbaşa investisiyaları stimullaşdırmaq üçün hökumətin siyasətində daha nələr dəyişməlidir?

2. AZƏRBAYCANDA İNVESTİSIYA FƏALLIĞI: MEYLLƏR VƏ PROBLEMLƏR

Məlum olduğu kimi, ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən bütün investisiyalar 2 mənbədən ola bilər: daxili və xarici mənbələr.

DSK-nın məlumatları əsasında aparılan hesablamalar göstərir ki, 2000-2014-cü illər dövründə ölkə iqtisadiyyatına ümumilikdə 158.6 milyard AZN məbləğində (təqribən 193.0 milyard ABŞ dolları) investisiya yatırılıb ki, bunun da 75.7 milyard AZN-i (90.6 milyard ABŞ dolları) yaxud 39.2%-i xarici investisiya, 82.9 milyard AZN-n (102.4 milyard ABŞ dolları) yaxud 60.8%-i isə daxili investisiya olub (müqayisə üçün: 2000-2016-cı ildə ümumi investisiyaların məbləği 201.5 milyard manat olub ki, bunun da 51.1%-i xarici, qalan 48.9%-i yerli mənbələrdən olub)²⁴.

2000-2013-cü illər dövründə (yalnız 2009-cu il istisna olmaqla) ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən həm xarici, həm də daxili investisiyaların məbləği ildən ilə artıb (diaqram 2).

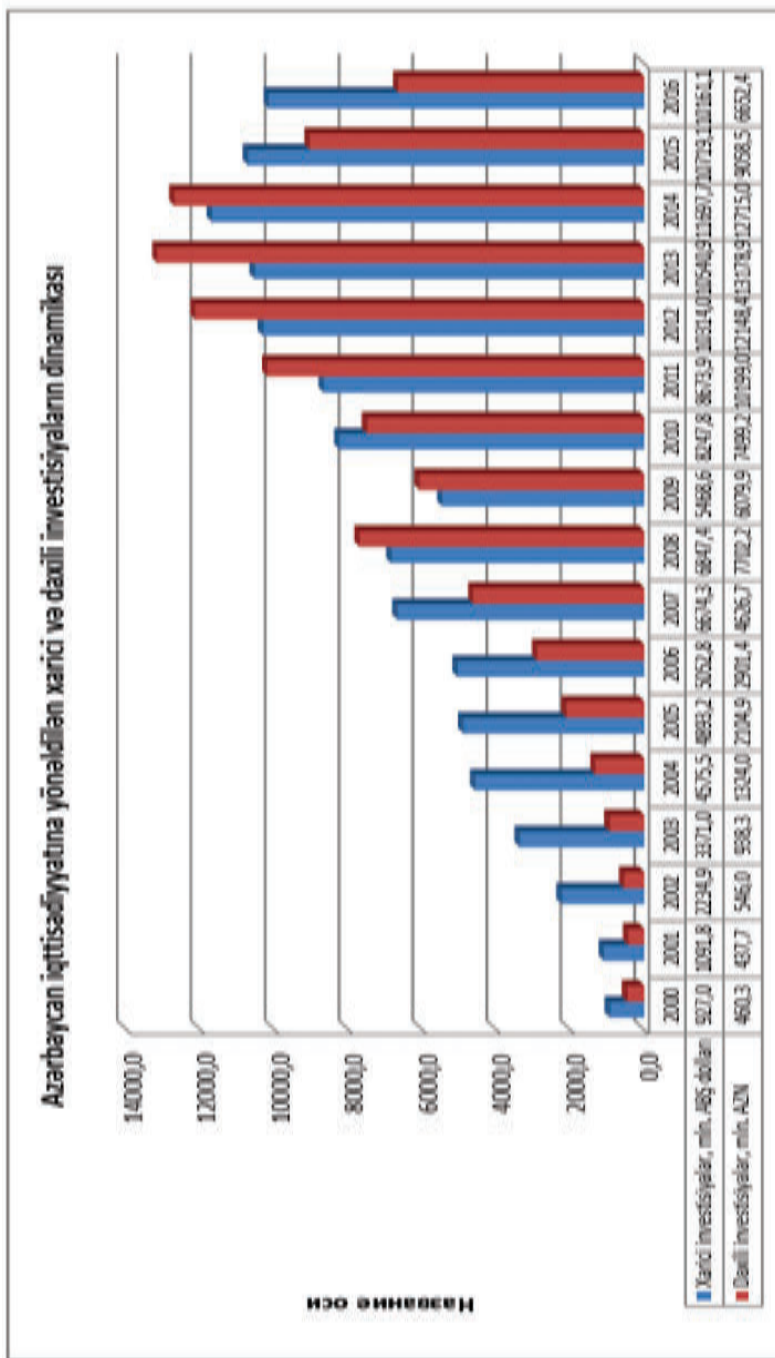
²⁰<http://e-qanun.az/framework/31870>

²¹<http://www.president.az/articles/17948>

²²<http://cabmin.gov.az/?/az/pressreliz/view/2071/>

²³<http://www.e-qanun.az/framework/34254>

²⁴<http://www.stat.gov.az/source/finance/>

Diaqram 2. Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən xarici (ABŞ dollarında) və daxili (AZN-lə) investisiyaların məbləğinin dinamikası (mənbə: DSK)

2014-2016-cı illərdə isə həm xarici, həm də daxili investisiyaların əvvəlki ilə müqayisədə azalması baş verir, amma daxili investisiyaların məbləğinin daha sürətlə azalması müşahidə olunur: 2016-cı ildə daxili investisiyaların məbləği 2013-cü ildəkinin yarısı qədər olub, yəni 2 dəfə azalıb.

Əsas kapitala investisiyanın sektoral strukturu. DSK-nın məlumatları əsasında aparılan hesablamalar göstərir ki, 2000-2016-cı illər ərzində ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən 201.5 milyard AZN məbləğində ümumi investisiyanın 167.0 milyardı (82.9%) əsas kapitala yönəldilib²⁵. Bu müddətdə əsas kapitala yönəldilən investisiyanın əsas 3 prioriteti neft-qaz sənayesi, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, bir də tikinti sektoru olub (cədvəl 1).

Cədvəl 1

2000-2016-cı illər dövründə ölkə iqtisadiyyatında əsas kapitala yönəldilən ümumi investisiyanın sahələr üzrə bölgüsü

İqtisadiyyatın sahələri	Əsas kapitala investisiyanın məbləği (milyard AZN)	Ümumi yekunda xüsusi çəkisi (%)
Neft-qaz sənayesi	61.4	36.8
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	21.7	13.0
Tikinti	16.7	10.0
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	8.0	4.8
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı	6.4	3.8
Emal sənayesi sahələri	6.3	3.8
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	5.7	3.4
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahələri	5.3	3.2
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	4.2	2.5
Təhsil	3.8	2.3
Ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri	3.6	2.2
İnformasiya və rabitə	2.9	1.7
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	2.6	1.6
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	1.5	0.9
Digərləri	16.9	10.1
Yekun	167.0	100.0

(Mənbə: DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanıb)

²⁵DSK-nın məlumatları (<http://www.azstat.org/MESearch/details>) əsasında hesablanıb

2000-2014-cü illərdə qeyri-neft sektorunda əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların məbləği davamlı olaraq artıb: 2003-cü ildə bu sektorda əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların məbləği 1.0 milyard AZN olduğu halda, 2013-cü ildə təqribən 12.8 milyard AZN olub, yəni 12 dəfədən çox artıb (*diaqram 3*).

Müqayisə üçün: qeyri-neft sektorunda yaradılan illik ÜDM-in nominal miqdarı həmin dövrdə 4.4 milyarddan 30.5 milyard manata yüksəlib, yəni 6.9 dəfə artıb.

2007-2014-cü illər dövründə qeyri-neft sektoruna²⁶ yönəldilən investisiyaların məbləği neft-qaz sənayesini üstələyib, hətta 2008-2014-cü illər dövründə bu üstələmə 2-3 dəfə təşkil edib. Son 3 ildə (2014-2016-cı illərdə) qeyri-neft sektorunda əsas kapitalla sərmayələrin məbləği ildən-ilə azaldığı halda, neft sektoruna investisiyalar tədricən artmaqda davam edir: 2016-cı ildə ölkə iqtisadiyyatında əsas kapitalla yönəldilən bütün investisiyanın 54.8 faizi neft sektorunda reallaşdırılıb²⁷.

Qeyri-neft sektoruna yönəldilən investisiyaların məbləği 2010-cu ildə qeyri-neft ÜDM-nin 36.2%-i, 2013-cü ildə 41.8%-i, 2015-ci ildə isə 25.6%-i qədər olub.

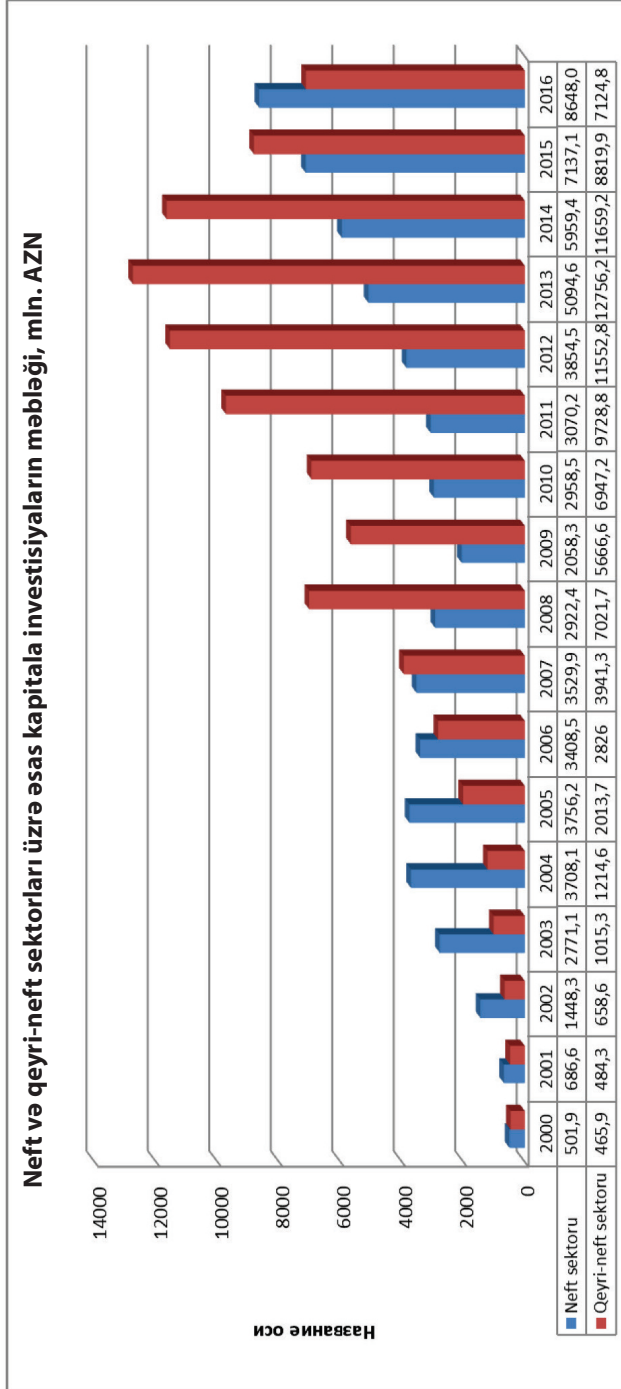
Xarici investisiyalar. Yuxarıda artıq qeyd olunduğu kimi, 2000-2016-cı illər ərzində ölkəmizə 111.5 milyard ABŞ dollarına ekvivalent məbləğində xarici investisiya cəlb edilib: bu həmin müddət ərzində ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən bütün investisiyanın 51.1%-i qədərdir. Bu investisiyaların əksər hissəsi (məsələn, 2000-ci ildə 58.9%-i, 2005-ci ildə 77.7%-i, 2010-cu ildə 35.8%-i və 2014-cü ildə 57.5%-i və s.) hər zaman neft-qaz sektoruna yönəldilib (*diaqram 4*).

Xarici investisiyaların üstünlük təşkil etdiyi digər sahə maliyyə kreditləri (beynəlxalq maliyyə qurumlarından hökumətin aldığı kreditlər, bankların xaricdən cəlb etdiyi resurslar və s.) olub: bunların məbləği 2000-ci ildə 262.9 mln. (bütün xarici investisiyaların 28.4%-i), 2010-cu ildə 2.4 milyard. (41.3%-i), 2014-cü ildə isə 1.9 milyard AZN (16.1%-i) təşkil edib.

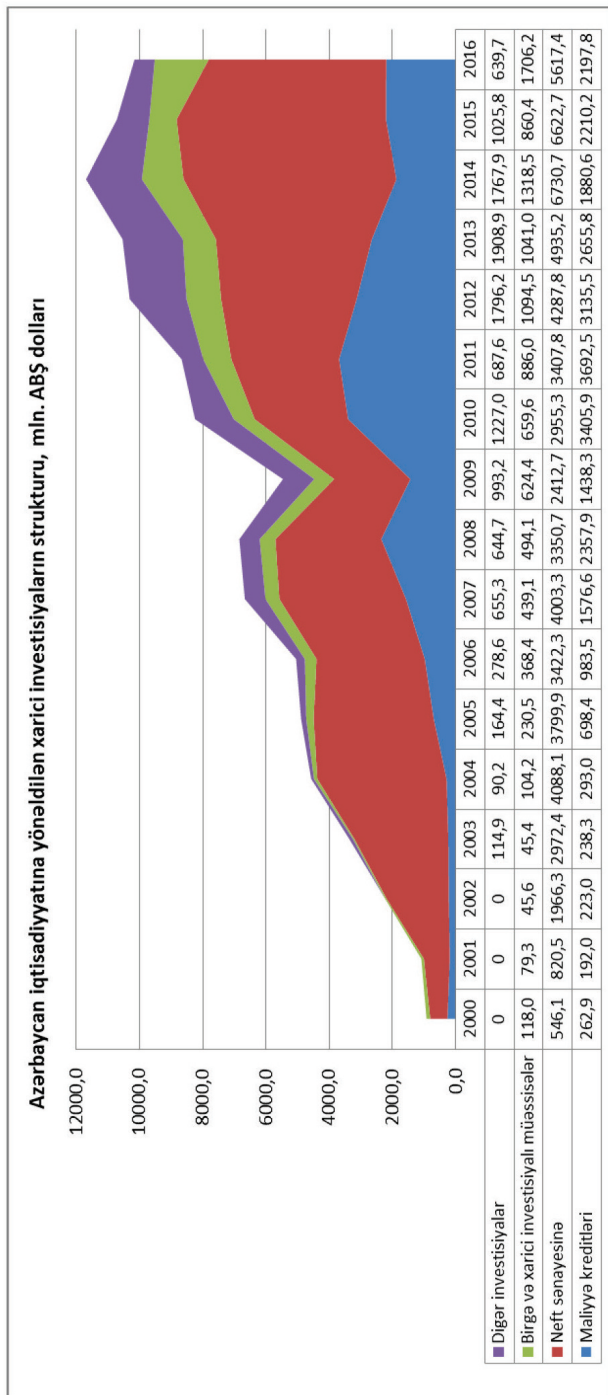
Birgə və xarici investisiyalı müəssisələr formasında ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilən sərmayələrin cəmi xarici sərmayələrdə payı 2005-ci ildə 4.7%, 2010-cu ildə 8.0%, 2014-cü ildə 11.3%, 2016-cı ildə isə 16.8% olub. Son illər bu növ birbaşa investisiyaların məbləği ildən-ilə artır: 2005-ci ildə bunların məbləği 230.5 mln., 2010-cu ildə 659.6 mln. ABŞ dolları olubsa, 2014-cü ildə 1.3 milyard və 2016-cı ildə 1.7 milyard ABŞ dolları səviyyəsinə çatıb (*diaqram 4*). Bu növ xarici investisiyaların məbləğində son illər həm də kəskin volotillik görünür: bunların məbləği əvvəlki illə müqayisədə 2015-ci ildə 35% azaldığı halda, 2016-cı ildə təqribən 2 dəfə artıb.

²⁶Qeyd etməliyik ki, DSK-nın hesabatlarında investisiyaların neft və qeyri-neft sektorları üzrə bölgüsü zamanı istifadə etdiyi metodologiya BVF-nin metodologiyasından müəyyən qədər fərqlənir: BVF-nin neft sektoruna aid etdiyi bir sıra fəaliyyətləri DSK qeyri-neft sektorunda nəzərə alır

²⁷**Qeyd:** burada dollar-manat məzənnəsində baş verən dəyişikliyin təsiri nəzərə alınmalıdır

Diagram 3. Azərbaycanca neft-qaz və qeyri-neft sektorları üzrə əsas kapitala investisiyaların məbləğinin dinamikası, mln. AZN (mənbə: DSK)

Diagram 4. Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən xarici investisiyaların strukturu, mln. ABŞ dolları ilə (Mənbə: DSK)

Ümumiyyətlə, 2000-2016-cı illər dövründə ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilən 111.5 milyard ABŞ dolları məbləğində ümumi xarici investisiyanın 61.9 milyardı (yaxud 55.5%-i) neft-qaz sektoruna yönəldilib. Xarici investisiyaların 27.4 milyardı (24.6%-i) maliyyə kreditləri, 10.1 milyardı (9.1%-i) birgə və xarici investisiyalı müəssisələr, qalan 12.0 milyardı (10.8%-i) isə digər istiqamətlərlə (bonuslar, portfel investisiyalar və s.) bağlı olub.

Müqayisə üçün: 2005-2015-ci illər dövründə neft sektoruna yönəldilən xarici investisiyaları nəzərə almasaq, ölkə iqtisadiyyatına bütün formalarda cəlb edilən xarici investisiyanın ümumi (kumulyativ) məbləği 43.1 milyard ABŞ dolları olub. Bu, həmin dövrdə ölkənin tədiyə balansının yalnız qeyri-neft sektoru üzrə CƏB kəsinin kumulyativ məbləğindən 18.5 milyard ABŞ dolları azdır.

Xarici investisiyaların sahə strukturunda əsas yer tutan mədənçıxarma sənayesidir. Bundan başqa nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, habelə elektroenergetika xarici investisiyaların əsas maraq dairəsində olduğu sahələrdir. 2010-cu ildən sonra xarici investorların tikinti sektoruna marağının artması müşahidə olunur: xarici sərmayələrin 2010-cu ildə 2.5%-i, 2013-cü ildə 4.0%-i, 2014-cü ildə 6.1%-i, 2015-ci ildə isə 9.2%-i tikintiyə yönəldilib.

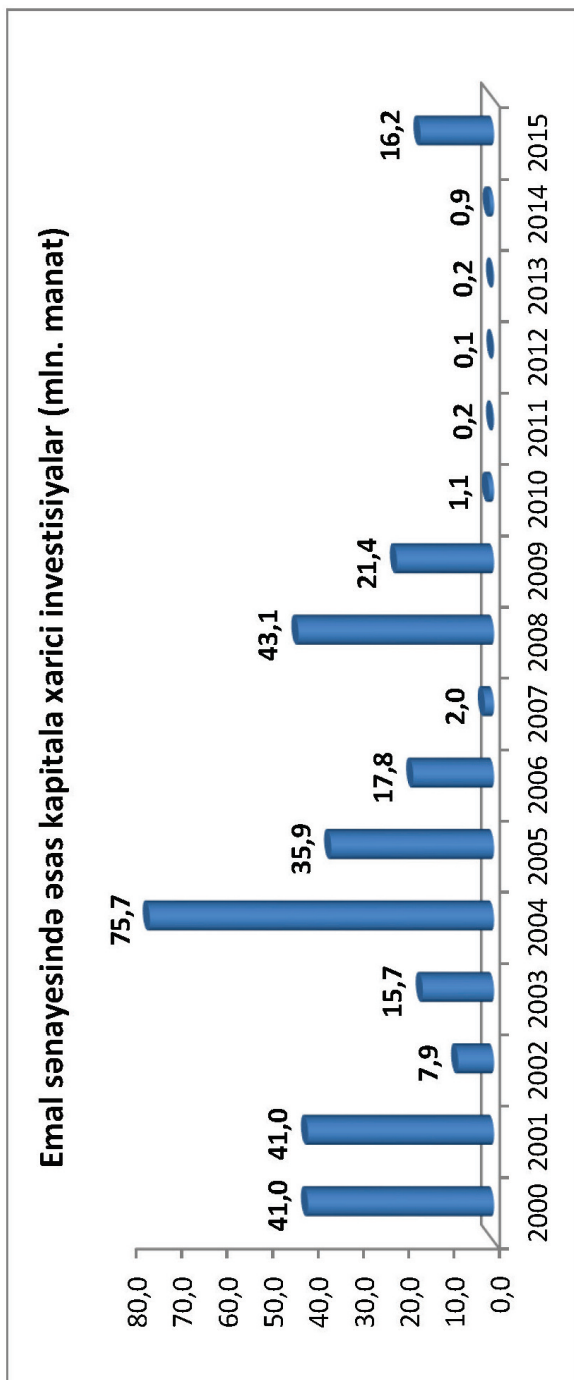
Ölkəmizdə emal sənayesi müəssisələrinin yaradılması xarici investorların xüsusi maraq dairəsində olmayıb: 2000-2015-ci illər dövründə ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilən 86.7 milyard manatlıq xarici investisiyanın cəmi 319.4 milyon manatı (yaxud 0.4%-i) emal sənayesi sahələrinə yönəldilib, bu vəsaitin 301 milyon manatı 2009-cu ilədək olan dövrə aiddir. 2010-cu ildən sonrakı dövrdə emal sənayesi sahələri ümumiyyətlə xarici investorlar üçün maraq doğurmayıb (diaqram 5).

Təhlil olunan dövrdə ölkənin emal sənayesinə ən çox xarici investisiya 2004-cü ildə daxil olub: 75.7 milyon manat (bütün xarici investisiyanın 2.1%-i qədər). 2009-cu ilədək emal sənayesi sahələrinə cəlb edilən xarici investisiyalar qida məhsulları istehsalı, kimya sənayesi, metallurgiya, maşın və avadanlıqlar istehsalı və bir sıra başqa istehsallara yönəldilmişdi. 2010-2014-cü illəri əhatə edən 5 ildə isə emal sahələrinə cəlb edilən xarici investisiyaların ümumi məbləği cəmi 2.5 milyon manat olub: həmin vəsait maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmirinə yönəldilib. 2015-ci ildəki 16.2 mln. manatlıq xarici sərmayə isə tikinti məmulatlarının istehsalına yönəldilib²⁸.

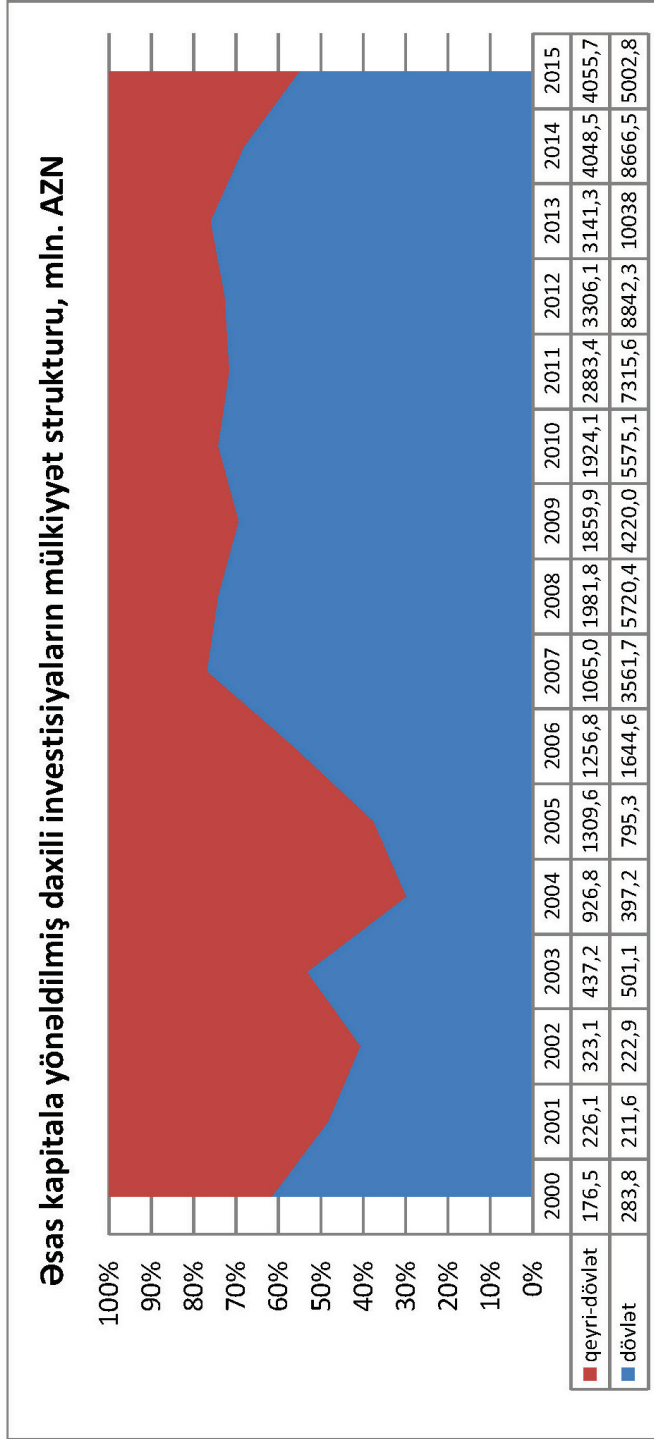
Beləliklə, 2009-cu ildən sonra xarici investorlar ölkəmizdə ticari əmtəələrə investisiya yönəltməkdə maraqlı olmayıblar.

Daxili investisiyalar. 2000-2015-ci illər dövründə daxili mənbələrdən əsas kapitalla cəmi 91.9 milyard AZN sərmayə yönəldilib ki, bunun da 63.0 milyardı (68.6%-i) dövlət, qalan 28.9 milyardı (31.4%-i) isə qeyri-dövlət mülkiyyətinə mənsub olub.

²⁸<http://www.stat.gov.az/source/construction/>

Diagram 5. Azərbaycanın emal sənayesinə yönəldilən xarici investisiyaların dinamikası, mln. AZN-lə (Mənbə: DSK)

Diaqram 6. Əsas kapitala yönəldilən daxili investisiyaları mülkiyyət strukturu, mln. AZN (Mənbə: DSK)

2000-2003-cü illər dövründə həm dövlət, həm də qeyri-dövlət investisiyalarının miqdarı çox kiçik məbləğ təşkil edib və təqribən bərabər olub, lakin 2004-2005-ci illərdə qeyri-dövlət mənbələrindən olan investisiyalar daha üstün paya malik olub (2005-ci ildə qeyri-dövlət investisiyalarının məbləği 1 milyard AZN-i ötüb). 2005-ci ildən başlayaraq dövlət investisiyalarının sürətli artımı başlayıb: 2005-2007-ci illər dövründə hər il bu investisiyaların məbləği əvvəlki illə müqayisədə 2 dəfədən çox artıb, 2008-ci ildə isə artım tempi 60%-ə bərabər olub. Nəticədə, 2008-ci ildə dövlət investisiyalarının məbləği (5.7 milyard AZN) 2004-cü ildə olduğundan 14 dəfə çox olub (diaqram 6). 2007-2013-cü illər dövründə daxili investisiyaların 70%-nə qədəri dövlət investisiyalarının payına düşüb.

2014-cü ildə ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən daxili investisiyaların məbləği 12.7 milyard manat olub ki, bu da ölkənin ümumi ÜDM-nin 21.5%-i, qeyri-neft ÜDM-nin isə 38.3%-i qədərdir.

Təhlil aparılan dövrdə dövlət investisiyalarının maksimum məbləği – 10.0 mlrd. AZN-lə - 2013-cü ildə qeydə alınıb: həmin ildə daxili mənbələr hesabına əsas kapitalla yönəldilən sərmayənin 76.3%-i dövlət investisiyalarının payına düşüb. Bu ildə dövlət investisiyalarının məbləği ÜDM-in 16.9 faizi, qeyri-neft ÜDM-nin isə 30.1 faizi qədər olub (müqayisə üçün deyək ki, Avropa ölkələrində dövlət investisiyalarının məbləği illik ÜDM-in 3-5 faiz arasında olur²⁹). Sonrakı illərdə belə səmayələrin məbləğində kəskin azalma baş verib: 2015-ci ildə dövlət sərmayələrinin məbləği (5.0 mlrd. AZN) 2013-cü ildəkindən 2 dəfə az olub.

Dövlət investisiyalarına dövlət büdcəsinin investisiya vəsaitləri ilə yanaşı həm də büdcədən kənar dövlət fondlarının (məsələn, ARDNF və s.) və dövlət mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların kapital qoyuluşları da daxildir. Lakin əsas kapitalla yönəldilən dövlət investisiyalarının böyük hissəsi məhz dövlət büdcəsinə və ARDNF-ə məxsus olub.

Dövlət büdcəsi və ARDNF-in vəsaiti hesabına həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan layihələr əvvəlcədən Dövlət İnvestisiya Proqramına (DİP) daxil edilir və bu proqram çərçivəsində maliyyələşdirilir. DİP-in tərtibi və icrası proseslərinin tənzimlənməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2010-cu il 17 mart tarixli (239 sayılı) Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikası Dövlət İnvestisiya Proqramının tərtibi, icrası, monitorinqi və qiymətləndirilməsi Qaydaları” təsdiq edilmişdi. Prezidentin həmin Fərmanında Nazirlər Kabinetinə 2 ay müddətində dövlət investisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və ekspertizasına dair təlimatı hazırlayıb təsdiq etmək tapşırılmışdı³⁰. Amma indiyə qədər Nazirlər Kabineti belə bir təlimatı təsdiqləməyib. İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən müvafiq təlimatın layihəsi hazırlansa da orada

³⁰<http://e-qanun.az/framework/19404>

layihələrin qiymətləndirməsi ilə bağlı müddəalar olmayıb³¹. Deməli, dövlət investisiya layihələrinə hər il bir neçə milyard manat sərf edilməsinə baxmayaraq indiyəcən bu layihələrin qiymətləndirilməsi mexanizmi yoxdur.

Dövlət mənbələrindən əsas kapitalla yönəldilən investisiyalarda dövlət müəssisələrinin də müəyyən qədər payı var. Bu baxımdan SOCAR-ın fəaliyyətini xüsusilə qeyd etmək olar.

Araşdırmalarımız göstərir ki, 2007-2015-ci illər ərzində ölkədə fəaliyyət göstərən bütün iri dövlət müəssisələrinin (SOCAR, “Azərenerji” ASC, “Azərbaycan Hava Yolları” QSC, “Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi” QSC, “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC, “Azərsu” ASC və başqaları) nizamnamə kapitallarının artırılmasına, onların maddi-texniki təminatının gücləndirilməsinə və fəaliyyətlərinin təşkilinə dövlət büdcəsindən böyük məbləğlərdə vəsait ayrılıb³² (bu qurumlar dövlət zəmanəti ilə iri məbləğlərdə xarici kreditlər də cəlb ediblər). Lakin bu müəssisələrin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması, menecmentinin müasirləşdirilməsi, onlarda korporativ idarəetmənin tətbiqi, beynəlxalq standartlara uyğun hesabatlılıq sisteminin tətbiqi istiqamətində yetərincə addımlar atılmayıb. Bunun nəticəsidir ki, dövlət büdcəsindən təqdim olunan böyük məbləgli dəstəklər hesabına maddi-texniki təminatının gücləndirən bu iri dövlət müəssisələrinin dövlət büdcəsinə ödənişlərində 2010-2014-cü illər ərzində nəinki əhəmiyyətli artımlar olmayıb, əksinə hətta bəzilərinin (məsələn, “Azərbaycan Hava Yolları” QSC, “Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi” QSC, “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC və s.) ödənişlərinin məbləğində əvvəlki dövrlə müqayisədə azalmalar baş verib.

Yeri gəlmişkən qeyd edilməlidir ki, 2000-ci illərin əvvəllərində bəzi iri dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq, investisiya cəlb etmək məqsədilə onların təcrübəli xarici şirkətlərin idarəetməsinə verilməsi istiqamətində hökumətdə müzakirələr başlamışdı. Hətta “Bakielektrikşəbəkə” və “Sumqayıtelektrikşəbəkə” 25 illik müddətə idarəetməyə verilməsi ilə bağlı xarici şirkətlərlə müqavilələr də imzalanmışdı. Lakin ölkəyə neft gəlirləri daxil olmağa başladıqdan sonra bu addımlar nəinki davam etdirilmədi, əksinə yuxarıda qeyd edilən müqavilələr də 2006-cı ildə ləğv edildi və bu qurumlar yenidən hökumətin tam nəzarətinə keçdi. Yəni böyük neft gəlirləri iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılması istiqamətində başlamış proseslərin dayandırılmasına gətirib çıxarmış oldu.

2000-2014-cü illər dövründə qeyri-dövlət mənbələrindən əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların məbləğində ildən-ilə tədricən artım baş verib: belə sərmayələrin

³¹Hesablama Palatasının 2016-cı ildə fəaliyyəti haqqında Hesabat. Bakı, 2017. səh.91
<http://sai.gov.az>

³²Dövlət büdcəsi sahəsində apardığımız araşdırmalara əsasən, 2005-2015-ci illərdə SOCAR dövlət büdcəsindən 1.8 mlrd. manata yaxın investisiya formasında vəsait alıb və s. Digər iri dövlət müəssisləri üzrə də oxşar hesablamalarımız var

məbləği 2005-ci ildə 1.3, 2010-cu ildə 1.9, 2012-ci ildə 3.3 və 2014-2015-ci illərdə 4.1 milyard AZN məbləğində olub (diaqram 6).

Əsas kapitalla dövlət və qeyri-dövlət daxili mənbələrdən yönəldilən investisiyaların illər üzrə artım templərinin izlənilməsi zamanı maraqlı bir tendensiya meydana çıxır: 2009-cu ilədək olan dövrdə dövlət investisiyalarının artım templəri yüksək olanda qeyri-dövlət investisiyalarının artım templəri aşağı düşüb və əksinə, dövlət investisiyalarının artım templəri aşağı düşən illərdə qeyri-dövlət investisiyalarının artım templəri yüksəlib (diaqram 7).

2009-cu ildə hər iki mənbədən olan investisiyalarda artım templəri mənfi işarəli olub, 2010-cu ildən sonrakı dövrdə isə hər iki mənbə üzrə investisiyaların artım tempinin əyrisinin trayektoriyası təqribən oxşardır.

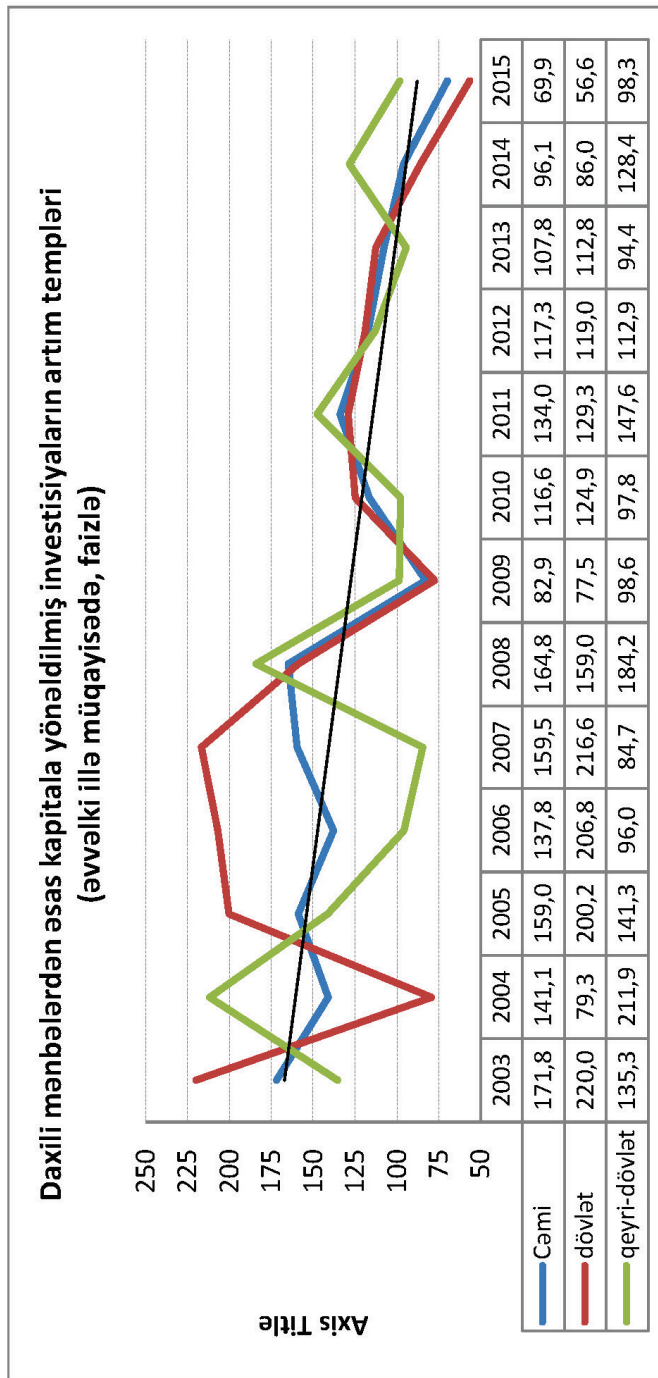
2000-2015-ci illər dövründə daxili investisiyaların artım tempinin ümumi trend xətti aşağıya meyillidir: dövrün əvvəlinə olan yüksək artım templəri aşağı artım templəri ilə əvəzlənib, hətta 2015-ci ildə mənfi işarəyə keçib.

Daxili mənbələr hesabına əsas kapitalla investisiyanın sahə strukturu. DSK-nın məlumatları əsasında apardığımız hesablamalarla müəyyən edilib ki, 2000-2015-ci illər dövründə daxili mənbələr hesabına əsas kapitalla 91.9 milyard AZN məbləğində ümumi sərmayə yönəldilib. 2000-2015-ci illər dövrünü əhatə edən 16 il ərzində ölkə iqtisadiyyatında daxili mənbələrdən əsas kapitalla yönəldilən investisiyanın paylanmasında ilk beşlikdə olan sahələr bunlardır (diaqram 8):

- 1) 18.8 mlrd. AZN (bütün əsaslı vəsaitin 20.5%-i) nəqliyyat və anbar təsərrüfatına yönəldilib;
- 2) 13.2 mlrd. AZN məbləğində (14.4%) investisiya mədənçıxarma sənayesinə yönəldilib;
- 3) 12.7 mlrd. AZN məbləğində investisiya (13.8%) tikintiyə ayrılıb;
- 4) 7.7 mlrd. AZN məbləğində vəsait (8.4%) dövlət idarəetməsi, müdafiə və sosial təminatla ayrılıb;
- 5) 5.2 mlrd. AZN vəsait (5.7%) istirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyətlərə yönəldilib.

Bu müddət ərzində emal sənayesi sahələrinə cəmi 5.1 mlrd. manat (5.5%), kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafına 3.7 mlrd. manat (4.0%) və turizmə 1.4 mlrd. manat (1.5%) kapital qoyuluşu həyata keçirilib.

Əsas kapitalla investisiyaların texnoloji quruluşu. Təhlili aparılan dövrdə əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların ümumi məbləği artdıqca tikinti-quraşdırma işlərinə sərf olunan vəsaitin xüsusi çəkisi də artır: ümumi kapital qoyuluşunda tikinti quraşdırma işlərinə yönəldilən vəsaitin payı 2001-ci ildə olan 33%-dən 2014-cü ildə 75.4%-ə qədər yüksəlib (diaqram 9).

Diagram 7. Daxili mənbələrdən əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların artım templəri, əvvəlki illə müqayisədə, faizlə (Mənbə: DSK)

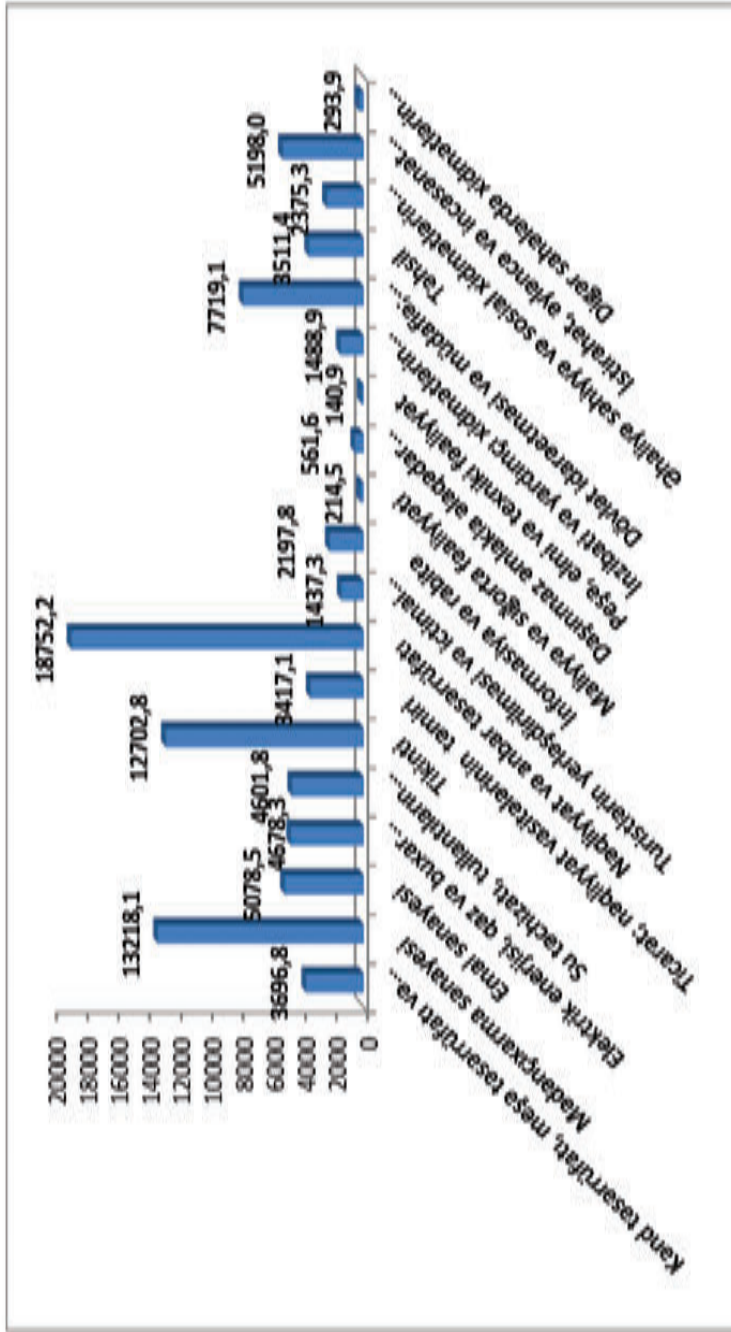
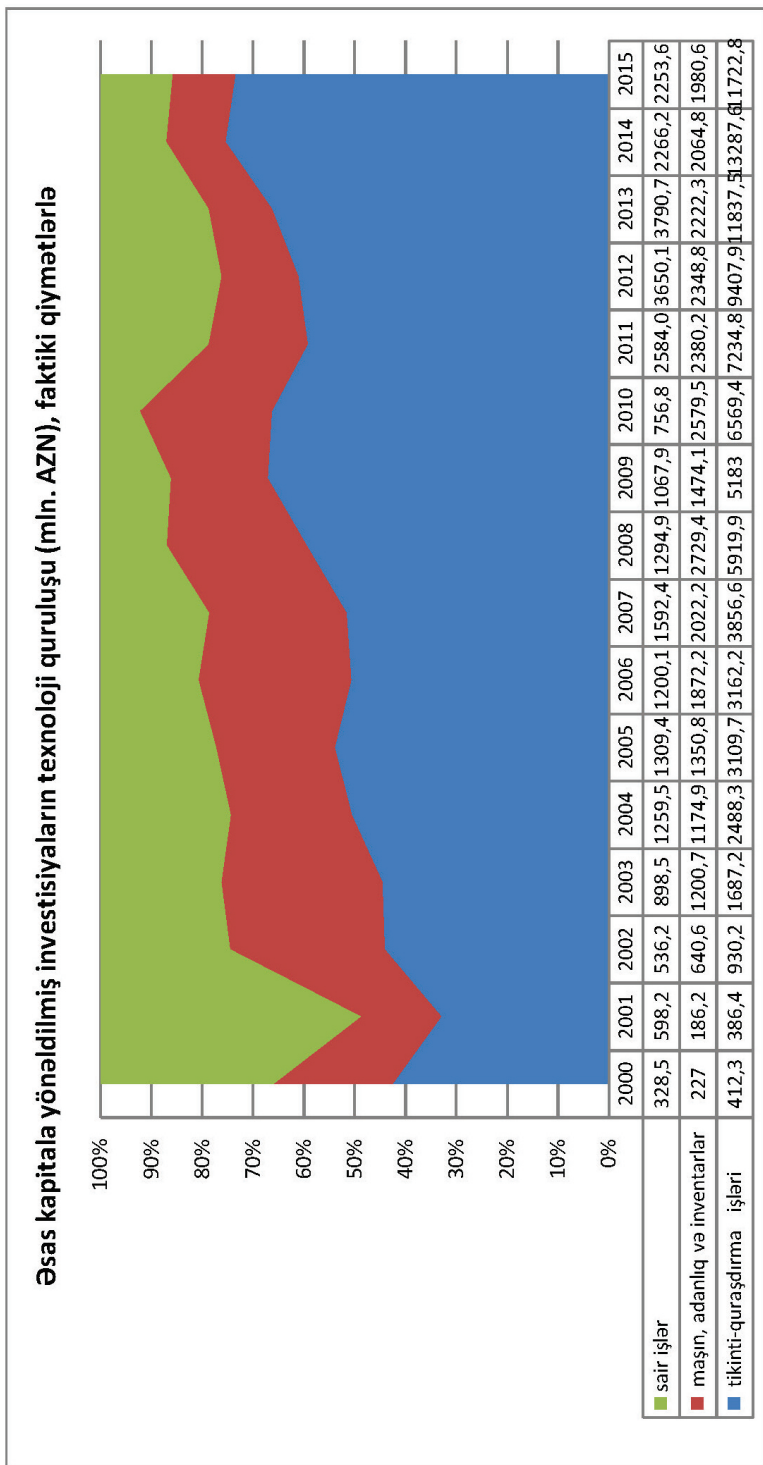

Diagram 8. 2000-2015-ci illər dövründə iqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş cəmi daxili investisiyalar³³ (faktiki qiymətlərlə, mln. AZN)

³³DSK-nın məlumatları (<http://www.stat.gov.az/source/construction/>) əsasında hesablanmışdır.

Diagram 9. 2000-2015-ci illərdə əsas kapitala yönəldilən investisiyaların texnoloji quruluşu, mln AZN, (Mənbə: DSK)

Əsas kapitala yönəldilən investisiyalarda maşın, avadanlıq, alət və inventarlar almağa sərf edilən vəsaitin payı isə 2002-2003-cü illərdə olan 31%-dən 2014-cü ildə 11.7%-ə düşüb. Bu xərc istiqamətinin payının azalması xüsusilə 2010-cu ildən sonra sürətlənib.

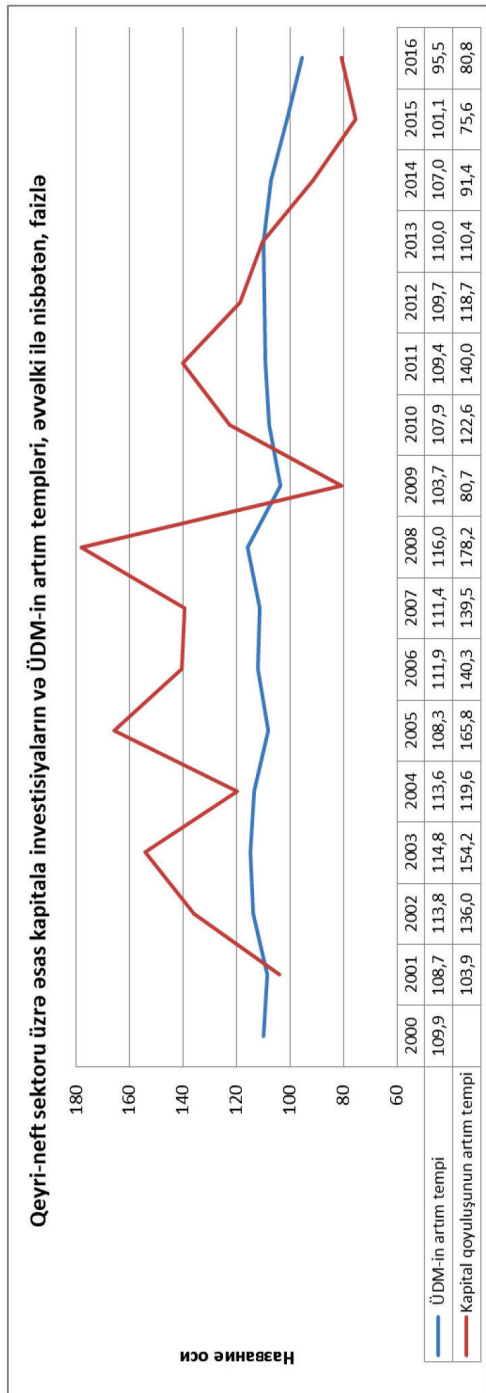
Qeyri-neft sektorunda əsas kapitala yönəldilən sərmayənin bu sektor üzrə ÜDM-in artımına təsirinin qiymətləndirilməsi. Qeyri-neft sektorunda əsas kapitala yönəldilən sərmayənin bu sektor üzrə ÜDM-in artımına təsirini qiymətləndirmək üçün bu iki dəyişən (qeyri-neft sektorunda əsas kapitala yönəldilən investisiyaların artım tempi və qeyri-neft ÜDM-nin artım tempi) arasında korrelyasiya qurduq (diagram 10).

2001-2011-ci illər dövründə qeyri-neft sektoruna kapital qoyuluşlarının artım templəri çox kəskin dəyişikliklərə məruz qalmasına (yüksək artımların kəskin azalmalarla əvəzlənməsinə) baxmayaraq, qeyri-neft ÜDM-nin artım templəri nisbətən sabit olub: kapital qoyuluşunun hətta yüksək artımlarında belə ÜDM artımı çox cüzi olub, hətta bəzi hallarda azalıb. Məsələn, 2002-ci ildə qeyri-neft sektoruna kapital qoyuluşu 36.0%, bu sektorda ÜDM isə 13.8% artıb, amma 2005-ci ildə bu artımlar, müvafiq olaraq, 65.8% və 8.3%, 2008-ci ildə 78.2% və 16.0% olub. Yaxud 2004-cü illə müqayisədə 2005-ci ildə kapital qoyuluşunun artım tempi 45.2 faiz bəndi artdığı halda, qeyri-neft ÜDM-nin artım tempində 5.3 faiz bəndi azalma qeydə alınıb.

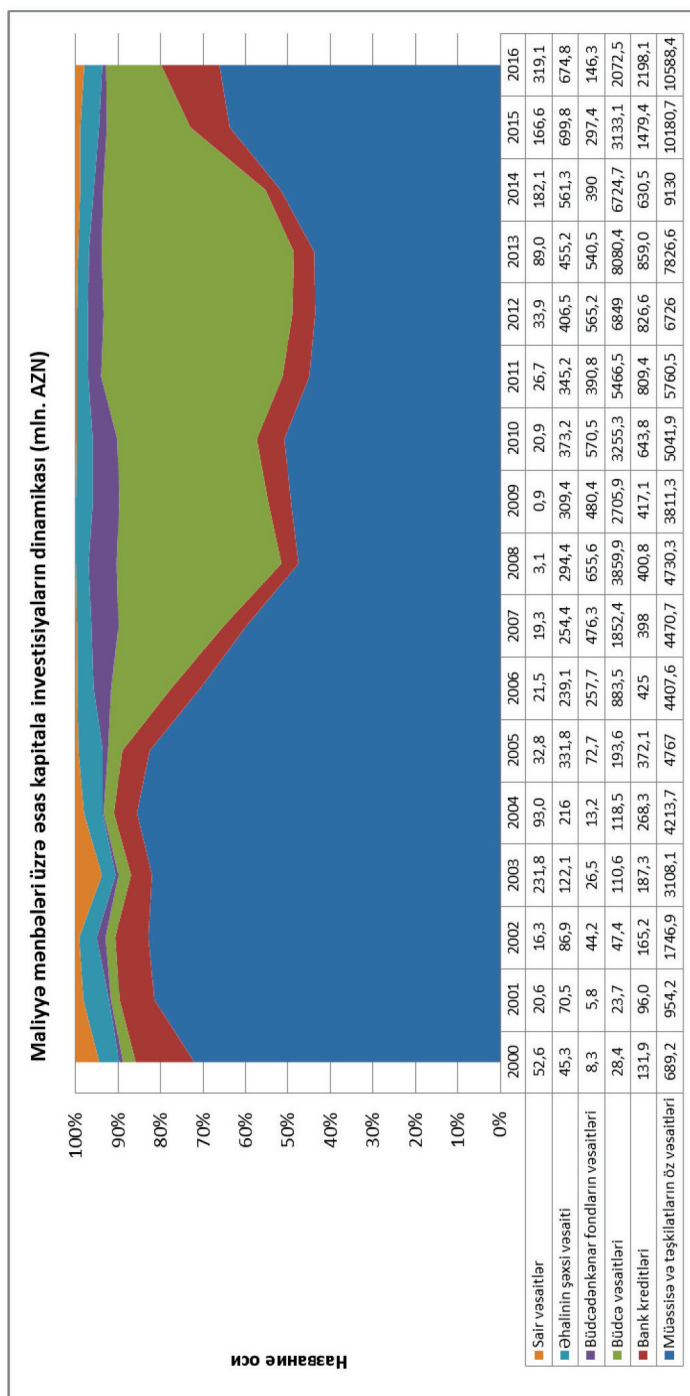
Hətta investisiyalar nəzərə alınsa belə, qeyri-neft sektorunda kapital qoyuluşlarının yüksək artım yaxud kəskin azalma templərinin sektor üzrə ÜDM-in artım templərinə uyğun təsirləri müşahidə olunmur. Bu vəziyyət əsas kapitala yönəldilən investisiyaların əksər hissəsinin infrastruktur tikintisinə yönəldilməsi ilə izah oluna bilər: həmin infraqurudardan fəal şəkildə yararlanan kifayət qədər təsərrüfat subyektləri olmadıqda belə kapital qoyuluşlarının ÜDM artımına təsiri yetərincə olmur³⁴ (bundan fərqli olaraq, məhsul istehsalı prosesində iştirak edən texnika və texnologiyanın alınmasına yönəldilən investisiyanın ÜDM-in artımına təsiri daha tez özünü biruzə verir).

Əsas kapitala investisiyaların maliyyə mənbələri üzrə quruluşu. 2005-2014-cü illəri əhatə edən 10 ildə əsas kapitala yönəldilən 110.7 mln. manatlıq investisiyanın 51.2%-i müəssisə və təşkilatların vəsaiti, 40.0%-i dövlət büdcəsi və büdcədən kənar fondların vəsaiti, 4.4%-i bank kreditləri, 3.2%-i əhəlinin şəxsi vəsaitləri, qalanı isə başqa mənbələr hesabına maliyyələşib.

³⁴Bu hipotezin təsdiqi üçün ayrıca araşdırma aparıla bilər

Diaqram 10. Qeyri-neft sektoru üzrə əsas kapitala investisiyaların artım tempi ilə bu sektorda ÜDM-in artım tempi arasında korrelyasiya, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə (mənbə: DSK)

Diagram 11. Əsas kapitala investisiyaların maliyyə mənbələri üzrə tərkibi və strukturu³⁵, mln. AZN (Mənbə: DSK)

³⁵<http://www.azstat.org/MESearch/details>

11-ci diaqramda əsas kapitalla investisiyaların maliyyə mənbələri üzrə strukturunda baş verən dəyişikliklər təsvir olunub. Xarici investisiyaları da əhatə dairəsinə alan müəssisə və təşkilatların vəsaitləri 2007-ci ilədək olan dövrdə (80%-dək) və son 2 ildə (60%-dək) əsas kapitalla yönəldilən bütün investisiyaların yarısından çoxunu təşkil edib. 2006-2014-cü illər dövründə isə ümumi kapital qoyuluşunda dövlət büdcəsi və büdcə-dənkənar fondların payı kəskin artıb: 2005-ci ilədək ümumi yekunda payı 5%-dən az olan bu mənbələrin payı 2006-cı ildə 18%-ə, 2008-ci ildə 45%-ə, 2013-cü ildə isə 48%-ə çatıb. Son 2 ildə isə yenidən 15% səviyyəsinədək azalıb³⁶.

Müqayisə üçün deyək ki, 2005-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə dövlət büdcəsindən əsas kapitalla yönəldilən vəsaitlərin məbləği 41.7 dəfə artdığı halda, bank kreditləri ilə maliyyələşən kapital qoyuluşunun məbləği 2.3 dəfə, müəssisə və təşkilatların vəsaiti ilə maliyyələşən investisiyalar cəmi 64.2 faiz, əhalinin şəxsi vəsaitləri hesabına olan investisiyaların məbləği isə 37.2 faiz artıb.

Apardığımız təqribi hesablamalar əsasında demək olar ki, 2013-cü ildə ölkədə olan yerli *özal müəssisələrin* əsas kapitalla yönəldikləri investisiyanın məbləği təqribən 300-350 milyon manat səviyyəsində olub³⁷. Bu, həmin ildə olan ÜDM-in 0.6%-i, qeyri-neft ÜDM-in isə 1%-i qədərdir. Müqayisə üçün deyək ki, Avropa ölkələrində biznes investisiyaların miqdarının ÜDM-ə nisbəti üzrə orta göstərici 11-12 faiz səviyyəsindədir³⁸.

Əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların maliyyələşdirilməsində bank kreditlərinin payı 2003-cü ildə 5.0%, 2010-cu ildə 6.5%, 2013-cü ildə isə 4.8% olub. Əsas kapitalla yönəldilən bank kreditlərin məbləği 2005-ci ildə 372.1 mln. manat olub ki, bu da həmin ildə bank sektorunun ümumi kreditlərinin 25.8%-i qədər idi. Bu göstəricilər, uyğun olaraq 2010-cu ildə 643.8 mln. manat və 7.0%, 2013-cü ildə 859.0 mln. manat və 5.6%, 2014-cü ildə isə 630.5 mln. manat və 3.4% olub³⁹.

Ölkənin bank sektoru üzrə ümumi kredit qoyuluşlarının məbləği 2005-ci illə müqayisədə 2010-cu ildə 6.4 dəfə, 2013-cü ildə 10.7 dəfə və 2014-cü ildə 12.9 dəfə artdığı halda⁴⁰, əsas kapitalla yönəldilən bank kreditlərin məbləği 2005-ci illə müqayisədə 2010-cu ildə 73.0%, 2013-cü ildə 2.3 dəfə, 2014-cü ildə isə cəmi 69.4%

³⁶Əsas kapitalla yönəldilən daxili investisiyaların maliyyə mənbələri üzrə strukturunda dövlət büdcəsi və büdcə-dənkənar fondlardan olan vəsaitlərin payının daha çox olması aydındır. DSK-nın saytında əsas kapitalla yönəldilən daxili investisiyaların maliyyə mənbələri üzrə bu cür strukturu yoxdur

³⁷Əsas kapitalla yönəldilən investisiyalarda yerli özəl müəssisələrin iştirakı səviyyəsi haqqında ayrıca məlumatlar DSK-nın bazasında yoxdur

³⁸http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/National_accounts_and_GDP#Main_tables

³⁹2015 və 2016-cı illərdə əsas kapitalla bank kreditlərinin artması milli valyutanın devalvasiyası və dollar kreditlərinin məbləğinin manat ifadəsində verilməsi ilə bağlıdır

⁴⁰Bank sektorunun kredit qoyuluşları haqqında məlumatlar Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2016-cı ilin yanvar-dekabr ayları üzrə illik statistik bülletenindən (<https://www.cbar.az/pages/publications-researches/statistic-bulletin/>) götürülmüş məlumatlar əsasında hesablanıb

çox olub. Başqa sözlə, 2005-2014-cü illəri əhatə edən 10 il ərzində ölkənin bank sektorunun ümumi kredit qoyuluşları 12.9 dəfə artdığı halda, əsas kapitalla yönəldilən bank kreditlərinin məbləği cəmi 69.4 faiz artıb. Nəticədə bu müddət ərzində əsas kapitalla investisiyanın maliyyələşdirilməsinə yönəldilən bank kreditlərinin bank sektorunun ümumi kredit qoyuluşlarındakı xüsusi çəkisi 2005-ci ildəki 22.5%-dən 2014-cü ildə 3.4%-ə düşüb. Bu da qeyd olunmalıdır ki, bank sektorunun əsas kapitalın investisiyası üçün verdiyi kreditlərin mühüm bir hissəsini dövlət büdcəsindən (Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu və başqa oxşar qurumlar vasitəsilə) güzəştli şərtlərlə ayrılan vəsait təşkil edir⁴¹. Deməli, bu müddət ərzində istehsal sferasının kreditləşdirilməsində bankların fəallığı çox aşağı olub (müqayisə üçün: bu dövrdə bütün bank kreditlərinin 35-40 faizi istehlak kreditlərinə, 15-20%-i isə ticarət sektoruna təqdim edilib⁴²). Bu, bir tərəfdən, kredit faizlərinin yüksək olması (kreditə görə faiz dərəcələri ayrı-ayrı banklar üzrə 15-30% aralığında dəyişirdi), digər tərəfdən isə, istehsal sferasında gəlirliliyin aşağı, risklərin isə yüksək olması ilə əlaqədar həm bankların, həm də iş adamlarının belə kreditlərdən çəkinməsi ilə izah oluna bilər⁴³. İndiyəcən ölkədə investisiya yönümlü ixtisaslaşmış (sahə) bankların yaradılmaması da (hazırda ölkədə fəaliyyət göstərən bankların hamısı kommersiya banklarıdır) burada əhəmiyyətli rol oynayır.

Əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların maliyyələşdirilməsində **əhalinin şəxsi vəsaitlərinin** məbləği 2005-ci ildə 331.8 mln. (ümumi investisiyaların 5.7%-i), 2010-cu ildə 373.2 mln. (3.8%), 2013-cü ildə 455.2 mln. (2.6%) və 2015-ci ildə 699.8 mln. manat (4.4%) olub. 2015-ci ildə əsas kapitalla investisiya olunan əhalinin şəxsi vəsaitlərinin məbləği 2005-ci ildə olduğundan cəmi 2.1 dəfə çox olub. DSK-nın məlumatına əsasən, 2005-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə əhalinin gəlirləri 5.2 dəfə, əhalinin qənaət etdiyi vəsaitlərinin məbləği 4.4 dəfə, habelə maliyyə aktivlərinin yığımı 4.5 dəfə, qeyri-maliyyə aktivlərinin yığımı isə 4.3 dəfə artıb. 2005-ci illə müqayisədə 2014-cü ildə əhalinin banklarda olan əmanətlərinin məbləği isə 14.5 dəfə artıb⁴⁴. Başqa sözlə, əhalinin əlində vəsait olmasına rəğmən, insanlar bu vəsaitlə öz işlərini qurmağa yox, onu ya əmanət kimi yerləşdirməyə, ya da maliyyə və qeyri-maliyyə aktivlərinin yığımına yönəltməyə üstünlük verib.

2015-ci ildə Azərbaycanda ev təsərrüfatlarının (əhalinin) əsas kapitalla investisiya etdiyi vəsaitin məbləği ÜDM-in 1.2 faizi (qeyri-neft ÜDM-nin 2.1 faizi) qədər olub.

⁴¹Bu qurumlar və onların xətti ilə ayrılan vəsaitlər haqqında aşağıda məlumat verilir

⁴²<https://www.cbar.az/pages/publications-researches/statistic-bulletin/>

⁴³Yeri gəlmişkən, istehsal sahələrində əsas kapitalla investisiya üçün uzunmüddətli kreditlər ayıran əsas bank – səhmlərinin yarısı dövlətə məxsus olan Azərbaycan Beynəlxalq Bankı olub. Artıq məlumdur ki, ABB-nin belə kreditlərinin əksər hissəsi problemlili (qaytarılmayan) kreditlərə çevrilib

⁴⁴<http://www.stat.gov.az/menu/13/>

Müqayisə üçün qeyd edək ki, Avropa ölkələrində bu göstəricinin orta səviyyəsi 2015-ci ildə 5.1% olub⁴⁵.

Kapital bazarları. Kapital bazarları hər bir ölkədə investisiya fəallığını təmin edən, müəssisə və təşkilatlara uzunmüddətli maliyyə resursları əldə etmək üçün alternativ maliyyə imkanları yaradan institutlar hesab olunur.

2014-cü ildə Azərbaycanda investisiya qiymətli kağızları bazarının miqyası 13.3 milyard manat məbləğində olub. Bunun 35.7%-i (4.7 milyardı) korporativ qiymətli kağızlardan (səhmlər və korporativ istiqrazlar), 31.3%-i (4.2 milyardı) dövlət qiymətli kağızlarından (dövlət istiqrazları, Mərkəzi Bankın notları və repo/əks-repo əməliyyatları) və 33.0%-i (4.4 milyard manat) törəmə qiymətli kağızlardan (əmtəə əsaslı və valyuta əsaslı qiymətli kağızlar) ibarət olub. Korporativ qiymətli kağızların 27.0%-ni səhmlər, qalan 63.0%-ni isə istiqrazlar təşkil edib. Səhm bazarının ən fəal üzvləri səhmdar-kommersiya banklarıdır. Səhm bazarının ölçüsü 2014-cü ildə cəmi 1.3 milyard manat məbləğində olub⁴⁶ (ÜDM-in 2%-i qədər) ki, bu da əsasən kommersiya banklarına qarşı kapital tələblərinin artması ilə bağlı yaranan fəallıqla bağlı olub. 2015-ci ildə səhm bazarı 2 dəfə kiçilməsi baş verib. Səhm bazarının belə kiçik olması və hələ yetərinə inkişaf etməməsi ölkədə olan səhmdar cəmiyyətlərinin, xüsusilə dövlət səhmdar cəmiyyətlərinin formal xarakter daşması, bu müəssisələrin sahiblərinin korporativ idarəetmədə maraqlı olmaması, habelə müxtəlif səbəblərdən (dividend verilməməsi, maariflənmənin olmaması, etimadsızlıq və s.) əhalinin səhmlərin almasına maraq göstərməməsi ilə bağlıdır.

Ölkəmizdə korporativ istiqraz alətindən fəal istifadə edən aparıcı şirkət SOCAR-dır: o, 2015-ci ilədək olan dövrdə bir neçə dəfə beynəlxalq bazarlara avrobondlarla çıxmışdı, 2016-cı ildə isə ölkə daxilində satılmaq üçün illik 5%-lə 100 mln. ABŞ dolları məbləğində istiqrazlar dövriyyəyə buraxıb⁴⁷.

Azərbaycanda sığorta bazarının miqyasları da son dərəcə kiçikdir: 2015-ci ildə ölkədə sığorta təşkilatlarının məcmu kapitalı 529.0 mln. manat (ÜDM-in 1%-i qədər), ümumi sığorta haqlarının miqdarı 481.5 mln. manat (ÜDM-in 0.9%-i qədər), sığorta olunanlara ödənilən sığorta ödənişlərinin ümumi məbləği isə 184.1 mln. manat (ÜDM-in 0.3%-i qədər) olub⁴⁸. 2005-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə məcmu sığorta kapitalının məbləği 14.7 dəfə, sığorta haqlarının məbləği 5.8 dəfə, sığorta ödənişlərinin məbləği isə 9.6 dəfə artıb.

⁴⁵http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/National_accounts_and_GDP#Main_tables

⁴⁶Azərbaycan Respublikasının Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin (QKDK) 2015-ci il fəaliyyət hesabatı

⁴⁷<http://marja.az/financial/news/birja/item/202807-socar-istiqrazlar%C4%B1n%C4%B1-market-meyker-vasit%C9%99sil%C9%99-geri-alacaq-m%C3%BCsahib%C9%99.html>

⁴⁸Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2016. DSK http://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/

“İnvestisiya fondları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun⁴⁹ 2010-cu ildə qəbul edilməsinə baxmayaraq hələ də ölkədə heç bir investisiya fondu yaranmayıb. Bununla yanaşı, özəl pensiya fondunun yaradılması ilə bağlı ölkədə bir müddət müzakirələr oldusa da, indiyə qədər bu istiqamətdə də hər-hansı bir irəliləyiş yoxdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 may 2011-ci il tarixli (1504 sayılı) Sərəncamı ilə “2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı” Dövlət Proqramı təsdiq edilib. Proqramın başlıca məqsədi müasir, beynəlxalq standartlara uyğun, iqtisadiyyata geniş kapitalizasiya imkanları təqdim edən və risklərin etibarlı idarə edilməsini təmin edən, yüksək səmərə ilə fəaliyyət göstərən qiymətli kağız bazarının formalaşdırılmasıdır⁵⁰. Proqramda nəzərdə tutulan tədbirlərdən biri kimi 2015-ci ilin mayında “Qiymətli kağızlar bazarı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu⁵¹ qəbul edilib. Proqram çərçivəsində həyata keçirilən işlər və proqramın icrası gedişi ilə bağlı nə hökumətin MM-ə verdiyi illik hesabatlarında, nə də müvafiq dövlət qurumlarının⁵² hesabatlarında məlumat yoxdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə həm də “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” təsdiq edilib. Sənəddə ölkədə maliyyə bazarlarının ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı nəzərdə tutulsa da, həmin sahələrin inkişafı ilə bağlı işlək mexanizmlər yoxdur.

Dövlət investisiya təşviqi təsisatları. Dünya təcrübəsində ölkədə investisiya fəallığının artırılmasında investisiyaların təşviqi məqsədilə dövlətin yaratdığı təsisatlar (qurumlar) əhəmiyyətli rol oynayır.

Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu (SKMF). Dövlət büdcəsindən SKMF-ə 2002-2016-cı illər ərzində 1.0 milyard manat vəsait ayrılmış, bununla yanaşı verilmiş kreditlər üzrə Fonda qaytarılmalar (habelə faizlər, digər ödənişlər və daxilolmalar daxil olmaqla) 952.0 milyon manat təşkil etmişdir. Ümumilikdə, 2002-ci ildən 2016-cı ilin sonunadək Fond tərəfindən sahibkarlıq subyektlərinə cəmi 1944.2 milyon manat (o cümlədən 999.9 mln. manat dövlət büdcəsi vəsaiti, 944.3 mln. manatı isə qaytarılmış vəsaitlər və faizlər) güzəştli kreditlər təqdim edilib⁵³. 2002-2016-cı illər dövründə Fondun bütün kreditlərinin 509.7 mln. manatı (26.2%-i) müxtəlif növ sənaye məhsullarının istehsalı, 211.5 mln. manatı (10.9%-i) kənd təsərrüfatı

⁴⁹<http://e-qanun.az/framework/20760>

⁵⁰<http://e-qanun.az/framework/21672>

⁵¹<http://e-qanun.az/framework/30333>

⁵²Proqramı icrasına məsuliyyətli qurum əvvəllər Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi, hazırda isə Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasıdır

⁵³Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il dövlət büdcəsinin icrası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə və dövlət büdcəsinin icrasına dair illik hesabatla Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Rəyi. Bakı, 2017, səh. 330-331; http://sai.gov.az/upload/files/ICRA-2016-SON_FINAL.pdf

məhsullarının emalı, 942.5 mln. manatı (48.5%-i) kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, 244.5 mln. manatı (12.6%-i) xidmət (infrastruktur) sahələrinin inkişafı və 34.3 mln. manatı (1.8%-i) turizmin inkişafı layihəsinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilib⁵⁴.

SKMF-nun əsas məqsədi ölkədə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının dəstəklənməsi olsa da, xüsusilə 2011-ci ildən sonra Fondun maliyyə vəsaitinin təqribən 80-85%-i orta və iri həcmli (3-5 mln. manat) layihələrə verilir. Layihələrin sayı baxımından verilən kreditlərin 97 faizi kiçik kreditlər olsa da, bunlara verilən vəsaitin məbləği SKMF tərəfindən ayrılmış kreditlərin ümumi məbləğinin 9 faizini təşkil edir⁵⁵.

Xarici ölkələrin təcrübəsində belə fondlar əsasən yeni sahibkarlığa başlayan təşəbbüskarları dəstəklədiyi və mümkün qədər çox sayda layihələri maliyyələşdirməyə çalışdığı halda (məsələn, Türkiyənin KOSGEB⁵⁶ təşkilatı və s.), SKMF əsasən orta və böyük həcmli layihələrin maliyyələşdirilməsinə üstünlük verir. SKMF-in illik hesabatlarından və Fondun vəsaiti hesabına iri layihələri həyata keçirən müəssisələrin məlumatlarının araşdırılması göstərir ki, Fondun vəsait ayırdığı orta və böyük həcmli layihələr əksər hallarda ölkənin böyük holdinqlərinin tərkibinə daxil olan qurumlardır, hansı ki, bunların maliyyə tapmaq imkanları kifayət qədər yüksəkdir⁵⁷.

“Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti” ASC (AİŞ) - Şirkətin nizamnamə kapitalının formalaşdırılmasına ARDNF-in 2006-cı il büdcəsindən 90 mln. manat yönəldilib, daha sonra 2009-cu il dövlət büdcəsinin “əsaslı vəsait qoyuluşu (investisiya)” xərclərindən onun kapitalının artırılması üçün 70,0 milyon manat vəsait ayrılıb.

Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasının məlumatına görə, 2007-2015-ci illər ərzində Şirkət 11 səhmdar cəmiyyətə səhmlər və paylar üzrə cəmi 88.6 mln. manat məbləğində vəsait qoyuluşları edib. Şirkətin səhmdar cəmiyyətlərə səhmlər və paylar üzrə son vəsait qoyuluşu 2012-ci ilin 24 may tarixində olub⁵⁸. Son illər AİŞ sənaye məhəllələrinin yaradılmasında iştirak edir⁵⁹.

Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (AZPROMO) - dövlət və özəl sektorun birgə təşəbbüsü kimi bu Fond İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən 2003-cü ildə təsis edilib. AZPROMO-nun saytında mövcud məlumatlar yalnız 2 dildə yerləşdirilib,

⁵⁴<http://anfes.gov.az/az/show.page.php?guid=4e13c77b-280b-11e0-8e86-0022190362dd>

⁵⁵ Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi <http://www.e-qanun.az/framework/34254>

⁵⁶<http://www.kosgeb.gov.tr/>

⁵⁷ SKMF və digər investisiya təşviqi təsisatları barəsində bəzi tamamlayıcı məlumatlar bu araşdırmanın 2-ci əlavəsində verilib

⁵⁸ Hesablama Palatasının 2016-cı ildə fəaliyyəti haqqında Hesabat <http://sai.gov.az/upload/files/HP%202016%20fəaliyyət.pdf>

⁵⁹<https://www.aic.az/az/pages/id:59>

həm də yerləşdirilmiş informasiya çox məhduddur, hətta ölkənin investisiya qanunvericiliyi və investisiya güzəştləri haqqında ətraflı məlumatlar yoxdur. Saytda olan məlumatların əksəriyyəti təşkilatın keçirdiyi tədbirlər barəsindədir. Təşkilatın fəaliyyəti haqqında ayrıca hesabatı yoxdur. Onun fəaliyyəti haqqında məlumatlar İqtisadiyyat nazirliyinin illik hesabatında 1-2 səhifəlik məlumat kimi daxil edilir.

AZPROMO-nun da üzv olduğu İnvestisiyaların Təşviqi Agentliklərinin Dünya Assosiasiyasının (WAIPA) saytında⁶⁰ müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən və bu Assosiasiyanın üzvü olan təşkilatların elektron ünvanları yerləşdirilib. Ölkəsinə xarici investor cəlb etmək yaxud ölkəsinin məhsullarını xaricdə tanıtmaq funksiyasını həyata keçirən bu qurumların saytlarında ölkələrinin investisiya imkanları, investisiya qanunvericiliyi, investorlar üçün güzəştlər, potensial investisiya sahələri və başqa məsələlər barədə çox zəngin informasiyalar, habelə fəaliyyət hesabatları yerləşdirilib. Bir çoxları bu məlumatları yalnız milli dildə və ingilis dilində yox, ölkəyə investisiya cəlb etmək baxımından daha perspektivli hesab etdikləri ölkələrin dillərində də yerləşdiriblər. Məsələn, Türkiyənin müvafiq təşkilatı “T.C. Başbakanlıq Yatırım Destek və Tanıtım Agansı” adlanır. Təşkilatın saytında 12 dildə məlumatlara çıxış var.⁶¹ Həm də saytda potensial investoru maraqlandıracaq bütün sualların (ölkəyə giriş şərtlərindən tutmuş ölkədə iş qurmaq, vergilər, təşviqlər, sosial güvənlilər, maliyyə məsələləri və investor üçün maraq doğura biləcək ən müxtəlif məsələlərə də) cavablarını yerləşdirməyə çalışıblar. Xüsusilə ölkədə xarici (həm də yerli) investora təqdim edilən bütün imkan və güzəştlər, ölkədə iş başlanmanın bütün prosedurları, potensial investor üçün cəlb edici imkanlar, hətta bölgələr üzrə güzəştlər çox ətraflı və detallı izah olunub.⁶² AZPROMO öz fəaliyyətini bu Assosiasiyaya daxil olan ayrı-ayrı qurumların qabaqcıl təcrübəsinə uyğun təkmilləşdirməsi vacibdir.

Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Kənd Təsərrüfatı Layihələri və Kreditlərinin İdarə Edilməsi üzrə Dövlət Xidməti. 2007-2016-cı illər ərzində Xidmət tərəfindən 59.8 mln. manat məbləğində kreditlər verilib. Xidmətin kredit portfeli 2017-ci il 01 yanvar tarixinə 61.8 mln. manat təşkil edib⁶³.

Azərbaycan Respublikası Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin tabeliyində İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Dövlət Fondu. Dövlət Fondu üzrə İKT sahəsinin dəstəklənməsi məqsədilə dövlət büdcəsindən 2015-ci ildə 5.0 mln.,

⁶⁰<http://www.waipa.org/>

⁶¹<http://www.invest.gov.tr/en-US/Pages/Home.aspx>

⁶²<http://www.invest.gov.tr/tr-TR/investmentguide/investorsguide/Pages/Incentives.aspx>

⁶³“Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il dövlət büdcəsinin icrası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə və dövlət büdcəsinin icrasına dair illik hesabatı Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Rəyi. Bakı, 2017. səh. 336

2016-cı ildə isə 4,0 mln. manat məbləğində vəsait təsdiq ayrılıb. Lakin Fond layihələrə 2015-ci ildə cəmi 687.3 min manat, 2016-cı ildə isə 3.8 mln. manat vəsaiti ayıraraq, qalan vəsait büdcəyə geri qaytarılıb⁶⁴.

Sənaye və texnologiya parklarının yaradılması. Ölkədə investisiya fəallığının artırılmasına yönəlik daha bir addım sənaye və texnologiya parklarının, sənaye məhəllələrinin, habelə azad iqtisadi zonaların yaradılmasıdır. Sumqayıt Texnologiya Parkı artıq fəaliyyət göstərir, Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı, Balaxanı Sənaye Parkı, Sumqayıt Yüksək Texnologiyalar Parkı, Mingəçevir Sənaye Parkı, Pirallahı Sənaye Parkı, Qaradağ Sənaye Parkı və s. yaradılmaqdadır. Hazırda Masallıda və Nefçalada sənaye məhəllələri yaradılmaqdadır. Qeyd etmək lazımdır ki, qanunvericiliyə uyğun olaraq, müvafiq icra hakimiyyətinin qərarı ilə yaradılan sənaye parklarının rezidentlərinə qeydiyyatla alındıqları tarixdən 7 il müddətinə vergi və gömrük güzətləri və başqa imtiyazlar tətbiq olunur (Dövlət investisiya təşviqi təsisatları və sənaye parkları haqqında daha ətraflı məlumatlarla buradan tanış olmaq mümkündür: http://edf.az/ts_general/azl/layihe/IIED/downloads/investisiya_siyaseti.pdf).

Təhlilin nəticələri. Beləliklə, 2014-cü ilədək olan dövrdə ölkədə müşahidə olunan investisiya fəallığının təhlili aşağıdakı əsas meylləri və problemləri ortaya çıxardı.

- 2014-cü ilədək olan dövrdə ölkədə kifayət qədər əhəmiyyətli investisiya fəallığı (ümumi investisiyaların məbləği ÜDM-in 30-35%-i səviyyəsində olub) müşahidə olunub: bu fəallıq neft-qaz sektoru üzrə xarici investisiyaların, daxili mənbələr üzrə isə dövlət investisiyalarının hesabına baş verib;

Xarici investisiyalar üzrə:

- ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən xarici investisiyaların əksər hissəsi neft-qaz sektorunda reallaşır, yalnız son illər xarici investisiyalarda maliyyə kreditlərinin məbləği artıma meylli olub;
- ölkə iqtisadiyyatına birgə və xarici investisiyalı müəssisələr formasında cəlb edilən birbaşa xarici investisiyaların məbləği son illərdə artıma meylli olsa da, indiyədək bunların payı əhəmiyyətli səviyyədə olmayıb;
- ölkənin emal sənayesi və kənd təsərrüfatı sahələri (ticari əmtəələr stehsalı sektorları) xarici investorlar üçün cəlbedici olmayıb, hətta 2010-cu ildən sonra bu sahələrə ümumiyyətlə xarici investisiya yönəlməyib;
- müəyyən məhsulların istehsalı üzrə dünyanın tanınmış firmalarından (brendlərdən) heç biri indiyəcən ölkəmizdə fəaliyyətini qurmayıb;
- ölkənin qeyri-neft sektoruna xarici investorların cəlb edilməsi işi zəif qurulub, bu istiqamətdə fəaliyyətin ciddi şəkildə təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var;

⁶⁴http://sai.gov.az/upload/files/ICRA-2016-SON_FINAL.pdf, səh 338

Daxili investisiyalar üzrə:

- 2005-ci ildən sonra daxili mənbələr hesabına ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyanın əsas mənbəyi dövlət vəsaitləri olub: 2005-2014-cü illər dövründəki 80.5 milyardlıq kapital qoyuluşunun 70.6%-i dövlətin payına düşüb;
- daxili mənbələrdən olan investisiyaların əsas prioritetləri nəqliyyat, mədənçixarma sənayesi, tikinti, dövlət idarəetməsi və istirahət və əyləncə kimi sahələr olub;
- daxili investisiyalar üzrə əsas investor olan dövlətin investisiya prioritetləri infrastruktur sahələri (istehsal, kommunal və sosial) qurulması olub: daxili investisiyaların 70 faizinə qədəri tikinti-quraşdırma işlərinə yönəldilib;
- dövlət investisiya fəallığının bu qədər artmasına baxmayaraq, dövlət investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi üzrə işlək mexanizmlər yoxdur: belə layihələrin sosial-iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi işi aparılmır;
- 2006-2014-cü illər dövründə iri dövlət müəssisələrinin kapitallaşmasının artırılması və maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi üçün dövlət büdcəsindən böyük məbləğlərdə vəsaitlərin təqdim edilməsinə baxmayaraq, onların fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması və müasir səmərəli menecmentinin tətbiqi istiqamətində yetərincə addımlar atılmayıb;
- emal sənayesi və kənd təsərrüfatı istehsalı sahələrinə yönəldilən investisiyaların miqdarı hər zaman kiçik məbləğlərdə olub, hətta bu vəsaitlərin də əhəmiyyətli hissəsi dövlət büdcəsi hesabına güzəştli şərtlərlə verilən resurslardan ibarət olub, yəni xüsusi təşəbbüslər dövlətin fəallığı ilə əvəz olunub: yerli özəl biznes qurumlarının investisiya fəallığı qeyri-neft ÜDM-in təqribən 1 faizi səviyyəsində qiymətləndirilir;
- ölkədə dövlət investisiyaları hesabına son illər kifayət qədər infrastruktur kapitalı yaradılmasına baxmayaraq, xüsusilə emal sənayesində və kənd təsərrüfatında özəl investisiya fəallığının aşağı olması qeyri-neft sektoruna yönəldilən investisiyanın məhsuldarlığını aşağı salır;
- bu müddət ərzində istehsal sferasının kreditləşdirilməsində bankların fəallığı çox aşağı olub: bu, bir tərəfdən, kredit faizlərinin yüksək olması, digər tərəfdən isə, istehsal sferasında gəlirliliyin aşağı, risklərin isə yüksək olması ilə əlaqədar həm bankların, həm də iş adamlarının belə kreditlərdən çəkinməsi ilə izah oluna bilər;
- indiyəcən ölkədə investisiya yönümlü ixtisaslaşmış (sahə) banklar yaradılmayıb;
- əhali (insanlar) əlində olan vəsaitini öz işlərini qurmağa yox, əmanət kimi yerləşdirməyə, ya da maliyyə və qeyri-maliyyə aktivlərinin yığılmasına yönəltməyə üstünlük verir;
- ölkədə səhm və kapital bazarlarının kiçik miqyası onun müəssisə və təşkilatlar üçün əhəmiyyətli investisiya mənbəyinə çevrilməsinə imkan vermir;

- ölkədə indiyəcən investisiya fondu yaranmayıb, həm də bu istiqamətdə nə özəl qurumlar, nə də dövlət tərəfindən çalışmaları olmayıb;
- ölkədə yaradılmış dövlət investisiya təşviqi təsisatlarının fəaliyyətinin səmərəli və nəticəli qurulmasında ciddi problemlər var və s.

3. İNVESTİSİYALARIN STİMULLAŞDIRILMASI SİYASƏTİ NECƏ OLMALIDIR?

İqtisadi yanaşmada azad bazar münasibətləri şəraitində investisiya prosesləri də bazarın “görünməz əli” tərəfindən sərbəst şəkildə tənzimlənir. Xüsusi stimullaşdırıcı hökumət siyasətinə o zaman zərurət yaranır ki, mövcud şəraitdə bazar ya belə tənzimləməni sərbəst şəkildə təmin etmək iqtidarında (rəqabətin məhdudlaşdırılması, bazar stimullarının yetərsizliyi – xərclərin çox, gəlirlərin az olması, informasiya və bilik çatışmazlığı və s. üzündən) olmur, ya da bazar tənzimlənməsi ictimai baxımdan səmərəli deyil (yəni belə tənzimləmə ictimai əhəmiyyətli nəticələri - çoxtərəfli və davamlı inkişafı təmin edə bilmir).

Hökumətin səmərəli investisiya siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi, ilk növbədə, investisiya fəallığına mane olan bütün (bazar və qeyri-bazar xarakterli) səbəblərin düzgün müəyyən edilməsini, bunların hər birinin aradan qaldırılması üçün zəruri siyasət alət və vasitələrinin düzgün seçilməsini, işlənmiş siyasətin düzgün icra edilməsini nəzərdə tutur. Həm də bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, müxtəlif ölkələrdə və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində eyni siyasət alətləri və vasitələri fərqli nəticələr verə bilər, habelə zaman keçdikcə və vəziyyət dəyişdikcə tətbiq olunan siyasət alət və vasitələrinin təsirləri də dəyişir.

Məlumdur ki, bütün bazar prosesləri kimi, investisiya prosesinin də iki tərəfi var: tələb və təklif. Ölkədə investisiyaya tələbi iqtisadiyyatın və onun sahələrinin inkişaf səviyyəsi, ölkədə yeni idayaların yaranması və təklif edilməsi imkanları və bunun real səviyyəsi, ayrı-ayrı sahələrin inkişaf mərhələsi, sahənin rəqabət qabiliyyəti, məhsulların bazar (daxili və xarici) miqyasları, məhsulların ixrac imkan və şərtləri, belə məhsulların ölkəyə idxalı səviyyəsi və başqa amillər müəyyən edir. Ölkədə yeni ideyaların bolluğu yaxud qıtlığı isə əhəlinin təhsil səviyyəsindən və təşəbbüskarlıq azadlığı sahəsində durumdan birbaşa asılıdır.

İnvestisiya təklifi ölkədə biznesin (özəl sektorun) inkişafı səviyyəsi, sahibkarlıq azadlığı və biznes (investisiya) mühitinin durumu, investisiya risklərinin səviyyəsi, yerli və xarici investorlara olan münasibət, dövlət sektorunun miqyası, əhəlinin gəlirlilik səviyyəsi, kapital bazarlarının və bank sektorunun inkişaf səviyyəsi, xarici kapital bazarları ilə əlaqələr, makroiqtisadi amillər və bir sıra başqa amillərlə bağlıdır.

İnvestisiya riski – ümumi iqtisadi institutların ən mühüm dəyişəni (göstəricisi) hesab olunur: bu risk özündə ekspropriasiya riskini, əldə edilmiş gəlirin (mənfəətin)

repatriasiyası asanlığını və müqavilə öhdəliklərinə əməl edilməsində problemlər ehtimalını əhatə edir.

İnvestisiyanın təşviqi siyasətinin işlənilməsi zamanı investisiya prosesinin həm tələb, həm də təklif amilləri üzrə mövcud maneə və problemlər (bunlar sahələr üzrə fərqli ola bilər) ortaya çıxarılmalı, investisiya risklərini qiymətləndirməli, bu maneə və risklərin azaldılması və aradan qaldırılması üzrə zəruri addımlar işlənilməlidir.

Məlum olduğu kimi, iqtisadiyyatın (ekonomiksin) 10 başlıca prinsipindən biri - "insanlar stimullara cavab verirlər" kimi səslənir. N. Qreqori Mənkyu belə izah edir ki, insanlar fayda və məsrəfləri müqayisə etmək vasitəsilə qərar verdiklərinə görə, fayda və məsrəflər dəyişdiyi təqdirdə insanların davranışları da dəyişə bilər. Onun fikrincə, siyasi tədbirlər insanların fayda və məsrəflərini dəyişməklə onların davranışına təsir etdiyindən dövlətin iqtisadi siyasətini müəyyən edən şəxslər heç vaxt stimulların gücünü unutmamalıdırlar⁶⁵.

Amerikalı tədqiqatçı M. Olson dünya ölkələrinin bir qisminin daha varlı, digərlərinin isə daha yoxsul olmasını həmin ölkələrdə mövcud olan stimullaşdırma sistemlərinin vəziyyəti ilə bağlı olduğunu deyir. Tədqiqat nəticəsində o belə bir qənaətə gəlib ki, daha təkmil iqtisadi siyasətə və institutlara malik ölkələr özlərinin iqtisadi potensialını daha yaxşı reallaşdırır. Çünki bu ölkələrdə həyata keçirilən iqtisadi siyasət insanları daha səmərəli fəaliyyətə stimullaşdırır. Kasıb ölkələrdə isə məhz insanları daha səmərəli fəaliyyətə sövq edən stimullar çatışmır⁶⁶.

Rus iqtisadçı-sosioloqu V.V. Radaev qeyd edir ki, əgər hər-hansı bir nemət insan üçün əhəmiyyətli və arzu edilən olursa, o, stimula - yəni təhriketmənin xarici obyektinə, aktuallaşmış tələbata çevrilir. Həmin neməti əldə etmək istəyi (impulsu) insanın şüurundan keçəndə isə artıq stimula motivə, yəni fəaliyyət üçün daxili hərəkətverici qüvvəyə çevrilir.⁶⁷

Deməli, iqtisadçıların yanaşması belədir ki, hökumətin qəbul etdiyi qərarların və həyata keçirdiyi çoxsaylı tədbirlərin yaratdığı fürsətlərin real olaraq stimullara çevrilməsi üçün bunlar insanların (təsərrüfatçılıq subyektlərinin, xüsusilə investorların) istəklərini hərəkətə gətirməli və davranışlarında dəyişikliklərə gətirib çıxarmalıdır.

Amerikalı iqtisadçı D. Nort bildirir ki, iqtisadi tarix və iqtisadi inkişaf sahəsində tədqiqatçıların başlıca səhvi bundan ibarətdir ki, onlar fiziki kapitalın və texnologiyanın

⁶⁵Mənkyu N. Q. Ekonomiksin əsasları. Harvard Universiteti. İngiliscədən tərcümə. Bakı: "Elm", 2008, səh. 7

⁶⁶Олсон М. Крупные банкноты остаются лежать на дороге: почему одни страны богаты, а другие бедны. // Институт приватизации и менеджмента «Эковест», 2002, № 2-3

⁶⁷Радаев В. В. Экономическая социология. Москва: «Дело», 1998, səh. 64

inkşaf səviyyəsini iqtisadi artımın başlıca amili hesab ediblər. Əslində isə, artımın həll-edici amili cəmiyyətin institusional strukturu, onun yaratdığı stimullar və bu stimulların saxlanılmasına onun təsiridir. *İnstitutlar stimullar sistemini yaradır*. Bu stimullar isə cəmiyyətin bu və ya başqa istiqamətdə inkişafının bünövrəsini təşkil etməklə mövcud İnstitusional mühitin təqdim etdiyi imkanlardan (fərsətlərdən) istifadə etmək üçün belə cəmiyyətdə məhz hansı təşkilatların meydana çıxmasını müəyyən edir⁶⁸.

Eyni mövqədən çıxış edən Corc Meyson Universitetinin professoru C. Nay hesab edir ki, iqtisadi artım və inkişaf məsələlərində iqtisadi modellərlə yanaşı cəmiyyətdəki institutlar və hökumətin siyasəti də nəzərə alınmalıdır: “Belə bir yanlış düşüncə var ki, artım üçün ölkədə kapitalın olması yetərlidir: kapital varsa, ölkə necə olur-olsun inkişaf edəcək. Halbuki, iqtisadi artım problemini sadəcə pulla yükləməklə həll etmək olmaz. Ən müasir texnika və texnologiyamı alıb ölkəyə gətirmək olar, lakin əksər hallarda ölkədə mövcud institusional sistemin tərkib elementləri bunların səmərəli istifadəsinə imkan verməyə və inkişaf baş tutmaya bilər”⁶⁹.

Harvard Universitetinin professoru, dünyanın bir çox ölkələrində hökumətlərin müxtəlif dövrlərdə həyata keçirdikləri islahatları davamlı olaraq araşdıran D. Rodrik *siyasətin icrası üçün istifadə olunan alət və tədbirləri institutlarla qarışıq salmamağın vacibliyini* vurğulayır. O bildirir ki, tarif və vergi rejimlərinin dəyişilməsi məsələnin daha sadə tərəfidir. Bunun daha önəmli tərəfi *dövlət sektoru daxilində davranış modellərinin, xüsusilə hökumətin özəl sektora münasibətlərinin necə dəyişilməsidir*. İslahatlarda önəmli olan yeni kəmiyyət məhdudyyətləri və tariflərin səviyyəsi yox, *bundan sonra qərarların necə qəbul edilməsi və necə icra edilməsinə münasibətdə islahatların yaradacağı yeni qaydalar və gözləntilərdir*. Belə islahatlar həm də inkişafın təmin edilməsi siyasətinin necə olması ilə bağlı yeni fəlsəfi yanaşmanı ortaya çıxarır. Ona görə də bu cür islahatlar nəhəng miqyaslı institusional islahatlara çevrilir⁷⁰.

2015-ci ildən etibarən hökumətin qəbul etdiyi qərarlar və atdığı addımlara yuxarıda qeyd edilən yanaşmalar aspektindən baxdıqda məlum olur ki, atılan addımların əksəriyyəti məhz hansısa güzəştlərin təqdim edilməsini (subsidiyalar, vergi və gömrük güzəştləri, güzəştli kreditlər və s.) yaxud idxal məhdudyyətlərinin tətbiqini nəzərdə tutur. Bunlar isə siyasətin icrası üçün istifadə edilən alətlərdir. İqtisadiyyat nazirliyinin yaratdığı sənaye portalında verilmiş “Dünyada investisiyaların təşviqi

⁶⁸D.Nort. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997

⁶⁹Главная проблема экономики – как поддержать порядок.
<http://lenta.ru/articles/2015/05/31/economhistory/>

⁷⁰Д. Родрик. Реформа торговой политики как институциональная реформа.

http://siteresources.worldbank.org/INTRANETTRADE/Resources/Pubs/Handbook_rs_Rodrik_ch1.pdf

haqqında” araşdırmada⁷¹ da tətbiq olunan yanaşma elə bundan ibarətdir: orada investisiyaların təşviqi siyasətlərindən yox, belə siyasətlərdə istifadə olunan alətlərdən bəhs olunur.

Həyata keçirilən islahatların investisiya qərarlarına mənfi təsir göstərən davranış stereotiplərinin dəyişilməsinə hədəflənməsi vacibdir. D. Rodrik yazır ki, *“institutsioal islahatlar yalnız siyasətin parametrlərini yox, həm də indiyəcən mövcud olmuş və inkişafa mane olan davranış stereotiplərini dəyişməlidir”*. Ev təsərrüfatlarının davranışları və investisiya qərarları elə istiqamətlərdə dəyişilir ki, iqtisadiyyatın “daha dərin parametrləri” haqqında biliklər olmadan onları izləmək və tənzimləmək çətinləşir⁷².

Azərbaycan iqtisadiyyatı ilə bağlı uzunmüddətli reallıqlardan ortaya çıxmış və ictimai şüurun dərinliklərinə hopmuş stereotiplər (məsələn, “ayr-ayrı iqtisadi fəaliyyət sahələri konkret məmurların nəzarətindədir”, “korrupsiyalaşmamış qurum və məmur yoxdur”, “hər şeyi rüşvət və tanışlıq həll edir”, “bütün iş adamları vergidən yayınan oğrulardır”, “qanunlar yalnız kasıblar və imkansızlar üçündür” və s. kimi) var ki, bunlar investisiya qərarlarının qəbuluna həlledici təsir göstərir. D.Rodrikin fikrincə, bu cür davranış stereotiplərinin dəyişilməsini təmin etməyincə islahatlar uğurla nəticələnə bilməz.

Əslində Azərbaycan bu tip stereotipləri aradan qaldırmaq sahəsində uğurlu təcrübəyə artıq malikdir: belə ki, uzun zaman milli şüurda belə bir stereotip vardı (hətta indi də müəyyən qədər davam edir) ki, korrupsiya və intizamsızlıq milli mentalitetimizlə bağlıdır və bunları qısa müddətdə aradan qaldırmaq heç cür mümkün deyil. Amma ASAN xidmətin yaradılması və fəaliyyəti, habelə “BakıBUS” avtobuslarının fəaliyyəti göstərdi ki, əslində heç də belə deyil: düzgün qurulmuş və hamının əməl etdiyi qaydalar (institutlar) şəraitində bizim insanlarımız da nizama və qaydalara əməl edirlər, çünki bu bütün tərəflərə faydalıdır.

Dəyişilməsi zəruri olan davranış formalarından biri də biznesin xərclərinə və gəlirlərinə birbaşa təsir göstərən qərarların (məsələn, vergi dərəcələrinin dəyişilməsi, vergi güzəştlərinin ləğvi, enerjidaşıyıcılarının qiymətlərinin, habelə kommunal və başqa xidmət tariflərinin artırılması və s.) hökumət tərəfindən “bağlı qapılar arxasında” qəbul edilməsi və bu səbəbdən biznesin ciddi itkilərə məruz qalmasıdır. Biznes belə qərarlar barədə vaxtında xəbər tuta bilmədiyindən öz fəaliyyətini düzgün planlaşdırma bilmir. Biznes üçün fəaliyyət mühitinin uzunmüddətli proqnozlaşdırıla bilən olması çox önəmlidir. Buna görə də hökumət “qərarların gizli qəbul edilməsi” təcrübəsindən imtina etməli, biznesə təsir edən qanun və qərarlar ictimai müzakirəyə çıxarılmalı,

⁷¹http://senaye.gov.az/az/arashdirmalar/common/26112015_5/

⁷²D. Rodrik. Yenə orada

habelə belə qərarların qəbul edilməsi və qüvvəyə minməsi arasında kifayət qədər zaman olmalıdır ki, biznes yeni qaydalara uyğunlaşa bilsin.

1980-2000-ci illər dövründə inkişaf etməkdə olan bir sıra ölkələrinin hökumətləri iqtisadi inkişafı hədəfləyən islahatlar həyata keçirilə bilər. Onların bir qrupu (Sinqapur, Malayziya, Koreya, Çin, Tailand, Tayvan, İndoneziya, Vyetnam, Misir, Tunis və s.) dayanıqlı iqtisadi artıma nail bilsələr də, başqa qrup ölkələr (əsasən Latın Amerikasına ölkələri və s.) buna dayanıqlı artımı təmin edə bilmədilər. 43 ölkənin islahat təcürübəsini müqayisəli təhlil edən bir qrup iqtisadçı⁷³ gəlidiyi nəticəyə görə, dayanıqlı iqtisadi artımı hədəfləyən hökumətlərin uğuru həlledici dərəcədə aşağıdakı amillərdən asılıdır:

- 1) *sənaye məhsullarının ixracına üstünlük verilməsi* - dayanıqlı artımı təmin edən ölkələrin hamısı əsasən sənaye məhsullarının ixracı sahəsində böyük irəliləyişlər əldə ediblər;
- 2) *milli valyutanın məzənnəsinin süni şəkildə möhkəmlənməsinə yol verilməməsi* - uğur qazanan ölkələr valyuta kursunu ölkənin real gəlirlərinə (tədiyə balansının real durumuna) görə tənzimləyə biliblər, dayanıqlı artıma nail ola bilməyən ölkələrdə milli valyutanın məzənnəsi süni şəkildə yüksəldilmiş olub;
- 3) *dövlət idarəetmə sektorunun miqyası* – dayanıqlı artıma nail olan ölkələrdə dövlət idarəetmə sektoru o biri ölkələrlə müqayisədə kiçik olub və onlar daha diqqətli vergi-büdcə siyasəti həyata keçirərək inflyasiya prosesini nəzarətə götürə biliblər;
- 4) *xarici ticarətin liberallaşdırılması* – dayanıqlı iqtisadi artımı təmin edən ölkələrin əksəriyyəti idxalın liberallaşdırılmasına getməyiblər (bir sıra məhsulların idxalına kəskin müvəqqəti məhdudiyətlər qoyulmuşdu), bununla belə onlar həyata keçirdikləri daha fəal ixrac siyasəti sayəsində dünya təsərrüfatına daha açıq olublar;
- 5) *iqtisadi imkanlara əlçatanlıq* (məsələn, təhsilin səviyyəsi, maliyyəyə çıxış və s.) – dayanıqlı artım ölkələrinin hamısı əhalinin daha yüksək təhsil səviyyəsinə (həm məktəbəqədər, həm orta, həm orta ixtisas və peşə, həm də ali ixtisas təhsili sahəsində) nail ola biliblər;
- 6) *nəhayət, institutların təkmilləşdirilməsi* - dayanıqlı artım ölkələrində islahatların ilkin mərhələsində (1980-ci illərdə) institutlar zəif olsa da, sonradan bu ölkələrdə qeyd edilən istiqamətlərdə həyata keçirilən siyasətlər və institutların təkmilləşdirilməsi prosesi yanaşı baş verib və bir-birini qarşılıqlı tamamlayıb - məhz bunun nəticəsində həmin ölkələr uğurlara nail ola biliblər.

⁷³C. Джонсон, Дж. Д. Остри и А. Субраманьян. Рычаги роста. «Финансы и развития», март, 2008

D. Rodrikin fikrincə də, iqtisadi artımın ən etibarlı mənbəyi sənaye və sənaye ixracıdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin qabaqcıl ölkələrə çatmasına və inkişaf etmiş ölkələrin sırasına qoşulmasına imkan verən məhz sənaye istehsalının artımı ola bilər. D. Rodrik hesab edir ki, *iqtisadi artımın fundamental yolu insan kapitalının və idarəetmənin (institutların) keyfiyyətinin yüksəldilməsi* vasitəsilə iqtisadiyyatın potensialının artırılmasıdır⁷⁴. Onun fikrincə, iqtisadi artımın sürətləndirilməsi və davamlılığı üçün iqtisadi potensialın artırılması yanaşı həm də sənayenin daha çevik inkişafı diqqətdə saxlanmalıdır.

Məlumdur ki, islahatların aparılması kompleks fəaliyyətdir. Hər bir fəaliyyətin özünəməxsus nəticəsi olur, fəaliyyətin səmərəliliyi (nəticəliliyi) də həmin nəticə əsasında qiymətləndirilir. İslahatların cəmiyyətə töhfəsi cəmiyyətdə iqtisadi artımı təmin edə bilən mühiti yarada bilməsi ilə ölçülür: iqtisadi artım nəyin hesabına təmin olunur və bu nə qədər davamlı (dayanıqlı) bir mexanizmdir. Başqa sözlə, islahatların qiymətləndirilməsi meyarı – ölkədə keyfiyyətli institusional mühitin yaradılmasına onun verdiyi töhfənin səviyyəsidir.

Harvard Universitetinin professorları R. Hausman, D. Rodrik və A. Velasko belə bir mövqedən çıxış ediblər ki, hər bir ölkədə iqtisadi artıma olan maneələr çoxsaylı həlqələrdən (məhdudiyyətlərdən) ibarətdir, lakin bunların sırasında elə problemlər olur ki, onlar başqa həlqələr üçün “birləşdirici” (“əlaqələndirici”) rolunda çıxış edir (yəni iqtisadi artımın məhdudlaşdırılmasında, onun “əl-qolunun bağlanması” həlledici rol oynayan bu “əlaqələndirici” problemlərin hər biri bir neçə başqa problemin əsas səbəbi kimi çıxış edir). Bu qrup hər bir ölkədə, iqtisadiyyatının və idarəetmə sisteminin mövcud durumundan asılı olaraq, belə “bağlayıcı” həlqələrin müəyyən edilməsini və islahatlar siyasətinin məhz bunların həllinə hədəfləndirilməsini təklif edir⁷⁵. Onlar bunu həm də belə izah ediblər ki, zəruri islahatlar siyahısı böyük olduqda siyasəti işləyib həyata keçirənlər, bir qayda olaraq, ya bunların hamısını birdən həyata keçirməyə cəhd edirlər ki, nəticədə proseslərə nəzarəti itirirlər (bu islahatların bəziləri digərlərinə mane ola bilər), ya da *islahat görüntüsü yaratmaq üçün bunların içindən həlledici əhəmiyyət kəsb edənləri yox, həyata keçirilməsi özləri üçün daha asan olan, amma ölkənin iqtisadi artım potensialına əhəmiyyətli təsiri olmayan dəyişikliklərə üstünlük verirlər*.

Bu tədqiqatçılar qısamüddətli dövr üçün “bağlayıcı” xarakterli həlqələri ortaya çıxarmağa imkan verən artım diaqnostikasının “qərarlar ağacı” metodologiyasını⁷⁶ təklif ediblər. Yanaşmanın mahiyyəti birbaşa təsir miqyaslarından asılı olaraq islahatların

⁷⁴Dani Rodrik. The Past, Present, and Future of Economic Growth. Global Citizen Foundation. Working Paper 1. June 2013. http://www.gcf.ch/wp-content/uploads/2013/06/GCF_Rodrik-working-paper-1_-6.17.131.pdf

⁷⁵Ricardo Hausmann, Dani Rodrik, and Andrés Velasco. “Getting the Diagnosis Right”. Finance and Development, 43 (2006). <http://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2006/03/hausmann.htm>

⁷⁶Growth Diagnostics. Ricardo Hausmann, Dani Rodrik, Andrés Velasco. March, 2005 <http://cite-seerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.446.2212&rep=rep1&type=pdf>

prioritetləşdirilməsidir. Sadə bir prinsip təklif olunur: hökumət daha təsirli (yəni “əlaqələndirici”) problemin aradan qaldırılmasına və bununla da xərclənən resurslar müqabilində daha nəticəli hesab olunan (yəni iqtisadi artım potensialına daha çox fayda gətirən) bir və bir neçə islahata üstünlük versin və ilk növbədə məhz bu islahatların reallaşdırılmasına hədəflənmiş olsun.

Mənbə: R. Hausmann, D. Rodrik, A. Velasco. Growth Diagnostics. 2005

Şəkil 1. Artım diaqnostikasının “qərarlar ağacı”

Onlar təklif etdikləri baza sxeminə (bax: şəkil 1) əsasən, aşağı gəlirli ölkələrdə iqtisadi fəallığı məhdudlaşdıran 2 əsas amil var: ya (i) maliyyənin əldə edilməsi xərcləri (maliyyələşmənin qiyməti) həddindən artıq yüksəkdir, ya da (ii) özəl investisiyaların (yəni iqtisadi fəalliyətin) gəlirliliyi (mənfəəti) həddindən çox aşağıdır. Özəl investisiyanın aşağı gəlirliliyi də, öz növbəsində, 2 amillə - ya aşağı iqtisadi (sosial) nəticəlilik (verimlilik), ya da ictimai və xüsusi faydalılıq (verimlilik) arasında olan kəskin uyğunsuzluqla (onlar bunu “zəif mənimsəmə” kimi adlandırırlar) - bağlıdır.

R. Hausmanın qrupu bazarın “uğursuzluqları” ilə yanaşı dövlət “uğursuzluq”larını da qeyd edirlər. Onlar dövlətin “uğursuzluqları”nı 2 qrupa ayırırlar:

- ümumi xarakterli makrosəviyyəli “uğursuzluqlar”: ölkədən beyin axını, korrupsiya, zəif mülkiyyət hüquqları, makroiqtisadi qeyri-sabitlik və s.;

- mikroiqtisadi “uğursuzluqlar”: ayrı-ayrı sahələri və şirkətləri “vuran” xüsusi tənzimləmələr, vergi yükü, dəstəklənən sahə və şirkətlərin seçimində olan uğursuzluqlar, xüsusi infrastruktur çatışmazlığı və s.

Onlar xüsusi olaraq vurğulayırlar ki, zəif inkişaf edən ölkələrin çoxu bu problemlərdən əziyyət çəkirlər⁷⁷.

Araşdırmanın əvvəlki iki hissəsində apardığımız təhlillərin məlumatları əsasında demək olar ki, hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatı bu “qərarlar ağacı”nda qeyd edilən problemlərin əksəriyyəti ilə üz-üzədir. Ölkələrdə biznesə münasibət, iqtisadi durum, dövlət idarəetməsinin keyfiyyəti, iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyi, iqtisadi azadlıqlar və başqa məsələlər üzrə konkret meyarlar üzrə aparılan qiymətləndirmələr əsasında beynəlxalq təşkilatların hazırladıkları reytinglərdə (məsələn, Korrupsiyaya Həssaslıq indeksi, Doing Business Hesabatı, Qlobal Rəqabətlik Hesabatı, İqtisadi Azadlıq Hesabatı, Qlobal İnnovasiyalar Hesabatı, Qlobal İmkanlar Hesabatı və s.) Azərbaycanın mövqeyi bu məsələlərin əksəriyyəti üzrə ölkəmizin ciddi problemlər yaşadığını təsdiq edir. Bu beynəlxalq reytinglər ölkənin investisiya cəlbediciliyinin müəyyən edilməsində, ölkədə investisiya risklərinin səviyyəsinin qiymətləndirilməsində mühüm rola malikdir və bunlar investorların, xüsusilə xarici investorların qərarlarına həlledici təsir göstərir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının prezidenti tərəfindən ölkədə biznes mühitinin əlverişliliyinin artırılması və beynəlxalq reytinglərdə ölkəmizin mövqeyinin daha da yaxşılaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər planının təsdiq edilməsi⁷⁸ əhəmiyyətli qərar hesab edilməlidir. Bununla belə, Azərbaycanda məmur özbaşınalığı və yüksək rütbəli dövlət məmurlarının iş adamlarının (habelə başqa insanların) mülkiyyətini zorla əllərindən almaları ilə bağlı ölkə və dünya mətbuatında davamlı olaraq yazılan məqalələr, xüsusilə son illər “MTN işi” və “Azərbaycan Beynəlxalq Bankı” ilə bağlı məhkəmə proseslərində məmur özbaşınalığının miqyasları haqqında səsləndirilən faktlar yerli və xarici investorlarda hökumətə qarşı etimadsızlığı gücləndirən hallardır.

Son illər ölkədə makroiqtisadi sabitliyin bərpa və təmin edilməsi (Maliyyə Sabitliyi Şurasının yaradılması⁷⁹), maliyyə bazarlarının səmərəli tənzimlənməsi və inkişaf etdirilməsi (Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının (MBNP) yaradılması⁸⁰) üçün müəyyən qurumlar yaradılıb. Digər tərəfdən, investisiya fəallığının artırılması və iş adamlarının maliyyə resurslarına əlçatanlığın artırılması zəruriliyi kredit faizlərinin

⁷⁷Growth Diagnostics. Ricardo Hausmann, Dani Rodrik, Andrés Velasco. March, 2005

⁷⁸<http://www.president.az/articles/24080>

⁷⁹<http://president.az/articles/20613>

⁸⁰<http://www.president.az/articles/17670>

aşağı salınmasını və yumşaq pul kredit siyasətini zəruri etdiyi halda, ölkədə makromaliyyə sabitliyinin və valyuta bazarında sabitliyin təmin edilməsi daha sərt qərarların qəbulunu (uçot dərəcələrinin artırılması və pul-kredit siyasətinin sərtləşdirilməsi, nağd dövriyyənin məhdudlaşdırılması və s. kimi⁸¹) qaçılmaz edib. İnvestisiya fəallığının stimullaşdırılması dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına güzəştli kreditlərin və subsidiyaların verilməsini, vergi və başqa güzətlərin təqdim edilməsini tələb etdiyi halda, dövlətin maliyyə imkanlarının məhdudlaşması büdcə konsolidasiyasını və vergi siyasətinin sərtləşdirilməsini tələb edir.

Belə durumda prosesləri tənzimləyən dövlət qurumlarının fəaliyyətinin çevikliyi və səmərəliliyi, vaxtında və düzgün qərarlar verməsi və ən önəmlisi, qəbul edilən qərarların vaxtında və səmərəli icrasının təmin edilməsi son dərəcədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan təcrübəsində kifayət qədər hallar sadalamaq olar ki, qəbul edilən qanun və qərarların icrası müxtəlif səbəblərdən (məsələn, kifayət qədər əsaslandırılmaması, icra mexanizmlərinin olmaması, zəruri şərait yaradılmaması, icrasında məmurların maraqlı olmaması və s.) baş tutmayıb. Məsələn, 2002-ci ildən bəri məmurların sahibkarların fəaliyyətinə qanunsuz müdaxilələrinin aradan qaldırılmasına yönəlik onlarla fərman və qərarların qəbul edilməsinə, dövlət tədbirlərində prezident tərəfindən göstərişlərin verilməsinə baxmayaraq, uzun illər bu məsələnin həllinə nail olmaq mümkün olmayıb: 2015-ci ilin sentyabrında keçirilən müşavirədə iş adamlarının fəaliyyətinə məmurların qanunsuz müdaxilələrinin dözülməz həddə çatması məsələsi dövlət başçısı tərəfindən xüsusi olaraq vurğulanı⁸² və bundan sonra sahibkarlıq qurumlarında yoxlamaların 2 il müddətində qismən dayandırılması haqqında qanun qəbul edilib.

Yaxud 2004-cü ildən Azərbaycanda “Rəqabət Məcəlləsi”nin qəbul edilməsi zərirliliyi ilə bağlı müzakirələr başlayıb, Məcəllənin layihəsi 2006-cı ildə Milli Məclisə təqdim olunub, hətta 2 oxunuşdan da keçib, amma indiyədək Məcəllə qəbul edilməyib. Yaxud, 2009-cu ildə bir qrup beynəlxalq təşkilatların yardımı ilə “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” və “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” yeni qanunların layihələri hazırlanıb parlamentə təqdim edilmişdi. Həmin qanunların da müzakirəsi baş tutmayıb və indiyə qədər qəbul edilməyib. İnvestisiyaların stimullaşdırılması baxımından zəruri qanunların qəbuluna olan belə münasibət investorların ölkəyə etimadsızlığını gücləndirir. Bu baxımdan hazırda başlanmış islahatların mühüm məsələlərindən biri də zəruri qanun və qərarların vaxtında qəbul edilməsi, sonra isə vaxtında icrasının təmin edilməsidir.

---

⁸¹<https://www.cbar.az>

⁸²http://azertag.az/xeber/Azərbaycan_Prezidenti_İlham_Aliyevin_yanında_iqtisadi_meselelere_ve_2016-ci_ilin_dovlet_budcesinin_hazirligi_islerine_hesr_edilmis_musavire_kechirilib_VIDEO-882941

D. Rodrik investisiyaların institusional keyfiyyətini müəyyən edən 4 əsas amili qeyd edir:

- bürokratiyanın keyfiyyəti;
- qanunun aliliyi (qanunçuluq);
- eksproiasiya⁸³ riski;
- dövlətin müqavilə öhdəliklərindən boyun qaçırması.

D. Rodrikin fikrinə görə, iqtisadi artım üçün yüksək keyfiyyətli dövlət qurumları həlledici rol oynayır: *aşağı səviyyəli investisiyalı iqtisadiyyatdan yüksək səviyyəli investisiyalı iqtisadiyyata keçmək üçün ümumi iqtisadi institutların səmərəli işini təmin edə bilən keyfiyyətli hökumət qurumları son dərəcə önəmlidir*. D. Rodrik vurğulayır ki, bazarlar nə qədər azad olarsa, tənzimləyici institutların iş yükü bir o qədər çox olar: bazarların azadlığı tənzimləyici orqanlardan daha çox sayıqlıq və çeviklik tələb edir⁸⁴.

O, belə tənzimləyici institutlara aşağıdakıları aid edir:

- 1) mülkiyyət hüquqlarının qorunması;
- 2) tənzimləyici institutlar (haqsız rəqabətin və inhisar fəaliyyətinin aradan qaldırılması və s.);
- 3) makroiqtisadi sabitləşdirmə institutları (büdcə-vergi və pul-kredit tənzimləməsi və s.);
- 4) sosial sığorta institutları (pensiya fondları, işsizlik təminatı və s.);
- 5) münaqişələrin həlli institutları - cəmiyyətdə sosial koordinasiyanı təmin edən bu institutlara aşağıdakılar aiddir: qanunun aliliyinin (qanunçuluğun) təmin edilməsi; qanun qarşısında hər kəsin bərabərliyi; ədalətli və keyfiyyətli məhkəmə sistemi; nümayəndəli siyasi institutlar; azad seçkilər; müstəqil həmkarlar ittifaqları; sosial tərəfdaşlıq və s. Bunlar cəmiyyətdə ikili “öhdəliklər texnologiyası”nı təmin edir: bir tərəfdən, cəmiyyətdəki münaqişələrdə potensial “qalibləri”n faydalarının məhdudlaşdırılmasının qarşısını alırlar, digər tərəfdən isə, “məğlublar”ı inandırırırlar ki, onlar öz mülkiyyətindən məhrum olmayacaqlar və onların da daha güclənməklə qalib olmaq imkanı var.

Azərbaycanda biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və azad sahibkarlığın inkişafının təminatı baxımından həlledici əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri və birincisi məhkəmə sisteminin ədalətliliyinin təmin edilməsidir. Hökumət islahatları buna hədəfləmək əvəzinə, sahibkarların şikayətlərinə baxılmaq üçün mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti qurumlarının nəzdində Apelyasiya Şuraları⁸⁵ yaradır.

⁸³cəmiyyətdə bir ictimai qrup tərəfindən başqa ictimai qrupun mülkiyyətinin zorla əlindən alınması

⁸⁴http://siteresources.worldbank.org/INTRANETTRADE/Resources/Pubs/Handbook_rs_Rodrik_ch1.pdf

⁸⁵<http://e-qanun.az/framework/31998>

Nəhayət, stimullaşdırıcı sənaye siyasətinin mühüm komponentlərindən biri də seçmə sənaye siyasətidir. Sənaye siyasəti sıçrayışlı artımı təmin edə biləcək sahələrin seçilərək prioritetləşdirilməsini və bunlar üçün preferensiyalar tətbiqini nəzərdə tutur. Sənaye siyasətinin uğuru da ilk növbədə məhz sahə seçiminin uğurlu aparılmasından asılı olur. Məlumdur ki, ölkəmizdə də son illər belə siyasət fəal tətbiq olunur: bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının dəstəklənməsi üçün onların istehsalçılarına subsidiyaların verilməsi ilə bağlı qərarlar verilib.

Amerikalararası İnkişaf Bankının prezidenti Luis A. Moreno XX əsrin 50-60-cı illərində Latın Amerikasına ölkələrində hökumətlərin reallaşdırdığı sənaye siyasətlərinin uğursuzluqlarını ilk növbədə məhz dəstəklənən sahələrin seçimində yol verilən səhvlərlə izah edib. Onun fikrincə, o zaman dəstəklənmək üçün kifayət qədər əsaslandırılma olmadan zəif sahələr seçilmişdi: seçim zamanı sahənin rəqabət potensialı yox, siyasi təzyiqlər əsas rol oynamışdı⁸⁶.

L. Morenomum fikrincə, uğurlu sənaye siyasətinin ilkin rəhni – sənaye siyasətinin hazırlanması zamanı hakimiyyətin *xüsusi və siyasi maraqlardan uzaq dayanma bacarığıdır*: sənaye siyasətinin formalaşmasına bu maraqlar təsir göstərməməlidir. O deyir ki, daha uğurlu layihələrin seçilməsi ilə ad çıxarmış İrlandiya buna məhz Sənaye İnkişafı Agentliyinin texniki səriştələri hesabına nail olub: bu qurum layihələrin seçilməsi prosesinin səmərəliliyini və vicdanlılığını təmin edə bilib. Yaxud Çili, kifayət qədər güclü institutların olmasına rəğmən, iqtisadiyyatın daha perspektivli sahələrinin seçilməsini təmin etmək üçün müstəqil bir qurumu – Boston Konsalting Grupu bu işə cəlb edib.

L. Moreno hesab edir ki, uğurlu sənaye siyasətinin formalaşdırılması zamanı hökumət ilk növbədə bu sualların cavabını axtarmalıdır⁸⁷:

- i) bazar tənzimlənməsinin açıq-aydın görünən “uğursuzluqları” varmı və dövlətin belə müdaxiləsi nə qədər əsaslıdır?
- ii) təklif olunan tədbirlər bazar “uğursuzluqları”nı aradan qaldıra biləcəkmi?
- iii) ölkədə sənaye siyasətini həyata keçirə bilən institutlar varmı?

Bu baxımdan Kosta-Riko və Argentina təcrübələri maraqlı nümunələrdir. Belə ki, Kosta-Rikoda düyü istehsalçıları ənənəvi himayəçilik tədbirlərinə lobbicilik edərək hökumətin yüksək idxal tariflərini tətbiq etməsinə, habelə büdcədən subsidiya almağa nail olublar. Amma nəticədə məhsuldarlıq nəinki artmayıb, əksinə daha da aşağı düşüb. (bizdə uzun illərdir ki, taxılçılığın subsidiyalaşdırılması kimi).

⁸⁶<https://www.project-syndicate.org/commentary/latin-america-industrial-policy-failures-by-luis-a-moreno-2015-01?barrier=accessreg>

⁸⁷yenə orada

Argentinanın Entre Rios vilayətinin fermerləri Dövlət Kənd Təsərrüfatı Texnologiyaları İnstitutuna müraciət edərək yerli şəraitə uyğun daha məhsuldar yeni düyü sortlarının yaradılması və tətbiqi işlərinin sürətləndirilməsini xahiş edib və hətta bunun üçün müəyyən qədər vəsait ayırmağa hazır olduqlarını bildiriblər. Regional hakimiyyət də bu iş üçün İnstituta dəstək verib. Nəticədə İnstitutun təqdim etdiyi yeni düyü sortları məhsuldarlığın artmasına gətirib çıxarıb. Göründüyü kimi, bütün sahəni subsidiyalaşdırmaq yaxud idxala məhdudiyyətlər tətbiq etmək əvəzinə regional hakimiyyət və Dövlət Kənd Təsərrüfatı Texnologiyaları İnstitutu “ictimai nemət” yaradıblar ki, bu da konkret sahədə məhsuldarlığın artırılmasına imkan verib.

Nəticə. Beləliklə, hökumətin investisiyaların stimullaşdırılması siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsinə qarşı tələbləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

- ölkədə investisiya fəallığına mane olan bütün səbəblər düzgün müəyyən edilməli, bunların hər birinin aradan qaldırılması üçün zəruri siyasət alət və vasitələri düzgün seçilməli, işlənmiş siyasət düzgün icra edilməlidir;
- islahatlarda önəmli olan kəmiyyət məhdudiyyətləri və tariflərin səviyyəsi yox, bundan sonra qərarların necə qəbul edilməsi və necə icra edilməsinə münasibətdə islahatların yaradacağı yeni qaydalar və gözləntilərdir;
- institutsioal islahatlar yalnız siyasətin parametrlərini yox, həm də indiyəcən mövcud olmuş və inkişafa mane olan davranış stereotiplərini dəyişməlidir;
- həyata keçirilən siyasətlər və institutların təkmilləşdirilməsi prosesi yanaşı baş verməli və bir-birini qarşılıqlı tamamlamalıdır;
- islahatların daha önəmli tərəfi qəbul edilən qərarların vaxtında və doğru icrasının təmin edilməsidir;
- islahatların töhfəsi cəmiyyətdə iqtisadi artımı təmin edə bilən mühiti yarada bilməsi ilə ölçülür;
- hökumət daha təsirli (yəni “əlaqələndirici”) problemin aradan qaldırılmasına və daha nəticəli hesab olunan (iqtisadi artım potensialına daha çox fayda gətirən) bir və bir neçə islahata üstünlük verməli və ilk növbədə məhz bu islahatların reallaşdırılmasına hədəflənməlidir;
- investisiyalı iqtisadi artım modelinə keçmək və islahatlarda uğura nail olmaq üçün dövlətin iqtisadi tənzimləmə institutlarının işinin keyfiyyətli və səmərəli qurulması son dərəcə önəmlidir;
- uğurlu sənaye siyasətinin ilkin rəhni – sənaye siyasətinin hazırlanması zamanı hakimiyyətin xüsusi və siyasi maraqlardan uzaq dayanma bacarığıdır; sıçrayışlı artımı təmin etmək üçün xüsusi dəstək proqramlarına cəlb ediləcək sahə və şirkətlərin seçimi ədalətli olmalı və yalnız rəqabət potensialı əsasında aparılmalıdır;

- uğurlu sənaye siyasətinin formalaşdırılması üçün dövlətin müdaxiləsinin əsaslı olmasına, təklif olunan tədbirlərin müvafiq problemləri aradan qaldıra biləcəyinə, habelə ölkədə sənaye siyasətini həyata keçirən institutların bu işin öhdəsindən gələ biləcəyinə əminlik olmalıdır;
- nəhayət, ən başlıcası, islahatlar yaxşı layihələndirilməli, ziddiyyətli olmamalı və ardıcılıq təmin edilməlidir.

4. İNVESTİSİYALARIN STİMULLAŞDIRILMASI SİYASƏTİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ ÜÇÜN TƏKLİF VƏ TÖVSIYƏLƏR

Son illər ölkədə investisiya əsaslı inkişaf modelinin tətbiqi və investisiya fəallığının gücləndirilməsini nəzərdə tutan bir sıra qərarlar qəbul edilib, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, investisiya fəaliyyətinin və qeyri-neft ixracının stimullaşdırılması istiqamətində bir sıra əhəmiyyətli addımlar atılıb. Bununla belə, apardığımız araşdırma və təhlillər belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, qəbul edilən qərarlar və həyata keçirilən tədbirlər ölkədə investisiya fəallığının gücləndirilməsi üçün yetərli deyil. Buna görə də investisiyaların stimullaşdırılması siyasətinin gücləndirilməsi üçün aşağıdakı istiqamətlər üzrə təklif olunan tövsiyələrin həyata keçirilməsini zəruri hesab edirik:

1. Investisiyaların stimullaşdırılması siyasətinin formalaşdırılması sahəsində:

- ölkədə investisiya fəallığının artırılması və investisiyaların stimullaşdırılması sahəsində hökumətin vahid investisiya siyasəti işlənib hazırlanmalıdır. Burada potensial investorların fəallığına mane olan bütün səbəblər və bunların aradan qaldırılması üçün konkret siyasət alət və tədbirləri sistemli və ardıcıl şəkildə əks olunmalıdır;
- ölkədə həyata keçiriləcək institusional islahatlar və bunların hədəfləndiyi davranışlar, icra müddətləri göstərilməklə, detallı şəkildə ictimaiyyətə və potensial investorlara təqdim edilməlidir;
- investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması üçün mülkiyyət hüquqlarının formal yox, real olaraq qorunmasını təmin edən mexanizmlər qısa müddətdə təmin edilməli, məmur sahibkarlığı aradan qaldırılmalı, məmurların gəlir bəyannamələrinin ictimaiyyətə açıqlanması təmin edilməlidir;
- investisiya fəallığının və biznesin inkişafının taleyi ilk növbədə məhkəmə sisteminin müstəqilliyinin və ədalətliyinin təminatından keçir. Müstəqil və ədalətli məhkəmə isteminin qurulması institusional islahatların bir nömrəli məsələsidir: çünki biznesin inkişafı və investisiya fəallığına olan maneələrin bir çoxunun həll edilməsi ilk növbədə məhkəmələrin ədalətliyinin təmin edilməsinə bağlıdır;

- hökumətin biznesə yönəlik qərarlarının qəbul edilməsi mexanizmləri dəyişilməlidir: belə qərarların layihələri əvvəlcədən ictimai müzakirələrə təqdim edilməli, müxtəlif maraq tərəflərinin mövqeyi öyrənilməli, bu addımları doğuran əsaslar və onların biznesə təsirinin qiymətləndirilməsi nəticələri ictimaiyyətə açıqlanmalıdır;
- hökumətin biznesin xərclərinə və gəlirlərinə təsir göstərən qərarların gizli qəbul edilməsi praktikasından imtina edilməlidir. Bu cür dəyişikliklərlə bağlı hökumətin proqramı olmalı, orada gözlənilən dəyişikliklərin müddətləri və əsaslandırılmaları təqdim edilməlidir. Biznesin öz işini düzgün planlaşdırma bilməsi üçün planlaşdırılan belə dəyişikliklər barədə ictimaiyyət və biznes ən azı 6 ay qabaqcadan məlumatlandırılmalıdır;
- hökumətin makroiqtisadi sabitləşdirmə, büdcə-vergi, pul-kredit və investisiyaların stimullaşdırılması siyasətləri səmərəli şəkildə əlaqələndirilməlidir;
- “Rəqabət Məcəlləsi”, habelə “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” və “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” yeni qanunlar qəbul edilməlidir v s.

2. Dövlət investisiyaları sahəsində:

- ölkədə kifayət qədər fiziki kapitalın yaradıldığını nəzərə alaraq bundan sonra dövlət investisiya fəaliyyətinin əsas ağırlıq mərkəzi “insan kapitalı”nın inkişafına keçirilməlidir. Bütün səviyyələrdə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, təhsilin müasir bazar tələblərinə uyğunlaşdırılması, ölkədə texniki təhsilin inkişafına diqqətin artırılması zəruridir;
- dövlət sektorunun miqyası kiçildilməlidir: böyük neft gəlirləri dövründə həyata keçirilmiş “dövlətin genişləndirilməsi” siyasətindən imtina edilməli, dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması və müasir səmərəli menecmentinin tətbiqi istiqamətində addımlar atılmalıdır; iri dövlət müəssisələrində korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqi sürətləndirilməlidir;
- dövlət investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi mexanizmləri hazırlanmalı və tətbiq edilməlidir (məsələn, hələ 2009-cu ildə Dünya Bankının hökumətə belə bir mexanizm - hökumətin investisiya layihələri üzrə infrastrukturun keyfiyyəti ilə bağlı “İllik Hesabat Kartı” hazırlamağı - təklif etmişdi);
- sıçrayışlı artıma töhfə vermək üçün dövlət tərəfindən xüsusi dəstək proqramlarına cəlb ediləcək sahələrin seçim meyarları və mexanizmləri işlənilməli, seçimlər əsaslandırılmış olmalı, ədalətlik və obyektivlik təmin edilməlidir. Bunun üçün seçim meyarları kimi sahənin rəqabət üstünlükləri, məhsulların ixrac potensialı və ixrac bazarları, dövlət dəstəyinin göstəriləcəyi müddətdə bazar paylarının gözlənilən artım dinamikası,

dövlət dəstəyinin dayandırılması müddəti və ondan sonrakı dövrdə sahənin rəqabətli inkişafına olan təminatlar çıxış edə bilər;

- sıçrayışlı artımı təmin edəcək sahələrin seçilməsi zamanı emal sənayesi sahələrinə üstünlük verilməlidir;

3. Xarici investisiyaların stimullaşdırılması sahəsində:

- ölkənin qeyri-neft sektoruna, xüsusilə ixrac yönümlü emal sənayesi sahələrinə birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsinə yönəlik kompleks tədbirlər sistemi işlənilib hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir;
- müəyyən məhsulların istehsalı üzrə dünyaca tanınmış bir neçə şirkətin ölkəmizdə fəaliyyətinin qurulması üçün onlarla fərdi danışıqlar aparılsın və onların fəaliyyəti üçün şərait yaradılsın;
- ölkənin qeyri-neft sektoruna xarici investorların cəlb edilməsi işinin yaxşılaşdırılması üçün AZPROMO-nun fəaliyyətində ciddi dəyişikliklər edilməlidir: onun fəaliyyəti daha konkret hədəflər üzrə qurulmalı, fəaliyyətinin nəticə göstəriciləri tətbiq edilməli, hesabatlı fəaliyyət sistemi qurulmalı, qurumun saxlanması və fəaliyyəti xərclərinin səmərəliliyi ilə ərzində ölkəyə cəlb etdiyi investisiyaların məbləği ilə müqayisə edilməlidir. Qurumun saytı təkmilləşdirilməli, ölkənin investisiya potensialı və investisiya mühiti ilə əlaqədar potensial investorlar maraqlandıracaq ətraflı informasiya ilə zənginləşdirilməlidir. Saytda belə informasiyaların ən azı 6 dildə (Azərbaycan, ingilis, rus, türk, ərəb, çin və s.) olması təmin edilməlidir.

4. Daxili investisiyaların stimullaşdırılması sahəsində:

- ölkədə fəaliyyət göstərən dövlət investisiya təşviqi təsisatlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və gücləndirilməsi üçün: i) xarici ölkələrin oxşar təsisatlarının təcrübəsi əsasında bu qurumların işi yenidən qurulsun; ii) bu qurumların fəaliyyətinin səmərəli və nəticəli qurulması üçün onların işinin qiymətləndirmə indikatorları hazırlanmalı və tətbiq edilməlidir; onların vəsaiti hesabına həyata keçirilən layihələr üzrə uzunmüddətli hesabatlılıq sistemi qurulmalıdır ki, verilən güzətli resursların cəmiyyətə faydasını qiymətləndirmək mümkün olsun; iii) bu qurumlarda çalışan işçilərin oxşar xarici qurumlarda təcrübə mübadiləsi təmin edilməli və həmin qurumların qabaqcıl təcrübələrinin mənimsənilməsinə nail olmaq zəruridir; iv) bu qurumların fəaliyyəti təkmilləşdirildikdən sonra onlara dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitin miqdarı artırılmalıdır;
- xarici təcrübədə oxşar qurumların fəaliyyəti nəzərə alınaraq, SKMF-in kreditlərinin verilməsində mikro və kiçik sahibkarlara, xüsusilə yeni iş başlayan təşəbbüskarlarla iş üstünlük verilməsi lazımdır. Fondun fəaliyyə-

tinin hesabatlılıq sistemi cəmiyyətə qazandırdığı uğurlu və işini böyütmüş sahibkarların sayı, fondun kreditləri ilə yaradılmış müəssisələrin ixracda və əlavə dəyərdə payı və s. kimi konkret göstəricilər üzərində qurulmalıdır.

- dövlətin yaxından iştirakı ilə ixtisaslaşdırılmış sahə banklarının (Aqrar İnkişaf Bankı, İxrac Bankı, İnvestisiya Bankı və s.) yaradılması təmin edilməlidir;
- KOS-lara verilən kreditlərinin sığortalanması və təminatı fondu yaradılmalıdır və s.

LİZİNQ FƏALİYYƏTİNDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİ

İlkin Qarayev,

Kiçik və Orta Müəssisələrin İnkişafına Yardım Mərkəzinin prezidenti

GİRİŞ

Məlum olduğu kimi lizinq özündə bank krediti, icarə, investisiya elementlərini cəmləşdirən münasibətlər kompleksidir. Lizinq, lizinq verənlə lizinq alan arasında əksər hallarda uzunmüddətli xarakter daşıyan maliyyə sazişidir. Lizinq müqaviləsinə görə lizinq verən lizinq alana lazım olan əmlakı satıcıdan mülkiyyət hüququ ilə əldə etməli və lizinq alanın müvəqqəti sahibliyinə və istifadəsinə verməlidir.¹ Lizinq - sənaye avadanlıqlarının, maşınların, yeni texnologiyaların, istehsal təyinatlı bina və tikililərin istifadəsinin xüsusi sahibkarlıq fəaliyyəti formasıdır.

Başqa sözlə desək lizinq – istehlakçının sifarişi əsasında əmlakı satın almaqla onu istehlakçıya müəyyən müddətə icarəyə vermək məqsədilə həyata keçirilən xidmət növüdür. Dünyanın əksəriyyət ölkələrində lizinq iqtisadiyyata investisiya qoyuluşu üsullarından birinə çevrilib. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun 25-30 faizi lizinq vasitəsilə həyata keçirilir, yeni növ məhsulların 80 faizə qədəri icarəyə götürülmüş avadanlıqlarda istehsal olunur. Özündə bank krediti, icarə, investisiya elementlərinin birləşdiyi münasibətlər kompleksi olan lizinq, sahibkarlığın inkişafına dəstək verən əsas maliyyə alətlərindəndir. İnkişaf etmiş ölkələrdə əsas vəsaitlər fondunun yenilənməsində uzunmüddətli maliyyələşmə olan lizinqdən geniş istifadə edilir.

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri tərəfindən qısa müddət ərzində daha çox sərmayə sərf etmədən əsas vəsaitlərin təzələnməsi imkanı lizinqin başlıca üstünlüyüdür. Lizinq yolu ilə sənaye inkişafının dəstəklənməsi, kiçik və orta miqyaslı sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin sağlamlaşdırılması Rusiya, Türkiyədə və Avropa İttifaqına üzv dövlətlərdə geniş tətbiq olunmaqdadır. Son illərin təcrübəsi onu deməyə əsas verir ki, lizinq metodu Avropa İttifaqında fəaliyyət göstərən kiçik və orta miqyaslı müəssisələrin yarıya qədərini əsas xarici maliyyələşmə mənbəyi olmuşdur.

Lizinqin predmeti kimi kənd təsərrüfatı avadanlıqları, tibbi avadanlıqlar, tikinti qurğu və avadanlıqları, sənaye avadanlıqları, sərnişin, yük və sair nəqliyyat vasitələri, ticarət məqsədli avadanlıqlar və digər daşınan və daşınmaz əmlak çıxış edə bilər.

¹Azərbaycan Lizinq Şirkətləri Assosiasiyası <http://azerbaijanleasing.com/>

1. AZƏRBAYCANDA LİZİNQ

Ölkəmizdə lizinqin tarixini və inkişafını iki mərhələyə ayırmaq olar. Azərbaycanla lizinq haqqında ilk qanun 1994-cü ildə qəbul edilmişdir (bu, MDB məkanında lizinq haqqında ilk qanun idi). Lakin Azərbaycanda lizinqin inkişafı, əsasən, 2003-cü ildən başlayır. 2003-2008-ci illərdə qədər lizinq şirkətlərinin portfelində hər il ən azı iki dəfə artım müşahidə edilmişdir. 2008-ci ildən bir sıra imtiyazlar dayandırıldığına görə, Azərbaycanın lizinq bazarındakı artım nisbətən azaldı. 2008-ci ildə lizinq bazarının portfel həcmi 200 milyon ABŞ dollarına çatmışdısa, 2010-2011-ci illərdə bu rəqəm ən az 20% azalmışdır.²

Hazırda Azərbaycanda lizinq münasibətləri Azərbaycanın Mülki Məcəlləsi (fəsil 38, maddə 747-751)³ və Vergi Məcəlləsi (maddə 123.1 və maddə 140)⁴ ilə tənzimlənir. Mülki Məcəllənin lizinq barədə qeyd edilən maddəsinin genişləndirilməsi nəticəsində bu sahəni tənzimləyən 1994-cü ildə qəbul edilən Qanun ləğv edilmişdir. Mövcud qanunvericilikdə lizinqin digər növləri - operativ və təkrar lizinqlə bağlı müddəalar əks olunmamışdır.

Vergi Məcəlləsinin 123.1 bəndi, maliyyə lizinqi həyata keçirən hüquqi şəxslərin ödəniş mənbəyindən tutulan vergilərə aiddir. Bu məcəllənin 140-cı maddəsi isə birbaşa maliyyə lizinqinə aiddir. Bu maddə əmlak icarəsinin hansı hallarda maliyyə lizinqi hesab olunduğunu, əmlakı icarəyə verən və icarəyə götürənin hüquqları, ödənilməli olan faiz dərəcələri və s. məsələləri tənzimləyir. Bununla yanaşı məcəllədə daha bir yerdə lizinq sözünə rast gəlinir ki, bu da 164.1.25. bəndində lizinq müqaviləsinin obyektı olan əsas vəsaitlərin idxal vergisi ödəməkdən azad olması ilə əlaqədardır.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində lizinq müqaviləsi, onun subyektləri və lizinqin obyektı kimi müddəalar öz əksini tapmışdır. Bu məcəlləyə əsasən lizinq daxili və beynəlxalq lizinq olmaqla iki formada təzahür edə bilər. Eyni zamanda sublizinq də bu məcəllə ilə tənzimlənir və bu zaman lizinq verənin mütləq yazılı razılığı olmalıdır. MM-yə əsasən lizinq əməliyyatlarının hüquqi forması ya lizinq verənlə lizinq alan arasında bağlanmış lizinq müqaviləsi və lizinq verənlə satıcı arasında bağlanmış alqı-satqı müqaviləsidir, ya da həmin şəxslər arasında bu Məcəllənin 747-5.2-ci maddəsinə və lizinqlə bağlı digər maddələrinə müvafiq surətdə bağlanmış üçtərəfli müqavilədir. Bununla yanaşı lizinq müqaviləsi iştirakçılarının hüquq və vəzifələri, lizinq zamanı mülkiyyət münasibətləri, lizinq ödənişləri, lizinqin uçotu, lizinq ödənişlər kimi müddəalar da bu məcəllədə öz əksini tapmışdır.

²Vergilər qəzeti. <http://vergiler.az/art-view/67/>

³<http://www.e-qanun.az/code/8>

⁴<http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=qanun&cat=3>

Qanunvericiliyə əsasən əmlak icarəsi Vergi Məcəlləsinin 140.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan hallarda maliyyə lizinqi sayılır. Maliyyə lizinqi isə Vergi Məcəlləsinin 13.2.14.1-ci maddəsinə əsasən maliyyə xidmətlərinə aid edilir və maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi Vergi Məcəlləsinin 164.1.2-ci maddəsinə uyğun olaraq ƏDV-dən azaddır. Vergi Məcəlləsinin 140.6-cı maddəsində nəzərdə tutulan «İcarəyə verənin maliyyə lizinqi başlananadək aktivin sahibi olduğu hallarda» da həmin aktivlərin maliyyə lizinqi əməliyyatları çərçivəsində satılması ƏDV-dən azaddır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Vergi Məcəlləsinin 175.6-cı maddəsinə əsasən ƏDV-dən azad olunan, yaxud ƏDV-yə cəlb edilməyən əməliyyatlar aparən şəxslər tərəfindən mallar (işlər, xidmətlər) alınarkən ödənilmiş ƏDV məbləği əvəzləşdirilmədiyindən maliyyə lizinqi müqaviləsinin obyektini olan əmlaka görə ödənilmiş ƏDV-nin məbləği lizinq verən tərəfindən büdcədən əvəzləşdirilmir və bu məbləğ lizinq obyektinin dəyərinə aid edilir.

Azərbaycanın bank və sığorta sektoru ilə müqayisədə lizinq bazarı zəif inkişaf edib. Lizinq bazarının təhlili və lizinq bazarının iştirakçıları ilə keçirilmiş görüşlər onu göstərir ki, bu sahədə əsas problemlərdən biri lizinq şirkətlərinin maliyyə vəsaitinin çatışmamasıdır. Nisbətən maliyyə resursları daha geniş olan lizinq təşkilatları əsasən bankların törəmə müəssisələridir. Lizinq şirkətlərinin fəaliyyətinin əhatə dairəsi, portfelləri və kapitallaşma dərəcəsinin kiçikliyi, xarici sərmayəçilər üçün cəlbəedici deyil. Hətta özünün təsisçisi olduğu banklardan lazımı qədər maliyyə vəsaiti ala bilən lizinq şirkətləri də çox azdır. Nəticədə, lizinq şirkətlərinə pul vəsaitləri çox baha başa gəlir və onlar müştəriləri olan lizinq alanlara rəqabətli şərtlər təklif edə bilmirlər. Belə ki, hazırda lizinq bazarında orta faiz dərəcəsi məhsuldan asılı olaraq ildə 18%-dən yuxarıdır. Bu göstəriciyə görə lizinqsektoru əsas rəqibi olan bank sektoruna uduzur. Lizinq şirkəti lizinqə götürülən avadanlığı onun növündən, dəyərindən, təkrar satış imkanlarının olub-olmamasından, lizinq müddətindən asılı olaraq 3-5% marja ilə lizinq alana ötürür. Banklardan götürülən kreditlərin faiz dərəcələrinin 13-22% olması və digər şərtləri də nəzərə alsaq, lizinq təşkilatlarının banklarla rəqabətdə uduzmasına səbəb olur.

Azərbaycanın davamlı iqtisadi artımı və sənayenin inkişafı ölkədə lizinq bazarının genişləndirilməsi üçün böyük potensial yaradır. Hazırda Azərbaycanda 20-dən çox şirkət lizinq üzrə ixtisaslaşır və ya öz məhsullarını lizinqə təqdim edirlər.

Lizinq biznesi sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusi sferası kimi fəaliyyət göstərir. Əgər lizinqdən geniş surətdə istifadə olunarsa, o istehsalın texniki təchizatının, Azərbaycan iqtisadiyyatının yenidən təşkilinin və bazarın yüksək keyfiyyətli mallarla doldurulmasının güclü impulsu kimi çıxış edə bilər. Lizinq sövdələşmələrinin effektivliyi özünü investisiya prosesinin aktivləşdirilməsində lizinqalan müəssisənin maliyyə durumunun yaxşılaşmasında, kiçik və orta biznesin rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasında göstərir.

Azərbaycan Lizinq Şirkətləri Assosiasiyası Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (IFS) tərəfindən Azərbaycanda Lizinqin İnkişafı Layihəsi çərçivəsində 2005-ci ildə (ALŞA) yaradılmışdır. ALŞA-nın tərkibinə 11 lizinq şirkəti daxildir. Assosiasiya 2008-ci ildə aktiv surətdə fəaliyyət göstərmişdir. 2008-ci ildən sonra Azərbaycan lizinq sektorunda olduğu kimi assosiasiyasının fəaliyyətində də durğunluq hökm sürmüşdür. Assosiasiyasının saytı demək olar ki, yenilənmir və bəzi səhifələr xidmət olunmur.

Mərkəzi Bankın 2013-cü ildə qəbul etdiyi qərara əsasən ölkədə fəaliyyət göstərən kommersiya bankları tərəfindən bankın ərazisindən kənar yerlərdə kredit verilməsinə qadağa qoyulmuşdur. Bu hal lizinq şirkətlərinin o dönmədəki fəaliyyətinə əlavə imkanlar yaratdı. Həmin dövrdə lizinq fəaliyyətinə konkret nəzarət edən orqanın olmaması, tənzimləyən qanunun 2003-cü ildə qüvvədən düşməsi, yəni mövcud qanunvericilikdə olan boşluqlar, lizinq şirkəti yaratmaq üçün əlavə heç bir lisenziyanın tələb olunmaması və prosesin sadəliyi bir çox sahibkarların lizinqə qarşı marağının artmasına səbəb oldu. Eyni zamanda ölkədə tikinti, tibb və digər sektorların inkişafı, lizinq məhsullarının inkişafına səbəb oldu.

2013-cü ildən etibarən, bir çox məişət texnikası mağazaları və avtosalonlar lizinq şirkətlərinə üz tutdular, bəziləri isə hətta özləri lizinq şirkətləri yaratdılar. Həmin illərdə bazarda yaranan lizinq şirkətlərinin sayı sürətlə bəzi mənbələr görə bir neçə dəfə artdı. 2014-cü ildə Vergilər Nazirliyi tərəfindən istehlak lizinqi xidməti göstərən şirkətlərə yazılı məktub formasında "Lizinq yolu ilə maşın almaq istəyən şəxslər öncə VÖEN açıdırmalı və orada gəlirləri barədə bəyannamə təqdim etməlidirlər" - kimi xəbərdarlıq olundu. Bunun tövsiyə xarakterli olmasına və heç bir qanuni əsası olmamasına baxmayaraq, bu xəbərdarlıq istehlak lizinqi sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlərin fəaliyyətinə ciddi təsir etdi və nəticədə avtosalonlarda lizinqin verilməsi prosesi dayandırıldı.

Lakin 12 yanvar 2017-cı il tarixdə keçirilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin Plenumunun Qərarı⁵ lizinq şirkətlərinin vergi orqanları ilə uzun müddət davam edən mübahisəyə son qoydu.

Artıq qəti, heç bir orqan və ya şəxs tərəfindən ləğv edə, dəyişdirilə və ya rəsmi təfsir edilə bilməz qərar aşağıdakıları təyin edir:

1. Lizinq obyektinin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmayan hüquqi və ya fiziki şəxsə verilməsi istisna edilmir.
2. Lizinq müqaviləsi üzrə lizinq verən satıcı (mal verən) ilə alqı-satqı müqaviləsi bağlamalıdır. Alqı-satqı müqaviləsi lizinq müqaviləsindən əvvəl bağlana bilər, bu zaman həmin müqavilənin xüsusi olaraq lizinq məqsədləri üçün bağlandığı göstərməlidir.

⁵Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun QƏRARI
<http://www.constcourt.gov.az/decisions/376>

Mülki qanunvericilikdə lizinq müqaviləsi üzrə satıcı və lizinq verənin müqavilənin ayrı-ayrı tərəfləri olması ilə yanaşı, eyni şəxs ola bilməsi istisna edilmir.

3. İcarəyə verənlə (lizinq verənlə) satıcı vergitutma məqsədləri üçün eyni şəxs ola bilər. Bu zaman lizinq verən həm satıcı kimi lizinq obyektinin təqdim edilməsi qismində mənfəət vergisinə cəlb edilməli, həm də icarəyə verən (lizinq verən) kimi mənfəət vergisinə cəlb edilərək faiz gəlirlərindən mənfəət vergisi ödəməlidir.

Beləliklə yuxarıda qeyd edilmiş əməliyyatlar zamanı ƏDV üzrə öhdəliklər yaranmır.

2015-ci ilin fevral və dekabr aylarında baş verən manatın devalvasiyası isə bir çox lizinq şirkətlərinin tamamilə fəaliyyətini dayandırmasına gətirib çıxardı. Hal-hazırda bazarda fəaliyyət göstərən bir çox lizinq şirkəti yalnız lizinq ödənişlərinin toplanması ilə məşğul olur, aktiv lizinq fəaliyyəti göstərmirlər.

Lizinq sahəsində 2017-ci ilin ortalarına olan vəziyyət və son illərin dinamikası onu deməyə əsas verir ki, hazırda ölkəmizdə lizinq bazarı özünün tənəzzül dövrünü yaşayır. Əgər lizinqin ölkəmizin qeyri-neft sektorunun inkişafında, investisiyaların artmasında, yeni texnologiyaların tətbiqinin sürətləndirilməsində oynaya biləcək rolunu nəzərə alsaq, Azərbaycanla bu sahənin inkişafı istiqamətində təcili və ciddi addımların atılmasının labüd olduğunu qeyd edə bilərik.

2. AZƏRBAYCANDA FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN ƏSAS LİZINQ ŞİRKƏTLƏRİ HAQQINDA

Azərbaycanın lizinq bazarında aparıcı yeri dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən "Aqrolizinq" ASC tutur. Əsasən kənd təsərrüfatı texnikasının lizinqi ilə məşğul olan "Aqrolizinq"ASC-nin 2015-ci ilin yekunlarına görə lizinq əməliyyatlarının həcmi – 57,6 mln. manat təşkil edir. Digər lizinq təşkilatlarının əməliyyatlarının həcmi ilə bağlı rəsmi statistika aparılmadığından bu barədə dəqiq göstərici yoxdur. Bu sahədə aparılan araşdırmalara görə 2015-ci il üzrə ölkədə lizinq əməliyyatlarının həcmi təxminən 200 mln. AZN ətrafında qiymətləndirilir. Qeyd olunan dövr üzrə ümumi lizinq əməliyyatlarının həcmiminin ÜDM-ə nisbəti isə 0,5%-dən azdır. Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş sənaye ölkələrində bu göstərici 2-6% arasında dəyişir. Dünya ölkələrində lizinq əməliyyatlarının ÜDM-ə nisbəti göstəriciləri Azərbaycanda lizinq bazarının ən aşağı səviyyədə 3-4 dəfə böyümə imkanlarının olduğunu göstərir.

Bu sənədin hazırlanması zamanı ölkədə baş vermiş iqtisadi dəyişikliklər, lizinq şirkətlərinə də öz təsirini göstərmiş, nəticədə bir neçə lizinq şirkəti ya fəaliyyətini dayandırmış, ya da minimuma endirmişdir. 2016-cı ilin sonu və 2017-ci ilin əvvəlinə olan məlumata əsasən, müraciət olunan lizinq şirkətlərinin demək olar ki, heç biri 30

min manat dəyərində olan avadanlığın lizinq yolu ilə alınmasına təklif verə bilməmişdir. Əsas səbəb kimi lizinq şirkətləri maliyyə vəsaitlərinin olmadığını göstərmişlər.

“AQROLİZİNQ” AÇIQ SƏHMDAR CƏMIYYƏTİ

“Aqrolizinq” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2004-cü il oktyabrın 23-də imzaladığı sərəncamla yaradılıb. Səhmlərinin 100 faizi dövlətə məxsus olduğundan yarandığı vaxt Cəmiyyətə İqtisadi İnkişaf Nazirliyi nəzarət edib. 2009-cu il iyulun 21-də isə Prezidentin sərəncamına əsasən “Aqrolizinq” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyinə verilib.

22 noyabr 2005-ci ildə “Aqrolizinq” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin regional bazalar haqqında əsasnaməsinin 1.4-cü bəndinə əsasən həmin 9 təchizat bazasının tərkibində “Aqroservis” şəbəkələri yaradılıb.

8 iyul 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin 331 N-li əmri ilə “Aqrolizinq” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin Azərbaycan Respublikasının 61 rayonunda təsərrüfat hesablı Aqroservis filialları fəaliyyətə başlayıb. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslərə göstərilən aqroservis xidmətlərinin fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsində, Səhmdar Cəmiyyətin Bakı Mərkəzi Təchizat bazasının və regionlarda fəaliyyət göstərən Gəncə, Şirvan, Ucar, Xaçmaz rayonlararası təchizat bazalarının böyük rolu vardır. Hal-hazırda, həmin bazalar “Aqrolizinq” ASC tərəfindən Respublikaya gətirilən kombaynların, traktorların, ekskavatorların və digər kənd təsərrüfatı texnikalarının yerləşdirilməsini, komplektləşdirilməsini, satış qabağı hazırlığın aparılmasını və satışını həyata keçirir. 2008-ci ildən Şəki və Sabirabad logistik gübrə bazaları, 2009-cu ildən Şəmkir və Xaçmaz logistik gübrə bazaları, 2010-cu ildə isə Cəlilabadda və Bərdədə logistik gübrə bazaları yaradılıb.

“Aqrolizinq” ASC-in yaranması zamanı onun qarşısına qoyduğu əsas məqsəd, ölkədə kənd təsərrüfatı texnikası çatışmazlığının aradan qaldırılması, fermerlərə güzəştli şərtlərlə bu cür texnika və avadanlıqların verilməsi idi. Sonradan Prezident 2007, 2008, 2009-cu illərdə verdiyi sərəncamlarla onun funksiyalarını daha da genişləndirib.

Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə təsdiq edilmiş qaydalara əsasən, “Aqrolizinq” ASC dövlət büdcəsi hesabına alınmış texnika və avadanlıqları fiziki və hüquqi şəxslərə dəyərini 20 faizini qabaqcadan, qalan hissəsini isə 10 il müddətinə qədər (dəyərindən asılı olaraq) ödəmək şərti ilə lizinqə verməlidir. Cəmiyyət həmçinin gübrələri, damazlıq mal-qaranı, məhsuldar toxum sortlarını da alaraq fermerlərə güzəştli şərtlərlə satmalıdır.⁶

⁶<http://agrolizing.gov.az/az/menu/199>

ANSAR LEASİNG

“Azərbaycan Lizinq Şirkəti” MMC Özəl Sektorun İnkişafı üzrə İslam Korporasiyası tərəfindən təsis edilmiş və 2008-ci il dekabr ayının 12-də rəsmi dövlət qeydiyyatından keçmişdir. Ticarət nişanı “ANSAR LEASİNG” olan şirkətin nizamnamə kapitalının həcmi 5 000 000 manat təşkil edir. Müəssisə əsasən maliyyə lizinqi xidmətlərinin göstərilməsilə məşğuldur. Fəaliyyətində Şəriət qaydalarını rəhbər tutan müəssisə qısa müddət ərzində Azərbaycanın lizinq bazarında aparıcı mövqeyə sahib olmaq niyyətindədir. Şəriət qaydaları əsasında fəaliyyət göstərmək müştərilərin maraqlarını müdafiə etməyə və onların rəğbətini qazanmağa xidmət edir.

Şirkətin məqsədi:

Müştərilərin lizinq xidmətinə olan tələbatını dünya standartlarına uyğun, müasir texnologiyaya əsaslanan maliyyə lizinqi əməliyyatları vasitəsi ilə ödəmək.

Şirkətin məramı:

Yeniliklər gətirməklə, peşəkar kadrların iş fəaliyyəti və yüksək işgüzarlığı hesabına Azərbaycanda şəriət qanunları əsasında fəaliyyət göstərən aparıcı lizinq şirkəti olmaq. Lizinq alanların rəğbətini qazanmaq.⁷

“MCB Lizinq” QSC

“MCB Lizinq” Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti 2009-cu ilin oktyabr ayında qapalı səhmdar cəmiyyəti kimi təsis edilmişdir. Şirkət güclü səhm kapitalına malikdir və səhmlərin əsas hissəsi Pakistan İslam Respublikasında fəaliyyət göstərən “MCB Bank Limited” Şirkətinə və bir qismi isə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan fiziki şəxsə məxsusdur. “MCB Bank Limited” Pakistanın böyük “Nishat Group” şirkətlər qrupuna daxildir. Bu şirkətlər qrupuna daxil olan şirkətlər toxuculuq, sement istehsalı, sığorta, maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi, elektrik enerjisi istehsalı, kağız istehsalı və digər sahələrdə fəaliyyət göstərirlər.

Qısa vaxt ərzində əldə edilən uğurlar səhmdarda böyük maraq yaratmış və 2012-ci ilin oktyabr ayında səhm kapitalı artırılaraq AZN 1.7 mln-a çatdırılmışdır. Şirkətin əsas fəaliyyəti Azərbaycan iqtisadiyyatının gəlirli, rəqabətə davamlı sektorlarında fəaliyyət göstərən Kiçik və Orta Sahibkarlara (KOS) geniş həcmli maliyyə lizinqi məhsulları təqdim etməkdir.

“MCB Lizinq” QSC əsasən biznes məqsədilə lizinq məhsulları təklif edir. “MCB Lizinq” QSC Azərbaycan iqtisadiyyatının müxtəlif sektorlarında fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlara, eləcə də iri həcmli şirkətlərə öz biznes ehtiyaclarını

⁷<http://www.ansar.az/az/about-us/>

qarşılamaq üçün bütün növ nəqliyyat vasitələrinin, tikinti texnikasının, avadanlığın və daşınmaz əmlakın lizinq yolu ilə əldə edilməsini təklif edir.⁸

“Qafqaz Lizinq” ASC

“Qafqaz Lizinq” ASC əsası 30 Oktyabr 2007-ci ildə qoyulan bir lizinq şirkətidir. Şirkət iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün Lizinq xidmətləri təqdim edir. Şirkətin əsas müştəri hədəfi kiçik və orta sahibkarlar, o cümlədən aztəminatlı insanlar qrupu olduğundan təqdim etdiyi məhsullar da bu təbəqə üçün uyğunlaşdırılmışdır.⁹

3. BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

Lizinqin qısa tarixi

Lizinqin yaranma tarixi ilə bağlı tarixçilər arasında yekdil rəy yoxdur. Bir versiyaya görə, maliyyə mexanizmlərindən biri kimi icarə, ilk dəfə təqribən e.ə. 2000-ci ildə Vavilyonda və qədim Misirdə tətbiq edilmişdir. Bu haqda ilk yazılı sənəd isə e.ə. 550-ci illərə, yəni Roma imperiyasının zamanına təsadüf edir.

Tarixçilərə əsasən, lizinq haqqında sonrakı məlumatlar 1066-cı ilə aiddir. Belə ki, bu ildə kral Vilqelm Normandiyadan olan gəmi sahiblərindən Britaniya adalarına təcavüz etmək üçün gəmilər icarəyə götürmüşdü. Digər məlum olan rəsmi icarə hadisəsi isə təqribən 1248-ci ildən baş vermişdir ki, bu zaman da xaç yürüşlərində istifadə etmək üçün müxtəlif silah və ləvazimatlar icarəyə götürülmüşdür.

İcarənin və ya lizinqin rəsmi biznes praktikasında ilk tətbiqini iki şirkət öz adı ilə bağlayır: İngiltərənin British Railway Wagons və Amerikanın Bell adlı telefon şirkəti.

Müasir dövrdə istifadə olunan maliyyə lizinqi məfhumu ilk olaraq ABŞ-da başlamışdır. Amerika maliyyə lizinqinin banisi, 1952-ci ildə dəmiryolu sahəsində ilk lizinq şirkəti yaradan Henri Şonfeld hesab olunur. Lizinq əməliyyatlarının məqsədəuyğunluğunu və perspektivlərini görəndən sonra o, bu sahədə fəaliyyətlərini davam etdirmiş və məşhur “United States Leasing Corp.” şirkətini (hazırda bu şirkətin adı “United States Leasing International Inc.”-dir) təsis etmişdir. Avropada isə lizinq 50-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəllərindən inkişaf etməyə başlamışdır.

Dünyada lizinq

Hazırda inkişaf etmiş sənaye ölkələrində ümumi investisiyalarda lizinqin payı 30% ətrafında, lizinq əməliyyatlarının ÜDM-ə nisbəti isə 2-6% arasında dəyişir. Hazırda lizinq xidmətləri üzrə dünya bazarının əsas hissəsi “ABŞ – Qərbi Avropa – Yaponiya”

⁸<http://www.mcbleasing.az/index.php/az/irk-t-haqq-nda111>

⁹“Qafqaz Lizinq” ASC. <http://www.qafqazleasing.com/>

üçbucağında cəmlənib. Qərbi Avropada lizinqverən rolunda bank və onun törəmə cəmiyyətləri tərəfindən idarə olunan ixtisaslaşmış lizinq şirkətləri çıxış edirlər.¹⁰

Dünyada Lizinq bazarının həcmi 2016-cı ildə təxminən 1 trilyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Əvvəlki illə müqayisədə lizinq bazarı 6.5% illik artım göstərmişdir. Əgər dünya üzrə qlobal iqtisadiyyatın həmin dövrdə 2.76% artığını nəzərə alsaq, lizinqin dinamik inkişafını daha yaxşı görə bilərik. Lizinq bazarının həcminə görə Şimali Amerika digər qitələrə nisbətən öndədir. Son illərdə olduğu kimi, lizinq bazarının həcminə görə dünyanın aparıcı ölkəsi Amerika Birləşmiş Ştatlarıdır. Bu ölkədə lizinq bazarı 2016-cı ildə 374.3 milyard ABŞ dolları həcminə çatmışdır.¹¹

Amerika Birləşmiş Ştatlarında lizinq fəaliyyəti biznes növləri arasında xüsusi yer tutur. Müxtəlif xidmətlər təklif edən lizinq şirkətlərinin sürətli artımı və lizinq sövdələşmələrinin şərtlərinin modifikasiyası, lizinqin fərqli metodlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Sonradan bu lizinq şirkətləri maliyyə-lizinq cəmiyyəti adını aldılar. Onlar istehsalçıya onun malını icarəyə vermək yolu ilə satışda kömək edir, sövdələşmələrin maliyyələşdirilməsi və onlarla bağlı risklərin bölünməsinə təşkil edirlər.

ABŞ-in lizinq xidmətləri bazarı, həm qərbi Avropanın, həm də şərq Avropanın və keçmiş sovet məkanı ölkələrinin lizinq bazarını öz miqyasına və inkişafına görə geridə qoyur. Lizinqin inkişaf etmiş ölkələrdə geniş tətbiq olunması, bu ölkələrdə əlverişli iqtisadi şəraitin olması və biznesin inkişafına olan əsaslı dəstəklə izah olunur. Bir çox hallarda lizinq əməliyyatlarına xüsusi vergi güzəştləri tətbiq edilmir, belə ki, lizinq ödənişlərinin məhsulun maya dəyərində aid edilməsi, bu əməliyyatların digər istehsal yatırımları qarşısında üstünlüyünü ortaya qoyur. Lizinqin ölkədə inkişaf dərinliyini aşağıdakı meyarlar təmin edir:

- normativ-hüquqi baza;
- dövlət tənzimləmələri
- makroiqtisadi şərait, investisiya bazarının vəziyyəti (investisiya güzəştləri);
- bank faiz dərəcələrinin səviyyəsi, vergi yükü, inflyasiya səviyyəsi və s.
- istifadə olunan mühasibat uçot sistemi.

Bəzi Avropa ölkələrində (məsələn Böyük Britaniya, Almaniya, Danimarka) lizinqlə bağlı xüsusi qanun qəbul edilməmişdir. Bu ölkələr lizinqi adi kommersiya

¹⁰Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye nazirliyi. Sənaye müəssisələri tərəfindən avadanlıq və texnikanın lizinq yolu ilə alınması şərtlərinin asanlaşdırılmasına dair arayış. <http://senaye.gov.az/content/html/3580/attachments/D%C3%BCnyada%20avadanl%C4%B1q%20v%C9%99%20texnikan%C4%B1n%20lizinq%20yolu%20il%C9%99%20al%C4%B1nmas%C4%B1%20haqq%C4%B1nda.pdf>

¹¹<http://www.whiteclarkgroup.com/videos/global-leasing-report-2017-summary>

hüquqi kimi tətbiq edirlər. Lakin Fransa, Portuqaliya və İsveç kimi ölkələrdə xüsusi qanunvericilik mövcuddur və qanunda lizinq verənin və lizinq alanın hüquqları və onların lizinqə verilən istehsalçılar ilə münasibətləri öz əksini tapmışdır.

Avropa ölkələrində, xüsusilə də Almaniyada əsas fondların yenilənməsində lizinq əməliyyatları yüksək paya malikdir. Hazırda Almaniyada təxminən 2000-ə yaxın lizinq şirkəti fəaliyyət göstərir. Bunların 150-yə qədəri əhəmiyyətli dərəcədə bazarı paylaşmaqdadır, bazarın qalan hissəsini isə orta və kiçik ölçülü lizinq şirkətləri təşkil edir. Bu sahə Almaniyada iki ayrı lizinq birliyi tərəfindən təmsil edilir. Böyük ölçülülər (nizamnamə kapitalı 1 mln. avrodan çox olan) Alman Lizinq Şirkətləri Federal Birliyinə (Bundesverband Deutscher Leasing Gesellschaften) daxildir və lizinq əməliyyatlarının həcminin 86 %-ni təmsil edir.

Fransa, Belçika və İtaliya iqtisadi sahibkarlıq konsepsiyasına, lakin Böyük Britaniya, İrlandiya, Hollandiya və ABŞ isə, hüquqi sahibkarlıq konsepsiyasına əsaslanırlar. Qərbi Avropanın bəzi ölkələrinin qanunvericiliyində isə hər iki hüquq sisteminin nümunələrinə rast gəlinir.

Belçika, İtaliya və Fransada icarə müqaviləsinin sonunda əmlakın əvvəlcədən müəyyən edilmiş qiymət üzərindən (opsion) satılması vacib şərtidir. Lakin Böyük Britaniya və ABŞ-da icarə-satış müqavilələrində bu vacib şərt kimi qoyulmur. Bununla yanaşı ABŞ-da lizinq kredit və digər bənzər borclar kimi maliyyə əməliyyatı hesab olunur.

Eyni zamanda Almaniya və İsveçdə də xüsusi tip opsion nəzərdə tutulur ki, burada əmlak lizinqə verildikdə əmlakın sahibi lizinqverən qalır, lakin möhlətli alqı-satqı olduqda isə, əmlaka sahiblik hüququ müqavilə imzalandığı anda lizinqə götürənə keçir.

Dünyanın bir çox ölkələrində lizinq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün xüsusi lisenziya alınması nəzərdə tutulmur. Buna baxmayaraq inkişaf etmiş sənaye ölkələrində ümumi investisiyalarda lizinqin payı təqribən 30%-dir.

Lizinq – dünyanın bir çox ölkələrində sərmayə siyasətinin əsas amillərindən biridir. Bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının inkişaf göstəricilərindən biri də lizinq şirkətlərində əməliyyatların miqdarı, lizinq vəsaitlərinin dövriyyəsidir.

4. AZƏRBAYCANDA LİZİNQ BAZARININ PROBLEMLƏRİ

Hazırda Azərbaycanda lizinqin **normativ-hüquqi bazası** bu fəaliyyət sahəsinin dinamik inkişafına imkan vermir. Mülki Məcəllənin lizinq fəaliyyətini tənzimləyən müddəalarında bir sıra boşluqlar mövcuddur. Məsələn, mövcud sənədlərdə lizinqin tərif, onun əsas növləri - əməliyyat, maliyyə, geriye lizinq kimi məsələlər əhatə olunsa da, beynəlxalq lizinq haqqında normalar, lizinq sazişlərinin girov və zəminlik təminatı, sığorta edilməsi və s. məsələlər əksini tapmayıb. Azərbaycanda lizinqin inkişafı üçün, ilk növbədə, vahid qanunun qəbul edilməsinə ehtiyac var.

Ölkəmizdə lizinq şirkətləri həm yerli bankların, həm də xarici kapitalın iştirakı

ilə yaradılır. Son illərdə, həm xarici maliyyə kapitalının, həm də yerli kapitalın iştirakı ilə lizinq şirkətləri yaradılıb. Əslində iş adamları xarici kapitalla üstünlük verir, belə ki xarici kapital həm ucuzdur, həm də uzunmüddətlidir. Lakin hazırda lizinq şirkətləri ciddi kapitallaşma problemləri ilə üzləşirlər. Lizinq şirkətlərinin yerli mənbələrdən maliyyə cəlb etmək imkanlarının xeyli məhdudlaşması ilə yanaşı, onların kapitallaşma səviyyələri xaricdən maliyyə vəsaiti cəlb etməyə də əlverişli şərait yaratmır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmiz Beynəlxalq Maliyyə Lizinqi haqqında **Ottava Konvensiyasına qoşulmamışdır**. Bu hal, Azərbaycanda lizinq əməliyyatları həyata keçirərkən xarici investora lazımi zəmanət vermək məsələsində ciddi problemlər yaradır və xarici investorların bu bazara marağını azaldır. Belə ki, bu Konvensiyaya daxil olan ölkələr, beynəlxalq maliyyə lizinqi zamanı müəyyən hüquqi maneələrin aradan qaldırılmasının vacibliyini qəbul edir və beynəlxalq lizinq əməliyyatlarını daha əlçatan etmək üçün iştirakçı tərəflərin maraqlarının bərabər şəkildə təmin edilməsini dəstəkləyir.

Digər bir problem məsələ, Azərbaycanda banklardan və bank olmayan kredit təşkilatlarından fərqli olaraq, lizinq şirkətlərinin indiyədək Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası yanında fəaliyyət göstərən **Mərkəzləşdirilmiş Kredit Reyestrinə (MKR) qoşulmaması** məsələsidir. Şübhəsiz ki, bu, lizinqçuların ödənişləri etməməsi ilə bağlı risklərin qarşısının alınması imkanlarını azaldır. Buna görə də lizinq şirkətləri üçün MKR-ə daxil olma imkanını əldə etmək zəruridir. Bank sektorunda problemli kreditlərin artdığı bir şəraitdə, lizinq şirkətləri üçün belə məlumatların əldə edilməsi məqsədi ilə MKR-ə qoşulma olduqca vacibdir.

Azərbaycanda lizinqin inkişafına mane olan əsas səbəblərdən biri də bu sahədə **təşviqedici mexanizmlər və güzəştlərin olmamasıdır**. Əsas etibarilə banklar tərəfindən maliyyələşdirilən lizinq şirkətlərinin, müştəriləri üçün bank kreditindən daha əlverişli şərtlərlə maliyyələşmə təklif edə bilməməyi, lizinq şirkətlərinin inkişafı üçün əngəl yaradır və onların müştəri cəlb etmək imkanlarını məhdudlaşdırır.

Digər bir məqam lizinq əmlakının **sürətli amortizasiyası** ilə bağlıdır. Əvvəllər iki əmsalla tətbiq olunan sürətli amortizasiyanın ləğv edilməsi, bu sahənin inkişafı üçün ciddi maneələr yaradır. Halbuki sürətli amortizasiya lizinq sektorunda əsas vəsaitlərin yenilənməsi üçün olduqca vacib amillərdəndir. Buna görə lizinq haqqında vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulur.

Lizinq sektorunun gələcək inkişafı etibarlı statistik bazanın mövcudluğunu tələb edir. Hazırda Azərbaycanda lizinqlə bağlı dəqiq statistik məlumatların olmaması bu sahədə baş verən prosesləri hətta ümumi səviyyədə təhlil etməyə belə imkan vermir.

Digər bir məsələ isə lizinq sahəsində mütəxəssislərin az olmasıdır ki, bunun üçün uyğun ali məktəblərdə lizinq sahəsində ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasının gücləndirilməsi vacibdir.

5. LİZİNQIN ÜSTÜNLÜKLƏRİ VƏ ÇATIŞMAZLIQLARI

Qeyd olunduğu kimi lizinq daşınar və daşınmaz əmlakın uzunmüddətli icarəsidir. Buna maşın, avadanlıq, binalar, nəqliyyat vasitələri və s. aid etmək olar. Lizinq icarə predmetini sonradan qalıq dəyəri ilə əldə etmək imkanı verir. Adətən, lizinq müddətinin sonunda lizinq predmetinin dəyəri sıfıra yaxın olur və əmlak hüququnun istifadəyə keçməsi zamanı bəzən heç bir əlavə ödəniş tələb edilmir. Lizinqin həm istifadəçi, həm də lizinq verən üçün bir sıra üstünlükləri və çatışmazlıqları mövcuddur. Belə ki, lizinq alan üçün üstünlük hesab olunur, lizinq verən üçün çatışmazlıq ola bilər. Bu üstünlükləri və çatışmazlıqları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

Lizinqin üstünlükləri:

- Əməliyyatın sənədləşdirilməsinin nisbətən asan olması; adətən əmlakı lizinqə götürmək, onu kreditlə almaqdan daha asan və tez olur. Belə ki, lizinq sazişi bağlanarkən lizinq şirkətləri müştərinin ödəmə qabiliyyətinə banklara nisbətən daha az tələb irəli sürür.
- Nəqliyyat vasitəsi və ya avadanlıq almaq istəyənlər və ya kifayət qədər girov əmlakı olmayan şirkətlər və fiziki şəxslər üçün Lizinq yeganə çıxış yolu ola bilər. Eyni zamanda əmlakı lizinqlə almaq daha sərfəli ola bilər, belə ki, sahibkar öz vəsaitlərini daha səmərəli şəkildə dəyərləndirə və biznesinin inkişafına xərcləyə bilər.
- Lizinq alanın biznesinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, lizinq ödənişləri tərəflərin razılığı ilə müxtəlif qrafiklərlə ödənilə bilər, məsələn kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan fermer ödənişləri mövsümə uyğun həyata keçirə bilər.
- Əmlakı lizinq yolu ilə əldə etməklə sahibkar özünün vergi ödənişlərini optimallaşdırmaqla bilər. Başqa sözlə, adətən lizinq ödənişləri məhsulun maya dəyərində daxil edilir ki, bu da şirkətin mənfəətini və müvafiq olaraq mənfəət vergisini azaldır. Bank krediti halında isə məhsulun maya dəyərində yalnız kredit faizləri aid edilir. Bununla yanaşı lizinq zamanı əmlakı lizinqə götürən əmlak vergisi ödəməkdən də azad olur, belə ki, əmlakın sahiblik hüququ lizinq müddətinin sonuna qədər lizinqə verəndə qalır.
- Lizinq müqaviləsinə xitam verilməsi, kredit müqaviləsinə olduğundan daha asandır. Lizinq müqaviləsi icarə müqaviləsi kimi, istənilən zaman dayandırıla bilər. Lakin bank kreditini bağlamaq üçün girov əmlakının satılması tələb olunur və bu müddətə qədər kredit faizləri ödənilməlidir.
- Lizinq predmetinin dəyişdirilməsi daha asan həyata keçirilir. Məsələn əgər lizinq yolu ilə icarəyə götürülən əmlak hər hansı səbəbdən sahibkarı qane etməzsə, sahibkar bu əmlakı yenisi ilə lizinq yolu ilə əvəz edə bilər.

Lizinqin çatışmazlıqları:

- İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, lizinq faizləri adətən kredit faizlərindən daha yüksək olur. Demək olar ki, bu lizinqin əsas çatışmazlıqlarından hesab edilir. Lakin, lizinqin daha bahalı olmasına baxmayaraq, vergilərin optimallaşdırılması halında lizinq sahibkar üçün daha əlverişli ola bilər.
- Lizinqin digər çatışmayan cəhəti, əmlaka mülkiyyət hüququnun olmamasıdır. Belə ki, bəzən əmlakın istifadəçisi sahiblik hüququnu tam hiss etmir və əmlaka əlavə investisiya qoymaqdan çəkinir.
- İlk ödənişin tələb edilməsi, lizinqin çatışmazlıqlarından hesab edilir. Əmlakın icarəyə götürülməsinə baxmayaraq, lizinqdə adətən ilkin ödəniş tələb olunur.
- Digər bir məsələ, lizinq zamanı əmlakın iki dəfə sənədləşdirilməsindən ibarətdir. Adətən lizinqin predmeti olan əmlak ilk dəfə Lizinq verənin adına qeydiyyat olunur, lizinq müqaviləsinin sonunda isə əmlak lizinqə götürənin adına keçir.

6. AZƏRBAYCANDA LİZİNQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ÜÇÜN TƏKLİFLƏR

Dünyada davam edən texnoloji inkişafın artım tempi texnoloji parkın dəyişmə sürətini də artırmışdır. Nəticədə texnoloji parkın yenilənməsi üçün yeni imkanların yaradılması zərurəti ortaya çıxmışdır. Buna görə də respublikada xarici ölkələrin inkişaf təcrübəsinə uyğun olaraq texnika-avadanlıq parkının yeni və müasir avadanlıqlarla genişləndirilməsi sənaye sahəsində istehsalın həcmi artırmağa, köhnəlmiş texnikaya xidmət xərclərini azaltmağa, fəaliyyətin maliyyə nəticələrini yaxşılaşdırmağa və son nəticədə ümumi məhsul buraxılışını artırmağa imkan verə bilər.

Yeni texnika və avadanlıqların alınmasında və eləcə də, köhnəlmiş texnika və avadanlıqların yenilənməsində müasir investisiya alətlərindən olan lizinqdən səmərəli vasitə kimi istifadə edilə bilər. Milli iqtisadiyyatın müasir inkişaf mərhələsində texnikanın lizinqə verilməsi şərtlərinin asanlaşdırılması Azərbaycan Respublikasında sənaye sahəsinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsinin əsas formalarından biri kimi çıxış edə bilər.

Azərbaycanda lizinq şirkətlərinin sayının artması ilə onların ixtisaslaşması məsələsi aktuallıq kəsb edir. Ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun inkişaf etdiyi indiki dövrdə buna daha böyük ehtiyac duyulur. Belə ki, yerli lizinq şirkətlərindən bu sektorun müxtəlif sahələrində həyata keçiriləcək ayrı-ayrı dövlət layihələrinə xidmətdə istifadə oluna bilər.

Bununla əlaqədar lizinq qarşısında böyük perspektivlər açılır. Çünki bu parkların rezidentlərinin yüksək texnoloji avadanlıqları lizinq vasitəsi ilə formalaşdırıla və sonradan modernləşdirilə bilər. Bundan başqa, orada istehsal ediləcək məhsulların daxili

və xarici bazarlarda satılması da lizinqin köməyi ilə həyata keçirilə bilər. Ona görə də hazırlanan texno və aqroparkların inkişafı proqramlarında, onların təşkil olunmasında və fəaliyyətində lizinq biznesinin potensialını nəzərə almaq faydalı olar.

Azərbaycanda lizinqin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı əsas tövsiyələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- Lizinq haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi. Hazırda vahid qanunun olmaması, ölkəmizdə lizinqin inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına mane olur.
- Lizinqlə bağlı normativ-hüquqi bazanın yeni qanunun tələblərinə uyğunlaşdırılması, lizinqin müxtəlif formalarının tətbiq edilməsi üçün imkanların yaradılması.
- Lizinq əməliyyatlarına təşviqedic mexanizmlər və güzəştlərin tətbiq olunması
- Azərbaycanın Beynəlxalq Maliyyə Lizinqi haqqında Ottava Konvensiyasına qoşulması istiqamətində addımların atılması.
- Lizinq şirkətlərinin kapitallaşmasına dəstək olmaq məqsədi ilə müvafiq addımların atılması
- Lizinq əməliyyatlarına sürətli amortizasiya üsullarının tətbiq edilməsinin məqsəd uyğunluğunun öyrənilməsi və müvafiq addımların atılması.
- Lizinq əməliyyatlarının statistik uçot sisteminin yaradılması və inkişaf etdirilməsi.
- Lizinq şirkətlərinin Mərkəzləşdirilmiş Kredit Reyestrinə (MKR) qoşulması üçün müvafiq qərarların verilməsi.
- Lizinq fəaliyyəti üzrə ixtisaslı kadrların yetişdirilməsi məqsədi ilə ali təhsil müəssisələrində müvafiq tədbirlərin görülməsi.

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ DİVERSİFİKASIYA PROBLEMLƏRİ: MANEƏLƏR VƏ HƏLLİ YOLLARI

Dr. İnqilab Əhmədov

Xəzər Universitetinin professoru

GİRİŞ

Müasir dünyada xarici şoklardan müdafiə olunan davamlı artım iqtisadiyyatını qurmaq hər bir dövlətin əsas məqsədlərindən biridir. Təcrübə göstərir ki, bir sıra ölkələrdə ayrı-ayrı dövrlərdə müşahidə edilən yüksək və hətta ən yüksək tempi iqtisadi artım orta və uzun müddətli perspektivdə arzu edilən davamlı inkişafı təmin edə bilmir. Yüksək artım tempinin son anda davamlı inkişafı təmin etməyi üçün ilk növbədə iqtisadiyyatın sektoral strukturu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Optimal iqtisadi sektor anlayışı isə çox nisbidir və hər bir ölkənin iqtisadi siyasətini formalaşdıran çoxsaylı amillərdən, məsələn təbii resursların mövcudluğundan, ölkənin yerləşdiyi coğrafi məkanından, habelə tarixi-ənənəvi inkişafından və s. asılıdır.

İqtisadi diversifikasiya heç bir halda panaseya deyil və hələ indiyə qədər heç bir ölkənin fundamental problemlərini həll etməyib. Diversifikasiya iqtisadi artımı təmin edən amil də deyil. Və hətta onu da deməyə əsas var ki, diversifikasiyanı həyata keçirən ölkələr ilk mərhələlərdə nəinki iqtisadi artım nümayiş etdirmir, əksinə artım tempinin aşağı düşməsi mümkündür. Öz-özlüyündə diversifikasiya məqsəd də ola bilməz, ən yaxşı halda o iqtisadiyyatı çeşidli asılılıqlardan nisbətən qurtulmaq üçün vasitə ola bilər. Və nəhayət dünya təcrübəsində çox az sayda nümunələr var ki, iqtisadi diversifikasiya siyasəti nisbətən uğurlu nəticə verib. Əksər halda isə hökumətlər iqtisadi diversifikasiyanı “əлиндə bayraq edərək” onu siyasi populizm xətrinə siyasətinin əsas sütünü kimi elan ediblər və nəticədə iqtisadiyyatda heç bir köklü dəyişikliklər baş verməyib.

İqtisadiyyatda diversifikasiya məfhumu əksər halda resursla zəngin ölkələrin çox da uzun olmayan tarixi ilə bağlıdır. Və bu məntiqidir. Məhz təbii resursla zəngin ölkələr asılılıq problemləri ilə üz-üzədir. Və məhz hazırkı dövrdə onlar tarixlərində ən ağır iqtisadi durumlarını yaşayır. Baxmayaraq ki, bu ölkələrin mütləq əksəriyyəti diversifikasiya siyasətini çox öncə prioritet elan etmişdilər və hətta bu sahədə böyük uğurlarının olmasını bəyan etmişdilər.

Amma reallıq odur ki, iqtisadi diversifikasiyanı həyata keçirmək, gözlənilmədiyi qədər də asan məsələ deyil, və bütün səylərə baxmayaraq, elan edilən siyasəti həyata keçirərkən, paradoksal da olsa, asılılıqdan qurtulmaq əvəzinə bir çox ölkələr daha çox asılılığa məruz qalır.

Əlbəttə söylədiklərimiz bütün 50-dən çox resursla zəngin ölkələrə eyni qaydada şamil oluna bilməz. Heç şübhəsiz bu ölkələrdə iqtisadi durum, iqtisadiyyatın sektoral quruluşu, təbii resursların hasilatı və onların satışından əldə edilən gəlirlərdən asılılıq fərqlidir. Amma bununla yanaşı təbii resursla zəngin ölkələr bu və ya digər nisbətə yuxarıda qeyd edilən ümumi problemləri yaşamaqda davam edir.

Maraqlı burasıdır ki, resursla zəngin ölkələr iqtisadi diversifikasiya siyasətini özlərinin əlahiddə ixtirası kimi formalaşdırıb reallaşdırmırlar. Bu işdə onlara dünya maliyyə insitutları çox böyük dəstək göstərir. Çoxsaylı metodoloji tapıntılar, metodiki vəsaitlər, ayrı-ayrı ölkələr üçün xüsusi hazırlanmış hesabatlar bu sahədə formalaşmış böyük beynəlxalq potensialdan xəbər verir. Amma real nəticə gözləntiləri ən yaxşı halda qismən doğrulda bilir.

Belə olan halda sual oluna bilər. Əksər resursla zəngin ölkə üçün olduqca vacib olan iqtisadi diversifikasiya məsələsi, ölkə hökumətlərinin kifayət qədər maliyyə vəsaiti olmasına baxmayaraq (ən azından yüksək qiymət dövründə çoxsaylı resursla zəngin ölkələrdə dövlət maliyyəsi böyük profisitlə müşayiət olunurdu) niyə həllini tapa bilmir?

Niyə genişmiqyaslı beynəlxalq texniki və maliyyə dəstəyinə baxmayaraq, hələ də müsbət iqtisadi diversifikasiya nümunələri cüzi olaraq qalmaqdadır? Niyə açıq-aydın ölkəyə davamlı inkişaf dividendini gətirə bilən diversifikasiya addımları uğurla nəticələnmişdir? İqtisadi diversifikasiyanın son anda uğurla nəticələnməyi üçün daha çox iqtisadi, yoxsa siyasi dəstəyin olması vacibdir? Və yaxud iqtisadi diversifikasiya siyasətinin uğursuzluğu texniki çatışmazlıqlarla bağlıdır, yoxsa məsələ daha qlobaldır, maneələr daha fundamentaldir?

Bu suallara cavab tapmaq asan deyil. Amma hazırkı sənəd onların bir qisminin cavabı istiqamətində müəyyən həmlədir.

1. ƏDƏBİYYAT İCMALI

Diversifikasiya istiqamətində tədqiqatlar və yazılar nisbətən gənc yaşa malik olsa da kifayət qədər çeşidlidir. Dünya ədəbiyyatında və nəzəri yanaşmada təbii resursla zəngin ölkələrdə iqtisadi diversifikasiya ümumən pozitiv qiymətləndirilir. Haqlı olaraq hesab edilir ki, təbii resursdan asılı ölkələr iqtisadiyyatın sektoral çeşidliliyini zənginləşdirməklə arzu olunan uzun müddətli davamlı iqtisadi artıma nail ola bilər. Eyni zamanda o da qeyd edilir ki, qısa müddətli perspektivdə diversifikasiya ölkə iqtisadiyyatını neqativ xarici şoklardan qoruya, volatilliyi azalda və ixracdan gələn gəlirlərin stabilliyini təmin edə bilər. (Gelb and Grasmann, 2010).

Diversifikasiyanın, xüsusilə ixracın şaxələndirilməsi istiqamətində həyata keçiril-məsinin uzun müddətli perspektivdə artım tempini davamlı olaraq təmin etməsi tezis-ləri digər tədqiqatlarda da əksini tapır. (Hausmann et al., 2007, Hesse, 2008, Lederman and Maloney, 2007).

“Resurslar lənəti” kontekstində iqtisadi diversifikasiyanın zəruriliyi daha çox P. Collier və Venablesin birgə tədqiqatlarında rast gəlinir. (Collier and Venables, 2007). İqtisadi diversifikasiya üçün bütövlükdə ticarət siyasətinin önəmli rol daşmasını digər ədəbiyyatlarda da tapmaq olar. (Arezki and Van der Ploeg, 2007).

Digər istiqamətlərdə tədqiqatlar diversifikasiyanın coğrafi məkanla bağlılığı və bundan irəli gələrək ticarət apara bilmək imkanlarından bəhs edir. (Rodrik et al., 2004). Bu istiqamətdə bir sıra tədqiqatlarda coğrafi faktorun ümumiyyətlə əsas rol oynaması vurğulanır. (Bloom et al., 1998; Diamond, 1997; Sachs, 2003).

Və nəhayət diversifikasiyanın insitusal amillərlə bağlılığı, onun uğurla həyata keçirilməsi üçün məhz institutların önəmli rol daşdığını bir çox tədqiqatlarda izləmək olur. (Acemogly et al., 2001; Easterly and Levin, 2003; Rodrik et al., 2004). Bu istiqamətdə daha bir qrup tədqiqatlar insitusal və siyasi rejim kontekstində diversifikasiya məsələlərinə həsr olunub. (Cuberes and Jerzmanowski, 2009; Starosta de Valdemar, 2010).

Beynəlxalq maliyyə institutların, xüsusilə də Dünya Bankının (DB) texniki və maliyyə dəstəyi ilə bir çox resursla zəngin ölkələrin nümunəsində çoxsaylı hesabatlar ərsəyə çatdırılıb. Bu sıradan xüsusilə “Diversifikasiyalı İnkişaf: Avrasiya təbii resurslarının yaradılması” (Diversified Development: Making the most of natural resources of Eurasia, 2014) hesabatını misal gətirmək olar.

Azərbaycanda da iqtisadi diversifikasiya imkanları haqqında müəyyən yazılar, hesabatlar və tədqiqatlar mövcuddur. Belə ki, Azad İqtisadiyyata Yardım İctimai Birliyi və İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım İctimai Birliyinin birgə səyi ilə 2013-cü ildə “Azərbaycan iqtisadiyyatının və ixracın diversifikasiyasının qiymətləndirilməsi” adlı hesabat hazırlanıb ki, bu hesabatda ölkənin iqtisadi vəziyyəti, diversifikasiya prioritetləri və s. əksini tapmışdır.

Digər bu qəbildən olan tədqiqat işi neftdən asılılıq və iqtisadi diversifikasiya üçün təhdidlər mövzusunda həsr edilib. (Oil dependence and challenges for the economic diversification, Zohrab İsmayil, 2015)

Bütövlükdə həm xarici ədəbiyyatda, həm də ölkədə hazırlanan tədqiqat və hesabatlarda diversifikasiya bütün resursla zəngin ölkələr üçün mühüm və zəruri addım kimi göstərilir. Bununla yanaşı o da xüsusi olaraq qeyd edilir ki, iqtisadi diversifikasiyanı uğurla həyata keçirmək üçün yalnız iqtisadi amillər kifayət etmir, həm də siyasi amillər önəmli rol oynayır.

2. UĞURLU NÜMUNƏLƏR

Qeyd edildiyi kimi, iqtisadi diversifikasiya prosesini uğurla həyata keçirən təbii resurslardan asılı ölkələr olduqca azdır. Bu bir daha onu sübut edir ki, diversifikasiyanı reallaşdırmaq olduqca müşğül məsələdir. Amma eyni zamanda az da olsa, uğurlu nü-

munənin olması onu göstərir ki, nə qədər çətin olsa da, diversifikasiyalı iqtisadiyyat qurmaq mümkündür və yalnız bu yolla təbii resurslardan asılılığı minimuma endirmək olar.

Bir qayda olaraq diversifikasiya istiqamətində pozitiv nümunə kimi ədəbiyyatda Malayziya, Çili, İndoneziya təcrübəsini göstəriirlər. Onların arasında Malayziya xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Malayziyada ötən əsrin 70-ci illərində neft yataqları kəşf edildi. Bu ana qədər ölkə ənənəvi olaraq, kasıb kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı kimi tanınırdı. 1960-cı ildə ölkə ixracının 80%-ni xammal (kauçuk, qurğuşun və s.) təşkil edirdi. 1990-cı ildə ixracın yalnız 37%-ni xammal təşkil edirdi ki, bunun da əsas hissəsi xam neft idi. Tədricən ixrac xammal yönümlülüyunü emal məhsullarına, xüsusən də mürəkkəb bilik (sophisticated) xarakterli məhsullara dəyişdi. (Mahani Zainal Abidin, 2004). Paralel olaraq ÜDM-də sənaye məhsullarının nisbi çəkisi də artmağa başladı. Belə ki, əgər 1971-ci ildə emal məhsullarının ÜDM-də xüsusi çəkisi 12,4% idisə, 1995-ci ildə 26%, 2005-ci ildə 30,6%-ə çatdı. Bununla yanaşı ÜDM-in strukturunda xidmət sektorunun payı da durmadan artmaqda davam edir.

Həç şübhəsiz Malayziyanın diversifikasiya sahəsində uğurunda ölkənin okeana çıxışı və böyük limanların olması vacib rol oynayır. Amma açıq dənizə çıxış amili həlledici yox, daha çox təşviqedici rol oynadı. Əsas amil kimi, ölkə rəhbərliyinin uzunmüddətli emal sənayesinin, 80-ci illərdən sonra yüksək texnologiya məhsullarının ixracını artırmaq istiqamətində ardıcıl aqressiv ixrac siyasətinin olması idi. Və bunun üçün ölkəyə bilik və bacarığın immiqrasiyasına, ucuz işçi qüvvəsinin bu biliklərə tez bir zamanda yiyələnməsinə yönəlmiş davamlı siyasətin aparılması əsas ana xətt kimi götürüldü.

Makroiqtisadi siyasət elan edilmiş açıq qapı siyasətinə uyğun şəkildə quruldu və yumşaq valyuta siyasəti, habelə azad iqtisadi zonaların yaradılması, rəqabətyönümlü məhsulların istehsalı üçün dövlətin dəstəyi, eləcə də tədqiqat və inkişaf sahəsində ölkədə müvafiq potensialın yaradılması və s. bu siyasətin əsas elementləri sayıla bilər. (Arezki, Gylfason, Sy, 2011)

İndoneziya nümunəsi də maraqlıdır. Cənub Şərqi Asiyanın ən böyük müsəlman dövlətində diversifikasiya siyasətini həyata keçirmək daha çətin oldu. Bu ənənəvi kənd təsərrüfatı ölkəsində neft gəlirlərini istifadə edərək aqrar məhsullarının (xüsusilə düyü məhsulları) ixracını, onların maya dəyərini azaltmaqla stimullaşdırmaq mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Bundan əlavə neft gəlirlərinin bir hissəsi qaz sənayesinə investisiya şəklində yatırıldı ki, bu da qazın bir hissəsinin Yaponiyaya ixracına, digər hissəsinin isə daxili iqtisadiyyatda subsidiyalı məhsul kimi aqrar sənayenin rəqabət qabiliyyətinin artmasına xidmət göstərdi.

Ötən əsrin 80-ci illərində isə Malayziyadan sonra burada da yüksək texnologiya məhsullarının istehsalı istiqamətində münbit şərait yaradıldı. Ucuz işçi qüvvəsinin mövcudluğu bu sahənin rəqabətliliyini xeyli artırdı. (Alan Gelb, 2011)

Digər bir coğrafi məkan - Çili uğurlu diversifikasiyanın nümunəsi sayıla bilər. Bu

Latın Amerikası ölkəsi əsasən mis və digər əlvan metal istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdı. Hökumətin burada diversifikasiya istiqamətində əsas hədəfi – vertikal idarəetmə üsulu ilə bir sıra sektorlarda rəqabətyönümlüyü artırmaq səyləri yaxşı nəticə verdi. Belə ki, massiv ixrac potensialına malik balıq (qızılbalıq) və şərab istehsalı ənənəvi xammal ixracına ciddi alternativ oldu. Xüsusi olaraq yaradılmış müxtəlif biznes və investisiya fondları maliyyə resurslarının akkumulyasiyası və özəl biznesin təşviqi üçün yaxşı zəmin yaratdı. Və nəhayət, öncə qeyd etdiyimiz ölkələrdə olduğu ki, insan kapitalına böyük investisiyalar qoyuldu ki, bu da son anda yüksək texnologiyanın tətbiqi və məhsul ixracına böyük təkan verdi. (Alan Gelb, 2011)

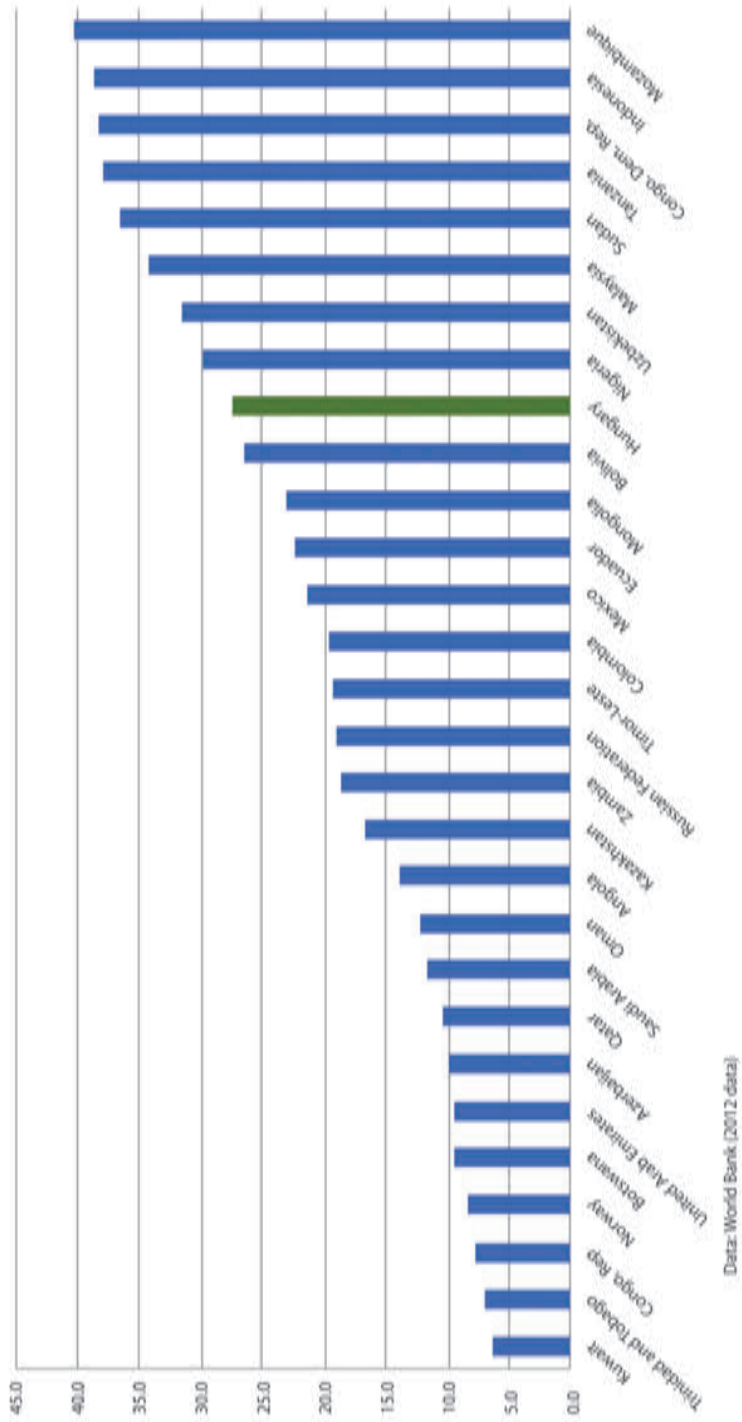
Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən ölkələr iqtisadi diversifikasiya siyasətini eyni şablon üzrə aparmayıb. Bu siyasəti həyata keçirərkən hökumət yaranmış şəraiti, ölkənin imkanlarını (siyasi, iqtisadi, coğrafi və s.) nəzərə alıblar. Odur ki, diqqətlə izləsək, hər ölkənin öz əlahiddə diversifikasiya siyasəti mövcud olub. Amma o da doğrudur ki, iqtisadi diversifikasiyanı həyata keçirərkən hökumət əsas etibarını ilə aşağıdakı ardıcılığını nəzərə alıb: müvafiq qanunverici bazanın yaradılması – institutional islahatların aparılması – biznes mühitinin yaxşılaşdırılması – investisiya mənbələrinin müəyyənlişdirilməsi – insan kapitalına yatırımlar – infrastruktura yatırımlar – ilkin mərhələdə investisiyalarda dövlətin katalizator rolu və s. O ki, qaldı bu və ya digər sahənin (sahələrin) prioritet qaydada seçilməsinə, təcrübə göstərir ki, ilkin mərhələdə bu ölkənin xərc-effektivlik (cost-effectiveness) qiymətləndirilməsi baxımından dünya (regional) bazarı üçün ən sərfəli qiymətə əmələ gələn mal və məhsullara görə, müəyyənlişdirilir. Sonrakı mərhələlərdə isə insan kapitalına qoyulan sərmayələr hesabına bu sektorlar genişlənə bilər. Misal üçün Malayziya və İndoneziyada 80-ci illərdə İT biznesinin inkişafını göstərmək olar.

3. TƏBİİ RESURLARDAN ASILILIQ VƏ İQTİSADI DİVERSİFİKASIYA

Təbii resursla zəngin ölkələrdə iqtisadi diversifikasiya, bu resurslardan asılılığı azaltmaq istiqamətində vacib mərhələdir. Təbii Resursların Xartiyası (Natural Resource Charter) bu məqsədlə 10-cu maddədə özəl sektorun inkişafı və diversifikasiya məsələlərinə geniş yer ayırmışdır. Həmin maddədə xüsusi olaraq vurğulanır ki, təbii resurslardan asılı ölkələrdə hökumətin əsas işi ölkəyə investisiya axınını təşkil etmək və bunu daha çox məhz özəl sektorun hesabına həyata keçməyi üçün şərait yaratmaq olmalıdır. Başqa sözlə, haqlı olaraq hesab edilir ki, hökumət ilk növbədə biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasını təmin etməlidir, konkret sahələrin prioritetliyini müəyyənlişdirmək isə müəyyən mənada 2-ci dərəcəli iş sayılmalıdır. Bunun üçün ilk növbədə islahatlar aparılmalı və bu islahatlar kapital, torpaq və əmək bazarını tənzimlənməsi, həmin bazarların əlçatan, şəffaf, proqnozlaşdırılan (predictable) olmasına gərək göstərməlidir. Bundan başqa hökumət biznesin təşviqi üçün ictimai əhəmiyyətli sahələri və infrastrukturu (yol, kommunikasiya, və s.) inkişaf etdirməli, əmək

İqtisadi diversifikasiya

Resurslarla zəngin ölkələrdə sənaye məhsulu və kənd təsərrüfatının ÜDM-də payı (%)

məhsuldarlığının artırılması yönündə davamlılığı təmin etmək üçün sosial məsələlərə diqqəti artırmalıdır.¹

Təbii resursla zəngin ölkələr əsas etibarlı ilə neft-qaz və dağ-mədən sənayesi ölkələri, bu resurslardan asılılığı ÜDM-də adı çəkilən sənaye məhsullarının xüsusi çəkisinin təsirli dərəcədə çox olması, habelə ixracda onların satışının əsas yer tutması ilə müşayiət olunur. Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) qiymətləndirilməsinə görə ÜDM-də – 25%, dövlət büdcəsində gəlirlərin – 25% hasilat sənayesi məhsullarının satışından əmələ gələn gəlirlər hesabına, eləcə də ixtacda – 50% bu məhsulların qeydə alınması həmin ölkələri klassik resursla zəngin ölkələrə aid edilməsinə əsas verir. Amma son zamanlar bu kriteriyalar bir o qədər də sərt hədd kimi nəzərə alınmır. İqtisadi durumundan, habelə siyasi rejimlərdən asılı olaraq hasilat ölkələri resurslardan asılılığı fərqli şəkildə göstərir və hətta bu kriteriyaya cavab vermirsə belə, asılılıq probleminin onlar üçün aktual olmasını nümayiş etdirir.

Bir qayda olaraq hesab edilir ki, neft-qaz ölkələri dağ-mədən ölkələri ilə müqayisədə resurs asılılığını daha ağır keçirir və bu səbəbdən də bu ölkələrdə diversifikasiyanı həyata keçirmək daha çətin olur. Bu ilk növbədə neft-qaz sənayesində renta faktorunun (windfall money) daha yüksək olmasından irəli gəlir. Başqa bir səbəb – neft-qaz sənayesi üzrə ixtisaslaşan iqtisadiyyatın digər sahələrlə əlaqəliliyinin (linkage) çox zəif olması ilə bağlıdır. Doğrudan da, xüsusilə ofşorda hasil edilən neft-qaz məhsulları demək olar ki, ölkə iqtisadiyyatı ilə heç bir əlaqəyə girmir, bir qayda olaraq idxal edilmiş avadanlıq hesabına hasil edilib, xam neft və təbii qaz kimi ixrac edilir. Dağ-mədən sənayesində çoxsaylı nümunələr mövcuddur ki, xüsusən artel tipli kiçik müəssisələr yerli imkanları (insan resursları, təchizat malları və s.) və ətraf social iqtisadi məkanı bu fəaliyyətə cəlb edilə bilirlər. Amma neft-qaz sənayesində, bu sahənin spesifikasiyası ilə əlaqədar bunu demək çətinidir.

Adətən iqtisadi və ixrac diversifikasiyanı bir birindən fərqləndirirlər. Ümumən ixrac diversifikasiyasını, yəni ixracda xammal məhsullarına alternativ tapıb onu digər emal məhsulları ilə şaxələndirmək, iqtisadi diversifikasiyaya (iqtisadiyyatın strukturunda emal sənayesi sektorlarının və ya xidmət sahələrin xüsusi çəkisini artırmaqla, təbii resurslardan asılılığı azaltmağa nail olma) nisbətən daha çətinidir. Bu ilk növbədə dünya bazarında rəqabətə davamlı məhsul istehsalına nail olmağın çətinliyindən irəli gəlir. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, kiçik iqtisadiyyata malik resursla zəngin ölkələr üçün ixrac diversifikasiyası daha vacibdir. Bu ölkələrdə adətən daxili bazar imkanları böyük olmadığından diversifikasiya imkanlarını xarici bazarda axtarmağa ehtiyac olur.

¹Natural Resource Charter

http://www.resourcegovernance.org/sites/default/files/documents/nrcj1193_natural_resource_charter_19.6.14.pdf

Beləliklə, böyük daxili bazara malik iqtisadiyyata (məsələn, Rusiya) iqtisadi diversifikasiyanı həyata keçirmək asan olduğu qədər, həm də vacibdir. Kiçik iqtisadiyyata mailk ölkələr üçün isə (məsələn, Azərbaycan) daxili bazarın məhdudluğu səbəbindən ixrac diversifikasiyası vacib, amma həyata keçirmək baxımından çətin görünür.

İqtisadi diversifikasiya eyni zamanda qiymət və gəlir volatilliyini nisbətən də olsa yumşalda, maliyyə sabitliyini təmin etməyə şərait yarada bilər. İxracın şaxələnməsi son anda kənar şokların neqativ effektlərinin minimuma endirilməsi üçün yaxşı zəmin ola bilər.

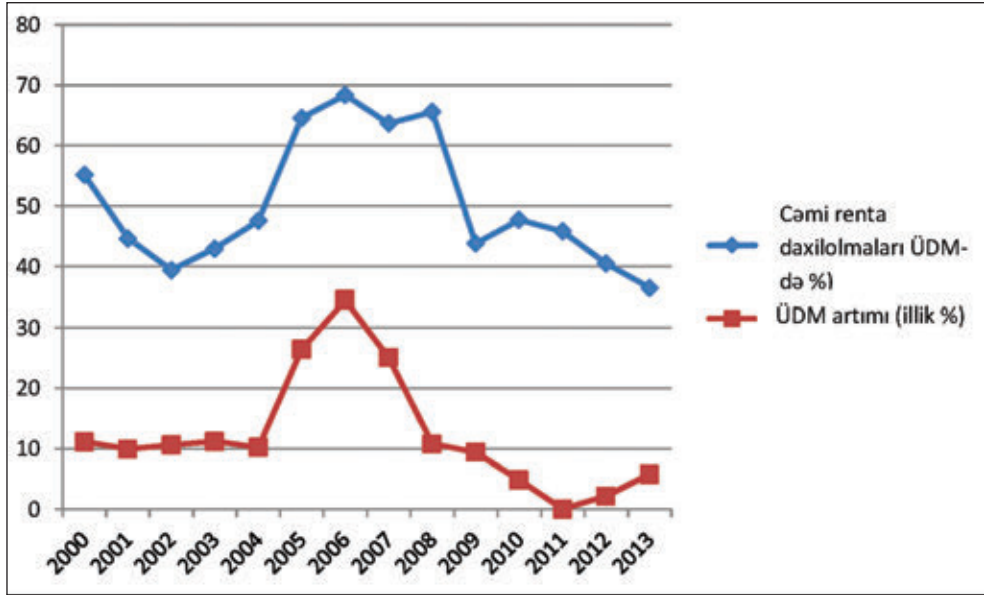
İqtisadi diversifikasiyanın hasilat ölkələri üçün önəmi həm də bu ölkələrdə bazar konyunkturunu öyrənmək, rəqabətliyi müvafiq səviyyədə saxlamaq üçün bacarıqlı hökumət formalaşdırmağa bir stimuldur. Sırr deyil ki, resursla zəngin ölkələr xammal satışından çox asan yolla əldə etdiyi maliyyə hesabına varlanır, bunun müqabilində rəqabətə davamlılığını itirirlər. Hökumətin işlək və aydın makroiqtisadi siyasəti ya olmur, ya da çox zəif olur. Bundan əlavə maliyyə sabitliyini qoruyub saxlamaq üçün uzunmüddətli perspektiv proqram formalaşdırmaq da aktual görünür. Hasilat ölkələrinin volatil iqtisadiyyatı isə dünya bazarında konyunktur pisləşən kimi ciddi problemlərlə qarşılaşır. Ən yaxşı halda hasilat ölkələrinin hökumətləri makroiqtisadi siyasətlərini tərtib etmək üçün beynəlxalq maliyyə qurumlarından, Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Dünya Bankının ekspertizasından yararlanırlar ki, bu da adətən təklif edilən tövsiyələrə əməl edilmədiyindən, effekt vermir.

Beləliklə, diversifikasiya siyasətinin dolayı effekti həm də peşəkar hökumətin yaradılması, onun iqtisadi ekspert potensialının gücləndirilməsi ilə özünü biruzə verir.

4. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ ARTIM VƏ TƏNƏZZÜL DÖVRLƏRİ

Azərbaycan tipik təbii resursdan asılı ölkədir. Neft-qaz ehtiyatları və onların istehsalının son 20 ildə sürətlə artımı ölkə iqtisadiyyatını tam olaraq bu sahənin təsiri altına saldı. Bu dövr ərzində neft amilinin iqtisadiyyatda, eləcə də ölkənin istənilən digər sahələrində rolunu 2 mərhələyə bölmək olar. 2005-2014-cü illər Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün, məhz xam neft satışı hesabına artım illəri sayıla bilər. Bu dövr birmənalı olaraq ölkə iqtisadiyyatı üçün əlverişli sayılır. Neft istehsalının artımı həm də dünya bazarında onun qiymətinin yüksək olması ilə müşayiət olunduğundan, iqtisadi artım və ixrac gəlirləri bütün rekordları qırdı.

2015-ci ildə ÜDM-də neft sektorunun payı 30,7%, (müqayisə üçün 2011-ci ildə bu rəqəm 52% idi), dövlət büdcəsində neft gəlirlərindən daxilolmalar 63%, ixracda 86% oldu. İqtisadi artımın birbaşa neft amilindən asılılığını və eləcə də bu artımın xüsusilə 2000-ci illərin ortalarına təsadüf etməsini aşağıdakı qrafik yaxşı təsvir edir.

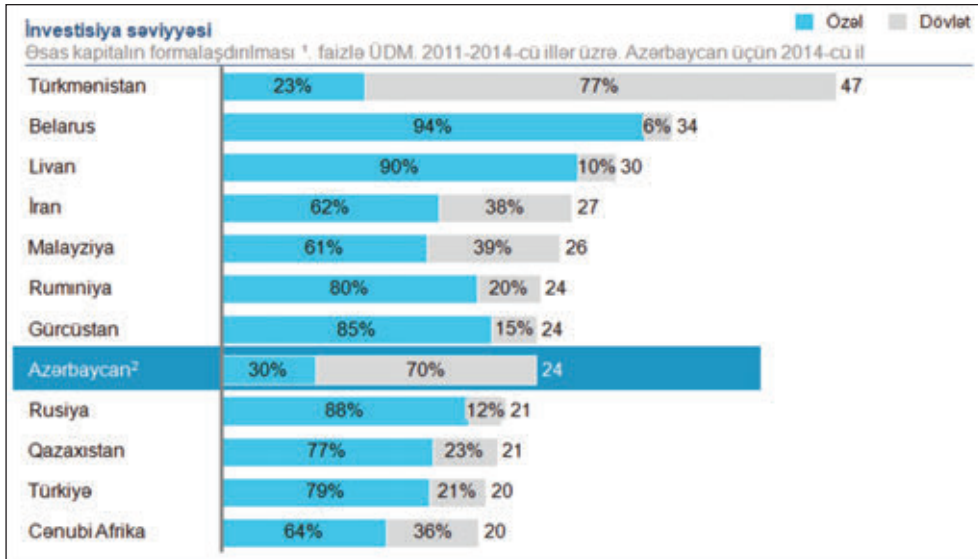

Source: **The World Data Bank**

Təbii ki, neft amilinin iqtisadiyyata və o cümlədən sosial və digər sahələrə təsirləri olduqca böyük oldu və bu təsirlər gözlənilən ziddiyyətlərlə müşayiət olundu. Bir tərəfdən ölkə xəzinəsinə axan külli miqdarda valyuta vəsaiti (2001-2016-cı illərdə bütövlükdə yalnız AÇG-nin mənfəət neftinin satışı hesabına Neft Fondunun hesabına 122 mlrd. dollar vəsait daxil odub ki, onun da yalnız 34 mlrd. doll. ARDNF-ın hazırkı aktivləridir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2017-ci ilin dövlət büdcəsi dollar ifadəsində cəmi 8 mlrd. civarında planlaşdırılıb.

Makroiqtisadi çərçivənin zəif olması, onun böyük həcmdə valyuta vəsaitin həzm (absorbsiya) edə bilməməsi, institusional islahatların ləngiməsi, korrupsiya miqyasının artması qeyri-neft sahələrinin inkişafı üçün demək olar ki, heç bir zəmin yaratmadı. Bu dövrdə ölkə iqtisadiyyatına yatırılan investisiyalar əsasən dövlət hesabına oldu ki, bu da özünün qismən səmərəsizliyi ilə müşayiət olunurdu.

İNVESTİSİYALARIN ÜDM-də PAYI

(Mənbə: Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi)

Bu dövrdə maliyyə profisiti və neft gəlirlərinin yüksək renta amili ölkə iqtisadi mühitini əyri güzgüdə göstərməyə başladı. İlk baxışdan pozitiv təsir bağışlayan iqtisadi mühit reallıqda islahatları yubadır, ölkənin digər ticarət tərəfdaşları ilə müqayisədə rəqabətə davamlılığını artırmağa səy göstərməsinə motivasiya yaratmırdı.

Demək olmazdı ki, bu mərhələdə qeyri-neft sahələrinin inkişafı istiqamətində pozitiv işlər görülmədi. Əksinə, həm dövlət vəsaiti, həm daxili özəl mənbələr hesabına xeyli emal müəssisələri yaradıldı. Xüsusilə emal müəssisələrinin regionlarda inşası pozitiv qiymətləndirilməlidir. Ənənəvi olaraq izafi işçi qüvvəsinə malik Azərbaycan üçün bu imkanlar ilk növbədə əlavə iş yerlərinin yaradılmasına, sosial problemlərin həllinə yaxşı töhvə idi.

Paralel olaraq tikinti sektorunda baş verən bum iqtisadi artımın ayrı-ayrı sosial təbəqələr arasında yayımına (spillover) yaxşı şərait yaratdı.

Bütövlükdə bu dövr Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün makroiqtisadi vəziyyətin stabil, yüksək tempəli ÜDM artımı, habelə dövlət büdcəsinin ilbəil yüksək tempəli artımı, aşağı həddə inflyasiya, tədiyyə və xarici ticarət balansının böyük həcmli profisiti ilə xarakterizə olundu.

Hökumət həmin dövrdə iqtisadi diversifikasiyanı özünün əsas hədəfi kimi elan etdi və hətta diversifikasiya üçün 10 prioritet sahə müəyyənləşdirdi.

Bunlar kənd təsərrüfatı, balıqçılıq, yeyinti sənayesi, yüngül sənaye, tikinti sənayesi, kimya sənayesi, cihazqayırma, turizm sektoru, elektroenergetika və təhsil sahələri idi.²

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrün sonunda ÜDM-in strukturunda müəyyən mənada neftdən asılılıq azalmağa, bunun müqabilində digər sahələrin (tikinti, maliyyə, xidmət) xüsusi çəkisinin tədricən artması müşahidə olmağa başladı. Amma, sonrakı proseslər göstərdi ki, atılmış addımlar möhkəm bünövrəyə söykənmədiyindən, yeni yaradılmış biznes sahələrin bir çoxu qısamüddətli effekt təsiri bağışladı. Əgər xidmət sahələri müəyyən mənada rəqabətə davamlılığını saxlaya bildisə, istehsal sahələri haqqında bunu demək mümkün olmadı.

Burada əsas səbəb, holland sindromundan irəli gələn ticari və qeyri-ticari məhsullar (xidmət) arasında olan fərqlilik idi. Xatırladaq ki, holland sindromunu yaşayan ölkələrdə həddindən artıq möhkəmlənən milli valyuta idxalı mümkün olan bütün növ məhsulların daxili bazarda satışını daha əlverişli edir ki, bu da yerli istehsalın rəqabətə davamlı olmasını idxalla müqayisədə heçə endirir. İdxal əvəzləyicisi olmayan məhsul və xidmətlər (tikinti, otel, restoran və digər əyləncə sahələri) bazarı üçün isə əlverişli imkan yaranır.

2014-cü ildən başlanğıcını götürən dünya bazarında xammal məhsullarının, xüsusilə xam neftin qiymətlərinin kəskin aşağı düşməsi Azərbaycan iqtisadiyyatını sözün əsil mənasında imtahana çəkdi. Bir il ərzində neftin qiymətinin 2 dəfədən çox aşağı düşməsi, Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün gözlənilmədiyindən daha ağır oldu. Milli valyutanın dünyanın aparıcı valyutalarına nisbətə 2 dəfədən çox qüvvədən düşməsi, fiskal defisit, tədiyyə balansında yaranmış ciddi problemlər, iş yerlərinin bağlanması, dövlət investisiya imkanlarının kəskin azalması sosial gərginliklərlə müşayiət olunmağa başladı.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri son 2 ildə (2015-2017) ABŞ dolları ifadəsində 3 dəfədən çox azaldı və büdcənin əsas azalma hədəfi məhz dövlət investisiya layihələri oldu.

Hazırda Azərbaycan 2015-ci ildən başlayan tənəzzül dövrünü yaşayır. Makroiqtisadi vəziyyət ağır olaraq qalır və əvvəlki illərdə olan stabilliyini itirib. 2016-cı ilin rəsmi statistikasına da bunu sübut edir. Belə ki, 2016-cı ildə ÜDM 2015-ci illə müqayisədə 3,8 % azalıb, inflyasiya son illərin stabil qiymətləri fonunda ən yüksək həddə - 12,4 % qeydə alınıb. Tənəzzülə məruz qalan sahələr əsasən tikinti (27,6% azalma), sosial və digər xidmətlər (2,5% azalma) və digərləri olub.

Qeyd edildiyi kimi, 2 dəfədən çox devalvasiyaya uğrayan və hazırda stabilliyini bərpa edə bilməyən milli valyuta - manat yeni investisiyaların cəlbi üçün ciddi maneəyə çevrildi. Hökumət artıq ciddi sürətdə iqtisadi diversifikasiya haqqında düşünməyə və əməli tədbirlər görməyə başladı. Biznesin təşviqi üçün çoxsaylı tədbirlər görüldü ki,

²Kənan Aslanlı və başqaları İqtisadiyyatın və ixrəsin diversifikasiyasının qiymətləndirilməsi, 2014

onları ümumilikdə 3 qrupda – iqtisadiyyatın liberallaşması istiqamətində tədbirlər, tənzimləyici tədbirlər və idarəetmə strukturunda dəyişikliklər kimi qiymətləndirmək olar.

Makroiqtisadi qiymətləndirmə və yeni iqtisadi siyasətin formalaşması öz əksini bu məqsədlə hazırlanmış Strateji Yol Xəritəsində tapdı. Bu sənədlər toplusu ölkə iqtisadiyyatının 11 prioritet istiqamətini əhatə edir və 2016-cı ilin sonunda Prezidentin müvafiq Fərmanı kimi təsdiqlənib. Bu istiqamətlərdən “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə strateji yol xəritəsi”³ və “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair strateji yol xəritəsi”⁴ iqtisadi diversifikasiya istiqamətində hökumətin strategiyasını anlamaq üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Yol Xəritəsi əslində neftdən asılılığı azaltmaq və iqtisadi diversifikasiyanı həyata keçirmək yolunda atılmış ilk sistemli yanaşma oldu. Əgər 2000-ci illərin artım dövründə iqtisadi diversifikasiyanı reallaşdırmaq hökumət üçün arzu edilən idisə, tənəzzül dövründə artıq alternativ olmayan həyati əhəmiyyətli məsələyə çevrildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi diversifikasiyanın Azərbaycan üçün hazırda mühüm əhəmiyyət kəsb etməsini beynəlxalq qurumlar da vurğulayır və bu yönümdə hökumətə dəstək olmasını nümayiş etdirirlər.

BMT-nin Azərbaycanda rezident əlaqələndiricisi Qulam İsakzainin BMT ilə Azərbaycanın 2016-2020-ci illər üçün tərəfdaşlıq sahəsində imzalanmış Çərçivə Sənədi (UNAPF) ilə bağlı qeyd etdiyi kimi, “BMT ilə Azərbaycan arasında iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində əsas strateji prioritet hədəf iqtisadi diversifikasiyaya və məşğulluğun artımına əsaslanmış davamlı və inklyziv inkişafa nail olmaqdır”⁵

Yuxarıdan görüldüyü kimi, artım dövrü ilə müqayisədə tənəzzül dövrünün makroiqtisadi vəziyyəti şərtləndirən şərait xeyli fərqlidir. Yaranmış yeni şərait bir tərəfdən hökumət üçün iqtisadi diversifikasiyanı zəruri edirsə və bununla da müəyyən mənada kifayət qədər ağırlı prosesi həyata keçirməyə məcbur edilsə, bu özü-özlüyündə pozitiv qiymətləndirilməlidir. Bütün çətinliklərə baxmayaraq ardıcıl şəkildə iqtisadiyyatı diversifikasiya etməyə məcbur olan hökumət bu siyasəti reallaşdırmaqda ısrarlı görünür. Amma digər tərəfdən, artım dövründə olan nisbi makroiqtisadi stabillik və izafi maliyyə imkanları artıq tükənib və bu baxımdan diversifikasiyanı reallaşdırmağa ehtiyac duyulan əlavə daxili maliyyə imkanları artıq yoxdur.

³Yol Xəritəsi

http://azertag.az/store/files/untitled%20folder/_STRATEJI%20YOL%20XERITESI_.pdf

⁴Strateji Yol Xəritəsi

http://azertag.az/store/files/Strateji_yol_xeritesi/Ki%C3%A7ik_v%C9%99_orta_sahibkarl%C4%B1q_s%C9%99viyy%C9%99sind%C9%99_istehlak_mallar%C4%B1n%C4%B1n_istehsal%C4%B1na_dair.pdf

⁵Trend <http://www.trend.az/business/economy/2711049.html> Date not Found

Beləliklə, hər 2 dövrün diversifikasiyanı reallaşdırmaq üçün üstünlükləri olduğu kimi, öz çətinlikləri mövcuddur. Eyni zamanda hər dövrün diversifikasiya istiqamətində duran maneələri mövcuddur və onlar fərqlidir.

5. ARTIM DÖVRÜNDƏ DİVERSİFİKASIYA İSTIQAMƏTİNDƏ OLAN MANEƏLƏR

2000-ci illərdə, xüsusən onilliyin sonlarında Azərbaycan holland sindromu-nun bütün simptomlarını nümayiş etdirdi. Milli valyutanın xarici valyutalara nisbətən möhkəmlənməsi, qeyri ticari sahələrin (tikinti, xidmət və s. idxalla əvəzlənə bilməyən məhsul və xidmətlər) inkişafı, daxili istehlak bazarın əsasən idxal hesabına formalaşması, renta amilinin iqtisadiyyatda və gəlirlərin formalaşmasında həlledici rol oynaması, korrupsiyanın miqyasının kəskin artması, ixracda xam neft və təbii qazın xüsusi çəkisinin həddindən artıq çox olması, siyasi elitanın iqtisadiyyatda dominantlığı və s. o dövrün xarakterik cəhətlərindən idi.

İqtisadi məkanda monopollaşma maksimum həddə çatdı və demək olar ki, bazarın bütün seqmentlərinə çıxış kəskin sürətdə məhdudlaşdı. Belə olan halda rəqabətə davamlı qeyri neft biznesi, xüsusilə yerli istehsal sahələrini yaratmaq istiqamətində investorların motivasiyası heçə endirirdi. Maliyyə və digər resursları əsasən dar çərçivədə idarə edilən ölkədə idxalı idarə etmək yeni istehsal sahəsini yaratmaqdan daha sərfəli görünürdü. Möhkəmlənmiş manat ayrı-ayrı seqmentlər üzrə idxal axınına nəzarəti ələ keçirməyi və bununla da, nisbətən asan yolla, böyük məbləğdə izafi gəlir əldə etməyi daha münasib edirdi.

O dövrdə iqtisadi diversifikasiyanın hökumətin əsas prioriteti elan edilməsinə baxmayaraq, hökumət bu istiqamətdə əməli addım atmadı. İqtisadi amillərin əlverişsizliyi (möhkəm manat yerli məhsulun idxalla müqayisədə rentabelli olmasına mane olurdu) bu məsələnin əsasən siyasi müstəvidə həllinə üstünlük verməsinə rəvac verirdi. Məhz bu səbəbdən hökumət konkret biznes sahələrini, bu və ya digər regionda konkret müəssisələrin inşasını əsas tutaraq, rentabelli sual altında olan çoxsaylı emal müəssisələri yaratdı. Bu müəssisələr daxili bazara əlavə rəqabətlik mühitini gətirə bilmədi, əksinə mövcud bir neçə holdinqin tərkib hissəsi kimi bazar üzərində nəzarəti bir qədər də gücləndirdi.

Əksər post-sovet ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda məmur biznesi kütləvi hal almağa başladı. İdarəetmənin əsas prinsipi, dövlətin tənzimləmə funksiyasının və kommertiya fəaliyyətinin ayrılması baş vermədi, əksinə bu 2 funksiyanın məmur biznesi timsalında çiçəklənməsi yer aldı. Böyük investisiya layihələrinə baxmayaraq, bu dövrdə diversifikasiya istiqamətində fəaliyyət itirilmiş imkan kimi dəyərləndirilməlidir. Dövlət büdcəsi və Neft Fondu hesabına rellaşdırılan böyük infrastruktur layihələrini müəyyən mənada diversifikasiya yönündə atılmış zəruri və pozitiv addım kimi qiymətləndirmək olardı. Amma bununla yanaşı ölkədə münbit biznes mühiti

olmadığından, əsasən neft gəlirləri hesabına reallaşan iri dövlət layihələrindən divident gözlənilməyindən çox aşağı oldu.

Sual olunur, niyə böyük maliyyə imkanlarına və hökumətin bu sahədə səylərinə baxmayaraq, iqtisadi diversifikasiya istiqamətində atılan addımlar, bütövlükdə iqtisadiyyatı, xüsusilə də ixracı arzu edilən şaxələndirməyə çıxara bilmədi? Bunun səbəblərini daha çox iqtisadi, yoxsa siyasi amillərdə axtarmaq lazımdır?

Qeyd etdiyimiz dövrdə ölkənin iqtisadi durumunu təbii resursla zəngin ölkələr üçün xas olan "resurslar lənəti" kontekstində qiymətləndirmək lazımdır. "Resurslar lənəti" demək olar ki, bütün resursla zəngin, xüsusən neft-qaz ölkələrinin qarşılaşdığı ən böyük maneələrdən biridir. Bu lənətin bir komponenti adını çəkdiyimiz holland sindromu-dursa, digər tərəfi ümumi idarəetmə ilə bağlı neqativ fəsadlarla bağlıdır. "Resurslar lənəti"nin ən böyük fəsadı isə xammal satışından əldə edilən yüngül (wind-fall) vəsaitin ölkənin yalnız iqtisadiyyatına deyil, bütün digər sahələrinə də dağıdıcı təsirin göstərməsidir. Bu mənada ən çox təsirə məruz qalan idarəetmə və qərarvermə institutları olur, ki onlar öz funksiyalarını yetərincə yerinə yetirə bilmir. Qanunun aliliyi işləməyən şəraitdə (adətən "resurslar lənəti" yaşayan ölkələrdə icra strukturları qanunverici qurumları ram edib, öz qərarlarına legitim forma vermək üçün bir alət kimi istifadə edir) institusional hərc-mərclik baş verir. İctimai etibara və etimada söykənməli olan bazar iqtisadiyyatı prinsipləri belə şəraitdə effektiv işləyə bilmir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz məmur biznesi bu boşluqdan istifadə edib rəqabət prinsipini poza, bununla da böyük məbləğdə izafi gəlir əldə edə bilər. Başqa sözlə, məmur biznesinin digər adi biznesdən fərqi odur ki, əlahiddə şəraitdə onun üçün qurulmuş fəvqəlvəziyyətdən istifadə edərək orta bazar normasından qat-qat artıq izafi normalı gəlirliyə malik olur.

İqtisadi diversifikasiyanın reallaşması yuxarıda qeyd etdiyimiz biznes üçün real təhlükədir. Məhz iqtisadi diversifikasiya vasitəsilə rəqabət prinsipi bərpa oluna, izafi gəlirlilik praktiası aktuallığını itirə bilər. İqtisadi diversifikasiyanın reallaşması bazarın əksər seqmentlərində monopoliyaların ləğvi, rəqabətin bərpası deməkdir. Bu perspektiv isə hazırkı durumda biznesi idarə edənlər üçün yaxşı heç nə vəd etmir.

Daxili investisiyaların böyük əksəriyyəti o dövrdə infrastruktur sahələrə yönəlirdi, və bununla yanaşı yaradılan emal müəssisələri isə heç bir halda rəqabət mühitinin bərpasına şərait yaratmırdı. Ən maraqlısı isə odur ki, yaradılmış yeni emal müəssisələrin xammal və yarımfabrikat bazası da idxal hesabına başa gəlirdi. Təsadüfi deyil ki, koyunktura dəyişəndən sonra, tənəzzül dövründə onların əksəriyyəti fəaliyyətini dayandıрмаğa məcbur oldu.

Beləliklə, ilk baxışdan əlverişli şəraitdə diversifikasiya siyasətini yürüdən hökumət o dövrdə iqtisadiyyatın həqiqətən də şaxələndirilməsində və deməli mövcud izafi gəlir mənbəyinin itirilməsində maraqlı ola bilməzdi. Bu baxımdan, yuxarıda qoyulmuş suallara cavab axtararkən, diversifikasiya sahəsində uğursuzluqların səbəbini daha çox institusional amillərdə axtarmaq lazımdır.

6. HAZIRDA DİVERSİFİKASIYA İSTİQAMƏTİNDƏ YARANAN MANEƏLƏR

Hazırda Azərbaycan özünün kifayət qədər çətin dövrünü yaşayır. 2015-ci ildən başlayan tənəzzül dövrü hökuməti ciddi islahatlar aparmağa məcbur edir. Profisit dövründən fərqli olaraq dövlət maliyyəsi balansında yaranan defisit, digər fəsadlarla birgə, hökuməti ənənəvi maliyyə axtarışı ilə yanaşı daha fundamental addımlar atmağa vadar edir.

Bu baxımdan hazırda hökm sürən mərhələ əvvəlkindən ciddi sürətdə fərqlənir. Bu fərqlər aşağıdakılardır:

1. Manatın dollara nisbətən son 2 ildə 2 dəfədən çox dəyərdən düşməsi artım dövrü ilə müqayisədə daxili istehsalın inkişafı üçün olduqca əlverişli şərait yaradır. Əgər artım dövründə möhkəmlənmiş manat bu yönündə ciddi maneə idisə, hazırda devalvasiyaya uğramış milli valyuta artıq digər xarici ticarət tərəfdaşları ilə müqayisədə analoju məhsulları həm daxili, həm də xarici bazarda daha rəqabətli edir. Düzdür bu arada əsas ticarət tərəfdaşlarımızın da (Rusiya, Türkiyə) milli valyutaları öz növbəsində dəyərdən düşüb, amma ümumilikdə daha çox temple ucuzlaşan manat, bazarı fəth etmək baxımından üstünlüyə malikdir.
2. Artım dövründə daha yüksək orta əmək haqqına malik olan Azərbaycanda, ucuz işçi qüvvəsini tapmaq bir qayda olaraq biznes üçün çətin idi. Bu da istehsal edilmiş məhsulun maya dəyərinin artımına və son anda rəqabətliyin itirilməsinə gətirib çıxarırdı. Hazırda isə təsirli dərəcədə enən orta əmək haqqı (dollar ifadəsində 2,2 dəfə) məhsulun maya dəyərini azaltmağa və bazara daha ucuz məhsul çıxarmağa yaxşı imkan yaradır.
3. Maliyyə avuarlarında vəsaitin kəskin azalması (bu dövrdə qeyd edildiyi kimi, dövlət büdsəsinin gəlirləri 3 dəfədən çox azalmış (dollar ifadəsində), kredit qoyuluşları yalnız 2016-cı ildə 24,3% azalmışdır). Maliyyə qıtlığı bir tərəfdən investisiya yatırımları üçün manedirsə, digər tərəfdən, əvvəlki dövrdən fərqli olaraq, hazırda investisiyalara daha rəşional yanaşmağa və deməli son anda onların faydalılıq əmsalını ötən illərlə müqayisədə daha yüksək etməyə bir şansıdır.

Bütün bunlar o deməkdir ki, hazırda diversifikasiya üçün mövcud olan iqtisadi şərait daha əlverişli görünür və deməli bu mərhələdə adı çəkilən istiqamətdə daha nəticəli fəaliyyət olmalıdır?

Azərbaycan Respublikası Prezidenti 2017-ci il öncəsi ənənəvi Davos forumu ərəfəsində iqtisadi diversifikasiya haqqında bunları söyləmişdir:

“Biz səmərəli iqtisadi islahatların həyata keçirilməsini davam etdirəcəyik. Eyni zamanda, sosialyönümlü təşəbbüslərin maliyyələşdirilməsini artıracığıq. İqtisadiy-

yatın şaxələndirilməsi işi demək olar ki, başa çatmaqdadır. Hazırda ölkəmizin ümumi daxili məhsulunun 70 faizi qeyri-neft sektorunun payına düşür. Bu gün bizim qarşımızda duran əsas məqsəd ixracın şaxələndirilməsidir. 2016-cı ildə atığımız addımlar bu məqsədə nail olunması işinə xidmət edəcək. Azərbaycan artıq Dünya İqtisadi Forumunun Qlobal Rəqabət Qabiliyyətliliyi İndeksində görə 37-ci yerdədir (MDB ölkələri sırasında 1-ci yerdə) və biz bu uğuru daha da möhkəmləndirmək əzmindəyik.”⁶

Əlbəttə, bütün hallarda hazırkı məqamda maliyyə çatızmazlığı və makroiqtisadi tarazlığın pozulması baxımından iqtisadi diversifikasiya üçün ilk baxışdan münbit şərait olmasa da, diversifikasiyanı həyata keçirmək hökumət üçün artıq həyati əhəmiyyətli məsələyə çevrilib. Bu baxımdan iqtisadi imkanları səfərbər edib bu işi daha intensiv və sistemli aparmaq elə də çətin görünür. Amma öncə qeyd edildiyi kimi, təəssüf ki, diversifikasiya üçün iqtisadi şərait yeganə şərtləndirici amil deyil və bu səbəbdən digər amillər də mütləq nəzərdən keçirilməlidir.

Hökumətin davranışından açıq-aydın görünür ki, köklü islahatlar aparmaq, o cümlədən bunun üçün diversifikasiyanı həyata keçirmək çox zəruridir. Əks halda iqtisadi perspektiv üçün alternativ görünür.

Amma o da vacibdir ki, diversifikasiyanı həyata keçirmək ölkədə qanunun aliliyinin təmin edilməsindən, institusional islahatlardan və rəqabət mühitinin tam bərpaşından keçir. Burada hələ ki, hökumətin tərəddüd etməsi hiss edilir. Vaxt isə ölkənin zərərinə işləyir.

7. İQTİSADI DİVERSİFİKASİYANI HANSI ARDICILLIQLA HƏYATA KEÇİRMƏLİ?

Hökumətin bu ana iqtisadi diversifikasiya ilə bağlı xüsusi bir sənədi olmasa da (öncə hazırlanmış 10 prioritet sahənin müəyyənləşdirilməsi bu mərhələdə yenidən nəzərdən keçirilməlidir) yaxın və orta perspektiv üçün Strateji Yol Xəritəsi bu yönümdə müəyyən mənada kompas rolunu oynaya bilər.

Amma Yol Xəritəsindən hələ də tam aydın olmur, hökumət iqtisadiyyatı şaxələndirmək üçün hansı siyasətə - iqtisadi, yoxsa ixrac diversifikasiyasına önəm verir. Yaxud, ölkə qeyri-neft ixracını təşviq edir, yoxsa idxalı əvəzləyən istehsal yaratmağa üstünlük verir. Və nəhayət, vertikal və ya horizontal diversifikasiyanı əsas hədəf kimi seçib. Bütün bunlara aydınlıq gətirilməsə, sistemli və nəticəli iş aparmaq çətin olacaq.

Öncə qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan kimi kiçik iqtisadi məkana malik ölkədə iqtisadi diversifikasiyanı aparmaq ixrac diversifikasiyasından daha çətin görünür. Odur ki, ilk növbədə ölkənin qeyri-neft ixrac potensialı və prioritet sahələr müəyyənləşdirilməlidir. Amma bu baxımdan Azərbaycan daha çətin durumdadır. Belə ki, ölkə son

⁶<http://president.az/articles/22480>

İllər nəinki qeyri-neft ixracını artırmağa nail olmayıb, hətta idxalı əvəzləyən istehsal sahələrini yaratmaq istiqamətində də elə böyük bir uğura imza atmayıb. Belə çıxır ki, kiçik bazara mailk olan ölkənin daxili bazarını da yerli istehsal yox, əsasən idxal müəyyən edir. Bir neçə seqmenti çıxmaq şərti ilə (quş əti, süd məhsulları) bütün digər məhsullara daxili bazarda tam tələbatı ödəmək üçün idxalsız keçinmək mümkün deyil. Və hətta yerli istehsalın da böyük əksəriyyətinin xammal, yarımfabrikat və digər komponentləri xarici bazardan ölkəyə idxal edilir.

Yaranmış vəziyyət artım dövrünün mənfi fəsadlarının nəticələridir. Məhz o dövrdə güclənmiş manat və sahibkarlıq mühitinin əlverişsizliyi, istehlak sahələrində də idxala üstünlük verməyə münbit şərait yaratdı. Halbuki, ölkənin ənənəvi aqrar məhsullarının emal və investisiya imkanları, habelə izafi işçi qüvvəsi bu məhsullara tələbatın tam yerli istehsal hesabına ödənilməsinə təmin edə bilərdi.

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanın qeyri neft ixrac imkanları xarici bazarın tapılması baxımından olduqca əlverişli görünür. Belə ki, Rusiya kimi böyük bazara mailk ənənəvi ticarət tərəfdaşımız ixracı gücləndirmək üçün yaxşı imkan olaraq qalmaqdadır. Bir sıra digər post-sovet ölkələri kimi Rusiya ilə siyasi əlaqələrimizi pozmamamız, eləcə də hazırda bu ölkədə fəaliyyət göstərən çoxsaylı Azərbaycan iş adamları bu imkanların olduqca real olmasından xəbər verir.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, ölkədə birmənalı olaraq iqtisadi və ya ixrac diversifikasiyasına üstünlük vermək düzgün olmazdı. Öncə idxalı əvəzləyən yeni istehsalı yaratmaq bir tərəfdən iqtisadi diversifikasiyadırsa, paralel olaraq həm də ixrac diversifikasiyası istiqamətində yaxşı zəmindir.

Klassik nəzəriyyənin də təsdiqlədiyi kimi, ixrac diversifikasiyasını həyata keçirmək iqtisadi diversifikasiyadan daha çətin olduğundan, məhz belə yanaşmanın uğur gətirməsi daha məqsədəuyğun görünür. Amma idxalı əvəzləyən istehsalı yaratmağın da öz çətinlikləri mövcuddur. Daxili istehsalın çox aşağı səviyyədə olması, makroiqtisadi, maliyyə və eləcə də bütövlükdə biznes mühitində mövcud olan maneələrin hələ də qalmaqından xəbər verir. Əks halda devalvasiyadan sonra iki ilə yaxın davam edən ucuz manat şəraitində bu sahədə ciddi dəyişikliklər olmalı, ən azından idxalı əvəzləyən daxili istehsal sahələrində ciddi artım müşahidə olunmalıydı. Aşağıdakı cədvəl isə bunun əksini sübut edir.

2016-cı ildə ixrac olunan əsas mallar				
Malların adı	Milyon USD		Dəyişmə, faizlə	Dəyişmə, mln. USD
	2015	2016		
Enerji daşıyıcılar və neft məhsulları				
Xam neft	8 866,16	6 504,52	-26,64	-2 361,64
Təbii qaz	1 505,02	970,68	-35,50	-534,34
Neft məhsulları və digər yanacaq	776,42	430,97	-44,49	-345,45
Elektrik enerjisi	17,23	28,34	64,48	11,11
Sənaye məhsulları				
Plastiklər	112,45	98,98	-11,98	-13,47
Alüminium və ondan hazırlanan məmulatlar	86,15	98,06	13,82	11,91
Qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	34,71	96,08	176,81	61,37
Qiymətli metallardan məmulatlar, bijuteriya, sikkələr	83,22	77,21	-7,22	-6,01
Kimya sənayesi məhsulları	79,99	55,89	-30,13	-24,10
Üzən vasitələr	0,13	44,05	33 784,62	43,92
Avadanlıqlar və mexaniki qurğular, onların hissələri	36,13	27,34	-24,33	-8,79
Daş kömür qatranından yağlar və məhsullar	22,31	21,33	-4,39	-0,98
Mis və ondan məmulatlar	9,89	19,45	96,66	9,56
Quru nəqliyyat vasitələri və onların hissələri	2,22	16,34	636,04	14,12
Filizlər, şlaklar və kül	6,43	15,91	147,43	9,48
Duz, kükürd, torpaq və daş, suvaq materialları, əhəng və sement	9,88	15,15	53,34	5,27
Elektrik maşınları və avadanlıqları, onların hissələri	23,10	11,75	-49,13	-11,35
Toxuculuq məmulatları	10,63	10,77	1,32	0,14
Optik, fotoqrafik, nəzarət ölçü cihazları və aparatlar	17,40	6,94	-60,11	-10,46
Qurğuşun və ondan hazırlanan məmulatlar	1,38	6,49	370,29	5,11

Kağız və ya kartondan hazırlanan məmulatlar	4,63	4,39	-5,18	-0,24
Qiymətsiz metallardan məmulatlar	1,33	3,04	128,57	1,71
Uçan aparatlar	150,30	0,00	-100,00	-150,30
Kənd təsərrüfatı və emalı məhsulları				
Meyvə	220,25	243,76	10,67	23,51
Tərəvəz	91,68	129,03	40,74	37,35
Şəkər	212,09	62,03	-70,75	-150,06
Spirtili və spirtsiz içkilər	25,83	18,73	-27,49	-7,10
Pambıq iplik	14,39	18,01	25,16	3,62
Bitki və heyvan mənşəli yağlar	153,34	17,11	-88,84	-136,23
Emal olunmamış gön və aşılınmış dəri	12,18	15,09	23,89	2,91
Tərəvəz, meyvə, qoz-fındıq və bitki emalı məhsulları	10,86	11,41	5,06	0,55
Tütün məmulatları	9,41	8,90	-5,42	-0,51
Yeyinti sənayesinin qalıqları və tullantılar	3,94	7,91	100,76	3,97
Çay	19,50	6,18	-68,31	-13,32
Kakao və ondan hazırlanan məmulatlar	7,65	4,94	-35,42	-2,71
Yağlı toxum bitkilər	1,36	2,88	111,76	1,52
Dənli bitkilər	0,06	2,62	4 266,67	2,56
Digər	89,49	31,00	-65,36	-58,49
Cəmi	12 729,14	9 143,28	-28,17	-3 585,86

2016-cı ildə idxal olunan əsas mallar				
Malların adı	Milyon USD		Dəyişmə, faizlə	Dəyişmə, mln. USD
	2015	2016		
Yeyinti məhsulları	979,49	1 322,08	34,98	342,59
<i>O cümlədən:</i>				
Buğda	296,83	295,02	-0,61	-1,81
Şəkər	124,49	152,76	22,71	28,27
Bitki və heyvan mənşəli yağlar	83,83	144,14	71,94	60,31
Meyvə-tərəvəz	58,05	135,00	132,56	76,95
Spirтли və spirtsiz içkilər	63,30	58,43	-7,69	-4,87
Kərə yağı və süddən hazırlanan digər yağlar	22,39	48,38	116,08	25,99
Çay	16,32	44,73	174,08	28,41
Ət	19,86	38,62	94,46	18,76
Süd	5,76	8,03	39,41	2,27
Maşın, mexanizm, elektrik aparatları və avadanlıqlar	2 460,70	2 013,38	-18,18	-447,32
Qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	1 586,75	1 118,50	-29,51	-468,25
Nəqliyyat vasitələri və onların hissələri	1 217,12	813,92	-33,13	-403,20
Digər kimya sənayesi məhsulları	434,32	515,58	18,71	81,26
Plastiklər	204,77	281,70	37,57	76,93
Neft, neft məhsulları və enerji daşıyıcılar	152,21	273,72	79,83	121,51
Paltar və geyim ləvazimatları	45,48	211,53	365,11	166,05
Əczaçılıq məhsulları	270,68	196,38	-27,45	-74,30
Oduncaq və ondan hazırlanan məmulatlar	229,78	189,42	-17,56	-40,36
Optik, fotoqrafik, ölçü, tibbi və cərrahi cihaz və aparatlar	238,87	183,24	-23,29	-55,63
Tütün və tütün məmulatları	297,61	153,12	-48,55	-144,49
Mebel və onun hissələri	100,75	111,48	10,65	10,73
Kağız, karton və ondan məmulatlar	62,80	105,63	68,20	42,83
Rezin və ondan hazırlanan məmulatlar	54,98	95,77	74,19	40,79

Qiyətsiz metallardan alətlər və digər məmulatlar	71,54	86,17	20,45	14,63
Şüşə və ondan hazırlanan məmulatlar	77,33	74,80	-3,27	-2,53
Ayaqqabılar, getrilər və analogi məmulatlar	8,00	67,76	747,00	59,76
Keramika məmulatları	48,57	63,75	31,25	15,18
Daş, gips, sement, asbest və analogi materialdan məmulatlar	87,71	53,05	-39,52	-34,66
Diri heyvanlar	51,67	28,70	-44,46	-22,97
Sement	29,48	17,92	-39,21	-11,56
Digər	744,94	738,09	-0,92	-6,85
Cəmi:	9 216,68	8 532,45	-7,42	-684,23

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Bütün bunlar bir daha onu göstərir ki, yerli iqtisadiyyatın təsviqi yalnız məzənnə əlverişliliyi, maliyyə sabitliyi və hətta bütövlükdə makroiqtisadi şəraitin yaxşılaşdırılması ilə tükənmir. Problem daha dərin və çoxşaxəlidir.

Adətən idxalı əvəzləyən istehsal və ya aparıcı ixrac sahələrinin müəyyənləşdirilməsi vertikal və horizontal diversifikasiyanın hədəf kimi seçilməsindən keçir. Belə ki, vertikal diversifikasiya dedikdə, məsələn emal sahələri arasında qalib elan edilən sahələr seçilir (məsələn neft kimyası), həmin sahəyə dövlət səviyyəsində müvafiq preferensiya (vergi dərəcəsinin aşağı salınması, subsidiya, gömrük rüsumlarından azad olma, birbaşa dövlət investisiyaları və s.) yaradılır və beləliklə bu sahədə fəaliyyət göstərən biznes ixracın aparıcı “oyunçusuna” çevrilir. Bu cür yanaşma nisbətən asan və sadə olmasına baxmayaraq, gözlənilən nəticəni verməyə bilər. Belə ki, yaradılmış preferensiya həmin sahənin rəqabətlik gücünün artırılmasına yox, dövlət qayğısının limitsiz davamına gətirib çıxara bilər.

Horizontal diversifikasiya isə əksinə ayrı-ayrı sahə və ya sahələrə üstünlük verib onları hədəf kimi seçməkdən yox, bütövlükdə biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasından, məsələn mənfəət əmsalının artımından, mülkiyyət hüququnun toxunulmazlığı istiqamətində sistemli və işlək addımlardan, habelə insan kapitalına qoyulan sərmayədən keçir ki, bu da son anda yerli istehsalı və eləcə də xidmət sektorunu inkişafa sövq edir.

Göründüyü kimi, bu yanaşma birincidən fərqli olaraq tez nəticə verməyəcək, bütövlükdə biznes üçün münbit şəraitin qurulması müəyyən vaxt aparacaq və hətta risk var ki, islahatlar yarımçıq qalacaq və arzu edilən nəticəni verməyəcək. Amma düzgün və ardıcıl qoyulan hədəflər bu növ diversifikasiyanı reallaşdırma və əsası bununla da ölkəni davamlı inkişafa çıxara bilər.

8. İQTİSADI DİVERSİFİKASIYANI ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Klassik nəzəriyyə qeyd edir ki, iqtisadi diversifikasiyanı uğurla həyata keçirmək üçün bir neçə şərtləndirici amil mövcud olmalıdır. Belə ki, bunun üçün ölkədə ilk növbədə müvafiq institutların olması vacibdir. Bu institutlar qanunun aliliyini, xüsusilə mülkiyyət hüququnun toxunulmazlığını, rəqabət mühitinin qorunmasını təmin etməlidir. Əlbəttə sadaladağımız amillər adətən inkişaf etməkdə olan resursla zəngin ölkələrdə bir o qədər də təşəkkül tapmır. Bu daha çox inkişaf etmiş OECD ölkələrinə xas olur ki, orada da diversifikasiya adətən aktual deyil. Məsələn təcrübələrinə istinad etdiyimiz Malayziya və ya İndoneziyada diversifikasiya siyasəti həyata keçiriləndə bu tip institutlar çox zəif inkişaf etmişdi. Amma məhz elə həmin ölkələrin təcrübələri göstərdi ki, diversifikasiyanın uğurunda paralel olaraq institusional islahatlar çox böyük önəm daşıdı. Bu bir aksiomadır ki, institutların zəif inkişaf etdiyi mühitdə investisiya qərarları üçün vacib olan qorunma (investment security), arxayınçılıq, sığortalanmaq və proqnozlaşdırılan (predictable) mühitinin olması çox vacibdir.

Tədqiqatlar sübut edir ki, institutların keyfiyyətinin yüksək olması üçün bütövlükdə ölkənin demokratiya reytinglərində öndə olması vacib deyil. Əlbəttə bu arzuolunandır, amma institutların keyfiyyətinin əsas göstəricisi kimi daha çox tarazlı nəzarət (check and balances) sisteminin bərqərar olmasıdır. (Collier (2007), Arezki, p 66)

Təəssüf ki, hazırda Azərbaycanda diversifikasiya yönümündə ən böyük maneələr məhz bu istiqamətdədir. Bazara və maliyyə vəsaitlərinə çıxışda məhdudiyətlər, rəqabət mühitinin tam bərqərar olmaması, və nəhayət mülkiyyət hüququnun qorunması yönümündə çox ciddi problemlər ilk öncə institusional islahatların aparılmasını zəruri edir. Strateji Yol Xəritəsinin də ən zəif yeri elə institusional islahatların müəyyən mənada yarımçıq təsir bağışlamasıdır.

Diversifikasiyanın digər şərtləndirici amili infrastrukturun arzu olunan səviyyədə olmasıdır. Emal və digər sənaye istiqamətlərinə investisiyanın təşviqi üçün bu amil çox böyük önəm daşıyır. Adətən təbii resurslara pərçimlənən iqtisadiyyatlarda investisiyalar lokal xarakter daşıyır və yalnız xammal istehsalına yönəlir, bütövlükdə ölkə İnfrastrukturunu (yol, elektrik, su, rabitə təchizatı və s) bərpad vəziyyətdə olur. Xüsusən neft ölkələri üçün bu çox xarakterikdir. Belə ki, neft istehsalı arealı çox geniş olmur və hətta ofşorda ola bilər. Belə olan halda ölkənin digər ərazilərinin infrastrukturunu (adətən paytaxt şəhəri çıxmaq şərti ilə) böyük biznes investisiyalarını qəbul etməyə hazır olmur.

Azərbaycanda artım dövründə başlanan infrastrukturun yenidən qurulması işləri bu sahədə vəziyyəti yaxşılaşdırmağa doğru xeyli dəyişə bilər.

Təbii ki, digər qonşu ölkələrlə müqayisədə infrastrukturaya qoyulan külli miqdarda sərmayələr ölkənin yalnız sosial-iqtisadi inkişafı üçün yox, həm də yeni investisiyaların cəlb edilməsi üçün yaxşı avantaj sayıla bilər. Müqayisə üçün qeyd edək ki, hətta uğurlu

diversifikasiya təcrübələrini nümayiş etdirən Malayziya, xüsusilə İndoneziyada infrastruktur yenidənqurması bu qədər inkişaf etməmişdi.

Beləliklə, uğurlu diversifikasiya üçün önəmli olan digər şərtləndirici amil olan infrastrukturun inkişafı Azərbaycanca yaxşı səviyyədədir.

Digər bir şərt kimi, adətən makroiqtisadi şərait diversifikasiyanın uğurlu alınması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün isə ilk növbədə makroiqtisadi tarazlığın, maliyyə sabitliyinin olması önəmlidir.

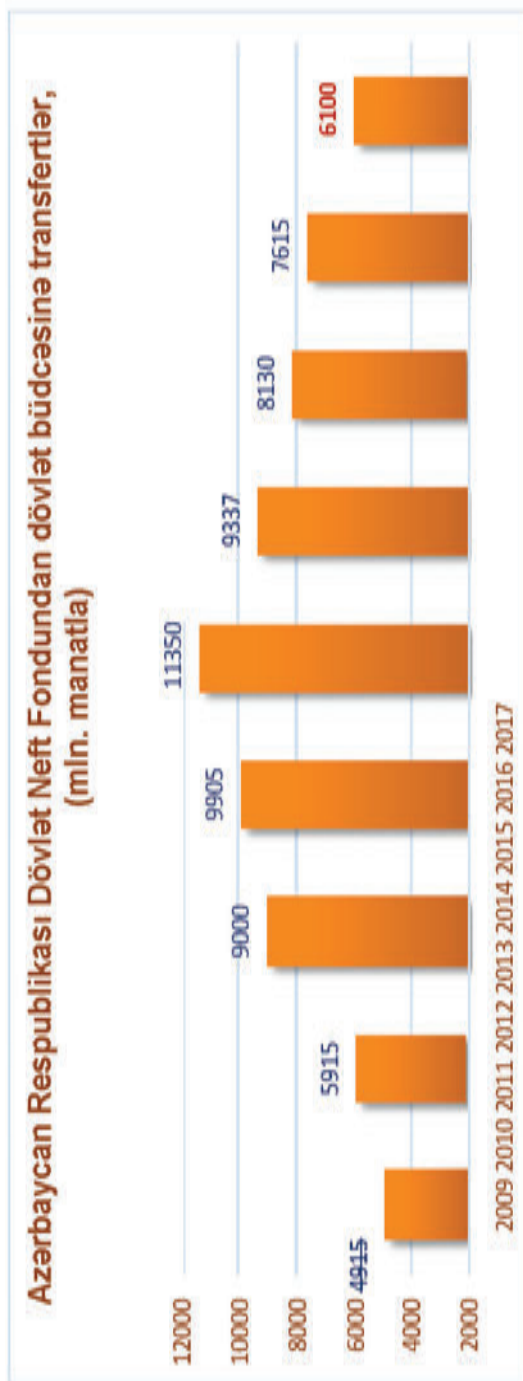
Hazırda Azərbaycanda hökm sürən proseslər həm makroiqtisadi tarazlığın pozulmasından, həm də maliyyə stabilliyinin olmamasından xəbər verir. Belə olan şəraitdə isə iqtisadi diversifikasiyanı həyata keçirmək çox çətin olur.

İqtisadi diversifikasiyanı həyata keçirmək özü-özlüyündə hökumətdən kifayət qədər vəsait tələb edir. Bu vəsait əsasən islahatların aparılması, struktur dəyişikliklərin həyata keçirilməsi, insan kapitalına yatırımlar, ehtiyac duyulan preferensiyaların reallaşdırılması və s. üçün nəzərdə tutulur. Başqa sözlə iqtisadi diversifikasiyanın özü ilk mərhələdə hökumət üçün böyük bir xərc maddəsidir ki, bunu ardıcıl və davamlı həyata keçirilməsinə hökumət maliyyə baxımından hazır olmalı və makroiqtisadi siyasətini bu kontekstdə qurmalıdır.

Diversifikasiya siyasəti üçün müvafiq fiskal və monetar siyasətin aparılması əldə edilə biləcək uğurun tərkib hissəsidir. Bu sırada vergi siyasəti və büdcə gəlirlərinin qeyri neft emal və digər sənaye sahələri üçün əlverişli olması ilə uzlaşmalıdır. Fiskal problemlərin yaşandığı hazırkı mərhələdə istənilən vasitə ilə büdcəyə vəsaitin cəlb edilməsinə yönəlmiş əhval-ruhiyyə iqtisadi diversifikasiya yolunda həmlələri heçə endirə bilər.

Fiscal və tədiyyə balansının indiyə qədər görünməyən defisit səviyyəsində olması hökuməti sərt addımlar atmağa vadar edir. Büdcə defisitinin həlli yollarını vergi yükünün artırılmasında görünən hökumət onsuz da ağır olan sahibkarlıq mühitini bir qədər də ağırlaşdırır. Artım dövründə büdcəni əsasən Neft Fondunun transferləri hesabına formalaşdıran hökumət indi transferin büdcə gəlirlərində transferlərin payını kəskin azaltmağa üstünlük verir.

Qrafik

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi

Resursla zəngin ölkələrdə gəlirlərin idarəedilməsi nəzəriyyəsi əslində bu yanaşmanın tam əksini təklif edir. Belə ki, büdcənin siklik dinamikasının (gəlirlər artanda xərclər artır və əksinə, azalanda xərclər də azalır) qarşısını almaq və gəlirlərin davamlı olaraq stabil idarəetməsinə nail olmaq üçün artım dövründə gəlirlərin bir hissəsinin əlahiddə yığımına, gəlirlər azalanda isə xərclərin artımını hədəf götürməklə arzu edilən stabilliyə nail olmaq mümkündür. Bu baxımdan, hazırda hökumət əksinə Neft Fondunun transferlərini artırmalı, əvəzində vergi yükünü azaltmağa çalışmalıdır. Yalnız bu halda iqtisadiyyatda real canlanma əldə etmək mümkündür. Neft Fondunun vəsaitinin bu mərhələdə yığımına üstünlük verilməsi başqa səbəbdən də məntiqli görünür. Böyük gəlirlərin ölkə maliyyə avuarlarına daxil olması dövründə əgər sterilizasiya yolu ilə yığım holland sindromu ilə mübarizədə məntiqli görünürdüsə, hazırkı mərhələdə bu təhlükə artıq yoxdur və deməli Fondun yığımalarının daxili iqtisadiyyata yönəlməsi mənfi makroiqtisadi fəsadlar yarada bilməz.

Beləliklə, vergi yükünün azalmasına nail olmaqla sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün əlavə imkan yarana, idtisadi diversifikasiyanın nəticəli olması üçün isə real şərait yarana bilər.

Bu yönümdə ölkədə son illər müşahidə edilən gömrük daxilolmaların kəskin artımı istiqamətində ajiotaj narahatlıq doğuran məsələlərdəndir.

2017-ci ilin büdcəsində ümumilikdə gömrük orqanları büdcənin gəlirlərinin təmin edilməsində 13,7 % paya malikdir. Buraya gömrük rüsumları, Azərbaycan Respublikasının ərazisinə malların idxalına görə aksiz və əlavə dəyər vergiləri daxildir. Qeyd edək ki, bu daxilolmalar Neft Fondundan büdcəyə transferlər və əlavə dəyər vergisindən sonra 3-cü ən böyük gəlir mənbəyidir. Gömrük daxilolmalarının son 2 ildə büdcənin formalaşmasında payının kəskin artımı bu sahədə şəffaflığın yaradılması ilə izah edilir. Özü-özlüyündə bu pozitiv hal sayılsa da, ölkədə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və iqtisadi liberallaşma kontekstində gömrük orqanlarının iqtisadiyyatda bu cür önəmli rolu progressiv sayıla bilməz. Müqayisə üçün qonşu Gürcüstanı göstərmək olar ki, orada institusional islahatlar çərçivəsində gömrük və vergi strukturları birləşdirilib ümumi gəlirlər xidməti adı altında Maliyyə Nazirliyində fəaliyyət göstərir.

Monetar siyasət də eyni qaydada diversifikasiyanın hədəfləri ilə həmahəng olmalıdır. Təcrübə göstərir ki, iqtisadi diversifikasiyanı həyata keçirən ölkələr pul-kredit siyasətlərini ümumən liberallaşmaya meyli quranda daha böyük effekt əldə edirlər. Məhdudlaşdırıcı addımlar, məsələn, uçot dərəcəsinin artırılması, milli valyutanın məzənnəsinin proqnozlaşdırılan (predictable) olmaması, kredit resurslarına əlçatanlığın mürəkkəbliyi, bahalı kreditlər bu yönümdə maneələr sayılır.

Təəssüf ki, hazırda ölkədə hökm sürən maliyyə və məzənnə problemi hökuməti arzuolunmaz məhdudlaşdırıcı vasitələrə əl atmağa sövq edir ki, bu da nəticədə monetar mühitin diversifikasiyanı uğurla həyata keçirilməsi üçün əlverişsiz olmasından xəbər verir.

Ölkədə 2-ci devalvasiya dalğasından (21 dekabr, 2015) sonra yaranan maliyyə qeyri-sabitliyi, manata etimadın azalması, inflyasiya gözləntilərin kəskin artımı Mərkəzi Bankı sərt məhdudlaşdırıcı addımlar atmağa vadar etdi. “İqtisadiyyatın pulla təminat səviyyəsi 2012-2014-cü illərdə 26-30% civarında dəyişdiyi halda 2015-2016-cı illərdə 16-17%-ə qədər azalıb. Ölkədə həm dollar qıtlığı, həm də paralel olaraq manat qıtlığı yaranıb. Manat qıtlığının yaranması kreditləşməyə də təsir göstərmişdir. Pul təminatının aşağı olması büdcə xərclərinin ilboyu icrasında da çətinlik yaradıb”.⁷

Dövrüyyədə pul kütləsinin kəskin azaldılması heç şübhəsiz spekulativ əməliyyatların və bütövlükdə inflyasiyanın qarşısını alınmağa yönəlib. Dolayısı ilə isə bu həm də real sektorda devalvasiyadan sonra investisiya üçün etibarlı mühitin hələ də yaranmamasından xəbər verir. Mərkəzi Bank sərt pul-kredit siyasətini aparmaqla qısa müddətli perspektivdə maliyyə bazarlarını nəzarətdə saxlamağa nail ola bilər. Amma bununla yanaşı məhdudlaşdırıcı siyasət orta və uzun müddətli perspektivdə iqtisadiyyat üçün, xüsusən real sektorun yeni investisiya imkanları hesabına canlanması yolunda maneəyə çevrilir.

Hökumət yaranmış vəziyyətdən çıxış yolunu tədricən maliyyə liberallaşmasına getməklə, dövrüyyəyə buraxılan izafi pul kütləsinə real sektora “bağlamaq” siyasətinə üstünlük verməli, bunun üçün müvafiq fəaliyyət planı işləməlidir.

İqtisadi diversifikasiyanın reallaşması üçün olduqca böyük önəm daşıyan digər bir amil insan kapitalıdır. Malayziya, İndoneziya və bir neçə digər nisbətən uğurlu nümunələr bunu xüsusi olaraq təsdiqlədi. Resursla zəngin ölkələrin bir özəlliyi də ondadır ki, bu ölkələrdə iqtisadi artım, konkret olaraq ÜDM artımı daha çox əlavə dəyər hesabına yox, renta hesabına əmələ gəlir. Adambaşına düşən əlavə dəyər bu səbəbdən adı çəkilən ölkələrdə çox aşağı olur.

Azərbaycan bu sıradan istisna deyil. Əksinə yüksək rentaya malik neft ölkəsi olaraq daha çox izafi işçi qüvvəsinə malik ölkədə sektoral disproporsiya xüsusilə qabarıq təsir bağışlayır.

⁷Samir Əliyev. “Manatın devalvasiyasının biznesə mənfi təsirinin azaldılmasında dövlət siyasəti?”. Bakı. 2017

Cədvəl (2016-cı il)

	ÜDM-də payı	işçilərin muzzdlu
işçilərin sayında %		
Neft-qaz sektoru	34,3 %	2,3%
Qeyri-neft sektoru	65,7 %	97,7 %

Bu yönümdə daha önəmli məsələ işçi qüvvəsinin sektoral kəmiyyət disproporsiyası yox, mövcud keyfiyyət problemidir. İnsan kapitalını xarakterizə edən əsas amillər – təhsil, elm, tədqiqat və inkişaf və s. bu kimi göstəricilər inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə olduqca aşağı səviyyədədir.

Müəyyən mənada insan kapitalı sahəsində ölkədə mövcud olan bu arzuolunmaz mənzərəni yumşaldan amil, böyük miqdarda ucuz və xüsusi təhsilsiz işçi qüvvəsinin qonşu Rusiyada və digər MDB ölkələrində fəaliyyət göstərməsidir. Bu fakt həm sosial gərginliyi, həm də işsizliyi yumşaltmağa şərait yaradır. Amma başqa tərəfdən ölkə iqtisadiyyatının əlavə dəyər yaratmaq imkanlarını təsirli sürətdə azaldır. İqtisadi diversifikasiya yolunda bu amilin nəzər alınması vacibdir. Digər ölkələrə ixrac edilən işçi qüvvəsinin bir hissəsinin ölkə hüdudları çərçivəsində iqtisadi fəaliyyətə cəlb edilməsi son anda ixrac diversifikasiyası üçün potensial imkan kimi qiymətləndirilməlidir. Əlbəttə bunun üçün həm insan kapitalının keyfiyyət göstəriciləri artırılmalı, həm də biznes mühiti təsirli dərəcədə yaxşılaşdırılmalıdır.

9. SİYASİ VƏ İQTİSADI QƏRARLAR VƏ ADDIMLAR

İqtisadi diversifikasiyanın uğurla nəticələnməsi üçün ilk növbədə düzgün konseptual baxışın formalaşması vacibdir. Diversifikasiya konsepsiyası ümumi tələblərin, habelə uğurlu təcrübələrin öyrənilməsi ilə yanaşı ölkənin siyasi, iqtisadi özəlliyini, cəmiyyətin davranış qaydalarını, qərar qəbul etmə mexanizmləri və hökm sürən durumu əsas götürməlidir. Yalnız bu halda aparılmış siyasət reallığa söykənib uğur gətirə bilər.

Amma yalnız düzgün diversifikasiya konsepsiyasının formalaşması kifayət deyil. Əsas problem onu həyata keçirməkdir. Təcrübə göstərir ki, məhz bu sahədə əksər ölkələr çeşidli maneələrlə qarşılaşdığından böyük uğura imza ata bilmirlər.

Azərbaycanda hazırda diversifikasiya yönümündə əsas problem konseptual baxışın formalaşması deyil, məhz siyasətin reallaşmasıdır. Hazırda iqtisadi diversifikasiyanı şərtləndirən amillər kifayət qədər aydındır və onları nəzərə alıb qısa – orta və uzunmüddətli fəaliyyət planı hazırlamaq böyük çətinlik törətmir. Hökumətin qərar qəbul etmə mexanizmi və bu qərarların ardıcıl, həm də sistemli şəkildə icrası əsas hədəfdir.

Şərti olaraq hökumətin bu sahədə qərarlarını iki hissəyə bölmək olar: siyasi və iqtisadi qərarlar. Nə qədər paradoksal olsa da diversifikasiyanın uğuru üçün siyasi qərarların çəkisi digəri ilə müqayisədə daha ağırdır. Siyasi qərar dedikdə ilk növbədə mövcud insitutların öz fəaliyyətlərini effektiv yerinə yetirməsi naminə yaxşı idarəçilik prinsiplərinin əsas meyar kimi rəhbər tutması nəzərdə tutulur. BVF -in 2007-ci ildə yenidən işlədiyi Fiskal Şəffaflıq Üçün Yaxşı Təcrübə Kodu (Code of Good Practices on Fiscal Transparency) sənədi burada tam yerinə düşür. Bu Kodun 1-ci prinsipi “Rol və Öhdəliklərin aydınlığı”dır (Clarity of Roles and Responsibilities) və aşağıdakıları özündə ehtiva edir; i) dövlət sektoru ilə kommertiya fəaliyyəti bir-birindən aydın şəkildə fərqlənməlidir; ii) qanunverici və insitusal idarəetmə bir-birindən aydın şəkildə fərqlənməlidir; iii) dövlət sektorunda siyasət və idarəçilik bir-birindən aydın şəkildə fərqlənməlidir.⁸

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanda iqtisadi diversifikasiya yönümündə ən böyük maneə məhz idarəçiliklə bağlı mövcud vəziyyətdir ki, o da BVF-nun adı çəkilən Kodunun tələblərinə tam uyğun gəlmir. Bu səbəbdən də biznes mühiti ciddi çatışmazlıqlarla üzləşir və son anda etimad və etibarlılıq məsələsi potensial investor üçün şübhə altına alınır.

Bu sırada ən böyük problem isə mülkiyyət hüququnun toxunulmazlığı problemidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, diversifikasiyanın uğuru yeni istehsal sahələrinin yaradılmasından keçir, bu sahələrin isə yaradılması üçün investor onun mülkiyyətinin toxunulmazlığına zəmanət verə biləcək biznes mühiti istəyir.

Strateji Yol Xəritəsi və biznesin təşviqi və liberallaşma istiqamətində imzalanmış çoxsaylı fərman və sərəncamlar, habelə mövcud qanunlara dəyişikliklər bəlkə də iqtisadi diversifikasiya ilə bağlı xüsusi bir fərman və ya sərəncamın imzalanmasına ehtiyacı azaldır. Əslində iqtisadi libereallaşma və biznesin inkişafında mövcud olan maneələrin aradan qaldırılması tədbirləri son məqamda iqtisadi diversifikasiyaya xidmət edən addımlardır.

Amma ölkədə islahatları aparmaq üçün, hədəflərin siyasət səviyyəsinə qaldırılması ənənəsi güclü olduğundan və bunun əksər halda fayda verdiyindən, diversifikasiya ilə bağlı da xüsusi bir qərarın verilməsinə ehtiyac var. Əks halda diversifikasiya işinin digər hədəflər arasında “itib-batmaq” təhlükəsi var.

Bu qərar (fərman) əsaslı sürətdə hazırlanmalıdır. Burada əsas məsələ iqtisadi diversifikasiyanın yaxın və orta perspektiv üçün müəyyənləşdirilmiş hədəfləri və onlara çatmaq üçün, müvafiq siyasi, iqtisadi və sosial tədbirlərin görülməsi planı olmalıdır. Təbii ki, diversifikasiya ilə bağlı xüsusi qərar imzalanmış digər fərman və sərəncamlarla uzlaşmalıdır və bu səbəbdən artıq qəbul olunmuş strategiyaya uyğun olmalıdır.

⁸İMF (2007) <http://www.imf.org/external/np/pp/2007/eng/051507m.pdf>

Hazırlanacaq fərman və ya sərəncamın tərkib hissəsi kimi mövcud idarəçilik sistemində həyata keçiriləcək köklü islahatlar öz əksini tapmalıdır. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, islahatların aparılması uzunmüddətli perspektivdə şaxələndirilmiş və ən əsası rəqabətə davamlı iqtisadi sistemin bərqərar olması üçün vacib şərtidir. Əks halda hədəflərə çatmanı yalnız konkret dövr üçün qeyri-neft sahələrinin ümumi iqtisadiyyatda və hətta ixracda payının artımını əsas götürüb, onu nəticə əldə etmək kimi zənn edə bilərik. Bu isə illyuzor xarakter daşıya, davamlılığın təmin olunmamasına gətirib çıxara bilər.

Beləliklə Azərbaycanda iqtisadi diversifikasiyanın həyata keçirilməsi və real nəticənin əldə etməyi üçün hökumətin siyasi iradəsi, səriştəliliyi və ən əsası sistemli və davamlı islahatları aparması zəruridir.

10. NƏTİCƏ VƏ TAPINTILAR

Azərbaycan hazırda iqtisadi islahatların aparılması yönündə özünün dönüş dövrünü yaşayır. Hökumət qeyri-neft sektorlarının inkişafı ilə bağlı mühüm qərarlar verir, bu sahələrin inkişafı ilə bağlı müvafiq addımlar atır və bütövlükdə iqtisadiyyatın liberallaşması, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində ardıcıl işlər görür.

İslahatların səmərəliliyi və real nəticə əldə edilməsi bilavasitə iqtisadi diversifikasiyanın həyata keçirməsini zəruri edir.

İqtisadi diversifikasiyanın həyata keçirilməsi üçün şəraiti və bu yönümdə olan maneələri analiz etmək üçün ölkənin keçdiyi inkişafı şərti olaraq 2 mərhələyə ayırmaq olar. Artım və yüksək artım dövrü ilə yadda qalan 2004-2014-cü illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı özünün intibah dövrünü yaşadı. 2015-ci ildən başlanğıcını götürən tənəzzül dövrü hazırda davam edir və iqtisadiyyatı ciddi imtahana çəkir.

Artım dövründə iqtisadi diversifikasiyanı həyata keçirmək niyyəti olsa, hökumət bu istiqamətdə pozitiv nəticə əldə edə bilmədi.

Hazırda tənəzzül dövrünü yaşayan Azərbaycan üçün iqtisadi diversifikasiyanı həyata keçirmək artıq həyati zərurətə çevrilib. Hökumətin bu sahədə son illər atdığı ardıcıl addımlar da məhz bunu nümayiş etdirir.

Amma bununla yanaşı hazırda aparılan makroiqtisadi siyasət, xüsusilə sərt pul-kredit siyasəti iqtisadi diversifikasiyanı uğurla həyata keçirmək üçün maneə rolunu oynayır. Hökumət əsasən maliyyə stabilliyini qoruyub saxlamaq üçün sərt məhdudlaşdırıcı amillərə üstünlük verir. Amma iqtisadi diversifikasiyanın uğuru sərt pul-kredit siyasətindən yox, yumşaq və liberal monetar siyasətdən keçir.

İqtisadi diversifikasiyanın uğurla həyata keçirilməsi üçün yalnız iqtisadi amillər kifayət etmir. Təcrübə göstərir ki, bunun üçün bir sıra şərtləndirici amillər mövcuddur ki, onların içində siyasi amillər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz siyasi iradənin nümayiş etdirilməsi son anda diversifikasiyanın ardıcıl aparılmasını dönməz edir. Bu

sırada qanunun aliliyinin təmin edilməsi, institusional islahatların aparılması, insan kapitalına yatırımlar əsas rol oynayır.

Hazırda mövcud olan bütün iqtisadi çətinliklərə baxmayaraq, diversifikasiyanın həyata keçirilməsi üçün ölkədə münbit şərait var. Bunların içində kifayət qədər yenilənmiş infrastrukturun yaradılmasını, manatın kəskin devalvasiyasını, orta aylıq əmək haqqının dollar ifadəsində kəskin enməsi və ucuz işçi qüvvəsinin yenidən meydana gəlməsini, habelə regionda Rusiya kimi potensial ixrac bazarının olmasını göstərmək olar.

Lakin bütün bunlar yalnız potensial imkanlardır. Diversifikasiyanı həyata keçirmək üçün ölkədə mülkiyyət hüququnun təmin edilməsi, rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərən münbit biznes mühitinin bərpası əsas funksional amil olaraq qalmaqdadır. İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin prioritet istiqamət kimi seçilməsi və diversifikasiyanın onların hesabına aparılması son nəticədə gözlənilən nəticəni vermir. Bunu 2000-ci illərin təcrübəsi də bir daha sübut etdi. Diversifikasiyanın uğurlu nəticələnməsi üçün ilk növbədə ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyət, habelə biznes mühiti investor üçün etibarlı və proqnozlaşdırılan olmalıdır.

Strateji Yol Xəritəsinin diversifikasiya istiqamətində müəyyən mənada kompas rolunu oynadığını qeyd etməklə yanaşı xüsusi olaraq vurğulanmalıdır ki, iqtisadi diversifikasiyanın sistemli şəkildə və nəticəli olması üçün hökumətin bununla bağlı xüsusi qərarının olması vacibdir.

11. TÖVSIYYƏLƏR

1. Hökumət hazırda apardığı sərt pul kredit siyasətinə ciddi dəyişiklik etməli, tədricən onun nisbətən yumşaq və liberal monetar siyasəti ilə əvəzləməlidir. Bunun üçün makroiqtisadi hədəflər dəyişilməli, Neft Fondunun transferlərinin büdcədə nisbi və mütləq payı artırılmalıdır.
2. Hökumət iqtisadi diversifikasiya ilə bağlı hərtərəfli işlənmiş və hazırda fəaliyyətdə olan strateji yol xəritəsinin hədəfləri ilə uzlaşan proqram sənədi hazırlayıb prezidentin müvafiq qərarı ilə təsdiqləməlidir.
3. İqtisadi diversifikasiyanın uğurla həyata keçirilməsi üçün institusional sahədə mövcud olan maneələr aydın şəkildə göstərməli və onların aradan qaldırılması yönündə atılacaq addımlar qərarında öz əksini tapmalıdır.
4. İqtisadi diversifikasiyanın uğurla həyata keçirilməsi üçün, habelə daha öncə buraxılmış səhvləri təkrarlamamaq üçün kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı yönündə mövcud olan bütün maneələr müzakirə olunmalı və onların aradan qaldırılması təmin olunmalıdır.
5. Həyata keçirilən islahatlar çərçivəsində biznes sahəsində artıq mövcud olan yaxşı nümunələr sahibkarların iştirakı ilə müəyyənləşdirilməli və ictimaiyyətə açıqlanmalıdır.

6. Beynəlxalq Maliyyə İnstitutları, BVF, Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Asiya İnkişaf Bankı və digər qurumların hökumətlə iqtisadi əməkdaşlıq, islahatlara dəstək proqramı təsdiq edilməzdən öncə ölkə ictimaiyyəti və mütəxəssisləri ilə müzakirə olunmalı və müvafiq tövsiyyələr alındıqdan sonra qərar qəbul edilməlidir. Beynəlxalq insitutlar bunu bir şərt kimi ölkə hökuməti qarşısında qoymalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Acemoglu, D., S. Johnson, and J.A. Robinson, 2003, "An African Success Story: Botswana," In *Search of Prosperity: Analytical Narratives on Economic Growth*, ed. by Dani Rodrik (Princeton: Princeton University Press).
2. Akram Esanov. *Diversification in resource-dependent countries: its dynamics and policy issues*.
3. Anar Ahmadov. *Blocking the pathway out of the resource curse: What hinders diversification in resource-rich developing countries?* 2014
4. Arezki, R., R. Cherif, and J. Piotrowski, 2009, "Tourism Specialization and Economic Development: Evidence from the UNESCO World Heritage List," IMF Working Paper No.09/176 (Washington: International Monetary Fund).
5. "Azərbaycan iqtisadiyyatının və ixracın diversifikasiyasının qiymətləndirilməsi" Kənan Aslanlı, Rövşən Ağayev, Zöhrab İsmayıl, Azər Mehtiyev. 2013
6. *Beyond the curse: Policies to harness the power of natural resources*. IMF.2011
7. Collier, P., 2007, *The Bottom Billion: Why the Poorest Countries Are Failing and What Can Be Done About it* (Oxford: Oxford University Press).
8. *Diversified development: Making the most of natural resources of in Eurasia*. 2014
9. Heiko Hesse. *Export diversification and economic growth*. Working paper. 2008
10. Gelb, A., 1988, *Oil Windfalls: Blessing or Curse* (Oxford: Oxford University Press). 2011
11. Mehlum, H., K.O. Moene, and R. Torvik, 2006, "Institutions and the Resource Curse," *Economic Journal*, Vol. 116, No. 508, pp. 1–20.,
12. "Natural Resource Exports and African Development," in *The Oxford Companion to Economics in Africa*, ed. by E. Aryeetey, S. Devarajan, R. Kanbur, and L. Kasekende (Oxford: Oxford University Press)
13. *Natural Resource Charter*
14. Samir Əliyev. "Manatın devalvasiyasının biznesə mənfə təsirinin azaldılmasında dövlət siyasəti". Bakı. 2017
15. Zohrab İsmayıl. *Oil dependence and challenges of the economic diversification*. 2015

AZƏRBAYCANDA DÖVLƏTİN İNNOVASIYA SİYASƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Kənan Aslanlı

ABSTRAKT

Hökumətin innovasiya siyasəti ideyaların və ixtiraların istehlakçılar üçün dəyər yaradan məhsul və ya xidmətə çevrilməsi prosesinə dəstəkdən ibarətdir. Burada ən mühüm komponentlər (i) innovativ ideyalara dəstək (maliyyə və texniki) və müvafiq təhsil sisteminin qurulması; (ii) innovasiyalar qarşısında duran əngəlləri rəqabət mühiti və hüquqi reformlarla azaltmaq; (iii) hökumətin birbaşa maliyyələşdirdiyi və ya apardığı araşdırma və inkişaf fəaliyyətidir (R&D). Bu araşdırmanın mövzusu “Azərbaycanda innovasiya siyasətinin effektivliyinin artırılması yolları”dır. Araşdırma əsasən bu suallar ətrafında aparılır: (i) innovativ fəaliyyət necə təşviq edilməlidir və hökumətin innovasiya siyasətinin məqsədləri və alətləri nələr olmalıdır? (ii) Azərbaycan kimi təbii resursdan asılı ölkədə effektiv innovasiya siyasəti üçün risklər və imkanlar nələrdir? (iii) Güclü innovasiya siyasəti modelinin elm-təhsil və maliyyələşmə kimi komponentləri üzrə hansı işlər görülməlidir? Metod olaraq masa araşdırması, statistik müqayisəli təhlil və ekspert intervyusu metodlarından istifadə edilib.

1. ƏSAS ANLAYIŞLAR: İNNOVASIYA, MİLLİ İNNOVASIYA SİSTEMİ VƏ İNNOVASIYA SİYASƏTİ

İnnovasiya cəmiyyətə, dövlətə və özəl sektorun dominant olduğu bazara yeni əlavə dəyər yolu ilə fayda qazandıracaq yeni və ya tamamilə təkmilləşdirilmiş məhsulun, prosesin, marketinq həllinin və təşkilati menecment yeniliyi və onların yaranmasıdır. Aşağıda verilən Sxem 1-də hər 4 kateqoriya üzrə innovasiya nümunələri təqdim edilmişdir.

Sxem 1. İnnovasiya konseptinin 4 istiqaməti və nümunələr

	Yeni məhsul (məsələn, smartfon)		Marketinq yeniliyi (məsələn, yeni qablaşdırma)
	Yeni proses (məhsulların bar kodla satışı)		Təşkilati idarəetmə yeniliyi (məsələn, işçilərin təlimi)

Mənbə: “Innovation Union: a pocket guide on a Europe 2020 initiative”. European Union, 2013 (p.4)

*İnnovasiya ilə iqtisadi artım və maddi rifah zənginliyinin birbaşa əlaqəli olduğunu söyləyə bilərik*¹. Bir ölkənin innovasiya ortaya qoymaq qabiliyyətini təyin edən çox sayda faktorlar var. İnnovasiya üçün yalnız fərdi qabiliyyətlər, təşəbbüskarlıq və dövlət dəstəkləri kifayət deyil. İnnovasiya bir “ekosistem” tələb edən məsələdir. İnnovasiya sahəsində lider ölkələr arasında iştirak edən ABŞ-ı araşdırdığımız zaman *dövlət siyasətlərinin, biznes mühitinin, akademik sektorun, təşəbbüskarlıq keyfiyyətinin, maliyyə fondlarının miqyasının, fərqliliyə tolerantlıq səviyyəsinin, milli bazar dərinliyinin və digər bütün komponentlərin innovasiya üçün ən uyğun mühiti meydana gətirdiyini* görürük. Google, Apple, Boeing kimi firmaların başqa bir ölkədə deyil, məhz Amerikada səhnəyə çıxmasının səbəbi bu faktorlardır.

İnnovasiyalarda zaman çox əhəmiyyətlidir və zamanından əvvəl girilən işlər ticariləşmədən sərmayəçiləri zərərə uğrada bilər. Zamanından sonra girilən işlərdə də bazara daxil olmaq baryeri yüksəkdir və investisiya xərci yüksəlik. *Trendlərin oturuşduğu bir bazarda yeni bir oyunçunun innovativ sektorlarda rəqabətçi bir mövqə əldə etməsi çətin*dir. Əsas olanı əlavə dəyər istehsal etmək olduğunu unutmadan Azərbaycan özünün orta və uzun müddətli innovasiya strategiyalarını təyin etmək məcburiyyətindədir. Ancaq bu günün çətin rəqabət dünyasında yeniliklər olmadan iqtisadiyyatların ayaqda durmasının çətin olacağını bilməliyik. Digər tərəfdən ölkələrin tədqiqat və işləmə (“*research and development - R&D*”), yaxud innovasiya xərclərinin ÜDM içindəki payının artdığını da görürük. Bunun bir tək məqsədi var: *ölkələrin innovasiyalar ilə öz rəqabət güclərini qorumaq istəmələri və bunu daha da gücləndirməyə çalışmaları*.

İnnovasiya strategiyasının komponenti olan **Milli İnnovasiya Sistemi** (MİS, *Sxem 2*) ölkənin sərhədləri daxilində yeni və iqtisadi faydalı bilginin işlənməsi, istifadəsi və yayılması prosesində qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərin və münasibətlərin məcmusudur. MİS ölkədə bilginin əldə edilməsi, yaranması, yayılması və istifadəsinin effektivliyini təmin edir. İnnovasiya siyasətinin əlaqəli olaraq tənzimləməli olduğu alt sahələr *təhsil, elmi tədqiqat, ticarət, maliyyə və sənayedir*. İnnovasiya yüksək texnologiya (*high tech*), tədqiqat və işləmə anlaşımları ilə birbaşa bağlıdır. Ancaq daha geniş yanaşsaq innovasiya istənilən yeni məhsulun, xidmətin və istehsal prosesinin təqdim edilməsini əhatə edir. Texniki şərtlərdə, komponent və materiallarda, proqram təminatında, istifadənin rahatlığında, mal və ya xidmətlərin digər funksional xüsusiyyətlərində əhəmiyyətli irəliləyiş bura daxildir.

¹Hulya Ulku. “R&D, Innovation, and Economic Growth: An Empirical Analysis”. IMF Working Paper. WP/04/185. 2004 (səh.3) (<https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2004/wp04185.pdf>)

Sxem 2. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə innovasiya sistemləri

İnnovasiyalara bir proses kimi baxdıqda bu zaman məhsuldarlığı artıran və yeni məhsulu ortaya çıxarmağa imkan verən yenilikçi proseslər ön plana çıxır (*məsələn, əl ilə görülən işin avtomatlaşması, yeni keyfiyyətə nəzarət mexanizmləri, məhsul qalıqlarının idarə olunması üçün yeni proqram təminatının tətbiqi*). Yeni məhsul istehsalına başlamaq üçün yeni maşın alınması həm məhsul, həm də proses innovasiyasına aid edilə bilər. Proses innovasiyası mövcud məhsulun daha effektiv və aşağı xərclə istehsalı və satışdır. İnnovasiyalar həmişə yeni texnologiyaları əhatə etmir. Təşkilati innovasiyalar biznes təcrübələrinə, təşkilata və xarici əlaqələrə yeni yanaşmalar kimi ortaya çıxa bilər. Təşkilati innovasiya inzibati və ya əməliyyat xərclərini azaltmaq, qeyri-ticari aktivlərin əldə edilməsi və ya təchizat xərclərinin azaldılması yolu ilə firmanın performansının daha da yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutur (*məsələn, qərar qəbul etmə sisteminin əks-mərkəzləşməsi və təchizat zəncirinin idarə edilməsinin elektronlaşması*). Marketing innovasiyası müştərilərin ehtiyaclarının əks etdirilməsi, yeni bazarlara açılması və bazarda bir firmanın məhsulunun yenidən mövqə qazanmasına yönəlmiş ola bilər. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, firmalardakı hər bir dəyişiklik və ya yenilik innovasiya sayılmır, və burada əsas amil yeniliyin həqiqətən səmərəliləşdirici olmasıdır. Yüksək texnologiyalı və orta texnologiyalı istehsal sektorlarında (*əczaçılıq və ya elektronika kimi*) - xüsusilə də elmtutumlu xidmət sektorlarında (*telekommunikasiya və ya informasiya texnologiyası kimi*) firmalar - aşağı texnologiyalı firmalara (*taxta emal və ya tekstil kimi*) görə daha çox yeni məhsul təqdim edə bilirlər. Məhsul innovasiyalarının əksinə olaraq proses innovasiyaları aşağı texnologiyalı istehsal sektorlarında daha geniş yayılmışdır və burada firmalar yeni daha məhsuldar istehsal üsulları axtarırlar.

İnnovasiya siyasəti innovasiya prosesinə (*məhsul və proses innovasiyalarının inkişafı və tətbiqi*) təsir edən dövlətin yanaşmalar və tədbirlərinin toplusudur. Bu siyasətin başlıca məqsədi iqtisadi (*iqtisadi artım, məhsuldarlıq artımı, məşğulluq və rəqabətçilik*) olmaqla bərabər, burada mədəni, sosial, ekoloji və hərbi məqsədlərdə ola bilər. Dövlət özünün innovasiya siyasəti ilə innovasiya prosesi və fəaliyyətlərinin tədqiqat infrastrukturunu, investisiya, bazara çıxış və ticariləşmə, tənzimləyici mühit və texnologiya transferi aspektlərindəki problemlərin həllinə stimül verməlidir². Dünyada dövlət innovasiya siyasətinin əsas istiqamətləri bunlardır: *milli innovasiya sisteminin formalaşması və strukturunun optimallaşması, elm-innovasiya sahəsində dövlət maliyyələsinin optimallaşması, fundamental tədqiqatların inkişafı, ölkədaxili biznes və elmin innovasiya əməkdaşlığının gücləndirilməsi, elm və innovasiya sahəsində böyük həcmli dövlət kapitalı və şəxsi kapitalın cəlb edilməsi, xarici kapitalın innovasiya sahəsinə cəlb edilməsi ilə özəl sektorun innovasiya aktivliyinin stimullaşması, elmi sektorun innovasiya təşəbbüsünün stimullaşması, beynəlxalq innovasiya şəbəkəsinə inteqrasiya, texnoloji ixtisaslaşma, daxili innovasiya*

²Cristina Chaminade, Charles Edquist. "From Theory to Practice: The Use of the Systems of Innovation Approach in Innovation Policy". CIRCLE Electronic Working Paper Series. Paper no. 2005/02 (p.142-143)

şəbəkəsinin qurulması, regionların innovativ təşəbbüsünün stimullaşması, elm və təhsilin inteqrasiyası, innovasiya sahəsinə kiçik və orta biznesin cəlbi, yüksək texnologiya sahəsində prioritetləşmə. Aparılan tədqiqat göstərir ki, innovasiya siyasətində təşviq tədbiri kimi bütövlükdə tədqiqat və işləmə xərclərinə yönəlik dəstəklər effekt verir, amma daha dayanıqlı innovasiya sistemi üçün işçi sayı 50-ən az olan və məhdud innovasiya kapasitəsi olan firmaların innovasiya fəaliyyətlərinə dəstəklər də prioritet olmalıdır³. Bu zaman innovasiya siyasəti “R&D” xərclərinin artması ilə yanaşı, hazırlıqlı insan resursları təminatı ilə nəinki iri firmalarda, həmçinin “start-up”larda davamlı innovasiya fəaliyyətini hədəfləməlidir⁴. Davamlılıq innovasiya infrastrukturunu ilə bağlı da qurulmalıdır ki, burada da ən mühüm təşkilati formalardan biri texnoparklardır. Texnoparkların (*universitet texnoparkları, regional sahə texnoparkı, sənaye texnoparkları, texnoloji inkubatorlar və ya innovasiya biznesi inkubatorları, şəbəkə texnoparkları və s.*) 3 əsas iş mexanizmi bunlardır: (1) öz innovasiya lahiyələrini realizə etmək istəyən sərbəst tədqiqat və lahiyə qruplarına yardım; (2) universitet və elmi-tədqiqat qruplarında toplanan elmi biliklərin kommersiyalaşdırılmasına kömək; (3) innovasiyanın sərbəst bazarından texnoloji qərarların alınması yolu ilə istehsalçıların texnoloji məsələlərinin həlli.

Dövlət dəstəyi tədbiri kimi innovasiya infrastrukturunu subyektlərinin vahid dövlət reyestrinin yaradılması, büdcədən elm və innovasiya xərclərinin minimum səviyyəsinin müəyyən edilməsi, innovasiya risklərinin dövlət və özəl sığortalanması mexanizmlərinin hazırlanması, regionların innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi, innovativ kiçik müəssisələrə ödənişsiz istehsal sahəsinin ayrılması, onlara hüquqi və maliyyə məsləhətinin verilməsi nəzərdən keçirilə bilər⁵. Bilindiyi kimi innovasiyalar 5 əsas faktora əsaslanır: ***sərmayələr, institutlar, insan kapitalı, mövcud infrastruktur və biznes mühiti.*** Yeni elmtutumlu şirkətlərin, “start-up”ların yaranması zamanı innovasiya prosesinin ilk mərhələlərində əsas rol oynayan riskli kapital bazarının olması önəmlidir⁶. Hətta yüksək riskləri və biznes tsiklinə təsiri hesabına innovasiyalar iqtisadiyyatı tarazlıq halından çıxara bilər (Şumpeterin “yaratıcı dağıdıcılıq” (“*creative destruction*”) nəzəriyyəsi). İnnovasiyalar qeyri-mükəmməl dizayn olundu-

³Martin Andersson, Börje Johansson, Charlie Karlsson, Hans Löf. “Innovation and Growth: From R&D Strategies of Innovating Firms to Economy-Wide Technological Change”. Oxford University Press 2012 (p.203)

⁴Patrick Llerena, Mireille Matt (Eds). “Innovation Policy in a Knowledge-Based Economy: Theory and Practice”. Springer-Verlag Berlin Heidelberg 2005 (p.47-48).

⁵Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu. “Azərbaycanda beynəlxalq təcrübə əsasında texnoloji innovasiya məqsədli Texnopark və Aqroparkların yaradılması üzrə təklif və tövsiyələrin hazırlanması”. mövzusunda elmi-tədqiqat işi üzrə yekun hesabat, 2014 (səh.21 və 91) [http://ier.az/uploads/IJETI%20\(YekunHesabat2014\)%20\(2\)%20aze.pdf](http://ier.az/uploads/IJETI%20(YekunHesabat2014)%20(2)%20aze.pdf)

⁶Toğrul Maşallı. “Bizdə qaz sayğacı, onlarda isə kompüter və hərbi tenologiyalar”. Açıq Hökumət portalı. 07.04.2017. <http://opengovernment.az/blog>

ğundan onların ilk dəfə istifadəsi müəyyən risklər və çətinliklər yaradır. Buna görə də “xarici investorlarla müqayisədə daha riskli vəziyyətdə olan yerli investorları dəstəkləmək” önəmlidir⁷.

2. RESURSLA ZƏNGİN ÖLKƏLƏRDƏ İNNOVASIYA XƏRCLƏRİ VƏ MİLLİ GƏLİRİN DİNAMİKA TSİKLİ: AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ

İqtisadi siyasətin məqsədi maddi rifah yaradılmasını sürətləndirməkdir. İqtisadi rifah artımı və iqtisadi artım isə texnoloji dəyişiklikləri və ya innovasiyaları tələb edir. Bu məqsədlə bütün iqtisadi artım nəzəriyyələri mövcud texnologiyaların adaptasiyasını və yeni texnologiyaların tətbiqini məhsuldarlığı artıran bir faktor kimi davamlı iqtisadi artımda mühüm hesab ediblər. Burada texnoloji dəyişim və innovasiya prosesinə geniş spektrdə baxılır. İnnovasiya yalnız məhdud sayda yüksək texnologiya sənayelərində baş vermir. Bu əslində bütün sektorlarda baş verən bir fenomendir. Hətta aşağı texnologiyalı (*low-tech*) və ya ənənəvi sayılan sənaye sektorlarındakı müəssisələr texnoloji cəhətdən yeni olan məhsul və proseslərdən böyük satışlar əldə edirlər. İnkişaf etmiş ölkələrin ən böyük sektoru olan xidmət sektoru da bir xeyli innovativdir. Neoklassik iqtisadi artım nəzəriyyəsinin innovasiyalar üzrə xətti modelində (*“linear model of innovation”*) sənayedə texnoloji dəyişikliklərin ön şərtlərini əhatə edir. Bu zaman fundamental tədqiqatlar və tətbiqi işləmələr (“R&D”), məhsul üzrə layihə mühəndisliyi, biliyin kommersiallaşması və marketinq mərhələsi nəzərdən keçirilir⁸.

*Azərbaycan iqtisadiyyatı azalan neft gəliri fonunda innovasiyalara daha çox ehtiyac duyur*⁹. Neft-qazla zəngin ölkələrin iqtisadi artımda resurs zəngini olmayan ölkələrdən geri qaldığı və davamlı iqtisadi böyümə üçün texnoloji yeniliklərə daha çox ehtiyac duyduğu aparılan empirik tədqiqatlarla ortaya çıxarılıb (1960-2006-cı illik dövrdə neft ölkələri ortalama illik 1.67%, qeyri-neft ölkələri isə müvafiq olaraq 1.76% iqtisadi artıma malik olub)¹⁰. Bu baxımdan, Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas məqsədi qeyri-neft sektorunun inkişafı hesabına davamlı iqtisadi artıma nail olunması və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsidir. Bu məqsədlə iqtisadiyyatda *innovasiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi üçün güclü motivasiya mexanizmlərinin yaradılması* və inkişaf etdiril-

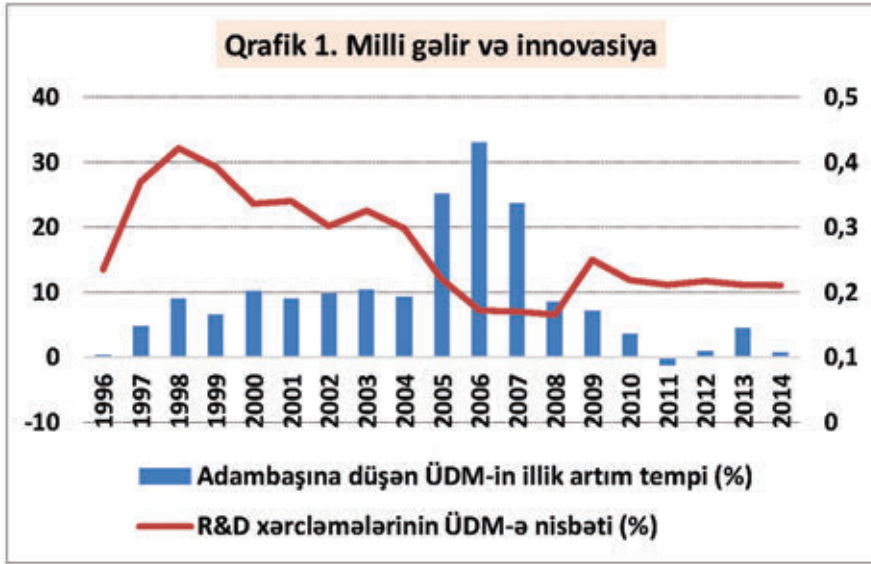
⁷Vüsal Qasımlı. “İqtisadi Modernizasiya”. Strateji Araşdırmalar Mərkəzi. Bakı 2014 (səh.83-84, 91)

⁸Lynn K. Mytelka, Keith Smith. “Innovation theory and innovation policy: bridging the gap”. UNU/INTECH, DRUID Conference, Aalborg, June 12-15 2001

⁹IMF. Republic of Azerbaijan: 2016 Article IV Consultation-Press Release; Staff Report; and Informational Annex September 14, 2016. <http://www.imf.org/external/pubs/cat/longres.aspx?sk=44269.0>

¹⁰Michael L. Ross. “The Oil Curse: How Petroleum Wealth Shapes the Development of Nation”. Princeton University Press. September 8, 2013 (səh.190)

məsi rəsmi dövlət siyasətində nəzərdə tutulur. Çünki innovasiyaların tətbiqi iqtisadi artıma pozitiv təsir göstərə bilən faktorlardan biridir. İqtisadi artım və texnoloji inkişaf (innovasiya xərcləri və patent statistikasına ilə ölçülür) arasında yüksək pozitiv korrelyasiyanın olması təsdiqlənib¹¹.

Mənbə: Dünya Bankı metadata sistemi (<http://data.worldbank.org/>)

Azərbaycanda adambaşına düşən ÜDM-in illik artım tempi ilə innovasiya (“R&D”) xərcləmələrinin ÜDM-ə nisbəti arasında statistik müqayisəli analiz mümkün olduğu 1996-2014-cü illər intervalında aydın bir korrelyasiya yoxdur (-0.21). Ancaq maraqlı məqam budur ki, adambaşına düşən milli gəlirin xüsusi artım dinamikası (Qrafik 1) göstərdiyi 2002-2007-ci illər üçün iki göstərici arasında korrelyasiya aparsaq çox yüksək neqativ korrelyasiya (-0.93) görə bilərik. **Yəni ölkədə maddi rifah artan dövrdə innovasiya xərcləri nəinki müvafiq templərlə artmayıb, tam əksinə ÜDM-də xüsusi çəkisi daha da azalıb.** 2008-2014-cü illərdə hər iki göstərici yüksək volatillik göstərdiyindən aydın korrelyasion əlaqə müşahidə edilmir. Empirik tədqiqatlar göstərir ki, əgər ənənəvi istehsal faktorları iqtisadi artımın 65%-ni təmin edirsə, texnologiyada innovativ yeniliklər iqtisadi artımın 35%-ni təmin edir. *İnnovasiya* (“R&D”)

¹¹Peter Nijkamp, Iulia Siedschlag (Ed.-s). “Innovation, Growth and Competitiveness: Dynamic Regions in the Knowledge-Based World Economy”. Springer-Verlag Berlin Heidelberg 2011 (p.18)

xərclərinin ÜDM-də payı əlavə 1% artarsa, iqtisadi artım tempi inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkədə əlavə olaraq 0.25%-dən çox artar. İnnovasiya ("R&D") xərclərinin ÜDM-də payının tədricən 1.5%-ə çatdırılması, birgə layihələr vasitəsilə effektiv universitet-sənaye əlaqələrinin qurulması, innovasiya fəaliyyətində "özal-dövlət əməkdaşlığı"nın daha da təşviq edilməsi dövlətin innovasiya siyasətində əsas məqsədlər ola bilər¹². Amma bütün bu məqsədlərə çatmaq üçün dövlət və özəl sektor təmsilçilərinin, akademik sektor nümayəndələrinin davamlı fikir mübadiləsi yolu ilə qısa, orta və uzun müddətli tədbirlər planı işlənmişdir (bu sənədin sonunda belə bir fəaliyyətlər matrisi də təqdim olunur). Azərbaycan kimi neft-qazla zəngin ölkə olan Norveçdə innovasiya siyasətinin məqsədləri (1) innovasiya investisiyasının fərqli özəl və sosial fayda şəklində meydana çıxan bazar uğursuzluqlarının ("market failure") ortadan qaldırılması; (2) əsasən dövlət mülkiyyətli iri şirkətlərin ("national champions") tədqiqat və işləmə fəaliyyətlərinin subsidiyalaşması; və (3) sənaye sektorunda müəssisələrin texnoloji təkmilləşmə qabiliyyətlərinin inkişafıdır¹³.

3. AZƏRBAYCANDA ƏSAS INNOVASIYA GÖSTƏRİCİLƏRİ

Yeni innovasiyalar mövcud məhsulların təkmilləşmələri və ya tamamilə yeni biliyə əsaslanan yeni məhsul, proses və biznes modeli ola bilər. İnnovasiya tamamən bazar ehtiyacından irəli gələ bilər və bazar yönümlü ola bilər ("market oriented"). Amma eyni zamanda innovasiya tamamən şirkətin "R&D" laboratoriyası məhsulu da ola bilər¹⁴. Bunun üçün isə dövlət və qeyri-dövlət mənbələrindən tədqiqat və işləmə xərclərinə ("R&D") ehtiyac duyulur. Daxili "R&D" xərcləri ölkədə bütün rezident şirkətlər, elmi-tədqiqat institutları, universitet və dövlət laboratoriyaları, tərəfindən həyata keçirilir. "R&D" xərclərinə xaricdən maliyyələşən xərclər daxildir, lakin ölkə iqtisadiyyatının kənarında "R&D" üçün ayırdığı vəsait də istisna deyil. Bu göstərici milyon ABŞ dolları və ÜDM-də faiz nisbəti kimi qiymətləndirilir¹⁵. Bununla yanaşı, istənilən ölkənin, o cümlədən Azərbaycanın istinad edilə bilən əsas innovasiya göstəriciləri içərisində ölkə ixracında elm tutumlu yüksək texnoloji məhsulların payı xüsusi yer tutur. 1994-cü ildə Sovetlər Birliyi dövründə qurulan istehsal müəssisələrinin tam dağılmaması hesabına Azərbaycanın ixracında elm tutumlu texnoloji məhsulların payı (elektrotexnikadan optik cihazlara qədər) 15%-ə yaxın olub. 2015-ci ildə isə bu göstərici ümumi ixracın cəmi 0.7%-i olub (Cədvəl 1).

¹²Cuma BOZKURT. "R&D Expenditures and Economic Growth Relationship in Turkey". International Journal of Economics and Financial Issues. Vol. 5, No. 1, 2015, (səh.188-198)

¹³Jan Fagerberg, David C. Mowery, Bart Verspagen, "Innovation, Path Dependency and Policy: The Norwegian Case". Oxford University Press 2009 (p.352)

¹⁴PWC Innovation Strategy.

<https://surveys.strategyand.pwc.com/InnovationStrategyProfiler/index.php> (15.12.2016)

¹⁵"Gross domestic spending on R&D". <https://data.oecd.org/rd/gross-domestic-spending-on-r-d.htm> (15.12.2016)

Cədvəl 1. İnnovasiyalı iqtisadiyyatın 8 göstəricisi

<i>Kateqoriya</i>	<i>İndikator</i>	<i>Azərbaycanın göstəricisi (2015)</i>
Nəticə (Output)	Fundamental və tətbiqi tədqiqat (R&D) xərcləmələri	123.23 milyon manat
Nəticə (Output)	Fundamental və tətbiqi tədqiqat (R&D) sektorunda çalışanların sayı	23.093 nəfər
Nəticə (Output)	Rezidentlərin patent müraciətlərinin sayı	168
Resurs (Input)	Ölkəyə və ölkədən birbaşa daxili investisiya axını və stoku (ÜDM-ə nisbətdə)	7.63% / 6.05%
Resurs (Input)	Ali təhsil müəssisələrini bitirən məzunların sayı	29333
Resurs (Input)	Elmtutumlu ("Knowledge – Intensive") iqtisadi fəaliyyətlərdə məşğul əhəlinin sayı	59.600
Resurs (Input)	Xaricdən daxil olan lisenziya və patent gəlirləri	-----
Resurs (Input)	Yüksək texnologiyalar ixracının xüsusi çəkisi	0.7%

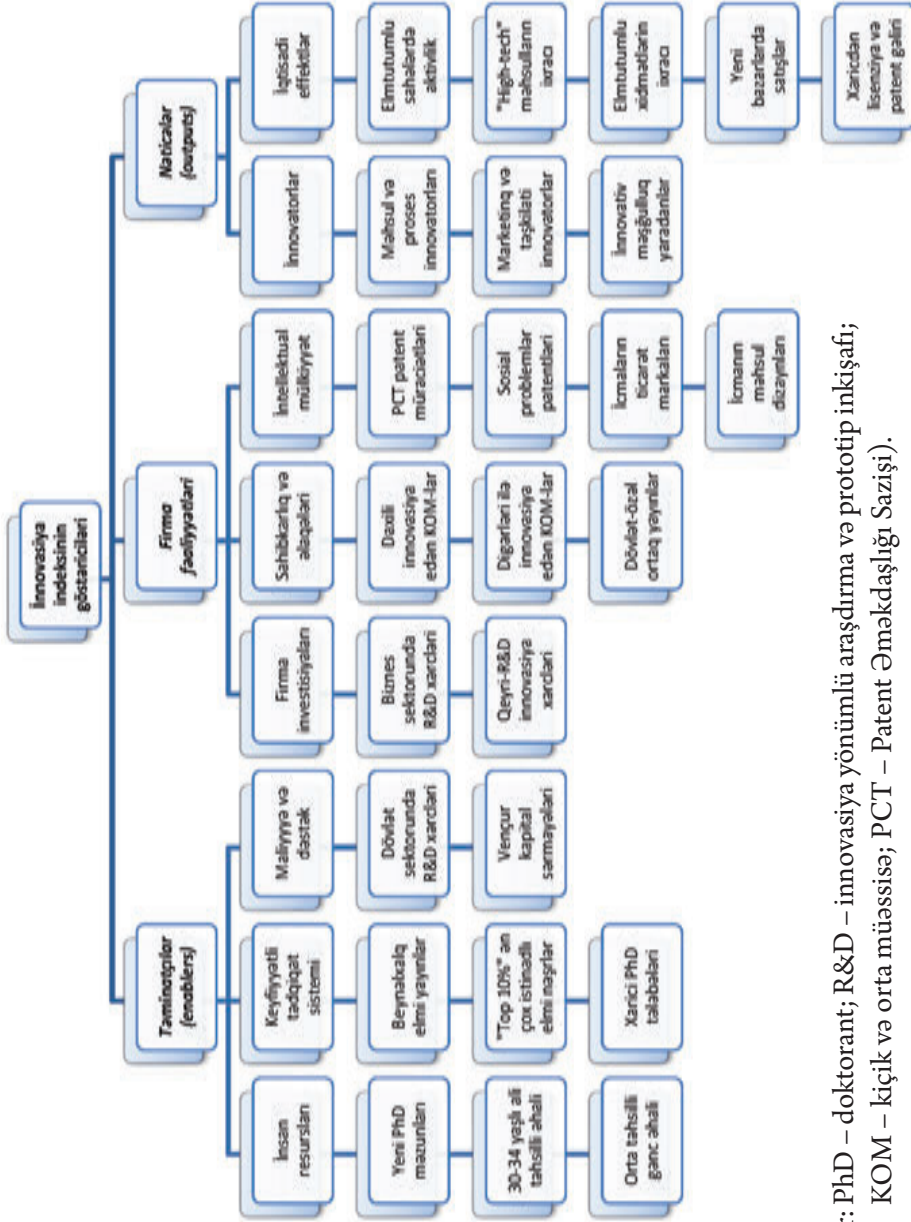
Mənbə: <http://www.stat.gov.az>; <http://data.worldbank.org/>

Azərbaycan Qlobal İnnovasiya İndeksində (*Global Innovation Index*) 2016-cı ildə 128 ölkə arasında 85-ci olmuşdur. İndeksin alt kateqoriyası olan "Bilik və texnologiya məhsulları" üzrə isə ölkənin mövqeyi 128 ölkə arasında 101-ci olub (Sxem 3-də innovasiya indeksi göstəriciləri verilib). Burada patentlər, elmi məqalələr və yeni innovativ bizneslərin sayı qiymətləndirilən göstəricilərdən olub¹⁶. Qlobal Rəqabətlik İndeksinin (*Global Competitiveness Index 2016-2017*) innovasiya sub-indeksində ölkəmiz 138 ölkə arasında 44-cü yeri tutur. Ancaq patent müraciətləri alt-kateqoriyasında 138 ölkə arasında 80-ci yeri tutub¹⁷.

¹⁶Global Innovation Index 2016. <https://www.globalinnovationindex.org/gii-2016-report#> (10.12.2016)

¹⁷The Global Competitiveness Report 2016–2017 http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf

Sxem 3. İnnovasiya indeksi göstəriciləri

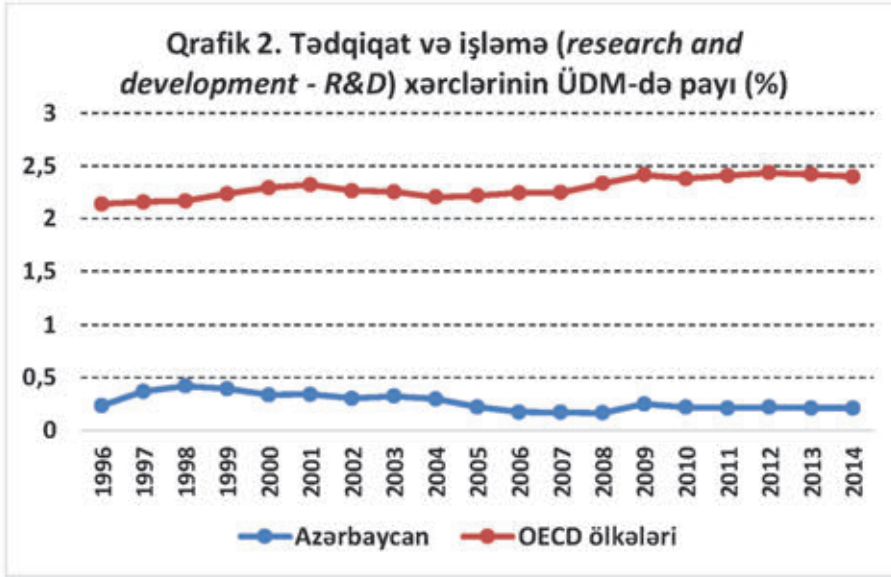
(Qeydlər: PhD – doktorant; R&D – innovasiya yönümlü araşdırma və prototip inkişafı; KOM – kiçik və orta müəssisə; PCT – Patent Əməkdaşlığı Sazişi).

Azərbaycanda elmi tədqiqat və işləmələrdə istifadə olunan əsas vəsaitlərin dəyərində avadanlıq, maşın və cihazların xüsusi çəkisi bir çox MDB ölkələri ilə müqayisədə daha aşağıdır (27%). Azərbaycanda tədqiqat və işləmələri yerinə yetirən təşkilatlar elmi-tədqiqat təşkilatları (91), konstruktor təşkilatları (3), ali təhsil müəssisələri (39) və digər təşkilatlardır (8). Tədqiqat və işləmələri yerinə yetirən təşkilatların sayı 2015-ci ildə **141** olmuşdur. 2015-ci ildə tədqiqat və işləmələrlə məşğul olan heyətin sayı **23093 nəfər** olmuşdur. Azərbaycandakı tədqiqatçıların yarıya yaxını (47%) yaşı 50-dən yüksək olan, **25%-i isə yaşı 60-dan yuxarı olan şəxslərdir**. 2015-ci ilin sonuna tədqiqat və işləmələri yerinə yetirən təşkilatların sektorlar üzrə bölgüsündə 64.1% dövlət, 28.3% ali təhsil sektoru (**toplam 92.4%-i dövlət təşkilatları**) və 7.6% isə sahibkarlıq sektorunun payına düşür. 2015-ci ildə tədqiqat və işləmələrlə məşğul olan heyətin cins üzrə bölgüsündə 12310 qadın və 10783 kişi olmuşdur. 2015-ci ilin sonuna tədqiqat və işləmələrlə məşğul olan heyətin 70%-i tədqiqatçılar, 19%-i texniklər və köməkçi heyət, 11%-i isə digər heyətdir. 2015-ci ildə tədqiqat və işləmələrə çəkilən ümumi xərclər isə **123.2 milyon manat** olub (98%-i daxili xərclər) ki, bu da həmin il üçün **qeyri-neft ÜDM-nin 0.36%-nə** bərabərdir. 2015-ci ildə yerinə yetirilmiş elmi-texniki işlərin həcmi 116.6 milyon manat olub ki, bunun da daha **böyük hissəsini (47%) fundamental tədqiqatlar** təşkil edib. Daha az qismini isə tətbiqi tədqiqatlar, layihə-konstruktor və texnoloji transfer işləri təşkil edib. Tədqiqat və işləmələrdə istifadə olunan əsas vəsaitlərin həcmi isə 2015-ci ildə cəmi 114 milyon manat olub. Tədqiqat və işləmələrə çəkilən daxili xərclər **daha çox büdcə vəsaitindən (71%)**, bundan başqa isə büdcədən kənar vəsait, özəl vəsait və sifarişinin vəsaitindən (25%) ibarətdir. Tədqiqat və işləmələrə çəkilən daxili cari xərclərin daha böyük hissəsi texniki elmlər sahəsindədir¹⁸. Azərbaycanda 2013-2015-ci illərdə emal sənayesinin ümumi investisiyalar arasında payı 11%-dən 5.7%-ə azalıb. Kompüter və elektron avadanlığın istehsalına investisiyalar isə 2005-2015 illər arasında yalnız 8.72 milyon manat investisiya yatırılıb (*hətta 2014-2015-ci illərdə yalnız 100 min manat yatırılıb*).

Hazırda Azərbaycanda tədqiqat və işləmələrə (R&D) çəkilən xərclərin ÜDM-də payı (0.2 faiz) dünya üzrə orta göstəricidən aşağıdır. Yuxarıdakı müqayisəli qrafikdən (*Qrafik 2*) görünür ki, Azərbaycanda “R&D” xərcləmələrinin ÜDM-də payı (**0.2%**) dünyanın inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrindən ibarət olan OECD ölkələrinin ortalamasından (**bençmark: 2.4%**) 12 dəfə geri qalır. 2015-ci ildə sənaye müəssisələri

¹⁸Dövlət Statistika Komitəsi. “Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət”. Statistik məcmuə. 2016 (səh.305).

Mənbə: <http://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS?view=chart>

texnoloji innovasiyalara 35.2 milyon manat xərc çəkiblər ki, bunun da 74%-i yeni məhsulların, xidmətlərin, yeni proseslərin tətbiqi və işlənməsi, texnoloji innovasiya ilə əlaqədar maşın və avadanlığın alınması xərcləridir. Sənaye müəssisələrinin texnoloji innovasiya xərclərinin 2015-ci ildə cəmi **0.03%-ə yaxını** elmi-tədqiqat və işləmələrə çəkilən xərclərdir¹⁹. 2011-2012-ci illərdən sonra Azərbaycan sənayesində əhəmiyyətli dəyişikliyə məruz qalmış və ya yeni tətbiq olmuş məhsul, habelə təkmilləşdirilmiş məhsul innovasiyaları istehsalında ciddi azalma olub (2012-ci ildə 24 milyon manatdan 2015-ci ildə 1.5 milyon manat səviyyəsinə eniş). DSK-nin illik yayımladığı “Sənaye müəssisələrində innovasiyalara mane olan amillər” sırasında müəssisələrin pul vəsaitinin azlığı, dövlət tərəfindən maliyyə yardımının kifayət qədər olmaması, yüksək iqtisadi risk, müəssisənin innovasiya potensialının aşağı olması, yeni texnologiyalar haqqında informasiyanın çatışmaması, yeniliklərin dəyərinin yüksək olması faktorları göstərilir²⁰.

¹⁹Dövlət Statistika Komitəsi. “Azərbaycan sənayesi” statistika məcmuəsi 2016 (səh.96).

<http://www.stat.gov.az/source/industry/>

²⁰Dövlət Statistika Komitəsi, “Sənaye müəssisələrində innovasiyalara mane olan amillər”, 2016.

<http://www.stat.gov.az/source/industry/>

4. AZƏRBAYCANDA İNNOVASIYA SİYASƏTİNİN HÜQUQİ ƏSASLARI

Azərbaycanın bir sıra dövlət proqramları və normativ-hüquqi sənədlərində innovasiyalarla bağlı müddəalar vardır. İlk növbədə **“Elm haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (14.06.2016)** Azərbaycanada elmi fəaliyyətin təşkili, idarə edilməsi və inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri, elmin və elmi-innovasiya fəaliyyətinin məqsədləri, elmin maliyyələşməsi mexanizmləri və elmi nailiyyətlərin stimullaşmasını müəyyən edir²¹. Qanunun “Elmi innovasiya sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri” adlanan 4-cü maddəsinə əsasən dövlət elmi innovasiya fəaliyyətini həyata keçirən bütün müəssisə və təşkilatlar üçün bərabər şərait yaradır və onların fəaliyyətini stimullaşdırır. Həmin maddəyə əsasən elmi innovasiya sahəsində dövlət siyasəti bu istiqamətlərdə reallaşır: (1) dövlət innovasiya sisteminin formalaşması və inkişafının strateji istiqamətlərinin müəyyən edilməsi; (2) innovasiya layihələrin maliyyələşməsi, investisiyaların cəlb edilməsi və təşviqi üzrə əlverişli şəraitin yaradılması; (3) elmi innovasiya subyektlərinin - integrativ elm, təhsil və sahibkarlıq mərkəzləri, texnopolislər, elmi texnologiya parkları, texnoloji inkubator, innovasiya fondları, innovasiyalar üzrə məlumat informasiya bankının yaradılması; (4) yüksək texnologiyalara əsaslanan istehsal sahələrinin yaradılması, satış bazarlarının təmin edilməsi və xarici bazarlara çıxışı; (5) innovativ xarakterli inkişaf təcrübəsinin öyrənilməsi, inkişaf strategiyasının hazırlanmasında ondan istifadə edilməsi.

Azərbaycanın strateji dövlət sənədlərində də innovasiya siyasəti və innovativ iqtisadiyyatın qurulması öncəlikli məsələlərdəndir. 6 dekabr 2016-cı ildə Azərbaycan Prezidentinin **“Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında”** Fərmanı ilə təsdiqlənən strateji sənədlərdə fraqmentar da olsa innovasiyalara geniş yer verilir. Qeyri-neft sektorunun davamlı və ölkənin perspektiv inkişaf hədəflərini müəyyən etmək məqsədilə imzalanan Fərmanla təsdiq edilən²² **“Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”-nin** 3.1.4-ci tədbiri “Ali təhsil müəssisələrində “təhsil-tədqiqat-innovasiya” formatında inkişafın təşviqi” adlanır və universitet klasterlərinin yaradılmasını “təhsil-tədqiqat-innovasiya” zəncirinin effektivliyini artırma biləcəyini qeyd edir: “Universitet klasterlərinin yaradılması araşdırma və təkmilləşdirmələrin həyata

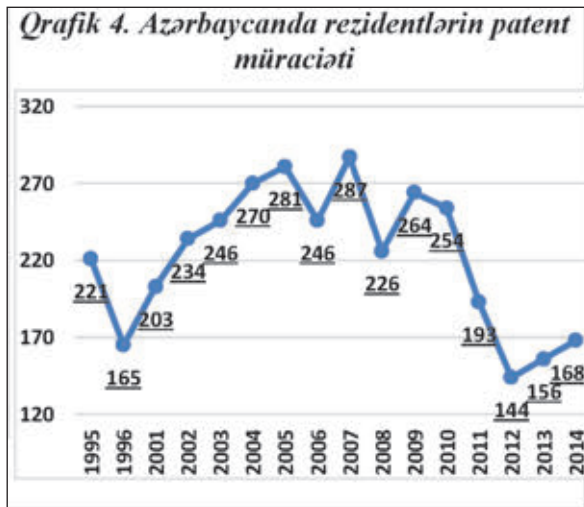
²¹“Elm haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (14.06.2016).

http://science.gov.az/uploads/PDF/Elm_haqqinda_Azərbaycan_Respublikasının_Qanunu.pdf (10.02.2017)

²²“Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri təsdiq edilib”. 06.12.2016. <http://azertag.az/xeber/1016938> (10.02.2017)

keçirilməsini, elmi nəticələrin istehsala tətbiqin stimullaşdıracaq, “təhsil-elm-istehsal” əlaqələrinin səmərəliliyi yüksələcəkdir”.

“Elmi-tədqiqat fəaliyyətinin inkişafı və biliklərə əsaslanan cəmiyyət quruculuğunun dəstəklənməsi” adlanan 3.1.5-ci tədbir isə Azərbaycanda elmin inkişafı, elmi tədqiqatların keyfiyyətinin yüksəldilməsi, tədqiqatların nəticələrinin istehsala tətbiqinin təşviqi ilə bağlı tədbirləri əhatə edir: “Elmin inkişafı təşviq ediləcək, özəl sektor tərəfindən araşdırma və təkmilləşdirmələrə investisiya qoyuluşunu təmin etmək üçün stimullaşdırıcı tədbirlər görülməkdir”. Sənədə əsasən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası “elm-təhsil-istehsal” zəncirində aktiv iştirak etməklə Azərbaycanın qlobal istehsal zəncirində iştirakına öz töhfəsini verə bilər. Hazırda AMEA “elm-təhsil-istehsal” zəncirini qurmaq məqsədilə **tədqiqat universitetinin yaradılması** ilə bağlı addım atır. Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması şirkətlər tərəfindən araşdırma və təkmilləşdirmələrə investisiyaları stimullaşdırmaqla, elmin maliyyələşməsində özəl sektorun çəkisini artırma bilər. **“İnnovasiya fəaliyyətinə investisiya qoyuluşunun təşviq edilməsi” adlanan 3.2.3-cü tədbir** innovasiya fəaliyyətini istehsal və idarəetmə sahələrində əmək məhsuldarlığının və rəqabət qabiliyyətliliyin yüksəldilməsi üçün əsas hərəkətverici qüvvə kimi təsbit edir: “Azərbaycanda innovasiyanın təşviqini stimullaşdıracaq fəaliyyət planları və dövlət proqramları hazırlanarkən bu fəaliyyət nəzərə alınacaq. İnnovasiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün ölkə elmi araşdırma və təkmilləşdirmələrə yüksək texnologiyalı məhsulların istehsalına görə mükafatlar və kreditlər vermək yolu ilə geniş diapazonlu bilik şəbəkəsi yaratmaq sahəsində bir çox imkanlara malikdir”. “İnsan kapitalının inkişafında iştirak edən fiziki və texnoloji infrastrukturun təkmilləşdirilməsi” adlanan 3.1.7-ci tədbirdə isə bu fəaliyyətlər qeyd edilir: (i) *Elm, təhsil və istehsal sahələrində maddi-texniki bazanın müasir tələblər səviyyəsinə çatdırılması... elmi tədqiqatların aparılması, sınaqdan keçirilməsi və tətbiqini, “elm-istehsal-bazar” əlaqələrinin optimallaşmasını təmin edəcək, köməkçi qurumların yaradılması təşviq ediləcək.* (ii) *“Təhsil-elm-istehsal” əlaqələrinin optimallaşması, ixtisaslı kadrların hazırlanması, elmi tədqiqat və işləmələr üçün maliyyə imkanının yaxşılaşması məqsədilə maliyyə-kredit infrastrukturunu (büdcə və qeyri-büdcə fondu, kommersiya bankı) inkişaf etdiriləcək.* (iii) *“Təhsil-elm-istehsal” infrastrukturunun çevik işləmə mexanizminin qurulması üçün regional və funksional universitet və istehsal klasterlərinin yaradılması fəaliyyətləri həvəsləndiriləcək.* (iv) *Fasiləsiz təhsil sistemi, universitet kompleksləri, elmi-tədqiqat müəssisələri və iqtisadi effektivliyi artıran istehsal və xidmət sahələrin inkişafı dəstəklənəcək.*

Mənbə: Dünya Bankı metadata sistemi

(<http://data.worldbank.org/country/azerbaijan?view=chart>)

Sənəddə şirkətlərin elmi tədqiqat işləri ilə məşğul olması və innovasiyalı inkişafı stimullaşdırmaq üçün onlara *nəticələrə əsaslanan güzəştlər və imtiyazlar* verilməsi də nəzərdə tutulur. Məsələn, elmi-tədqiqat kreditləri üçün maliyyə stimullarını nümunə göstərmək olar. Təhsil Nazirliyi Milli Elmlər Akademiyası və İqtisadiyyat Nazirliyi ilə birgə 2017-2018-ci illərdə ali təhsil müəssisələrində “təhsil-tədqiqat-innovasiya” formatında inkişafın təşviqini həyata keçirməlidir. Milli Elmlər Akademiyası isə öz növbəsində Təhsil Nazirliyi ilə birgə 2017-2020-ci illərdə elmi-tədqiqat fəaliyyətinin inkişafı və biliklərə əsaslanan cəmiyyət quruculuğunun dəstəklənməsi istiqamətində addımlar atmalıdır. Ancaq hələ ki, xüsusən Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycanın

bir sıra innovasiya indikatorlarının (*məsələn, elmi-texniki jurnallarda məqalələr və patent müraciətlərinin sayı – Qrafik 3-4*) kəskin yaxşılaşmasına töhfə verməlidir.

Strateji yol xəritələrinin həyata keçirilməsinə ümumi rəhbərliyi və nəzarəti *Prezident Administrasiyası* həyata keçirəcək. Strateji yol xəritələrində nəzərdə tutulmuş fəaliyyətlərlə bağlı monitoring, qiymətləndirmə və kommunikasiya tədbirlərini *İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi* həyata keçirəcək.

“Təhsil haqqında” Qanun isə innovasiyalara “müxtəlif təşəbbüslər, elmi tədqiqatlar əsasında formalaşan mütərəqqi xarakterli yeniliklər” kimi definisiya verir²³. “**Azərbaycan təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası**”nın (24.10.2013) 1.4-cü maddəsində “*ali təhsil müəssisələrinin təhsil-tədqiqat-innovasiya mərkəzlərinə çevrilməsinə dəstək verən və rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis hazırlığını təmin edən ali təhsil standartının tətbiqi*” strateji hədəf tədbiri kimi qarşıya qoyulub²⁴. Prezidentin 2014-cü il 2 aprel tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “**İnformasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya**”da qeyd edilir ki (maddə 8.1.) rəqabət qabiliyyətli və ixracçılıq yüksək texnologiyalar sektorunun gücləndirilməsi, ölkədə elmtutumlu və yüksək texnoloji məhsulların yaradılması və onların tətbiqini təmin edən innovasiya sisteminin formalaşması yüksək texnologiya sektorunun əsas məqsədidir. Bununla yanaşı, (i) “*innovativ sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, yeni innovasiya şirkətlərinin, elmtutumlu və yüksək texnoloji məhsulların yaradılması və onların dünya bazarlarına çıxışına dəstək verən tədbirlər*; (ii) *yeni bilik və texnologiyaların işlənilməsi və tətbiqi üçün texnoparklar, biznes inkubatorları və innovasiya strukturların inkişaf etdirilməsi*” məqsədləri qarşıya qoyulur. Prezidentin 2012-ci il 29 dekabr tarixli 800 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “**Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış**” **İnkişaf Konsepsiyası**”nda da bənzər məqsədlər öz əksini tapıb. Konsepsiyada əsas hədəf qarşıdakı 8-10 ildə Azərbaycanda əsasən qeyri-neft sektorunun inkişafı hesabına ümumi daxili məhsulun 2 dəfə artırılması və bu artımın *innovasiyaçı və biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın qurulması* hesabına həyata keçirilməsidir. Konsepsiyada qeyd edilir ki, əsas missiyası innovasiyaların stimullaşdırılması və bazarın tənzimlənməsinə dəstək olan əqli mülkiyyətin əhəmiyyəti də yüksələcək.

Konsepsiyada vurğulanır ki, qarşıda duran əsas vəzifə iqtisadiyyatın innovasiya əsaslı irəliləyişini təmin etməkdir. Sənədə əsasən “*Sənayenin innovasiyalar əsasında inkişafı elm və texnologiya potensialının gücləndirilməsi və təhsil imkanlarının genişlənməsi nəticəsində mümkün olacaq. Məhsuldarlığa əsaslanan iqtisadi artım və müqayisəli üstünlüyü olan istehsal sahələri zəruridir*”. Konsepsiyada ümumi məhsuldarlığın artımı və *innovasiyaların üstünlüyü ilə səciyyələndirilən mərhələyə* keçid hədəflənir. Sənaye

²³“Təhsil haqqında” Qanun (19.06.2009). <http://edu.gov.az/az/page/72/302>

²⁴“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” (24.10.2013). <http://www.e-qanun.az/framework/27274>

müəssisələrində *innovasiya yönümlü texnologiyaların tətbiqi stimullaşdırılacaq, ixtisaslaşmış və ümumi təyinatlı sənaye şəhərcikləri yaradılacaq*. Əqli fəaliyyətin təşviqi, *innovasiya və yaradıcılığa investisiya qoyuluşu* üçün əlverişli şərait yaradılması və əqli mülkiyyətə əsaslanan kreativ iqtisadiyyatın davamlı inkişafı, ölkənin ÜDM-ində onun payının daha da artırılması üçün tədbirlər həyata keçiriləcək. Konsepsiyanın “*Elmi potensialın və innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi*” adlanan 4.3-cü hissəsi aşağıdakı tədbirləri nəzərdə tutur: *innovasiya fəaliyyətinin genişlənməsi, elmi infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, elmin maddi-texniki bazasının müasirləşməsi, elmin maliyyələşdirilməsinin çeşidləndirilməsi (dövlət büdcəsi və digər mənbələr), “beyin axını”nın qarşısının alınması, tətbiqi elmi araşdırmaların bazarın tələbinə uyğun olması üçün mexanizmlər, elm-istehsal əlaqələri, innovasiya mexanizmlərinə dövlət dəstəyi tədbirləri və hüquqi baza, qabaqcıl texnologiya transferi, innovativ sahibkarlıq üçün əlverişli mühit, elmtutumlu məhsul və texnologiyaların işlənilməsi və tətbiqi üçün texnopark və innovasiya zonaları yaradılması, İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Dövlət Fondunun fəaliyyəti, Azərbaycanda yeni bilik və texnologiyaların istifadəsini, mənimsənilməsini və yayılmasını təmin edən milli innovasiya sisteminin formalaşdırılması*.

Sənədə əsasən yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə və elmi kadrlara artan tələbatın ödənilməsi məqsədi ilə ölkənin ali təhsil ocaqlarında təhsilin elmi tədqiqatlar və innovasiyalarla sıx inteqrasiyasına əlverişli mühit yaradılacaq, dünyanın qabaqcıl təhsil ocaqları ilə əlaqə genişləndiriləcək, ölkədən kənara **“beyin axını”nın qarşısının alınması üçün təsirli tədbirlər görülməlidir**. Ali təhsil müəssisələrinin bilik və bacarığa malik mütəxəssis yetişdirməsinə və onların “təhsil-tədqiqat-innovasiya” mərkəzlərinə çevrilməsinə dəstək verən standartların hazırlanıb tətbiq olunması nəzərdə tutulur.

Konsepsiyada qeyd olunan kimi təhsilin elmi tədqiqat və innovasiyalarla inteqrasiyasından danışarkən xüsusən dəqiq elmlərə və mühəndislik təhsilinə önəm verilməlidir. Dəqiq elmlər və mühəndislik ixtisasları (*science and engineering - S&E*) üzrə məzun olanların ümumi universitet məzunlarına nisbətində görə İran dünyada ikinci (46.6%), Malayziya isə altıncıdır (33.3%). Azərbaycan isə bu sıralamada təəssüf ki, ön yerləri tutmayıb. Burada mühüm olan həmin ölkələrdəki universitetlərin hansı keyfiyyətdə təhsil verməsidir, lakin bu rəqəmlər (*Cədvəl 2*) fərqli ölkələrdə gənclərin fərqli öncəliklərini göstərməsi baxımından mühümdür. Dəqiq elmlər və mühəndislik ixtisası üzrə məzun olanlara tələbi isə həm özəl, həm də dövlət sektoru formalaşdırır. Dolayısı ilə dövlət burada həm tənzimləyici, həm dövlət universitetləri vasitəsilə təklif formalaşdırıran, həm də dövlət təsisatları (dövlət şirkətləri, dövlət dəstəkli laboratoriyalar, xüsusi texnoloji zonalar, “PPP” layihələri və s.) vasitəsilə tələb formalaşdırıran rolunda çıxış edə bilər.

Cədvəl 2. Dəqiq elmlər və mühəndislik ixtisasları üzrə məzunlar

Rank	Ölkə	Bütün məzunların sayında	Rank	Ölkə	Bütün məzunların sayında
2	İran	46.6	49	Türkiyə	20.9
6	Malayziya	33.3	63	Cənubi Afrika	19.0
17	Meksika	26.9	96	Brazilya	12.0
18	Səudiyyə Ərəb.	26.9	97	Misir	11.8
46	İndoneziya	21.7	---	Çin	---

Statistik məlumatın mənbəyi: UNCTAD

Prezidentin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “**Azərbaycanda sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı**”nda qeyd edilir ki, innovasiyalar sənayenin rəqabət qabiliyyətinin artmasında xüsusi rol oynayır. Bu baxımdan özəl sektor tərəfindən həyata keçirilən *araşdırma və inkişaf etdirmə* fəaliyyətinin dəstəklənməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu proses isə sənayenin kadr potensialının və elmi təminatının yaxşılaşdırılması ilə müşayiət olunur. Sənəddə qeyd edilir ki, sənayeyə dəstək tədbirləri digər tədbirlərlə yanaşı xüsusi iqtisadi zonalar, sənaye parkları və sənaye klasterlərinin yaradılması, regionlarda spesifik sektorlara xüsusi yanaşma, texnologiya transferi dəstəkləri və innovasiyaların təşviqini də əhatə edir. Bir çox ölkələrdə həyata keçirilən innovasiyaların təşviqi üzrə siyasətləri ölkələrin inkişaf səviyyəsi və tədqiqat potensialına uyğun olaraq 4 qrupa bölmək mümkündür: *texnologiyanın transferi; daxili texnoloji potensialın artırılması; kiçik və orta müəssisələrin innovasiya yönümlüünün güclənməsi; yüksək və orta texnologiya üzrə yeni şirkətlərin (“start-up”lar) inkişafı*. Proqram “*innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi; sənaye müəssisələrində innovasiyayönlü texnologiyaların tətbiqinin stimullaşdırılması, texnoloji innovasiyalar tətbiq edən müəssisə sayının artması*”nı vacib hesab edir. 2016-2017-ci illər ərzində Təhsil Nazirliyi özəl sektorun cəlb edilməsi ilə ali məktəblərdə innovasiya mərkəzlərinin yaradılmasını təmin etməlidir. 2015-2017-ci illərdə İqtisadiyyat Nazirliyi, Xarici İşlər Nazirliyi, Milli Elmlər Akademiyası, Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi birlikdə elm, texnologiya və innovasiya sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı daha da genişləndirməlidir.

Müxtəlif normativ-hüquqi aktlarda innovasiya fəaliyyətinin təşviqi və tənzimlənməsi, bu sahədə dövlət siyasətinin prinsipləri barədə olduqca fraqmentar müddəalar var. “Elm haqqında” qanun elmi-innovasiya fəaliyyəti ilə bağlı bəzi tənzimləyici müddəaları ehtiva etsə də, dövlət innovasiya sisteminin formalaşdırılması və onun strateji istiqamətləri olduqca ümumi şəkildə təsvir edilir. “Təhsil haqqında qanun” innovasiyalarla bağlı tənzimləyici müddəalara malik olmasa da, innovasiya anlayışını qanunun əvvəlində izah edir. Mövcud qanunvericilikdəki innovasiya siyasəti ilə bağlı səhiliyi ortadan qaldırmaq üçün ya “Elm haqqında” qanuna innovasiya siyasətinin prinsipləri və istiqamətləri ilə bağlı yeni əlavələr edilməlidir, ya da **“İnnovasiya fəaliyyəti və dövlət innovasiya siyasəti haqqında”** qanun layihəsi hazırlanıb qəbul edilməlidir. Habelə qanunvericilik aktları və dövlət proqramlarında innovasiya fəaliyyəti və dövlət innovasiya siyasəti ilə bağlı vahid anlayışlardan istifadə edilməlidir. Məsələn, innovasiya siyasəti ilə bağlı mühüm göstərici olan tədqiqat və işləmə (“R&D”) anlayışı müxtəlif dövlət proqramlarında “araşdırma və təkmilləşdirmə” və ya “araşdırma və inkişaf” kimi göstərilib. Azərbaycanın dövlət proqramları innovasiya siyasətinin orta və uzun müddətli məqsədlərini tam şəkildə açıqlamır, həyata keçirilməli olan tədbirlər konkret deyil ümumi təsviri bir şəkildə hətta konkret dövrün iqtisadi situasiyası bəzən nəzərə alınmadan ifadə edilir, qurumlar üçün illər üzrə əsas performans göstəriciləri (“key performance indicators – KPI”) tətbiq edilmir. Sadəcə yüksək texnologiyalara və innovativ iqtisadiyyat quruculuğuna əsaslanan ümumi məqsəd və tədbirlərdən daha çox ölkə iqtisadiyyatındakı mövcud durum nəzərə alınmaqla fərqli iqtisadi ssenarilərə əsaslanan daha realist tədbirlər planı təqdim edilmir. Orta texnologiyalı məhsullar istehsal etmədən birbaşa yüksək texnologiyalı məhsulların istehsalı hədəfi indiki maliyyə və fiskal dayanıqlılıq böhranı dövründə bir qədər çətindir²⁵. Tədqiqat və işləmələrə investisiya təmin etmək üçün stimullaşdırıcı tədbirlərin konkret olaraq hansı tədbirlər olduğu göstərilməyib (sadəcə ümumi şəkildə güzəştlər və imtiyazlar kimi qeyd edilir). Konkret innovasiya siyasəti tədbirlərinin icrası üçün tələb olunan maliyyə və insan resurslarının qiymətləndirilməsi təqdim edilmir və gözlənilən nəticələr hər bir tədbir üzrə ayrılıqda analiz edilmir. Mövcud dövlət proqramlarının monitorinq və qiymətləndirilməsi də müntəzəm həyata keçirilmədiyindən bu günə qədər icrası nəzərdə tutulan tədbirlərin mövcud icra səviyyəsi bilinmir.

²⁵Kenan Aslanlı. “Fiscal sustainability and the State Oil Fund in Azerbaijan”. Journal of Eurasian Studies. Volume 6, Issue 2, July 2015, pages 114-121.
<http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1879366515000056>

5. İNNOVASIYA SİYASƏTİNİ HƏYATA KEÇİRƏN DÖVLƏT QURUMLARI, İNSTİTUSIONAL ƏSASLAR VƏ İNNOVASIYA İNFRASTRUKTURU

İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutunun hesabatı təsbit edir ki, Azərbaycan da vahid innovasiya siyasəti tətbiq edilmir və bu sahədə vahid idarəedici mərkəzi dövlət orqanı yoxdur²⁶. Amma ümumilikdə iqtisadi inkişaf siyasətindən məsul əsas mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı kimi İqtisadiyyat Nazirliyi (Əsasnamə 2.0.15: “*ölkə iqtisadiyyatında struktur və innovasiya siyasətini hazırlayır və aidiyyəti dövlət orqanları ilə birlikdə həyata keçirir*”), habelə Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi (ixtiraçılıq və patent sahəsində müsabiqə, innovasiya sərgisi), Müəllif Hüquqları Agentliyi kimi qurumlar innovasiya siyasətində mühüm yer tutan təsisatlardır. Bununla yanaşı, Prezidentin 2010-cu il 19 fevral tarixli Fərmanı ilə yaradılmış *Prezident yanında Elmin İnkişafı Fondu* innovasiya siyasətini dəstəkləyən və qismən həyata keçirən yeni bir qurumdur. Fondun nizamnaməsinin “Məqsəd və vəzifələr” bölümündə deyilir: “*Fondun əsas məqsədi fundamental, tətbiqi və axtarış - innovasiya xarakterli elmi tədqiqat proqramları və layihələrini və digər elmi tədbirləri grant şəklində ünvanlı maliyyələşdirmək, alimlərin elmi fəaliyyətini stimullaşdırmaq və azad yaradıcılıq imkanı yaratmaq, habelə elm müəssisələrinin fəaliyyətinin təkmilləşməsinə nəzərdə tutan və inkişafını dəstəkləyən tədbirləri həyata keçirmək yolu ilə Azərbaycanda elmi texniki potensialı qorumaq və inkişaf etdirmək, mühüm sosial problemlərin həllində elm və texnikanın rolunu yüksəltmək və dövlətin elmi informasiya və innovasiya ehtiyatlarını artırmaqdır*”²⁷. Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi nəzdində məqsədi qabaqcıl texnologiyaları ölkəyə gətirmək və ölkədə elm tutumlu sənayenin inkişafına xidmət etmək olan Yüksək Texnologiyalar üzrə Tədqiqat və İnkişaf Mərkəzi yaradılıb²⁸. “Kosmik sənayenin yaradılması və telekommunikasiya peyklərinin orbitə çıxarılması haqqında” sərəncam və “Kosmik sənayenin yaradılması və inkişafı üzrə” Dövlət proqramı ölkədə kosmik sahənin inkişafına dövlətin verdiyi önəmin göstəricisidir. Azərbaycanın ilk peyki olan “Azerspace-1” telekommunikasiya peyki 2013-cü ildə orbitə buraxılıb²⁹. Dövlətin rəsmi siyasət sənədlərində bu addımların “nəticədə innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın

²⁶Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu.

“Azərbaycanda innovasiya aktivliyinin qiymətləndirilməsi və innovasiya fəaliyyətinin səmərəsinin artırılması üçün təklif və tövsiyələrin hazırlanması”. mövzusunda elmi-tədqiqat işi üzrə yekun hesabat, 2015 (səh.21 və 172)

[http://ier.az/uploads/IIETI%20\(YekunHesabat2015\)%20aze.pdf](http://ier.az/uploads/IIETI%20(YekunHesabat2015)%20aze.pdf)

²⁷Akif Musayev. “İnnovasiya siyasəti: Avropa birliyi təcrübəsi və Azərbaycan şəraitinə adaptasiya imkanları”. Vergi Jurnalı. No.5. 2010 (səh.11-12). <http://vergijurnali.az/upload/File/art-96.pdf>

²⁸“Yüksək texnologiyalar”. <http://www.mincom.gov.az/fealiyyet/yt/> (19.01.2017)

²⁹“İlk milli telekommunikasiya peyki”.

<http://www.mincom.gov.az/layiheler/ilk-milli-telekommunikasiya-peyki/> (19.01.2017)

formalaşması”na yönəldiyi qeyd edilir. “İnnovasiya məhsulu və yüksək texnologiyaların hazırlanması, işlənməsi və ya təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə elmi tədqiqatların və təcrübə-konstruktor işlərinin aparılması, onların nəticələrinin sənaye, xidmət və digər sahələrdə tətbiqi üçün zəruri infrastrukturunu, maddi-texniki bazası və idarəetmə qurumları olan ərazi” hesab edilən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Yüksək Texnologiyalar Parkı 2016-cı ildə təsis edilib³⁰. “*Müasir elmi və texnoloji nailiyyətlərə əsaslanan innovasiya və yüksək texnologiya sahələrinin genişlənməsi, elmi tədqiqatların aparılması və yeni texnologiya işlənməsi üzrə müasir kompleksin yaradılması*” da burda qarşıya qoyulan məqsədlərdəndir. Sumqayıtda Yüksək Texnologiyalar Parkı ilə yanaşı Mingəçevir şəhərində də 1.31 hektar ərazidə Mingəçevir Yüksək Texnologiya Parkı yaradılıb. Yüksək Texnologiyalar Parkının istifadəsi üçün Pirallahı Adasında 50 hektar ərazi ayrılıb³¹. Burada rezident şirkətlərə otaqlar verilir, onlara yerli bazarın öyrənilməsi, insan resurları və məşğulluq, menecment üzrə konsalting, investitorlarla tanışlıq xidməti və təlim proqramları həyata keçirilir. Pirallahı adasındakı güzəştlər 7 il müddətinə mənfəət vergisindən azad edilmə, əmlak və torpaq vergisindən azad edilmə, ƏDV-dən azad edilmə, biznes xidmətləri, istedadlı insan resurslarına və elmi dairələrə çıxışdan ibarətdir. Prioritet fəaliyyət sahələri isə *informasiya texnologiyaları, proqram mühəndisliyi, mobil texnologiyalar, e-biznes, animasiya qrafikaları, robototexnika və mexanika, alternativ və bərpa olunan enerji, enerji səmərəliliyi tədqiqatı, kosmos və telekommunikasiya, biotexnologiya, tibbi proqram təminatı həlləri və LED texnologiyadır*³². YTP nəzdində PI Campus biznes inkubatoru da fəaliyyətə başlayıb. Bütün bunlarla yanaşı dövlət Elm Fondu və İnformasiya Texnologiya İnkişafı Dövlət Fondu vasitəsilə müəyyən tətbiqi və fundamental tədqiqatları, bəzi innovativ layihələri maliyyələşdirir. Bütün bu mövcud olan mexanizmləri beynəlxalq təcrübələr əsasında təkmilləşdirmək mümkündür. Prezident yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiya üzrə Dövlət Agentliyinin tabeliyində “İnnovasiyalar Mərkəzi” fəaliyyət göstərir. Mərkəz “sosial yönümlü innovasiyalarla bağlı araşdırma, innovativ həllərin dövlət orqanları və biznes qurumları tərəfindən tətbiqi üçün yaradılıb”³³. İnnovativ ideyaların biznesə çevrilməsi üçün qurulan “Startap Azərbaycan” Layihəsi və Dövlət İqtisad Universiteti İnnovativ Biznes Inkubatoru da yeni formalaşan mexanizmlərdir³⁴. Bütövlükdə ölkənin innovasiya siyasəti və strategiyası ilə yanaşı,

³⁰“Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması haqqında AR Prezidentinin Sərəncamı” (08.11.2016). <http://science.gov.az/news/open/4508> (19.01.2017)

³¹Yüksək Texnologiyalar Parkı (Pirallahı). <http://hightech.az/why-htp/pirallahı/> (19.01.2017)

³²“Yüksək Texnologiyalar Parkının fəaliyyət sahələri”. <http://hightech.az/activity-spheres/> (19.01.2017)

³³İnnovasiyalar Mərkəzi. Ümumi məlumat. <http://icenter.az/umumi-melumat/> (05.02.2017)

³⁴Əmrah Qarayev. “Sənayeyönlü yeni kiçik və orta şirkətlərin (startap) yaradılmasının dəstəklənməsinə üzrə beynəlxalq təcrübə haqqında Arayış”. İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi. Bakı 2015 (səh.26-31)

hər bir regionun ayrıca işlənmiş innovasiya poqramı olmalıdır³⁵. Azərbaycanda artıq formalaşmış Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı və Balaxanı Sənaye Parkı neft-kimya məhsulları emalını və bərk tullantıların emalını nəzərdə tutur. Bütün bölgələrdə innovasiya fəaliyyətinin dəstəkləndiyi ixtisaslaşmış sənaye və texnologiya parkına ehtiyac var³⁶.

6. INNOVASIYA SIYASƏTİ ÜZRƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

6.1. Avropa Birliyinin innovasiya siyasəti

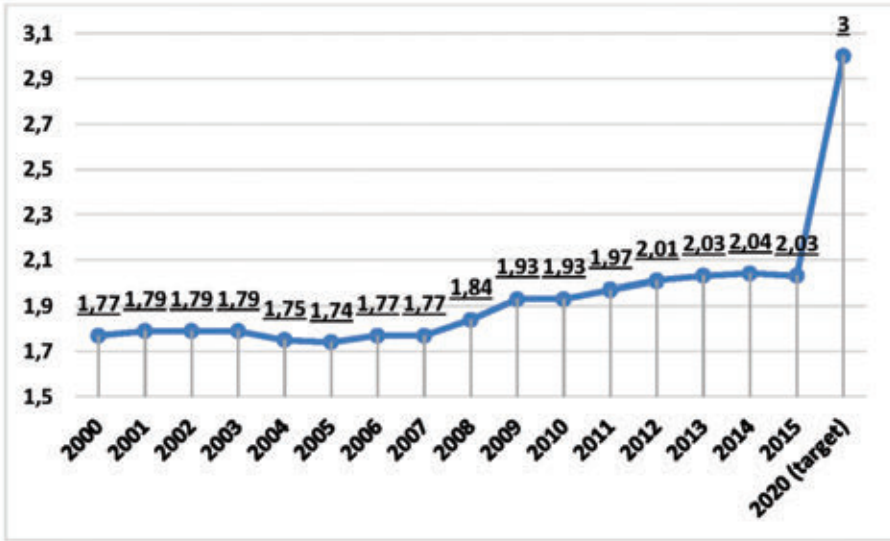
Avropa Birliyinin 2020 strategiyası (*Europe 2020 strategy*) iqtisadi artım və məşğulluqla bağlı Birliyin cari onilliyin sonuna qədər olan gündəliyini müəyyən edir. Strategiya Avropa iqtisadiyyatındakı struktur zəiflikləri ortadan qaldırmaq üçün smart, dayanıqlı və inkluziv artımın önəminə vurğu vurur. Eyni zamanda, Avropa Birliyi iqtisadiyyatının rəqabətliyini və məhsuldarlığını təkmilləşdirməklə dayanıqlı sosial bazar iqtisadiyyatı qurulması hədəflənir. Məşğulluq, iqlim dəyişiklikləri, təhsil, sosial müdafiə ilə yanaşı burada innovasiyalarla əlaqəli də çox önəmli bir hədəf qoyulub: “AB-nin toplam ÜDM-nin 3%-i 2020-ci ildə innovasiyalara imkan verəcək tədqiqat və işləmələrin (məhsul prototipi) inkişafına (*research and development - R&D*) ayrılmalıdır”³⁷. “R&D” və innovasiyalar enerjiden effektiv istifadə ilə birgə AB iqtisadiyyatını daha rəqabətli edəcək (*Qrafik 5*) və yeni iş yerləri yaradılacaq.

³⁵Paul J.J.Welfens. “Innovations in Macroeconomics”. 3rd ed. Springer-Verlag Berlin Heidelberg 2011 (p.349).

³⁶Economic Cooperation Organization. “Economic Journal”. Issue 5, December 2013 (p. 12).

³⁷“Europe 2020 strategy”

https://ec.europa.eu/info/strategy/european-semester/framework/europe-2020-strategy_en

Qrafik 5. AB-də “R&D” və ya innovasiya xərclərinin ÜDM-ə nisbəti (%)

Mənbə: Eurostat

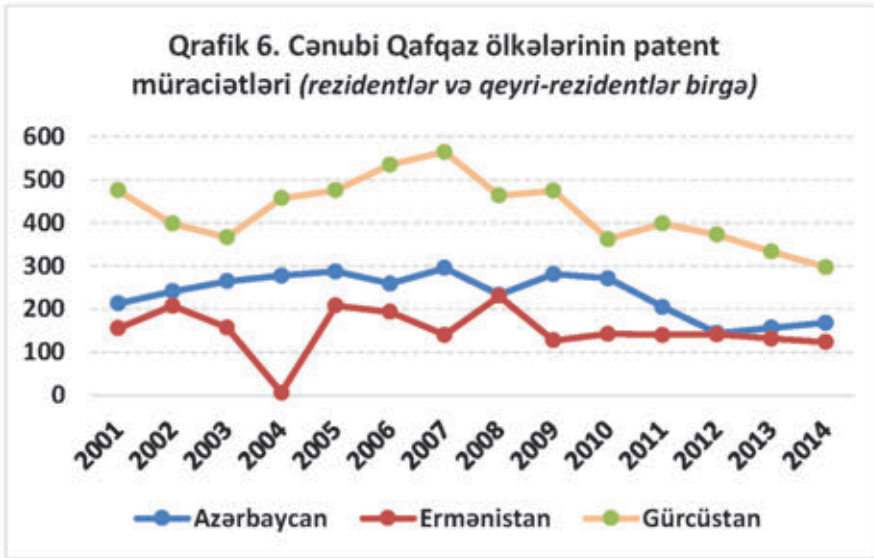
Strategiyanın AB səviyyəsində tam icrası üçün bütün üzv ölkələr özlərinə milli hədəflər müəyyənləşdirir. AB statistika ofisləri, Eurostat və AB Komissiyası icradakı proqresi monitoring edir və hesabatlar hazırlayır. AB-nin rəsmi definisiyasına görə isə “innovasiyalar cəmiyyətə, bazara və hökumətə yeni dəyər təqdim edə bilən yeni və ya tamamilə təkmilləşdirilmiş proses, məhsul, marketing həlli və ya təşkilati idarəetmə mexanizmidir”. İnnovasiyalar qlobal iqtisadiyyatda Avropanın rəqabətliliyi üçün vacibdir. AB tədqiqat və inkişafa investisiyaları artırmaq və tədqiqatların nəticələrini satış bazarı üçün daha yaxşı təkmilləşdirilmiş mallar, xidmətlər və ya proseslərə çevirmək istiqamətində siyasət və proqramlar həyata keçirir. Xüsusən AB-nin sənaye siyasəti üçün rəqabətli innovasiyalar xüsusi önəmə sahibdir.

Sənaye sektoru Avropa ixracatının 80%-ni təşkil edir. Özəl sektorun tədqiqat və işləmələr üzrə (R&D) investisiyalarının 65%-i sənaye istehsalı sektorundan gəlir³⁸. Avropada sənayenin modernləşməsində məhsul və xidmətlər üzrə innovasiyaların uğurlu kommersionlaşması, innovativ istehsal texnologiyalarının sənayedə istismarı və innovativ biznes modellərinin qurulması nəzərdə tutulur. AB-də aparılan tədqiqatlar innovasiya tətbiq edən müəssisələrin daha böyük dövrüyyəyə malik olduğu aşkarlanır. Belə ki, 2011-ci ildən sonra ən azı bir innovasiya tətbiq edən şirkətlərin 79%-i 2014-cü ilə qədər öz dövrüyyəsində 25% artım yaşayıb³⁹.

³⁸“The importance of innovation”. https://ec.europa.eu/growth/industry/innovation_en

³⁹“Innobarometer 2014”. https://ec.europa.eu/growth/industry/innovation/facts-figures/innobarometer_en

AB üzv ölkələrin innovasiya və elmi tədqiqat performansını müqayisəli qiymətləndirmək və ölçmək üçün xüsusi göstəricilər sistemini əhatə edən innovasiya indeksindən və qiymətləndirmə matrisindən (Summary Innovation Index / European Innovation Scoreboard) istifadə edilir. İnnovasiya indikatorları 3 kateqoriya və 8 istiqamət üzrə 25 göstəricidən ibarətdir. Xüsusən, “R&D” xərcləmələri və onların ÜDM-də payı, habelə vençur kapitalı və onun ÜDM-də payı bilgi iqtisadiyyatına keçid, yeni (daha riskli) texnologiyaların istehsalı və uzunmüddətli dövrdə dayanıqlı iqtisadi artım üçün önəmli göstəricilərdir. “R&D” xərcləmələrinin effektivliyi isə onların zamanla nə qədər patent müraciətinə çevrilməyi ilə ölçülür.

Mənbə: Dünya Bankı metadata məlumatları (<http://data.worldbank.org/>)

Müqayisə üçün Cənubi Qafqaz ölkələrinin patent müraciətlərinin dinamikasına nəzər yetirsək (Qrafik 6) AB ölkələri ilə müqayisə etmək üçün münasib səviyyənin ümumi azalan trendə rəğmən Gürcüstanda olduğunu görə bilərik. Gürcüstanda biznes mühitinin digər iki ölkəyə nisbətən əlverişli olması nəticəsində bu ölkədə qeyri-rezidentlərin patent müraciətləri rezidentlərin patent müraciətlərindən son 4 ildə daha çoxdur.

AB-nin innovasiya siyasəti xüsusilə kiçik və orta müəssisələrə ünvanlanıb. Çünki kiçik və orta müəssisələr iri müəssisələrə nisbətən innovasiyaları təqdim etməkdə və kommersiyalaşdırmaqda daha çox maliyyə resurslarının çatışmazlığı problemi yaşayırlar (kiçik və orta müəssisələrin 71%-i, iri müəssisələrin isə 48%-i innovasiya tətbiq edərkən maliyyə çətinliyi ilə üzləşirlər). Yeni məhsul və xidmətlərin təminindən gələn yeni inkişaf imkanları texnoloji nailiyyətlər, yeni proseslər və biznes modelləri, xidmət

sektorunda innovasiya və qeyri-texnoloji yenilik sayəsində mümkündür. Bu siyasət geniş mənada xüsusilə gənclərdə yaradıcılıq, istedad, və ya yenilik meylilə birlikdə nəzərdən keçirilməlidir.

AB innovasiyalara daha çox sərmayə edilməsi istiqamətində siyasətini son illər daha gücləndirib. “Horizon 2020” proqramı araşdırma və innovasiya üçün təxminən 80 milyard Avro maliyyə ayrılması təmin edəcək. Bundan başqa, yeni çoxillik maliyyə çərçivəsinin 2014-2020-cü illəri əhatə edən proqramı çərçivəsində, sənaye siyasəti prioritetlərinə paralel olaraq, innovasiya sərmayələrinin maliyyələşdirilməsi üçün də ən az 100 milyard avro vəsait Avropa Struktur və İnvestisiya Fondu üzv dövlətlərin istifadəsinə açıq olacaq. Bu investisiyalar, “Ağıllı ixtisaslaşma” (“*Smart specialisation*”) çərçivəsində üzv dövlətlərin və bölgələrin nisbi üstünlüklü olduqları sahələrə konsentrə olmalarını təmin etmək və dəyər zəncirlərini təşviq etmək üçün istifadə ediləcək. Bu çərçivədə bir-biriylə də kəşifən strateji sahələr müəyyən edilib: *yüksək texnologiyalara əsaslanan emal, biotexnologiya məhsulları, təmiz enerjili avtomobil və gəmilər, davamlı inşaat üçün xammal, ağıllı şəbəkə və rəqəmsal infrastruktur*lar.

6.2. Türkiyənin innovasiya siyasəti

Türkiyə G-20 üzvü olan dünyanın 17-ci ən böyük iqtisadiyyatı olaraq son illər innovasiyalı iqtisadiyyatın qurulmasına ciddi önəm verməkdədir və bu sahədə davamlı dövlət siyasəti həyata keçirilir. Türkiyənin *Sənaye Strategiya Sənədində* (2015-2018) əsas vizyon “Orta-yüksək və yüksək texnologiyalı məhsullarda Afrika və Avrasiya regionunun dizayn və istehsal mərkəzi olmaq”dır⁴⁰. Strategiyada məqsəd belə qoyulmuşdur: “Türk sənayesinin rəqəbətliyinin və məhsuldarlığının yüksəldilərək, dünya ixracatından daha çox pay alan, əsas olaraq yüksək əlavə dəyərli və yüksək texnologiyalı məhsulların hazırlandığı, keyfiyyətli insan resurlarına sahib olan və eyni zamanda ətraf mühitin və cəmiyyətin problemlərinə həssas bir sənaye sistemində çevrilməsini sürətləndirmək”⁴¹. Strateji sənədlər isə belə müəyyən edilib:

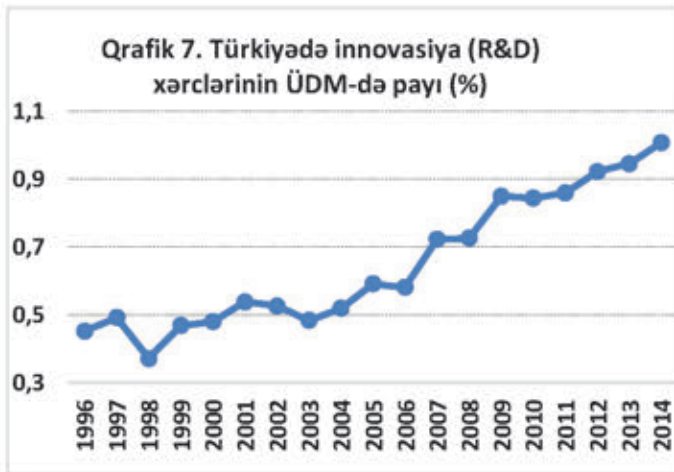
- *Hədəf 1: Sənayedə bilgi və texnologiyaya əsaslanan yüksək əlavə dəyərli yerli istehsalın inkişaf etdirilməsi;*
- *Hədəf 2: Resursların effektiv istifadə edildiyi, daha yaşıl və rəqəbətli sənaye sistemində çevrilmənin təmin edilməsi;*
- *Hədəf 3: Sosial və regional inkişafa töhfə verən və keyfiyyətli insan resurslarına sahib olan sənayenin inkişaf etdirilməsi.*

⁴⁰Bilim, Sənayi və Texnoloji Bakanlığı Türkiye Sanayi Stratejisi Belgesi (2015-2018), 2015 (səh.20).

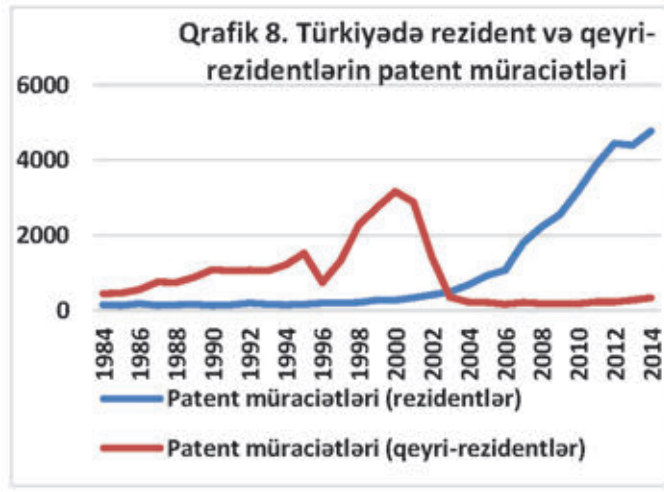
⁴¹Yenə həmin sənəddə səhifə 44.

Vizyonun əsas məqsədinin strateji hədəfləri, strateji hədəflərin isə sənaye siyasətlərini, sənaye siyasətlərinin isə konkret fəaliyyət planlarını müəyyən etdiyi strateji sənəd bir sıra ümumi müddəaları təsbit edir. Dövlət sektorunun innovasiya ("R&D") və yenilikçilik mövzusunda dəstəkləri və özəl sektoru istiqamətləndirməsi, özəl sektorun "R&D" və yenilikçilik mövzusunda təşəbbüskarlığı şirkətlərə global miqyasda rəqabət üstünlüyünü və markalaşmayı təmin etməkdədir. "R&D" və innovasiya istifadə edərək yüksək əlavə dəyərli məhsulların istehsalında inkişaf etmiş ölkələr, inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqayisədə daha müvəffəqiyyətli olmaqdadır. Buna qarşılıq Çin, Hindistan, Braziliya kimi inkişaf etməkdə olan ölkələr isə inkişaf etmiş ölkələrdən aldıkları texnologiyaları istifadə edərək, öz xüsusi texnologiyalarının yaradılması yoluna gediblər. Bu ölkələr belə inkişafın nəticəsində, bilgiyə əsaslanan texnologiya istehsal edərək dünyada gedərək əhəmiyyətli istehsal mərkəzləri olma yolunda əmin addımlarla irəliləməkdədir.

Türkiyədəki güclü beynəlxalq əlaqələrə və ortaqlıqlara malik və ixracata yönəlik məhsullar istehsal edən, geniş və çeşidlənmiş bir emalat sənaye bazası, 2001-ci ildən sonra yeni iqtisadi mühitlə bağlı olaraq sürətli bir inkişaf periodu üçün girmişdir. 2010-2014 illəri arasında Türkiyədə emalat sənayesinin alt sektorlarının ümumi emalat sənaye ixracatı içərisindəki paylarında tekstil məhsulları, geyim məhsulları, metal sənayesi məhsulları, başqa yerdə təsnif edilməyən maşın təchizatı və motorlu quru nəqliyyat vasitəsi və qoşqu sektorlarının ön plana çıxdığını görürük. Türkiyə hökuməti aşağı texnologiyalı məhsullardan orta texnologiyalı məhsullara keçiddə tətbiq olunan siyasətləri, yüksək texnologiyalı məhsullara keçid müddətində də yol göstərici bir siyasət vasitəsi olaraq qiymətləndirir. Bu ölkədə indi əsas istənilən məsələ son dövrlərdə sürətlənən innovasiya sərmayələrinin sənaye istehsalına təsirinin artırılmasıdır. İnnovasiyalı inkişafın və elmi-texnoloji yeniliklərin ən mühüm göstəricilərindən olan

Mənbə: Dünya Bankı metadata sistemi
(<http://data.worldbank.org/country/turkey?view=chart>)

Mənbə: Dünya Bankı metadata sistemi
(<http://data.worldbank.org/country/turkey?view=chart>)

patent müraciətləri Türkiyədə rezidentlər tərəfindən durmadan artmaqdadır. Qeyri-rezidentlər tərəfindən edilən müraciətlərdə isə 2000-ci illərin əvvəlində ciddi azalma, ondan sonrakı dövrdə isə durğunluq olub (Qrafik 8).

6 illik dövr üçün ölkənin elm, texnologiya və innovasiya görüntüsünü, prioritetlərini və hədəflərini ehtiva edən təməl strateji sənədi olan *Milli Elm, Texnologiya və İnnovasiya Strategiyası* (2011-2016) çərçivəsində avtomobil, maşın və avadanlıq, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ölkənin “R&D” və innovasiya tutumu baxımından güclü olduğu prioritet sahələr; enerji, su, qida, müdafiə, kosmos və səhiyyə sahələri də “R&D” və innovasiya fəaliyyətlərində daha da sürətli inkişafa ehtiyac duyulan prioritet sahələr olaraq təyin olunub. Türkiyədə tədqiqat və işləmələrə (prototip məhsul inkişafı), dolayısı ilə innovasiyalara xərclənən vəsaitlərin ÜDM-ə nisbəti son illər durmadan artaraq 1%-i keçib (Qrafik 7). Elm və innovasiyalara dayalı iqtisadiyyatın digər kritik indikatorları olan elmi və texniki jurnallarda bir ildə çap olunan məqalələrin sayı ilbəil artaraq 30.000-i keçib, ticarət nişanı qeydiyyatı üçün illik ümumi müraciətlərin sayı isə 111.000-i keçmişdir. Elm, Sənaye və Texnologiya Nazirliyinin öncülüüyündə hökumət qurumları, universitetlər, iş adamları birlikləri ilə koordinasiyalı inteqrə olunmuş innovasiya siyasəti öz bəhrəsini verir.

Universitetlə şirkətlərin əlaqəsini təmin edən və innovasiya şirkətlərinin qurulması üçün qurulan uğurlu modellərdən biri Türkiyənin Kocaeli şəhərində 2005-ci ildə qurulan illik 150 milyon dollar dövriyyəsi olan “Gebze Texnoparkı”dır (Türkiyədə 4200 şirkətin fəaliyyət göstərdiyi və 41.000 insanın çalışdığı 64 texnoloji innovasiya

zonasının illik ixracı 2.4 milyard dollar və illik patent müraciəti isə 1125-dir)⁴². Xüsusən kiçik və orta ölçülü şirkətlər belə texnoparkda qurularaq yüksək texnologiyaları mənimsəyirlər, ixraca yönəlik istehsala başlayırlar, məşğulluq imkanları açırlar və hətta xarici investisiyalar cəlb edirlər. Texnopark yeni qurulan şirkətlərə infrastruktur dəstəyi və əlavə xidmətlər təklif edirlər. Texnoloji məhsul istehsalı prosesinin ticariləşdirmə mərhələsinin gücləndirilməsi, texnologiya transferinə istiqamətli fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi, yenilikçi sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, dövlət satınalmalarının yerli texnologiyaların inkişaf etdirilməsini dəstəkləyən sistemə çevrilməsi, istehsal proseslərində məhsuldarlığı artıran və davamlı istehsalı dəstəkləyən texnologiyaların inkişaf etdirilməsi, emalat sənaye istehsalında və ixrac içində yüksək texnologiyalı sektorların payının artırılması ehtiyacı əhəmiyyətini qorumaqdadır⁴³. Bu cür innovativ infrastrukturun rolu məhz yuxarıda deyilənlərə nail olmağı sürətləndirir.

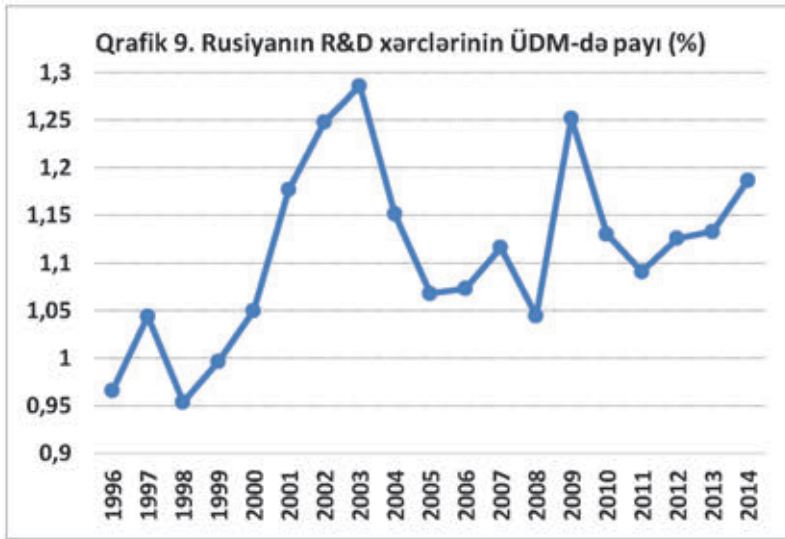
Türkiyədə son illər xüsusən innovativ fəaliyyətə prioritetlik verən kiçik və orta şirkətlərin maliyyə resurslarına çıxışının yaxşılaşdırılması üçün xeyli işlər görülüb. Şəxsi sərmayə şirkətləri (*Private Equity*), böyümə çətinliyi çəkən kiçik və orta şirkətlər ilə sərmayəçiləri səhm alışı vasitəsilə birləşdirərək həm şirkətlərə maliyyə təmin etməkdə, həm də firmalara təmin etdikləri strateji istiqamətləndirmə və məhsuldarlıq artımı yolu ilə böyümələrinin önünü açmaqdadır. Kiçik və orta ölçülü şirkətləri dəstəkləyən KOSGEB innovasiya şirkətlərinin borclanması zamanı onlara kredit faizi dəstəyi verir, faizsiz kreditlər təklif edir və ya qurulma mərhələsində olan yeni firmalara qaytarılmamaq şərti ilə maddi yardımlar edir. Türkiyədə eyni zamanda innovasiya siyasəti elementləri daşıyan sənaye strategiyasının tətbiqi, monitorinqi və qiymətləndirilməsi mexanizmi də qurulub.

6.3. Rusiyanın innovasiya siyasəti təcrübəsi

Rusiya Federasiyası Hökumətinin 2011-ci il dekabrın 8-də təsdiq etdiyi “*Rusiya Federasiyasının 2020-ci il üçün innovativ inkişaf Strategiyası*” ölkənin uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişafı konsepsiyası və “Elm və dövlətin elm-texnika siyasəti haqqında” federal qanun əsasında ölkə iqtisadiyyatının innovativ inkişafı qarşısında duran

⁴²GOSB Teknopark. <http://www.gosbteknopark.com/> (01.02.2017); Türk Standartları Enstitüsü (TSE).

⁴³Sumit Kundu, Surender Munjal (Eds). “Human Capital and Innovation: Examining the Role of Globalization”. Palgrave Macmillan. 2017

Mənbə: <http://data.worldbank.org/country/russian-federation?view=chart>

çağırışlara cavab olaraq hazırlanıb⁴⁴. Rusiyada fundamental tədqiqatlar və tətbiqi işləmələr üçün əsas maliyyələşmə mərkəzi federal məqsədli proqramlar və elmin maliyyələşməsi üzrə dövlət fondu vasitəsilə əsasən federal dövlət büdcəsidir.

İnnovativ inkişafın əsas institutları da son illər sürətlə formalaşdırılıb: (a) *Elm-texnika sahəsində fəaliyyət göstərən kiçik müəssisələrin inkişafına yardım fondu*; (b) *“Rusiya Vençur Şirkəti” ASC vasitəsilə dövlətin həmtəsisçi olduğu vençur fondları*; (c) *“Rusiya Texnoloji İnkişaf Fondu” dövlət federal avtonom təsisatı*; (d) *“RosNano” ASC*; (e) *“Xarici iqtisadi fəaliyyət və inkişaf Bankı” (Vneşekonombank)*. Xüsusilə, ali təhsil müəssisələrində tədqiqat fəaliyyəti və innovativ inkişaf üzrə fəaliyyətə öncəlik verilib. Ölkədə 29 universitetə milli tədqiqat universiteti statusu verilib və onlara innovasiya infrastrukturunun formalaşdırılması dəstəyi verilir. Rusiyada son illər universitet klasterlərinin yaradılması istiqamətində də mühüm işlər görülüb. Xüsusilə komyuter proqram təminatı sektorunun inkişafında və 2016-cı ildə 7.6 milyard dollara çatan illik ixracında *“universitet-özəl sektor əməkdaşlığı”*nın ciddi rolu var⁴⁵. “Kurçatovskiy İnstitut”un bazasında Rusiyanın ilk milli tədqiqat mərkəzi yaradılacaq.

⁴⁴“Rusiya Federasiyasının 2020-ci il üçün innovativ inkişaf Strategiyası” (08/12/2011). https://rg.ru/pril/63/14/41/2227_strategiia.doc

⁴⁵Алексей Грамматчиков. “Кадры решают почти все”. Специальный доклад. “Сделано в России”. Журнал «Эксперт». №14 (1024) 3 апреля 2017. <http://expert.ru/expert/2017/14/kadryi-reshayut-pochti-vse/>

Qrafik 9-dan göründüyü kimi Rusiyanın tədqiqat və işləmə xərclərinin ÜDM-dəki payı kəskin eniş və yüksəlişli olub (2015-ci ildə 1.2%-ə yaxın). İnnovasiya fəaliyyətinə dəstək infrastrukturunu kimi texnoloji fəaliyyətin öncəlikdə olacağı xüsusi iqtisadi zonalar, innovasiya şirkətlərinə xüsusi güzəşt sistemlərinin tətbiqi, elmi mükafatlar sistemi, texnoparklar, biznes inkubatorlar, texnologiya transferi mərkəzləri, elmi tədqiqat avadanlıqlarından kollektiv istifadə mərkəzləri, müsabiqə əsasında seçilən və inkişaf etdirilən innovasiya klasterləri qurulur. “Skolkovo” innovasiya kompleksi isə xüsusi hüquqi rejimin tətbiqi, rezident şirkətlər üçün inzibati baryerlərin və vergi yükünün minimallaşdırıldığı bir mərkəzdir. Ancaq bütün bu atılan və atılması planlaşdırılan addımlar təbii resurslardan asılı olan Rusiyanı dünyanın mülki texnologiya bazarında (hərbi texnologiyada bu ölkənin dominantlığı gerçəklikdir) aparıcı oyunçuya çevriləcəyi ilə bağlı müsbət gözləntilər yaratmır.

MIT professorlarından Loren Grahamın “*Tənha ideyalar. Rusiya rəqabət edə bilərmi?*” kitabında tarixən elm və incəsənətdə böyük uğurlara imza atan Rusiyanın bu gün nədən texnoloji inkişafda geri qaldığını araşdırır. Müəllif belə qənaətə gəlir ki, texnoloji innovasiyalar yolu ilə inkişaf cəmiyyətinin təbii inkişaf yolu olmalıdır. Dolayısı ilə hansısa fərddə ciddi kommersiya potensialı olan bir innovativ ideyanın olması kifayət deyil. İnnovasiyaları və ixtiraları dəstəkləyən və bundan ilhamlanan toplum olmalıdır. *İnnovasiyalar vakumda deyil, psixoloji, sosial-iqtisadi, hüquqi və siyasi mühitdə inkişaf edir və tədricən ticariləşir.* Bunun üçün də innovativ inkişafdan danışarkən, laboratoriyalardan daha çox, mülkiyyət hüquqları, patent qanunvericiliyi, dövlət idarəçiliyində korrupsiyanın səviyyəsi, ixtiraçı iş adamlarına cəmiyyətin münasibəti, təlimlə tədqiqatı birləşdirən keyfiyyətli təhsil sistemi və siyasi hüquqlardan da danışmalıyıq⁴⁶.

6.4. CƏNUBİ KOREYA VƏ TAYVAN TƏCRÜBƏSİ: QISA DÖVRLÜ (TSİKLLİ) TEXNOLOGİYALAR ALTERNATİV TEXNOLOJİ İNNOVASIYA ÖNCƏLİYİ KİMİ

Qısa dövrlü texnologiyalara fokuslanmaq yanaşmasının əsas müəllifi Cənubi Koreyalı alim Keun Lee (2013) qeyd edir ki, aşağı gəlirli ölkədən orta gəlirli ölkəyə çevrilmək üçün inkişaf etmiş ölkələrin dominant olmadığı sektorlarda (*aşağı texnologiya tutumlu və xammal əsaslı aralıq məhsullar*) ticarət əsaslı ixtisaslaşma önəmlidirsə, orta gəlirli ölkədən yüksək gəlirli ölkəyə çevrilmək üçün yeni texnologiyaların daha intensiv bazara daxil olduğu qısa patent dövrünə və ya tsiklinə malik texnologiyalar (*“short-cycle technologies”*) üzrə ixtisaslaşmaq önəmlidir⁴⁷.

⁴⁶Loren Graham. “Lonely Ideas. Can Russia Compete?”, The MIT Press, London, 2013 (səh. 9).

⁴⁷Keun Lee, “Schumpeterian Analysis of Economic Catch-up. Knowledge, Path-Creation, and the Middle-Income Trap”. Cambridge University Press. 2013 (səh. 24).

Sxem 4. Texnoloji ixtisaslaşma meyarları və qısa dövrlü texnologiyaların üstünlüyü

Mənbə: Lee (2013), səh.145.

Qısa dövrə (tsiklə) malik texnologiyalar texnoloji köhnəlmənin və ya aşınmanın çox sürətlə baş verdiyi, əvvəlki nəsil texnologiyalardan asılılığın aşağı olduğu və yeni texnologiyaların daha tez müddətdə tətbiq edilə biləcəyi texnologiyalardır (*məsələn, Cənubi Koreya və Tayvanın ixtisaslaşdığı elektronika və digər əlaqəli məhsullar buraya daxildir*). Cənubi Koreya və Tayvan təcrübəsi əsasında qısa dövrlü texnologiyaların bəzi nümunələri bunlardır: *elektrik yarımkeçiricilər, televizorlar, tranzistorlar, bərk diodlar, quru nəqliyyat vasitələri, işıqlandırma vasitələri, statik məlumat saxlama qurğuları, maqnit dinamik məlumat saxlama cihazları*. 1980-ci illərin ortalarından Cənubi Koreya və Tayvan digər orta gəlirli və hətta yüksək gəlirli ölkələrdən texnoloji ixtisaslaşmalarını fərqləndirərək qısa dövrlü texnologiyaları daha ağırlıqlı olaraq öncəliyə çevirdilər. Ancaq təqribən ortalama 15 il qısa dövrlü texnologiyalar sektorunda ixtisaslaşdıqdan sonra həmin ölkələr zəruri texnoloji bacarıqları və vərdişləri toplayıb daha çox əlavə dəyər yaradan yüksək patent tsikli olan texnoloji sektorlara yönəlib orada uğur qazandılar. Qısa dövrlü texnologiyalar sektorunda müəyyən müddət qalmaq və ixtisaslaşmaq bu ölkələrin innovasiya (R&D) xərclərini, tədqiqat və işləmə sektorunda çalışan tədqiqatçı sayını daha da artırmaqlarına səbəb oldu. Cənubi Koreya Elm, İKT və Gələcək Planlaşdırma Nazirliyinin elm və innovasiya sahəsində sektoral prioritetləri hal-hazırda biotexnologiya, nanotexnologiya, süni intellekt, özü hərəkət edən maşınlar, virtual realıq həlləri, “smart şəhər” həlləri və karbon tullantılarının yenidən emalı kimi yüksək texnologiya tutumlu sahələrdir⁴⁸.

⁴⁸OECD Science, Technology and Innovation Outlook 2016. Country profile for Korea. http://www.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/oecd-science-technology-and-innovation-outlook-2016/korea_sti_in_outlook-2016-71-en

Azərbaycanda dövlətin innovasiya siyasətində Koreya və Tayvan innovativ modelinə əsaslanan bu alternativ dəyərləndirilə bilər. “İnkişafa yönəlik dövlət” (*developmental state*) modeli adlanan Cənubi Koreya kimi bir sıra ölkələrdə uğurlu olan modeldə dövlət sənayeləşməni və innovativ iqtisadiyyat quruculuğunu tam dəstək verdiyi **yerli şirkətlər** vasitəsilə həyata keçirir⁴⁹. Tayvan isə milyon nəfərə düşən patent müraciəti sayına görə (323) dünya lideridir. Tayvanın “*Hsinchu Science and Industrial Park*” texnologiya parkı Acer, Kingston, Giga, Logitech, MediaTek, TSMC, Zyxel kimi innovativ firmalara sahibdir⁵⁰.

7. DÖVLƏT İNNOVASIYA SİYASƏTİ VƏ ÖZƏL SEKTOR ŞİRKƏTLƏRİ

Dövlətin investisiya siyasətinin məqsədi, hədəfləri və təşviq alətləri (vergi güzəştləri, kredit dəstəyi, infrastrukturun yenilənməsi və s.) özəl şirkətləri öz innovasiya xərclərini artırmağa sövq etməlidir. Tədqiqatlar göstərir ki, öz “R&D” büdcələrinin 25%-dən daha çoxunu müxtəlif təyinatlı proqram təminatına ayıran şirkətlərin gəlirləri rəqiblərinə nisbətən daha yüksək templə artır. Dünyanın ən çox R&D xərcləmələri olan 1000 iri korporasiyanın innovasiya (R&D) xərcləmələri 2016-cı ildə 0.04% artaraq **680 milyard dollara** çatıb⁵¹. 2018-ci ildə R&D xərclərinin həcminə görə **səhiyyə sektorunun** kompüter və elektronika sektorunu qabaqlayaraq ən böyük ümumi sektor halına gəlməsi gözlənilir. 2016-cı ildə ən çox innovasiya (R&D) xərcləri olan 20 beynəlxalq şirkətin sıralamasına və fərqli meyarlar üzrə bölgüsünə nəzər salaq. Bu şirkətlər əsasən ABŞ, Almaniya, İsveçrə, Britaniya, Yaponiya və Cənubi Koreya şirkətləridir, və onlar əsasən kompüter və elektronika, proqram təminatı və internet, avtomobil və səhiyyə sektorlarında fəaliyyət göstərilir. Onların illik R&D xərcləri 6-13 milyard dollar intervalında dəyişir.

⁴⁸OECD Science, Technology and Innovation Outlook 2016. Country profile for Korea. http://www.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/oecd-science-technology-and-innovation-outlook-2016/korea_sti_in_outlook-2016-71-en

⁴⁹Kənan Aslanlı. “Azərbaycan üçün Cənubi Koreya modeli?”. “Sumqayıt Xəbər”. 23 Yanvar 2016 <http://sumqayitxeber.com/arasdirma/azerbaycan-ucun-cenubi-koreya-modeli.html>

⁵⁰Tayfun Yıldız. “Türkiyədə teknokentlər və inovasyon”. TSE. “Standard” Ekonomik ve Teknik Dergi. No.647. Ekim 2016 (sayfa 51). <https://www.tse.org.tr/upload/tr/dosya/icerikyone-timi/7610/28112016161147-2.pdf>

⁵¹PWC. “2016 Global Innovation 1000 Study”. <http://www.strategyand.pwc.com/innovation1000#GlobalKeyFindingsTabs3>

Cədvəl 3. 2016-cı ildə ən çox innovasiya (R&D) xərcləri olan şirkətlər

2016-cı il sıralaması	Şirkət	Ölkə	Sənaye	İnnovsiya (R&D) xərcləri (mlrd.\$)
1	Volkswagen	Almaniya	Avtomobil	Almaniya 13.2
2	Samsung	Cənubi Koreya	Kompyuter və elektronika	12.7
3	Amazon	ABŞ	Proqram təminatı və internet	12.5
4	Alphabet	ABŞ	Proqram təminatı və internet	12.3
5	Intel Co	ABŞ	Kompyuter və elektronika	12.1
6	Microsoft	ABŞ	Proqram təminatı və internet	12
7	Roche	İsevçrə	Səhiyyə	10
8	Novartis	İsveçrə	Səhiyyə	9.5
9	Johnson & Johnson	ABŞ	Səhiyyə	9
10	Toyota	Japoniya	Avtomobil	8.8
11	Apple	ABŞ	Kompyuter və elektronika	8.1
12	Pfizer	ABŞ	Səhiyyə	7.7
13	General Motors	ABŞ	Avtomobil	7.5
14	Merck	ABŞ	Səhiyyə	6.7
15	Ford	ABŞ	Avtomobil	6.7
16	Daimler	Almaniya	Avtomobil	6.6
17	Cisco	ABŞ	Kompyuter və elektronika	6.2
18	AstraZeneca	Britaniya	Səhiyyə	6
19	Bristol-Myers Squibb	ABŞ	Səhiyyə	5.9
20	Oracle	ABŞ	Proqram təminatı və internet	5.8

Dövlət innovasiya siyasətində “dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı”nı (“*public-private partnership – PPP*”) təşviq etməlidir. Bu zaman texniki və bilik dəstəyi ilə çalışılmalıdır ki, yeni şirkətlərdə innovasiya strategiyası daimi qiymətləndirmədən keçən ümumi biznes inkişaf planının tərkib hissəsi olsun. İnnovasiya strategiyası bazarın tələblərinə və istehlakçıların gözləntilərinə uyğun qurulmalıdır. Şirkət öz sektoru daxilində və ya digər sənaye sahələrində kənar fikirləri daim nəzərdən keçirərək xüsusi innovasiya səyləri barədə məlumat toplayır, yeni imkanları müəyyən edir və təşkilatın biliyini genişləndirir. Şirkət sahələrarası ideyaların kommersiyalaşdırılması üçün bütün daxili və xarici imkanlardan istifadə etməlidir. Korporasiyalar dövlətin də dəstəyi ilə innovasiya ehtiyacları və brendinq məqsədləri istiqamətində cari və potensial təchizatçılar, distribyutor, təhsil müəssisələri və xidmət təminatçıları ilə əməkdaşlıq etməlidir. Təşkilatlar öz innovasiya gündəliyini həyata keçirmək üçün öz maliyyə fondlarını düzgün idarə etməlidirlər. *Müvafiq ölçmələr və risklərin idarə olunması tədbirləri davamlı olaraq sərmayə portfelini optimallaşdırmalı və müxtəlif həyat tsiklində olan (“life cycle”) investisiya imkanları yenidən nəzərdən keçirilməlidir.* Dövlətin innovasiya siyasətində o da nəzərə alınmalıdır ki, fərdlərin, qrupların və ya şirkətlərin innovativ həll formalaşdırmaq cəhdlərində uğursuzluq ehtimalı və riski çox yüksəkdir⁵².

İnnovasiya talantı təşkilatların və ya şirkətlərin performans qiymətləndirmələrində və insan resursları siyasətində də önəmli meyar olmalıdır. Qərar qəbul etmə sistemləri həm dövlət, həm də özəl sektorda innovasiya imkanlarına çevik reaksiya verə biləcək şəkildə dizayn edilməlidir. Təşkilati mədəniyyət hər bir işçinin yeni ideyalarla ortaya çıxmasını dəstəkləməlidir. İnnovasiya siyasəti hər kəsi əhatə edən inkluziv bir prosesin nəticəsi olmalı və innovativ davranış bir dəyər kimi təşviq edilməlidir. Təşkilati mühit yeni ideyaların testi üçün münasib olmalı, innovasiya prosesinin təbii tərkib hissəsi kimi həm uğurlardan, həm də uğursuzluqlardan nəticə çıxarılmalıdır. İnnovasiya qabiliyyətləri və davranışları daimi olaraq rəqəmsal platformalarda ölçülməlidir. Firma səviyəsində müvəffəq innovasiya siyasəti dəstəkləyici biznes mühitinə əsaslanır. Zəif biznes mühiti yeni məhsulun yaradılması xərcini əhəmiyyətli şəkildə artırır və innovasiyadan daxil olacaq mənfəətin miqdarını qeyri-müəyyən edir, bütün bunlar isə firmaların innovativ fəaliyyətlə məşğul olmaq motivlərini ortadan qaldırır⁵³. Bir və ya bir neçə yeni məhsullar təqdim edən firmalar qeyri-yenilikçi firmalarla müqayisədə biznes mühitinin keyfiyyətinə daha həssas yanaşırlar.

⁵²Mark Dodgson, David Gann. “Innovation: A Very Short Introduction”. Oxford University Press 2010 (p.13-17).

⁵³“Innovation in Transition”. EBRD Transition Report 2014 (səh.5)

Firmalar tərəfindən biznes mühitlə bağlı qavrayışdakı (“*perception*”) fərqliliklər şirkətlər korrupsiyanı, işçi qüvvəsinin bacarıqlarını və ticarət-gömrük qaydalarını qiymətləndirərkən daha yüksək olur. Bu fərqliliklər Mərkəzi Avropada və Baltıqyanı ölkələrdə nisbətən kiçik, Azərbaycanda daxil olmaqla Mərkəzi Asiya, Şərqi Avropa, Qafqaz və Rusiyada isə daha böyükdür⁵⁴. Bu ölkələrdə ümumi biznes mühiti yeniliklərə dəstək verə bilər. İnnovasiyaların hərəkətverici gücünə baxanda görürük ki, firmalar əsas iqtisadi institutların (aşağı səviyyəli korrupsiya, qanunun aliliyi, ticarət və investisiya üçün daha yüksək açıqlıq, yüksək bacarıqlı işçi qüvvəsi) bərqərar olduğu ölkələrdə daha çox innovativ olurlar. Maliyyə resurslarına asan çıxışın olması və İKT infrastrukturunu da firmalara innovasiya fəaliyyətində yardımçı olur. İnnovativ “start-up”lar keçid ölkələrində daha azdırlar. İsrail kimi ölkələrin əksinə olaraq, bizim regionun ölkələrində gənclər və kiçik firmalar iri firmalara nisbətən global texnoloji yeniliklərə və innovasiyalara daha az maraq göstərir. Daha yaradıcı gənclər və innovasiya firmaları isə daha əlverişli “start-up” mühitinin olduğu ABŞ kimi ölkələrə “innovasiya axını” (*innovation drain*) edirlər. Azərbaycanda da tam təmin edilməsi mümkün olan “Startup ekosistemi”nə bunlar daxildir: iri şirkətlər, universitetlər, maliyyə/donor təşkilatları, servis provayderləri, elmi-tədqiqat mərkəzləri, dəstəkləyici təşkilatlar (mentorlar, məsləhətçilər və s.). “Startup”ların hər il keçirilən beynəlxalq konfranslarına, tanıtım toplantılarına və sərgilərinə Azərbaycan start-uplarının qatılması üçün “səfər qrantları” verilə bilər. “Startup”ların ilkin kapital (“*seed capital*”), təsisçinin kapitalı, vençur kapitalı, kütləvi ianələrin qəbulu (“*crowdfunding*”), strateji alyanslar və birləşmələr, səhm emissiyası kimi bir-birindən fərqli maliyyələşmə mexanizmlərinin tətbiqi üçün hüquqi baza təmin edilməlidir. Azərbaycan kimi keçid ölkələrində innovativ “start-up”ların sayının az olması bu ölkələrin yaxın gələcəkdə də texnoloji yeniliklərin yaradıldığı cəbhənin önündə olmasının çətinliyindən xəbər verir. İnnovativ “start-up”ların az yaranmasına səbəb olan bəzi səbəblər var:

- i) xüsusiləşmiş maliyyələşmə mexanizmlərinin (risklərə tolerant “mələk sərmayədarlar”, vençur və “ilkin (*seed*) kapitallaşma”) olmaması;
- ii) işçi qüvvəsinin bilik və vərdiş əksikliyi;
- iii) bazara yeni firmanın daxil olmasını əngəlləyən rəqabət mühiti problemi;
- iv) əqli mülkiyyət hüquqlarının zəif qorunması;
- v) şirkətlərin top menecmentindəki insanların texnoloji proqresə məsafəli dayanması.

Eyni zamanda, firmaların ölçüsü ilə onların innovasiya (tədqiqat və işləmə) fəaliyyətinə aktiv qoşulması arasında da birbaşa əlaqə var. Belə ki, daha böyük firmalar böyük xərc tələb edən tədqiqat və işləmə layihələrini rahatlıqla maliyyələşdirə bilirlər.

⁵⁴D.A. Dyker, S. Radosevic (Eds.) “Innovation and Structural Change in Post-Socialist Countries: A Quantitative Approach”. Springer, Nato Science Partnership Subseries: 4, Vol. 20 (1999)

8. PROBLEMİN HƏLLİ ÜÇÜN SİYASƏTLƏR: İNNOVASIYA SİYASƏTİNİN MƏQSƏDLƏRİ VƏ MÜMKÜN TƏDBİRLƏRİ

Dövlətin innovasiya siyasəti innovasiya sistemini dəstəkləyən klasterlərin formalaşmasını əhatə etməlidir. İnnovasiya sistemi qarşılıqlı fəaliyyətləri yeni texnologiyaların yaradılmasını, modifikasiyasını və tətbiqini təmin edən dövlət və özəl sektor təsisatlarının şəbəkəsidir. Klaster isə müəssisələrin sektoral və coğrafi konsentrasiyasıdır, hansı ki, firmaların innovasiya performansını yüksəldir. Eyni klasterdə fəaliyyət göstərən firmalar bir-birindən və kollektiv şəkildə texnologiya transferini və innovativliyi öyrənmiş olurlar⁵⁵. ***İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlətin innovasiya siyasətinin 1-ci məqsədi firmaların texnologiya absorpsiyası kapasitəsini daha da artırmaqdır.*** Texnologiya absorpsiyası kapasitəsi yeni bilik və texnologiyaları ortaya çıxarmaq üçün mövcud bilik və texnologiyaları optimal şəkildə tətbiq etmək üçün firmaların daxili imkanlarıdır. Firmaların yeni texnologiyaların tətbiqini öyrənməsi onların biznes əməliyyatlarının effektivliyini və rəqabətliyini artırmaq və firmalarda (sektorlarda) texnoloji dəyişikliklər etmək üçün fundamentaldir. Müxtəlif növ “öyrənmə” prosesləri firmaların ilk mərhələdə daha sadə texnologiyaların adaptasiyası üçün lazım olan kompetensiyaları formalaşdırır. Daha mürəkkəb texnologiyaların tətbiqi üçün isə daha mürəkkəb kompetensiyalar və tədqiqat və işləmə (“R&D”) xərcləri tələb edilir.

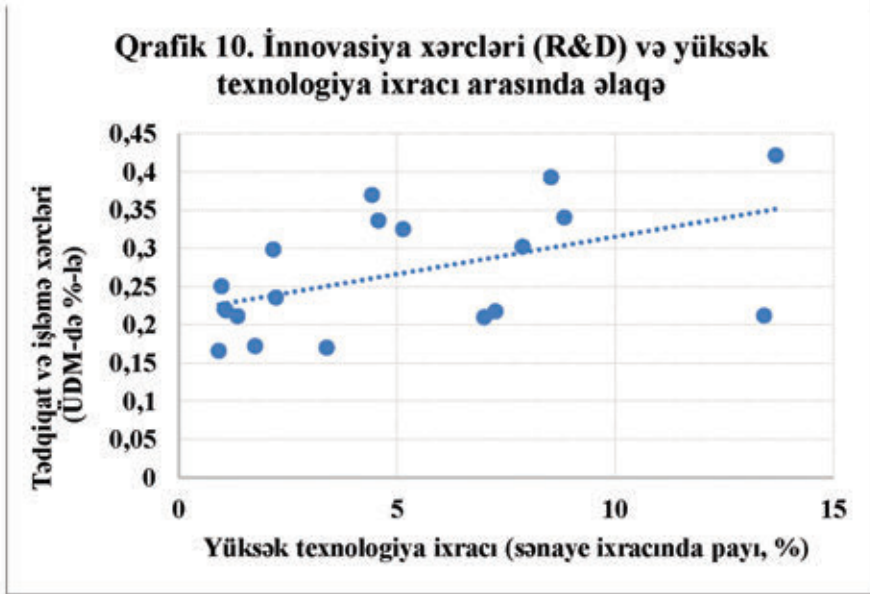
⁵⁵Banji Oyelaran-Oyeyinka, Dorothy McCormick, “Industrial clusters and innovation systems in Africa: Institutions, markets and policy”, United Nations University, 2007 (səh.4)

Cədvəl 4. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə R&D xərcləri

Ölkə	R&D xərclərinin ÜDM-də payı (% , 2015)	Adambaşına düşən R&D xərcləri (USD, 2015)	Ölkə	R&D xərclərinin ÜDM-də payı (% , 2015)	Adambaşına düşən R&D xərcləri (USD, 2015)
İsrail	4.3	1556	Norveç	1.9	1200.9
Koreya	4.2	1466.3	Britaniya	1.7	711.1
Yaponiya	3.5	1341.5	Kanada	1.6	724.2
İsveç	3.3	1561.2	Estoniya	1.5	433.8
Avstriya	3.1	1520.4	İrlandiya	1.5	776.4
Danimarka	3	1450.7	Macarıstan	1.4	364.6
İsveçrə	3	1709.4	İtaliya	1.3	496.1
Finlandiya	2.9	1225.8	Lüksemburq	1.3	1339.3
Almaniya	2.9	1381	Portuqaliya	1.3	378.9
ABŞ	2.8	1563.2	Yeni Zeland.	1.2	416.4
Belçika	2.5	1126.9	Slovakiya	1.2	352.8
OECD	2.4	974.9	İspaniya	1.2	425.4
Fransa	2.2	915.3	Rusiya	1.1	277
İslandiya	2.2	1045.7	Yunanıstan	1	251.9
Slovaniya	2.2	707.6	Polşa	1	266.5
Avstraliya	2.1	991.3	Türkiyə	1	200.2
Çin	2.1	297.4	Cən. Afrika	0.7	93.5
AB 15	2.1	874.9	Meksika	0.6	98.4
AB	2	753.8	Argentina	0.6	119.9
Niderland	2	999.5	Çili	0.4	89.6
Çexiya	1.9	657.6	Mənbə: http://www.compareyourcountry.org/science-and-technology		

Ölkənin bütün bu mərhələlərdən keçməsi və innovasiya tutumlu fəaliyyətlər həyata keçirməsi bir sıra daxili və xarici faktorlardan asılıdır. Daxili faktorlar *firmanın və ya sistemin özü ilə bağlıdır, və bu elementləri əhatə edir: insan resurslarının zəruri bacarıqları; maliyyə imkanları; uyğun fiziki məkanlar; bilgi axını; firma daxili texnoloji öyrənmə qabiliyyətləri (ixtisaslı işçilərin sayı); işçilərin təlimlərə cəlb edilməsi; universitet-sənaye mobilliyi*. Firmaların innovativliyinə və yeni texnologiyaların tətbiqini öyrənməsinə təsir edən xarici faktorlar isə bunlardır: *yerli və xarici mənbələrdən əldə edilə bilən ticari və texnoloji lisenziyalaşdırma imkanları; yerli firmaların uyğun olduğu beynəlxalq keyfiyyət standartı; əlavə dəyərli yüksək məhsul istehsal etmək və qlobal "dəyər zənciri"ni ("value chains") inteqrasiya etdirmək; birbaşa daxili investisiyanın yan təsiri kimi yayılan yeni texnologiyalardan faydalanmaq*.

Hər iki növ faktorlar firmaların texnologiyanı öyrənmək və istehsal etmək imkanını genişləndirir ("*innovasiya öyrənmək prosesinin və əməlinin məhsuludur*"). Firmalar texnoloji informasiyanı ilk öncə öyrənir və daha sonra onu istehsalə yönəldirlər. Firmalar innovasiya fəaliyyətinə (tədqiqat və işləmə - R&D) o zaman qoşulurlar ki, onda "öyrənmə vərdisləri" inkişaf etmiş olsun, işçi qüvvəsi hazırlıqlı olsun, dövlətin effektiv tədqiqat sistemi olsun, orta və yüksək texnoloji intensivlikdə olan məhsul istehsalı üçün firma səviyyəsində kapasitə olsun, maliyyə resurslarına çıxış olsun, orta və yüksək texnoloji məhsullar üçün yerli və ixrac tələbi olsun. Buna görə də, innovasiya (R&D) investisiyalarının milli səviyyədə nə qədər böyük olması ilə yanaşı, artan tədqiqat və işləmə xərclərinin texnoloji absorpsiyanı təşviq edən sistemli faktorları gücləndirməyə necə yönəldildiyi də önəmlidir. Bu sistemli faktorlar bunlardır: *dövlətin tədqiqat kapasitəsi (sektorun böyüklüyü və keyfiyyəti), universitet təhsili, mükəmməllik mərkəzləri (centres of excellence), akademiya-sənaye əməkdaşlığı üçün təşviqlər (akademik sektorla birgə tədqiqatda iştirak edən və digər formada innovasiya sahəsində əməkdaşlıq edən firmalara vergi güzəştləri tətbiq edilə bilər)*. Eyni zamanda, tədqiqat və işləmələrə ayrılan vəsaitlərin ÜDM-dəki payı ilə texnoloji məhsullar ixracı arasındakı əlaqəyə baxmaq zəruridir (*Qrafik 10*).

Statistik məlumatların mənbəyi: Dövlət Statistika Komitəsi

Azərbaycanda innovasiya xərcləri (“R&D”) və “yüksək texnologiya” ixracı arasında əlaqəyə baxdığımız zaman o qədər güclü olmasa da, pozitiv əlaqə görə bilərik (*korrelyasiya əmsali 0.51*). Yəni ümumən tədqiqat və işləmə xərcləri yüksək olduğu illərdə yüksək texnologiya ixracının ümumi sənaye ixracında payı da yüksək olub. Burdan çıxan nəticə odur ki, tədqiqat və işləmə xərclərinin effektivliyini artırmaqla yanaşı, bu xərclərin ümumi məbləği də artırılmalıdır. **İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlətin innovasiya siyasətinin 2-ci məqsədi isə ümumi “innovasiya ekosistemi”nin yaradılmasıdır.** Buraya innovasiya üçün gərəkli olan təsisatların qurulması, onlar arasında əlaqənin təmin edilməsi və dəstəkləyici infrastrukturun formalaşdırılması daxildir. İnnovasiya ekosisteminin təşviqi prosesi innovasiyalar üçün təklifi təmin edən (“*supply-side*”) bütün aktorların (müəssisələrin nəzdindəki bilgi və innovasiya təsisatları, universitetlər, tədqiqat laboratoriyaları, sınaq mərkəzi, texnologiya və sənaye bölgələri, “start-up”lar üçün inkubasiya mərkəzləri), tələbi təmin edən (“*demand-side*”) bütün aktorların (rəqabətli sənaye, aqrar, xidmət müəssisələri, dövlət qurumları) və dəstəkləyici (“*supporting*”) aktorların (hökumət, maliyyə təşkilatları və beynəlxalq təşkilatlar) əlaqələndirilməsi və əhatə edilməsi vasitəsilə mümkündür⁵⁶. Bu zaman innovasiya siyasətinin effekti 3 amildən asılıdır:

⁵⁶Technology and Innovation Report 2015. Fostering Innovation Policies for Industrial Development. UNCTAD 2015, (səh.22-25).

- 1) *Yüksək səviyyəli dövlət idarəetməsi və effektiv koordinasiya mexanizminin qurulması* (Azərbaycanda dövlətin innovasiya siyasətinin formalaşdırılması, tətbiqinə nəzarət və qiymətləndirilməsi ilə hansı dövlət qurumunun və ya qurumlarının məşğul olması və bunlar arasında əlaqə dəqiqləşməlidir);
- 2) *İnzibati prosesin sadələşdirilməsi* (elektron hökumət və elektron həllər, icazə və patent sənədlərinin verilməsinin sadələşdirilməsi, yeniliyə bürokratik müqavimətin azaldılması);
- 3) *İnnovasiya aktorları arasında əlaqələrin qurulması və gücləndirilməsi* (sənaye və akademik sektor arasında birgə tədqiqat layihələrinin həyata keçirilməsi və hətta birgə müəssisələrin qurulması, akademik proqramların sənayenin ehtiyaclarına uyğun dizayn edilməsi, qeyri-formal şəbəkələrin qurulması).

Hökumətlər öz innovasiya siyasətlərində birbaşa innovasiyalara dəstək tədbirləri həyata keçirə bilirlər. Buraya ilk növbədə dövlətin öz tədqiqat sektorunda tədqiqat və işləmə layihələrinin maliyyələşməsinə aid etmək olar. İkinci istiqamət isə tədqiqat və innovasiyalara özəl sərmayənin cəlbidir (*vençur kapital, vergi təşviqi, texnoloji transferləri, "sənaye-akademiya" əməkdaşlığı*). İnnovasiyaların yayılmasının dolayı yolla sürətləndirilməsi isə innovativ və yeni sərmayə qoymaq istəyən şirkətlər üçün daha əlverişli mühitin formalaşması, insan kapitalının elm və təhsilin keyfiyyətini artırmaqla daha da zənginləşməsinə nəzərdə tutur.

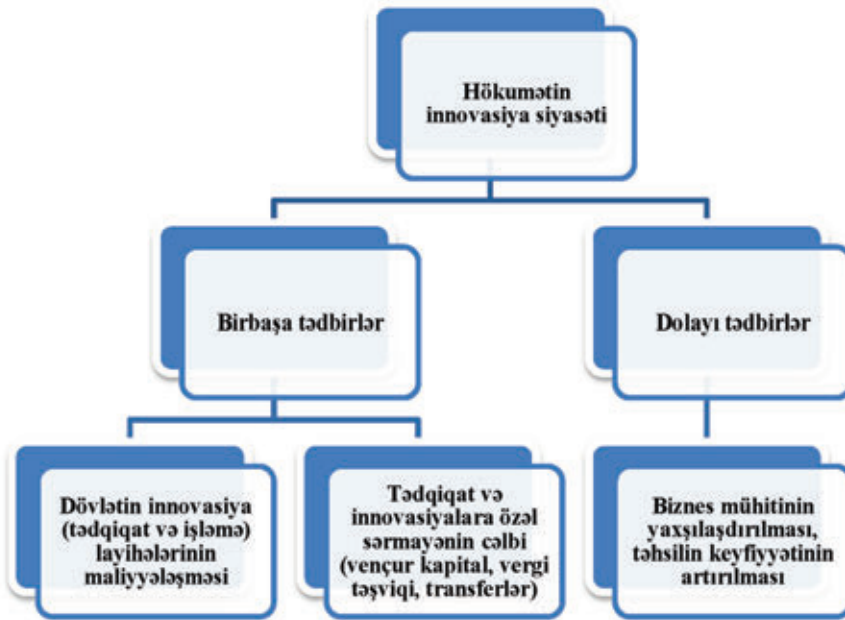
Keçid ölkələrində isə innovasiya siyasətinin məqsədləri və alətləri bir qədər fərqlilik göstərə bilər. EBRD-nin 2014-cü ildə apardığı sorğuda Azərbaycan kimi keçid ölkələrində innovasiya siyasətinin ən mühüm məqsədlərinin (i) *akademik tədqiqatların kommersiyalaşdırılması*, (ii) *innovasiya layihələrinin maliyyə resurslarına çıxışının yaxşılaşdırılması* və (iii) *biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi* nəticələri ortaya çıxmışdır. **İnnovasiya siyasətinin iqtisadi və maliyyə alətləri** bunlardır:

- *Fundamental və ya sənaye sahəsində tətbiqi tədqiqatlara və işləmələrə (R&D) rəqabət əsaslı maliyyələşmənin həyata keçirilməsi;*
- *Texnologiya transferinin dəstəklənməsi və patentləşdirmənin xərcinin azaldılması;*
- *Elm və sənayenin əlaqələrinin möhkəmlənməsi üçün birgə "R&D" layihələrinə grantların verilməsi;*
- *Klasterləşmə siyasəti, innovasiya vauçerlərinin tətbiqi, texnologiya platformaları və forumları;*
- *Özəl sektorun tədqiqat və işləmə (innovasiya) layihələrinin və fəaliyyətlərinin maliyyələşməsində risklərin bölgüsü, güzəştli borclanma, zəmanətli kreditləşmə və subsidiyalaşma mexanizmlərinin tətbiqi;*
- *Texnologiyaların yayılmasına dəstək sxemlərinin qurulması və texnologiya uyğunlaşdırılması xidmətləri;*
- *Özəl firmalara tətbiq etdikləri innovasiyalara görə vergi güzəştlərinin edilməsi;*

- Vençur və “ilkın kapital”a (“seed capital”) dövlət dəstəyi;
- Tədqiqat təşkilatlarına və universitetlərə rəqabət əsaslı olmayan institusionallaşma üçün maliyyə dəstəyi (“block grants”);
- Yerli innovativ həllərə və məhsullara dövlət satınalmalarında üstünlük verilməsi.

Dövlətin innovasiya siyasətində mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq bütün şirkətlərin innovasiya tsikli nəzərə alınmalıdır. Belə ki, ilk mərhələdə texnologiya sadəcə kənarından alınır və tətbiq edilir; daha sonra alınan texnologiyanın öyrənilməsi sayəsində onun modifikasiyası işlənir; ən nəhayətində isə sadəcə innovativ texnologiyalar istehsal olunur. Bu zaman ən vacib məsələ şirkətlərin innovativ olmaq üçün motivlərinin (“incentive”) olmasıdır, bu isə rəqabət və biznes mühiti ilə bağlıdır.

Sxem 5. İnnovsiya siyasəti tədbirləri

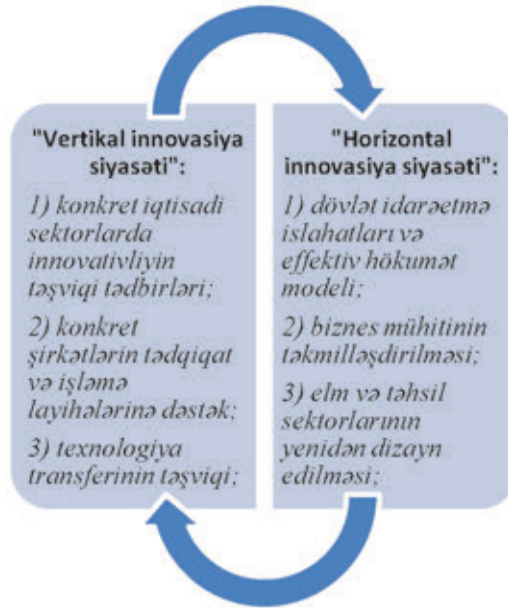

“Innovation in Transition”. EBRD Transition Report 2014 (p.83).

Bununla yanaşı, özəl sektorun tədqiqat və işləmələrdə hər zaman ehtiyac duya biləcəkləri dövlətin innovasiya təsisatları (məsələn, xüsusi ölçmə laboratoriyaları) olmalıdır. Ölkələrin ümumi inkişaf səviyyəsi artdıqca onlar müəyyən sahələrdə akkumulyasiya olunan bilik əsasında yeni innovativ məhsul və proseslər formalaşdırma bilirlər. Ən önəmli məsələlərdən biri də, ali təhsilin və xüsusən də mühəndislik təhsilinin, texniki və təbiət elmlərinin tədrisinin yenidən dizayn edilərək bazarın tələblərinə və dövlətin strateji məqsədlərinə uyğun hala gətirməkdir. İnnovasiyaların

daha çox orta ölçülü müəssisələrin texnologiya transferinə əsaslanan Asiya modeli (Tayvan, Koreya) və fundamental elmlərə əsaslanan Avropa modeli fərqləndirilə bilər⁵⁷. Azərbaycanda bir sıra texniki və təbiət elmlərində fundamental tədqiqatlar aparmaq potensialı çox böyükdür və burda tədqiqat nəticələrinin kommersiya-laşdırılması əsas problemdir. İnnovasiya siyasətinin dizaynında, məqsəd və vəzifələrin formalaşdırılmasında birbaşa olaraq şirkətlərdən alınan məlumatlar istifadə olunmalıdır⁵⁸. Yəni **innovasiya siyasətinin dizaynında sektor təmsilçiləri iştirak etməlidirlər və məqsədlər problemlərə cavab olaraq tərtib edilməlidir. Azərbaycanda dövlətin innovasiya siyasətinin uzun müddətli məqsədləri və strateji vəzifələrini ehtiva edən, ciddi şəkildə monitorinq olunan vahid bir sənədə ehtiyac duyulur.** Ancaq ümumən hər bir strateji sənədin və ya dövlət siyasətinin icrası ölkənin dövlət idarəetməsinin ümumi keyfiyyətindən asılıdır. Bu baxımdan, effektiv innovasiya siyasəti keyfiyyətli dövlət idarəetmə aparatı (*maraq qruplarının təsirindən müstəqil*) və təkmil biznes mühit islahatları tələb edir. Bunlar “*horizontal innovasiya siyasəti*” tədbirləridir. “*Vertikal innovasiya siyasəti*” tədbirləri isə konkret sektoral və birbaşa innovasiyalarla bağlı proqramları əhatə edir⁵⁹.

Sxem 6. Dövlətin innovasiya siyasətinin 2 istiqaməti

⁵⁷Irina Olimpiyeva. "Innovative Entrepreneurship and the Post-Soviet Path-Dependency of Russian Science". Russian Analytical Digest No. 155, 23 September 2014 (səh.15)

⁵⁸"OECD Innovation Strategy 2015: An Agenda for Policy Action". Meeting of the OECD Council at Ministerial Level Paris, 3-4 June 2015.

⁵⁹"Innovation in Transition". EBRD Transition Report 2014 (səh.87).

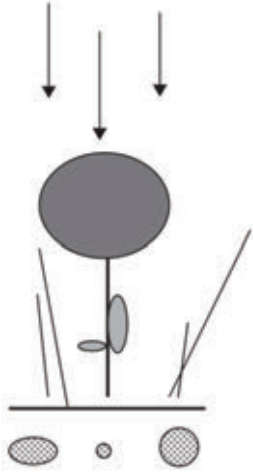
Həyata keçiriləcək horizontal və vertikal innovasiya siyasəti tədbirləri ölkədəki normativ hüquqi aktlarda ediləcək zəruri dəyişikliklərlə birgə “*innovasiya ekosistemi*” (*innovativ fərd, innovativ şirkət və innovativ dövlət*) formalaşdırmağa töhfə verə bilər. İnnovativ fərdin formalaşmasında təhsil sisteminin önəmi, innovativ şirkətin formalaşmasında rəqabət mühitinin önəmi, innovativ dövlətin formalaşmasında isə bürokratik aparatın islahatlarının önəmi ön plana çıxır. Bu zaman Azərbaycan kimi keçid ölkələrində prioritet sektorlar içərisində İKT, enerji, tibb kimi sahələr önə çıxır. Bu sektorlarda fəaliyyət göstərən *şirkətlərin innovativ tədqiqat və işləmə layihələrinə birbaşa dəstək verilməsi* atılacaq növbəti addımlar ola bilər. İnnovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün xüsusi bir dövlət agentliyi də yaradıla bilər. Məsələn, Finlandiya İnnovasiyaları Maliyyələşdirmə Agentliyinin (“*Tekes*” - *Finnish Funding Agency for Innovation*) özəl sektorun tədqiqat və işləmə layihələrinə ayırdığı sərmayə dəstəyinin ikiqat multiplikativ effekti olur. Həmin firmaların illik dövriyyəsində 20%, işə götürdükləri yeni işçi sayında isə 17% artım olur⁶⁰. Yəni innovasiya fəaliyyətinin əsas hərəkətverici qüvvəsi yenilikçi şirkətlərdir⁶¹.

Müxtəlif inkişaf fazasında olan ölkələr onların bilik və texnologiyanı istifadə etmək və yaratmaq qabiliyyətinə görə fərqlənirlər. Bu qabiliyyət institusional keyfiyyət, makroiqtisadi sabitlik və müxtəlif bazarların (məhsul, əmək, maliyyə) effektiv işləməsi ilə bağlıdır. Mövcud texnologiyanın əldə edilməsi, ondan istifadənin tamamilə mənimsənilməsi (absorbsiya) və yeni texnologiyanın yaradılması üçün ölkələrdən spesifik şərtlərə cavab verməsi tələb olunur. Azərbaycan və digər keçid ölkələri yeni texnologiyanın absorpsiyası və yaradılması baxımından inkişaf etmiş ölkələrdən geri qalırlar. Bu ölkələr öz innovasiya siyasətlərinin məqsədləri olaraq birbaşa yeni texnologiyanın yaradılmasını təsbit ediblər. Halbuki ölkələrin real potensialı nəzərə alınmaqla innovasiya siyasəti tərtib edilməlidir. Yüksək texnologiya sənayelərinin inkişafı və dövlətin tədqiqat təşkilatlarının ölkənin innovasiya performansına töhfəsini artırmaqla yeni bir “Silikon Dərəsi” (“*Silicon Valley*”) modeli hədəflənə bilər. Halbuki inkişaf etmiş ölkələrin innovasiya siyasətinə əsaslanan vahid bir innovasiya siyasəti modeli bütün ölkələr üçün keçərli olmaya bilər. Belə ki, ilk növbədə yeni və modern texnologiyaların absorpsiyası kapasitəsini artırmaq prioritetə çevrilməlidir. Bunun üçün isə daha böyük iqtisadi açıqlıq, daha yaxşı orta ixtisas təhsili və peşəkar təlim sistemi, daha yaxşı menecment təcrübəsi, kreditləşmə qarşısındakı əngəllərin ortadan qaldırılması lazımdır.

⁶⁰European Commission. “Research and innovation as sources of renewed growth”. Brussels, 10.6.2014, (səh. 8)

⁶¹Jouko Nikula, Ivan Tchakov. “Innovations and Entrepreneurs in Socialist and Post-Socialist Societies”. Cambridge Scholars Publishing. 2013

Torpağın suvarılması (innovatorlara maliyyə və digər dəstəklər)

Alaq otlarının təmizlənməsi (rəqabət mühiti və effektiv tənzimləmə)

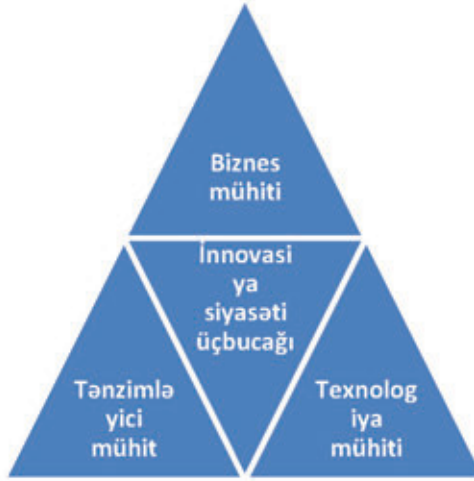
Torpağın münbitliyinin artırılması (tədqiqat və informasiyanın yayılması)

Torpağın əkin üçün hazırlanması (yeni təhsil sisteminin dizaynı)

Texnoloji inkişaf səviyyəsi yüksəldikcə innovasiya siyasəti də buna uyğun olaraq reviziya edilməlidir. Konkret sektorlarla yanaşı bütün iqtisadiyyatın önündəki insti-tusional və xroniki struktur əngəlləri tədricən qaldırılmalıdır (effektiv tənzimləmələrin qurulması, insan resurslarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi tədbirləri). Hökumət in-novasiya siyasətində tədricən nəticə əldə etməyə yönəlik bir çərçivə çizməlidir. Xüsusən innovativ təşəbbüsləri təşviq edəcək mühitin yaradılması önəmlidir və bu baxımdan innovasiya siyasətinin funksiyaları bunlar ola bilər⁶²: *təşviqlər və mexanizm-lərlə innovatorların dəstəklənməsi; innovativ təşəbbüslər qarşısındakı maneələrin ortadan qaldırılması; aktiv tədqiqat strukturlarının yaradılması; təhsil sistemi vasitəsilə insanlara kreativliyin təlqini*. Hökumətin innovasiya siyasətinin rolunu obrazlı şəkildə yuxarıdakı təsvirdəki kimi torpağı becərən bir bağbanın işinə bənzətmək olar.

⁶²The International Bank for Reconstruction and Development/World Bank. "Innovation policy: a guide for developing countries", 2010 (səh.60)

Sxem 7. “İnnovasiya siyasəti üçbucağı”

Hökumət böyük dövlət proqramları və ya talantların (innovativ müəssisələrin) toplandığı xüsusi bölgələr vasitəsilə yeni texnologiyaları təşviq edə bilər. İnnovasiya siyasətinə bir başqa yanaşmaya görə, innovasiya siyasətini biznes mühiti, tənzimləyici mühit və texnologiya mühitindən ibarət bir üçbucaq kimi təsəvvür edilə bilər (yuxarıdakı Sxem 7-də bu verilib). *Biznes mühitin elementləri olaraq rəqabət mühiti, maliyyəyə çıxış imkanları, kapital bazarı, menecment vərdisləri; tənzimləyici mühitin elementləri kimi ticarət rejimi, pro-innovativ vergi sistemi, qanunun aliliyi və şəffaflıq, biznesə başlama və əmək bazarının tənzimlənməsi; texnologiya mühitində isə işçi qüvvəsinin təhsili və texnoloji vərdisləri, texnoloji tədqiqat və ideyaların kommersiyalaşması infrastrukturunu, rəqəmsal texnologiya infrastrukturunu və ekosistem ön plana çıxır.* Güclü texniki-təbii elmlər, texnologiya, riyaziyyat və mühəndislik təhsili innovativ sistemin qurulması üçün əsasdır.

Önümüzdəki dövrdə texnoloji inkişafın bəzi sahələrdə (informasiya texnologiyaları, avtomatlaşdırma və yüksək istehsal texnikaları və səhiyyə texnologiyaları) cəmləşərək iqtisadi, sosial və hərbi inkişafı şəkilləndirməsi gözlənilir. Xüsusilə rəqəmsal rabitə, nanotexnologiya, material elmləri, ölçü cihazları, biotexnologiya və ətraf texnologiyaları sürətli inkişaf edən sahələrdir. Nanotexnologiya və biotexnologiya sahələrindəki irəliləyiş yeni imkanlar təqdim etməklə birlikdə, ətraf mühit və etik ölçüləriylə də gündəmdə olacaq. Yeni global arxitekturalarda yüksək əlavə dəyər yaratmaq; ixtisaslaşma, yeni texnologiyalardan istifadə etmək, yenilikçilik etmək qabiliyyətini inkişaf etdirmək kimi faktorlara bağlı hala gəlməkdədir. Bir iqtisadiyyatın böyümə həcmünün artırılması isə özünü inkişaf etdirən, rəqabət gücünü davamlı artırma bilən firmaların sayının artmasına paralel baş verir. İnsan resurslarının davamlı olaraq inkişaf etdirilməsi, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının yayılması, yenilikçiliyə önəm verilməsi adambaşına düşən milli gəliri davamlı ola-

raq artırmaq yollarıdır. Emalat sənaye sahəsində fəaliyyət göstərən bir müəssisənin rəqabət gücünün əsas determinantı yalnız məhsulu emal etməkdəki mükəmməlliyi deyil. Bununla yanaşı dizayn, logistika, məhsulun paylanması kimi bir çox xidmət sahəsindəki performans da önəmlidir. Sənaye siyasəti gedərək horizontal hala gəlməkdədir və dəyər zəncirində emalla bağlı olmayan digər mərhələləri, xidmət və dəstək fəaliyyətlərini də əhatə etməkdədir. İstehsal amilləri balanslı bir iqtisadi artım üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhsuldarlıq mərkəzli bir yanaşma rəqabət gücünün artırılmasını, yüksək və sabit iqtisadi artıma çatılmasını təmin edə bilər. Bu baxımdan emal sənayesinin məhsuldarlıq səviyyəsini artırmaq üçün texnologiyayla yanaşı insan resurslarından təsirli istifadə edilməsi lazımdır.

“İnnovasiya daima öyrənmə və vərdişləri təkmilləşdirmə tələb edir”. İnnovativ həllərin və ixtiraçılığın daha da kütləviləşdirilməsi üçün Henrik Altşullerın “TRİZ” metodu, Edvard Bononun “6 papaq” metodu (6 nəfərdən ibarət hərənin bir yaradıcı funksiyası olan kiçik qruplarla innovativ həllərin hazırlanması), Tony Buzanın “zehin xəritələməsi” (*mind mapping*) metodu və digər yanaşmaların tədris olunduğu və tətbiq edildiyi mərkəzlərə ehtiyac var.

Sovetlər Birliyi dönəmində Azərbaycanda yaşamış və fəaliyyət göstərmiş dünyaca məşhur ixtiraçı alim və yazar Henrix Altşuller (*Genrih Saulovich Altshuller*) geniş sahədə tətbiq edilən **“ixtiraçılıq məsələlərinin həlli nəzəriyyəsi”ni (TRİZ – “meopuu pesheniya izobremata-melxskix zadach”)** işləyib hazırlayıb⁶³. Müəllif on minlərlə ixtiranı və patenti təhlil etdikdən sonra problemlərə gətirilən yaradıcı həllərin və ziddiyyətləri həll edən ixtiraları ortaya qoymağın alqoritminin universal ümumi 40 prinsipini müəyyən etmişdir (*məsələn predmetin formasının simmetrikdən asimmetriyə çevrilməsi, bütövün seqmentlərə ayrılması və s.*). TRİZ metodu texniki sistemlərin müəyyən qanunauyğunluqlarla inkişaf etdiyini sübut edir və bu bütün sahələrdə yaradıcı həllərin ortaya qoyulmasında istifadə oluna bilər. Mücərrədlik və ya abstraksiya imkan verir ki, bir sahədə əldə edilmiş yenilikçi həllin alqoritmı digər sahədə də tətbiq edilsin. TRİZ metodunun tədris və tətbiq edildiyi Bakıda “Gənc İxtiraçılar Məktəbi” (1980-ci illərdə bütün Sovetlər Birliyində 500-dən çox belə məktəb olub) və “Azərbaycan İxtiraçılıq Yaradıcılığı İctimai İnstitut”u fəaliyyət göstərüb. Gənclərin yaradıcı potensialının açılmasına, inkişafına və düzgün yönəldilməsinə xidmət edən bu ənənəni indiki dövrdə də bərpa edib belə mərkəzlər açmaq olar. Post-sovet məkanı ölkələrinin bəzilərində, xüsusən Rusiyada universitetlərdə TRİZ nəzəriyyəsi də daxil olmaqla innovasiya fəaliyyətinin təşkili üzrə sistemli biliklər verən **“İnnovatika”** proqramı tədris olunur⁶⁴. Azərbaycanda da tətbiqinə başlanmalı olan belə proqram-

⁶³Eunika Mercier-Laurent. “Innovation ecosystems”. ISTE Ltd and John Wiley. 2011 (p.63)

⁶⁴İlham Əhmədov (ADPU-nun Kompüter mərkəzinin direktoru). “Təhsil innovasiyalarının idarə edilməsi” Azərbaycan Müəllimi. 31 Yanvar 2014 - №04.
http://www.muallim.edu.az/www.old/arxiv/2014/04/49.htm

larda mühüm məqamlardan biri fərdi və qrup yaradıcı həlləri və ya innovasiyaları bazar ehtiyaclarına uyğun hala gətirməyə yardımçı olmağıdır.

6 dekabr 2016-cı il tarixli Prezident Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “*Kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi*”nin strateji hədəfərindən biri olan “innovasiyaların təşviqi, KOS subyektləri üçün araşdırma və inkişaf fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi”nin gerçəkləşməsi üçün detallı tədbirlər planı hazırlanmalıdır. *Azərbaycan sənayesinin ehtiyac duyduğu sahələrdə fundamental və tətbiqi tədqiqatlar aparılması üçün xüsusi doktorantura təqaüd proqramları təsis edilə bilər. Talantların ölkədən getməsinin qarşısını alan və ölkəyə gəlməsinin önünü açan təşviqedic addımlar (birgə layihələr, təqaüd və tədqiqat qrantları) atıla bilər. Dövlətin dəstəyi ilə həyata keçirilən tədqiqat və işləmələrə qoyulan sərmayələrin geri dönüşü (return) 20-67% intervalında dəyişir⁶⁵. Yüksək multiplikativ effekti olan vergi krediti (tax credit) təcrübəsinin də tətbiqi nəzərdə tutula bilər. Texnoloji transferdə istifadə olunan məmulatların idxalında bəzi vergi güzəştlərinin və yerli innovativ məhsulların ixracının təşviqi, əqli mülkiyyət hüququnun qorunması, standartlaşma, lisenziyalaşma, sertifikatlaşma və patentləşmə prosedurlarının sadələşdirilməsi tədbirləri də həyata keçirilə bilər.*

9. YEKUN TAPINTILAR VƏ TÖVSIYYƏLƏR

Azərbaycanda maddi rifah artan dövərdə innovasiya xərcləri nəinki müvafiq templərlə artmayıb, tam əksinə ÜDM-də xüsusi çəkisi daha da azalıb. Dövlətin innovasiya siyasətinin məqsədi, hədəfləri və təşviq alətləri icraçı qurumların konkret performans indikatorları ilə inteqrasiyalı şəkildə vahid bir sənəddə öz əksini tapmayıb. Azərbaycanda dövlətin innovasiya siyasətinin uzun müddətli məqsədləri və strateji vəzifələrini ehtiva edən, ciddi şəkildə monitoring olunan vahid bir sənədə ehtiyac duyulur. Ancaq ümumən hər bir strateji sənədin və ya dövlət siyasətinin icrası ölkənin dövlət idarəetməsinin ümumi keyfiyyətindən asılıdır. Bu baxımdan, effektiv innovasiya siyasəti keyfiyyətli dövlət idarəetmə aparatı (*maraq qruplarının təsirindən müstəqil*) və təkmil biznes mühit islahatları tələb edir.

İqtisadi artım tempinin azaldığı dövərdə xüsusən texnologiya transferini və bəzi seçilmiş sektorlarda tədqiqat və işləmə xərclərini stimullaşdıran tədbirlərə ehtiyac duyulur. Azərbaycan Uzaq Şərq ölkələrinin (*Cənubi Koreya, Tayvan*) təcrübələri əsasında ortalama *10-15 il müddətində qısa dövrlü texnologiyalar sektorunda* ixtisaslaşdıqdan sonra zəruri texnoloji bacarıqları və vərdişləri toplayıb daha innovativ məhsullar istehsal etmək strategiyasını seçə bilər. Qısa dövrlü texnologiyalar sek-

⁶⁵Stephen J. Ezell and Robert D. Atkinson. “The Good, The Bad, and The Ugly (and Self-Destructive) of Innovation Policy: A Policymaker’s Guide to Crafting Effective Innovation Policy”. Information Technology and Innovation Foundation. 2010 (səh.49).

torunda müəyyən müddət qalmaq və ixtisaslaşmaq ölkəyə innovasiya (R&D) xərclərini, tədqiqat və işləmə sektorunda çalışan tədqiqatçı sayını artırmaq imkanı verir. Azərbaycanda da dövlətin innovasiya siyasətinin sektoral prioritet bölümlərində bu alternativ dəyərləndirilə bilər.

Tədqiqat və işləmələr (“R&D”) elmi biliklərin artırılması və onların tətbiq edilməsi üçün yeni sahələrin axtarılması məqsədi ilə ardıcıl olaraq həyata keçirilən elmi fəaliyyət başa düşülür. Biznes üçün “R&D” vergi təşviqlərinə icazələr və kreditlər, eləcə də biznesin R&D xərclərinə əlverişli vergi yanaşmasının digər formaları daxildir. Gəlir əsaslı stimullar, lisenziya və patent, akkreditasiya, standartlaşma və sertifikatlaşma da digər tənzimləmə sahələridir. İnnovasiya (R&D) xərclərinin ÜDM-də payı əlavə 1% artarsa, iqtisadi artım tempi inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkədə əlavə olaraq 0.25%-dən çox artar. *İnnovasiya (“R&D”) xərclərinin ÜDM-də payının 1.5 %-ə çatdırılması, effektiv universitet-sənaye əlaqəsinin qurulması, innovasiya fəaliyyətində “özəl-dövlət əməkdaşlığı”nın təşviqi dövlətin innovasiya siyasətində əsas orta müddətli məqsədlər ola bilər.* İnnovasiya konsepsiyasında ixtira ilə yanaşı istehlakçının məhsula verdiyi dəyərə və əsaslandığı dəyərlərə, biznes modelin keyfiyyətinə də önəm verilməlidir⁶⁶. Əks halda sadəcə R&D xərclərinin artımı satış və mənfəətdə artım, bazar kapitalizasiyasında və səhmdar gəlirində nə dövlətə, nə şirkətə ciddi artım vəd etmir. İnnovasiya həm texniki riskləri (yeni texnologiya hazırlamaq mərhələsində), həm də bazar risklərini (məhsulun satışı və istifadəsi mərhələsində) həll edə bilməlidir.

İnnovasiya siyasəti qlobal trendləri də nəzərə almalıdır. Belə ki, tədqiqatlar göstərir ki, R&D xərcləmələrinə görə 2018-ci ilə qədər olan dövrün dünyada öncül sektorları süni intellekt, böyük məlumat bazaları ilə iş (“*big data analysis*”), bio-nanotexnologiya, informasiya texnologiyaları, biomühəndislik, fərdi tibbi diaqnostika alətləri, nanotexnologiya, bərpa olunan enerji, proqram təminatı, robot sənayesi olacaq⁶⁷. Dünya Bankının inkişaf etməkdə olan ölkələri üçün innovasiya siyasəti tövsiyyələrinə uyğun olaraq innovasiya siyasəti bütün hökumətin öhdəliyinə çevrilməli, innovator fərd və şirkətləri müəyyən edən və dəstəkləyən mexanizmlər hazırlanmalı, vençur kapitallaşması üçün zəruri normativ hüquqi baza formalaşdırılmalı, həm özəl, həm də dövlət sektorunun tədqiqat və işləmə xərclərinin artımı daha çox qeyri-dövlət və xarici maliyyə mənbələri hesabına stimullaşdırılmalı, təhsil sistemi innovativ düşüncəni dəstəkləyən

⁶⁶Tendayı Viki. “Why R&D Spending is Not a Measure of Innovation”. 21/08/17.

<http://www.forbes.com/sites/tendayiviki/2016/08/21/why-rd-spending-is-not-a-measure-of-innovation/#37bd45df4276>

⁶⁷Industrial Research Institute (IRI), Global R&D Funding Forecast 2016, R&D Magazine

https://www.iriweb.org/sites/default/files/2016GlobalR%26DFundingForecast_2.pdf

⁶⁸Bakıda “Açıq İnnovasiyalar üzrə Startap Turu” keçiriləcək. “Azərtaç” İA. 04.04.2017.

http://azertag.az/xeber/Bakida_Achiq_Innovasiyalar_uzre_Startap_Turu_kechirilecek-1047884

şəkildə yenidən dizayn edilməli, xarici ticarət və investisiya fəaliyyətləri liberallaşmalıdır. Bakıda artıq başlayan yüksək texnologiyalar sahəsində perspektivli və innovativ layihələrin həyata keçirilməsinə dəstək məqsədli “*Açıq İnnovasiyalar üzrə Start-up Turu*” (*Open Innovations Startup Tour*) təcrübəsini Azərbaycanın bütün bölgələri üzrə genişləndirmək lazımdır⁶⁸.

Həyata keçiriləcək horizontal və vertikal innovasiya siyasəti tədbirləri ölkədəki normativ hüquqi aktlarda ediləcək zəruri dəyişikliklərlə birgə “*innovasiya ekosistemi*” (*innovativ fərd, innovativ şirkət və innovativ dövlət*) formalaşdırmağa töhfə verə bilər. İnnovativ fərdin formalaşmasında təhsil sisteminin önəmi, innovativ şirkətin formalaşmasında rəqabət mühitinin önəmi, innovativ dövlətin formalaşmasında isə bürokratik aparatın islahatlarının önəmi ön plana çıxır. Bu zaman Azərbaycan kimi keçid ölkələrində prioritet sektorlar içərisində İKT, enerji, tibb kimi sahələr önə çıxır. Bu sektorlarda fəaliyyət göstərən şirkətlərin innovativ tədqiqat və işləmə layihələrinə birbaşa dəstək verilməsi atılacaq növbəti addım ola bilər. *İnnovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün xüsusi bir dövlət agentliyi də yaradıla bilər*. Dövlətin innovasiya siyasəti innovasiya sistemini dəstəkləyən klasterlərin formalaşmasını da əhatə etməlidir. Azərbaycan və digər keçid ölkələri yeni texnologiyanın absorpsiyası və yaradılması baxımından inkişaf etmiş ölkələrdən geri qalırlar. Bu ölkələr innovasiya siyasətlərinin məqsədləri olaraq birbaşa yeni texnologiyanın yaradılmasını təsbit ediblər. Halbuki ölkələrin real iqtisadi potensialı və sektorlar üzrə ixtisaslaşma dərəcəsi nəzərə alınmaqla innovasiya siyasəti tərtib edilməlidir.

İnnovativ iqtisadiyyatın qurulması və effektiv dövlət innovasiya siyasəti üçün “innovasiya eko-sistemi” çərçivəsində tövsiyyə edilən qısa, orta və uzun müddətli tədbirlər:

⁶⁸Bakıda “Açıq İnnovasiyalar üzrə Start-up Turu” keçiriləcək. “Azertac” İA. 04.04.2017. http://azertag.az/xeber/Bakida_Achiq_Innovasiyalar_uzre_Startup_Turu_kechirilecek-1047884

İnnovasiya siyasəti tədbirləri	Qısa müddətli dövrdə (1 ilə qədər)	Orta müddətli dövrdə (1-5 il müddətində)	Uzun müddətli dövrdə (5 ildən artıq)
“İnnovativ fərd” üçün	1. “2018-2025-ci illər üzrə Dövlət İnnovasiya Strategiyası” və dövlət proqramlarının hazırlanması	1. İnnovativ start-up layihələrinin maliyyələşdirilməsinin yeni rəqabətli mexanizminin hazırlanması	1. Orta və ali təhsil sisteminin interaktiv, öyrənmə əsaslı (<i>“learning-centered”</i>) yenidən dizaynı
	2. Doktorantura və magistratura pillələri üçün elmi tədqiqatlar təqaüd proqramları	2. “Əksinə Beyin Axını” Dövlət Proqramı (<i>“Counter Brain Drain”</i>) hazırlanması	2. Hər il ən azı 1000 gənc və orta yaşlı texnoloji işçiləri AB ölkələrinə təcrübəyə göndərmək
	3. R&D və innovasiya sahəsindəki işçilər üçün yeni əmək haqqı və pensiya təminatı	3. Universitetlərdə icbari peşə staj proqramlarının hazırlanması və tətbiqi	3. Keyfiyyətli insan resursu təminatı üçün bütün bölgələrdə təlim mərkəzlərinin qurulması
	4. Açıq İnnovasiyalar üzrə “Start-up” turlarının bütün bölgələr üzrə təşkili	4. İnnovasiya infrastrukturunu subyektləri və ticariləşmə ehtimalı yüksək patentlərin vahid reyestri	4. Texniki və təbiət elmlərində dövlət hesabına xaricdə təhsilin davamlılığı

"İnnovativ şirkət" üçün	1. "2018-2025-ci illər üzrə Dövlət İnnovasiya Strategiyası" və bundan irəli gələn dövlət proqramlarının hazırlanması və qəbulu	1. Tədqiqat və işləmə xərclərini (<i>R&D</i>) müəyyən edilmiş nisbətlərdə artıran şirkətlərə vergi və digər güzəştlərin verilməsi mexanizmi	1. Beynəlxalq miqyasda markalaşma potensialı olan yerli şirkətlərin və onların məhsullarının dəstəklənməsi (" <i>AzQuality</i> " modeli)
	2. Texnoloji transfer məlumatlarının idxalına vergi güzəştləri	2. Vergi krediti (" <i>tax credit</i> ") təcübəsinin tətbiqi	2. Tədqiqat və işləmə xərclərinin (<i>R&D</i>) ÜDM-dəki payının 2025-ci ilə qədər 1.5%-ə çatdırılması
	3. Pilot olaraq aktiv regionlarda Texnoloji Transfer Mərkəzlərinin əsasının qoyulması	3. "Vençur kapitalı haqqında" Qanun layihəsi hazırlanması	3. Beynəlxalq donorlarla birgə "Vençur Kapital İnvestisiya Proqramı"nın həyata keçirilməsi
	4. Texnoloji Transfer Mərkəzlərinin nümunəvi əsasnaməsi hazırlanması	4. Ən azı 2 regionda pilot Texnoloji Transfer Mərkəzinin qurulması	4. Bütün regionlarda Texnoloji Transfer Mərkəzlərinin qurulması

<i>“İnnovativ dövlət” üçün</i>	1. İnnovasiya strategiyası üçün qarışıq (dövlət və özəl sektor, akademik sektor və vətəndaş cəmiyyəti) komissiya	1. “2018-2025-ci illər üzrə Dövlət İnnovasiya Strategiyası” və bundan irəli gələn dövlət proqramlarının hazırlanması və qəbulu	1. Elm, Sənaye və Texnologiya Nazirliyinin yaradılması və regional innovasiya - bilik mərkəzlərinin qurulması
	2. “İnnovasiya fəaliyyəti və dövlət innovasiya siyasəti haqqında” Qanun layihəsi	2. VXSİDA-nın İnnovasiyalar Mərkəzinin bölgələr üzrə sosial innovasiya müsabiqələri	2. Qlobal innovasiya indeksində Azərbaycan-ın ilk 50 ölkə sırasına daxil olması
	3. Milli innovasiya sisteminin “əsas performans indikatorları”nın hazırlanması	3. Dövlət idarəetmə aparatının “çeviklik, yenilikçilik, açıqlıq” prinsipləri ilə davamlı struktur islahatları	3. Cənubi Qafqaz və Orta Asyanın orta texnologiya tutumlu məhsullarda əsas istehsal mərkəzinə çevrilmək
	4. Dövlət universitetlərinin tədris proqramına “TRİZ metodu”-nün salınması	4. “TRİZ metodu” əsasında “İctimai Yaradıcılıq Mərkəzi”-nin qurulması	4. Bütün bölgələrdə “Gənc İxtiraçılar Məktəbi”nin açılması
	5. Daha dar ixtisaslaşmalı texnopark və innovasiya zonaları barədə müzakirələr	5. Qlobal rekinqlərdə universitetlərimizin reytinginin yüksəlməsi	5. İxtisaslaşmış tədqiqat universitetinin fəaliyyətə başlaması

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Dövlət Statistika Komitəsi. “Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət”. Statistik məcmuə. 2016; “Azərbaycan sənayesi” statistika məcmuəsi 2016; “Sənaye müəssisələrində innovasiyalara mane olan amillər”, 2016.
2. “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri” və “Kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”, 06.12.2016. <http://azertag.az/xeber/1016938>
3. Akif Musayev. “İnnovasiya siyasəti: Avropa birliyi təcrübəsi və Azərbaycan şəraitinə adaptasiya imkanları”. Vergi Jurnalı. No.5. 2010
4. Əmrəh Qarayev. “Sənayeyönlü yeni kiçik və orta şirkətlərin (startup) yaradılmasının dəstəklənməsi üzrə beynəlxalq təcrübə haqqında Arayış”. İqtisadiyyat Nazirliyi. Bakı 2015
5. Kənan Aslanlı. “Azərbaycan üçün Cənubi Koreya modeli?”. “Sumqayıt Xəbər”. 23 Yanvar 2016 <http://sumqayitxeber.com/arasdirma/azerbaycan-ucun-cenubi-koreya-modeli.html>
6. İqtisadiyyat Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu. “Azərbaycanda innovasiya aktivliyinin qiymətləndirilməsi və innovasiya fəaliyyətinin səmərəsinin artırılması üçün təklif və tövsiyələrin hazırlanması” mövzusunda elmi-tədqiqat işinin yekun hesabat, 2015
[http://ier.az/uploads/IJETI%20\(YekunHesabat2015\)%20aze.pdf](http://ier.az/uploads/IJETI%20(YekunHesabat2015)%20aze.pdf)
7. Vüsal Qasımlı. “İqtisadi Modernizasiya”. Strateji Araşdırmalar Mərkəzi. Bakı 2014
8. Алексей Грамматчиков. “Кадры решают почти все”. Специальный доклад. “Сделано в России”. “Эксперт”. №14 (1024) 3 апреля 2017. <http://expert.ru/expert/2017/14/kadryi-reshayut-pochti-vse/>
9. Tayfun Yıldız. “Türkiyede teknokentler ve inovasyon”. TSE. “Standard” Ekonomik ve Teknik Dergi. No.647. Ekim 2016 (sayfa 51)
10. “Innovation in Transition”. EBRD Transition Report 2014. <http://www.ebrd.com> 12.
11. “OECD Innovation Strategy 2015: An Agenda for Policy Action”. Meeting of the OECD Council at Ministerial Level Paris, 3-4 June 2015.
12. European Commission. “Research and innovation as sources of renewed growth”. Brussels, 10.06.2014.
13. Adalat Hasanov. “Review of the Innovation System in Azerbaijan”. IncoNet EECA WS: Innovating Innovation Systems. Vienna, Austria 14th of May 2012
14. Banji Oyelaran-Oyeyinka, Dorothy McCormick, “Industrial clusters and innovation systems in Africa: Institutions, markets and policy”, United Nations University, 2007
15. Cristina Chaminade, Charles Edquist. “From Theory to Practice: The Use of the Systems of Innovation Approach in Innovation Policy”. CIRCLE Working Paper Series. Paper no. 2005/02

16. Cuma BOZKURT. "R&D Expenditures and Economic Growth Relationship in Turkey". International Journal of Economics and Financial Issues. Vol. 5, No. 1, 2015, pp.188-198
17. D.A. Dyker, S. Radosevic. "Innovation and Structural Change in Post-Socialist Countries: A Quantitative Approach". Springer, Nato Science Partnership Subseries: 4, Vol. 20 (1999)
18. Eunika Mercier-Laurent. "Innovation ecosystems". ISTE Ltd and John Wiley. 2011
19. Hulya Ulku. "R&D, Innovation, and Economic Growth: An Empirical Analysis". IMF Working Paper. WP/04/185. 2004
20. IMF. Republic of Azerbaijan: 2016 Article IV Consultation-Press Release; Staff Report; and Informational Annex September 14, 2016
21. Irina Olimpieva. "Innovative Entrepreneurship and the Post-Soviet Path-Dependency of Russian Science". Russian Analytical Digest No. 155, 23 September 2014
22. Jan Fagerberg, David C. Mowery, Bart Verspagen, "Innovation, Path Dependency and Policy: The Norwegian Case". Oxford University Press 2009
23. Jouko Nikula, Ivan Tchalakov. "Innovations and Entrepreneurs in Socialist and Post-Socialist Societies". Cambridge Scholars Publishing. 2013
24. Kenan Aslanli. "Driving forces behind economic transformation and "middle-income trap" risk in the Malaysian economy". CIFE European Institute. 2015
http://www.ie-ei.eu/Ressources/file/memoires/2015/ASLANLI%20Kenan_Thesis.pdf
25. Kenan Aslanli. "Fiscal sustainability and the State Oil Fund in Azerbaijan". Journal of Eurasian Studies. Volume 6, Issue 2, July 2015, pages 114-121.
<http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1879366515000056>
26. Keun Lee, "Schumpeterian Analysis of Economic Catch-up. Knowledge, Path-Creation, and the Middle-Income Trap". Cambridge University Press. 2013
27. Loren Graham. "Lonely Ideas. Can Russia Compete?", The MIT Press, London, 2013.
28. Lynn K. Mytelka, Keith Smith. "Innovation theory and innovation policy: bridging the gap". UNU/INTECH, DRUID Conference, Aalborg, June 12-15 2001
29. Mark Dodgson, David Gann. "Innovation: A Very Short Introduction". Oxford University Press 2010
30. Martin Andersson, Börje Johansson, Charlie Karlsson, Hans Lööf. "Innovation and Growth: From R&D Strategies of Innovating Firms to Economy-Wide Technological Change". Oxford University Press 2012
31. Michael L. Ross. "The Oil Curse: How Petroleum Wealth Shapes the Development of Nation". Princeton University Press. September 8, 2013
32. OECD Science, Technology and Innovation Outlook 2016. Country profile for Korea.
http://www.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/oecd-science-technology-and-innovation-outlook-2016/korea_sti_in_outlook-2016-71-en

33. Patrick Llerena, Mireille Matt (Eds). “*Innovation Policy in a Knowledge-Based Economy: Theory and Practice*”. Springer-Verlag Berlin Heidelberg 2005
34. Paul J.J.Welfens. “*Innovations in Macroeconomics*”. 3rd ed. Springer-Verlag Berlin 2011
35. Peter Nijkamp, Iulia Siedschlag (ed.-s). “*Innovation, Growth and Competitiveness: Dynamic Regions in the Knowledge-Based World Economy*”. Springer-Verlag Berlin Heidelberg 2011
36. PWC. “*2016 Global Innovation 1000 Study*”.
37. Rumen Dobrinsky. “*The National Innovation System of Azerbaijan in the context of the effective development and diffusion of green technologies*”. UN Economic Commission for Europe. Joint National Seminar and Stakeholder Meeting on Promotion and Financing of Innovative Green Technologies Ways to Greening the Industry (Astana, Kazakhstan, 23-25 October 2013).
38. Stephen J. Ezell and Robert D. Atkinson. “*The Good, The Bad, and The Ugly (and Self-Destructive) of Innovation Policy: A Policymaker’s Guide to Crafting Effective Innovation Policy*”. Information Technology and Innovation Foundation. 2010
39. Sumit Kundu, Surender Munjal (Eds). “*Human Capital and Innovation: Examining the Role of Globalization*”. Palgrave Macmillan. 2017
40. Technology and Innovation Report 2015. *Fostering Innovation Policies for Industrial Development*. UNCTAD 2015.
41. Tendayi Viki. “*Why R&D Spending is Not a Measure of Innovation*”. Forbes Magazine. 21.08.2016
42. The International Bank for Reconstruction and Development / World Bank. “*Innovation policy: a guide for developing countries*”. 2010

DÖVLƏT ANTIINHISAR SIYASƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI

Qalib Toğrul,

İqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzinin sədri

XÜLASƏ

Bu tədqiqat Azərbaycanda azad və sağlam rəqabət mühitinin təmin edilməsini nəzərdə tutan dövlət antiinhisar siyasətinin səmərəliliyinin artırılması məsələlərinə həsr olunub. Tədqiqatda ölkədə antiinhisar siyasətinin hazırkı durumu, bu sahəni tənzimləyən normativ-hüquqi baza, dövlət siyasətini həyata keçirən institutlar və onların fəaliyyətinin hüquqi əsasları nəzərdən keçirilib, müvafiq hesabatlar araşdırılıb, qabaqcıl beynəlxalq təcrübə öyrənilib, antiinhisar siyasətin həyata keçirilməsindəki problemlər aşkara çıxarılıb, onların həlli məqsədilə təkliflər hazırlanıb və təkliflərin həyata keçirilməsində qarşıya çıxacaq çətinliklərin aradan qaldırılması üçün yollar axtarılıb.

Azərbaycanda dövlət antiinhisar siyasətinin həyata keçirilməsi üçün müvafiq institusional və hüquqi bazanın formalaşdırılmasına ötən əsrin 90-cı illərindən başlanılıb. 1992-ci ildə Dövlət Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsi yaradılsa da, 2001-ci ildə Komitə ləğv olunub, əvvəlcə iqtisadi siyasəti həyata keçirən dövlət qurumunun tərkibində müvafiq departament, daha sonra yanında dövlət xidməti formalaşdırılıb.

Antiinhisar siyasətinin normativ hüquqi bazasının yaradılması məqsədilə antiinhisar siyasəti, rəqabət, təbii inhisar məsələlərini tənzimləmək üçün qanunlar, müvafiq araşdırmaların, monitorinqlərin aparılması, təbii inhisar qurumlarının bəzi hərəkətlərinə icazələrin verilməsi və hüquqpozumalar barədə qərarların qəbulu məqsədilə qayda və əsasnamələr hazırlanaraq qəbul edilib. Milli normativ hüquqi aktların qabaqcıl beynəlxalq təcrübə ilə müqayisəsi onların hazırkı iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi zamanı yetərsizliyini aşkara çıxarıb. Antiinhisar siyasətini həyata keçirən milli qurumun və rəqabət qanunvericiliyinin pozulması zamanı yaradılan müvəqqəti komissiyanın müstəqil olmaması onların qərarlarının ədalətliyinə şübhə yaradır. Bu sahədəki qabaqcıl beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi də tədqiqatın predmetinə daxildir.

Tədqiqat zamanı Azərbaycanda dövlət antiinhisar siyasətinin səmərəliliyinin aşağı olmasını şərtləndirən amillər aşağıdakı kimi qruplaşdırılıb:

- *Antiinhisar və rəqabət qanunvericiliyinin təkmil olmaması;*
- *Antiinhisar siyasətini həyata keçirən dövlət qurumunun statusunun dəqiq müəyyən edilməməsi, qurumun müstəqil olmaması;*

- *Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması ilə bağlı konkret işlərə baxan Komissiyanın daim əsaslarla fəaliyyət göstərməməsi, müstəqilliyinin təmin olunmaması, komissiyanın antiinhisar dövlət tənzimləməsini həyata keçirən orqandan asılılığının mövcudluğu;*
- *Antiinhisar siyasətini həyata keçirən milli orqanın beynəlxalq inteqrasiyadan yetərincə faydalanmaması, reytinglərə cəlb edilməməsi;*
- *İnhisarçı şirkətlərin yüksək vəzifəli dövlət rəsmiləri tərəfindən himayə olunması;*
- *ASİHMDX-nin fəaliyyətində şəffaflıq və hesabatlılıq elementlərinin və ictimai nəzarətin olmaması.*

Hər bir amil ayrılıqda nəzərdən keçirilib və onların həlli istiqamətində təkliflər hazırlanıb. Təkliflərin aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

- *Rəqabət Məcəlləsinin qəbul olunması;*
- *Antiinhisar siyasətinin dövlət tənzimlənməsini həyata keçirən İN yanında ASİHMDX-nin əvəzinə müstəqil Rəqabət Qurumunun yaradılması;*
- *Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması ilə bağlı konkret işlərə baxan Komissiyanın daimi əsaslarla fəaliyyət göstərməsinin təmin olunması, Rəqabət qurumu ilə Komissiyasının səlahiyyətlərinin bölgüsü;*
- *Rəqabət mühitinin tənzimlənməsi məqsədilə ikitərəfli dövlətlərarası müqavilələrin bağlanması və Beynəlxalq Rəqabət Şəbəkəsi (ICN) işçi qruplarında və müvafiq oxşar platformalarda fəal iştirakın təmin edilməsi, Qlobal Rəqabət İcmalı (GCR) reytingində iştirakla bağlı müvafiq hazırlıq işlərinin aparılması;*
- *Rəqabət Qurumunun fəaliyyətində şəffaflıq və hesabatlılığa əməl olunması, Qurumun yanında ictimai nəzarətin ən təkmil forması olan ictimai şuranın yaradılması.*

Tədqiqatda eyni zamanda, ölkənin beynəlxalq rəqabətlik indeksi, milli rəqabət qurumlarının rəqabətliyi məsələləri, beynəlxalq işçi qruplarda və platformada iştirakı vəziyyəti nəzərdən keçirilib.

GİRİŞ

İnhisarçılıq sahibkarlıq mühitinin münbit olması yolunda dövlətin aradan qaldırılması olduğu həlli vacib olan problemlər içərisində əhəmiyyətinə və aktuallığına görə birincilərdəndir. Dövlət antiinhisar siyasətinin məqsədi iqtisadi proseslərin bazar tənzimlənməsi yolu ilə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi, iqtisadiyyatın inhisar-sızlaşdırılması və rəqabətin inkişafı olmalıdır. Əgər hökumətin dəstəyi olmazsa, ölkədə səmərəli antiinhisar siyasətini formalaşdırmaq mümkün deyil. Ona görə də bu prosesə bütün icra strukturları cəlb olunmalıdır. Milli iqtisadiyyatların formalaşmasına fəal şəkildə təsir göstərən dünya iqtisadi proseslərinin qloballaşması rəqabətin tənzimlənməsi sahəsində yeni normativ-hüquqi aktların qəbulunu da qaçılmaz edir.

Bu şəraitdə dövlət antiinhisar siyasətinin vəzifəsi – bir tərəfdən, bazarda hökmran mövqe tutan təsərrüfat subyektlərinin üstün imkanlarından sui-istifadə edərək rəqabətin məhdudlaşdırılmasına istiqamətlənmiş hərəkətlərinin qarşısının alınması, konsentrasiyaya və rəqiblərin bazardan sıxışdırılmasına hesablanmış antirəqabət sövdələşmələrinə yol verilməməsi olsa da, digər tərəfdən beynəlxalq və regional bazarlarda milli istehsalçıların rəqabətli məhsul istehsalına münbit şərait yaratmaqdır.

Rəqabətin qorunması sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələrində uğurlar əldə olunması üçün baza yaradır, ölkə iqtisadiyyatının institusional mühitini dəyişir, məhdud resursların bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsinin səmərəliliyini yüksəldir, istehlak bazarında sabitliyi təmin edir, təsərrüfat subyektlərinin innovativ inkişafına və ehtiyatlardan səmərəli istifadəyə stimül verir, qiymətləri xərclərə uyğun olaraq formalaşdırır, məhsulların çeşidini genişləndirir.

Bu tədqiqatda ölkədə antiinhisar tənzimləməsinin səmərəliliyinin artırılması imkanları, onlara nail olunması yolunda çətinliklərin aradan qaldırılması, üstünlüklərdən bəhrələnməsi istiqamətində reallaşdırılacaq addımlar nəzərdən keçiriləcək.

1. AZƏRBAYCANDA ANTIİNHİSAR SIYASƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI VƏ İNKİŞAFI

1.1. Antiinhisar Siyasəti Komitəsindən Dövlət Xidmətinə

Azərbaycanda antiinhisar siyasətinin həyata keçirilməsinə müstəqilliyin ilk illərində başlanılıb. 1992-ci ilin 23 iyununda “Respublikanın iqtisadi və ictimai-siyasi həyatını sabitləşdirmək sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq olaraq Dövlət Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsi yaradılıb¹.

¹Azərbaycan Respublikası Dövlət Antiinhisar Siyasət və Sahibkarlığa Kömək Komitəsinin yaradılması haqqında Prezident fərmanı. 23 iyun 1992-ci il. № 3.

Elə həmin tarixdən başlayaraq antiinhisar qanunvericiliyinin formalaşdırılmasına başlanılıb. 4 mart 1993-cü ildə “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında”, 2 iyun 1995-ci ildə “Haqsız rəqabət haqqında”, 15 dekabr 1998-ci ildə “Təbii inhisarlar haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunları qəbul olunub və mütəmadi olaraq qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsi adı altında onlara dəyişiklik və əlavələr edilib.

2001-ci ildə Dövlət Əmlakı Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi, Ticarət Nazirliyi, Xarici İnvestisiyalar Agentliyi ilə birlikdə Dövlət Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsi də ləğv edilib, onların bazasında **İqtisadi İnkişaf Nazirliyi** yaradılıb².

2001-2006-cı illərdə ölkədə antiinhisar siyasətini İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin **Antiinhisar Siyasəti Departamenti** həyata keçirib. **2007-ci ildən** İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin yanında **Antiinhisar Dövlət Xidməti** yaradılıb və departamentin funksiyaları artıq Xidmətə həvalə olunub. Bu qurumla yanaşı Nazirliyin yanında İstehlak Bazarına Nəzarət üzrə Dövlət Xidməti də yaradılıb³.

2009-cu ildə ölkə iqtisadiyyatında inhisarçılığın qarşısının alınması və haqsız rəqabətlə mübarizənin gücləndirilməsi, habelə Azərbaycan Respublikasında istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində dövlət idarəetməsini təkmilləşdirmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yanında Antiinhisar və İstehlak Bazarına Nəzarət üzrə dövlət xidmətlərinin bazasında yenə həmin nazirlik yanında olmaq şərtilə Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidməti yaradılıb.⁴ Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi yanında Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidmətinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 dekabr 2009-cu il tarixli, 203 sayılı Fərmanı ilə Xidmətin Əsasnaməsi təsdiq olunub.

1.2 Antiinhisar və rəqabət qanunvericiliyi

Hazırda Azərbaycanda İnhisarçılıq fəaliyyətinin və haqsız rəqabətin qarşısının alınması, aradan qaldırılması və məhdudlaşdırılması məsələləri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Mülki Məcəllə, İnzibati Xətalər Məcəlləsi (İXM), Cinayət Məcəlləsi, “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında”, “Haqsız rəqabət haqqında”, “Təbii inhi-

²30 aprel 2001-ci il tarixli, 475 nömrəli Prezident Fərmanı

³“Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 28 dekabr tarixli 504 nömrəli fərmanı.

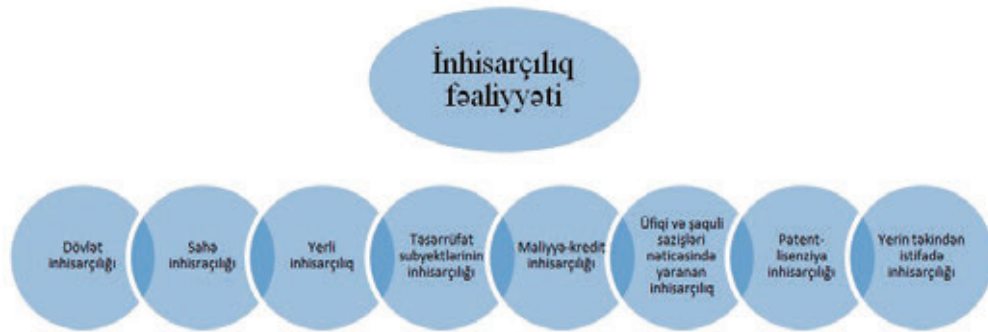
⁴Antiinhisar siyasəti və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 iyun 2009-cu il tarixli, 113 sayılı Fərmanı.

sarlar haqqında”, “Antidempinq, kompensasiya və mühafizə tədbirləri haqqında”, Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında” və “Reklam haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları, Nazirlər Kabinetinin “Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması haqqında işlərə baxılması Qaydaları” və “Təbii inhisar subyektləri tərəfindən dövlət nəzarətində olan hərəkətlərlə bağlı razılıq almaq üçün müraciətə baxılma və bununla əlaqədar müvafiq sənəd və məlumatın təqdim olunması Qaydası”, “Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yanında Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidməti haqqında Əsasnamə” və digər normativ aktlarla tənzimlənilir.

Ölkə Konstitusiyasına görə, Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir⁵.

Ölkə qanunvericiliyinə görə, inhisarçılıq fəaliyyəti dövlət inhisarçılığı, sahə inhisarçılığı, yerli inhisarçılıq, təsərrüfat subyektlərinin inhisarçılığı, maliyyə-kredit inhisarçılığı, bazar subyektlərinin üfüqi və şaquli sazişləri nəticəsində yaranan inhisarçılıq, Patent-lisenziya inhisarçılığı və yerin təkindən istifadə inhisarçılığı kimi təsbit edilib⁶.

Mövcud qanunvericilikdə yarımçıq da olsa **hökmran mövqe anlayışı** təsbit edilib⁷. Belə ki, bazarda payı 35 faizdən və ya qanunvericiliklə müəyyən olunmuş digər həddən çox olan təsərrüfat subyekti hökmran mövqe tutan hesab olunur. Hökmran mövqe təsərrüfat subyektinin öz iqtisadi potensialının üstünlüyünə əsaslanaraq rəqabətə həlledici təsir göstərməyə imkan verən və bununla da bazarın digər iştirakçılarının bazara daxil olmasını çətinləşdirən müstəsna vəziyyətdir.

⁵Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 2-ci fəsil. Dövlətin əsasları. Maddə 15. İqtisadi inkişaf və dövlət.

⁶“İnhisarçılıq fəaliyyəti haqqında” 4 mart 1993-cü il 526 sayılı Azərbaycan respublikası Qanunu

⁷Hökmran mövqe ilə bağlı geniş məlumat növbəti bölmələrdə verilib.

İnhisarçılığın daha çox rast gəlinən forması - **kartel sövdələşməsi** isə, eyni əmtəə (xidmət) bazarında rəqabət aparən, maliyyə və hüquqi baxımdan müstəqil olan iki və ya daha çox təsərrüfat subyektlərinin digər rəqibləri bazardan kənarlaşdırmaq və (və ya) yeni rəqiblərin bazara daxil olmasının qarşısını almaq məqsədilə bazarın ərazi prinsipinə, algı satqının həcminə, malların çeşidinə və ya müştərilərə (sifarişçilərə) görə bölüşdürülməsi, malların (xidmətlərin) alınmasından və ya satılmasından imtina edilməsi, qiymətlərin (tariflərin) yüksəldilməsi, azaldılması və ya bir səviyyədə saxlanılması, malların satışına və ya xidmətlərin göstərilməsinə güzəştlərin, endirimlərin və əlavələrin müəyyən edilməsi, yaxud rəqabəti məhdudlaşdıran digər vasitələrin tətbiqi barədə hər hansı bir formada könüllü sövdələşməsi kimi xarakterizə edilib. Bu hərəkətlər bazar subyektlərinin üfüqi sazişləri nəticəsində yaranan inhisarçılığın bir növü kimi təsnif olunub.

Antiinhisar tənzimləmə vasitələrinə təsərrüfat subyektlərinin və onların birliklərinin yaradılması, yenidən təşkili və ləğv edilməsi zamanı antiinhisar qanunvericiliyinə və səhmlərin (payların) əldə olunması zamanı təsərrüfat subyektləri arasında bağlanmış əqdlərin həyata keçirilməsində antiinhisar qanunvericiliyinə riayət edilməsinə dövlət nəzarəti, inhisarçılıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və inhisarçılıq fəaliyyətinin aradan qaldırılması daxildir⁸.

Azərbaycan qanunvericiliyinə görə, **rəqabət** bazar subyektləri arasında sahibkarlıq fəaliyyətinin ən əlverişli şərtləri uğrunda mübarizənin elə formasıdır ki, bu zaman onların müstəqil fəaliyyəti hər birinin bazarda əmtəə (məhsul, iş, xidmət) dövriyyəsinin ümumi vəziyyətinə təsir etmək imkanını əsaslı surətdə məhdudlaşdırır və istehlakçıya lazım olan əmtəələrin istehsalını stimullaşdırır. **Haqsız rəqabət** isə bazar subyektinin sahibkarlıq fəaliyyətində mövcud qanunvericiliyə zidd və ədalətsiz üsullarla üstünlük əldə etməyə yönəlmiş, bununla da digər bazar subyektlərinə (rəqiblərinə) zərər vura bilən, yaxud onların işgüzarlıq nüfuzuna xələl yetirə bilən hərəkətləridir⁹.

Sahibkarlıq fəaliyyətində haqsız rəqabətin formalarına aşağıdakılar aid edilir:

- rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinin təqlidi;
- rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinin nüfuzdan salınması;
- rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinə müdaxilə;
- haqsız sahibkarlıq fəaliyyəti;
- haqsız işgüzarlıq davranışı;
- istehlakçıların çaşdırılması.

İnhisarın digər bir növü də təbii inhisardır. Milli qanunvericiliyə görə, təbii inhisar

⁸Bu barədə daha geniş məlumat “Azərbaycanda antiinhisar tənzimləmə siyasətini və dövlət nəzarətini həyata keçirən orqanlar” bölməsində verilir.

⁹“Haqsız Rəqabət haqqında” 2 iyun 1995-ci il tarixli, 1049 sayılı Azərbaycan Respublikası Qanunu.

istehsalın texnoloji xüsusiyyətlərinə görə rəqabətin olmadığı şəraitdə tələbatın ödənilməsi daha səmərəli olan və inhisar subyektlərinin istehsal etdiyi (satdığı) əmtəə istehlakda başqa əmtəə ilə əvəz edilə bilməyən əmtəə bazarının vəziyyətidir¹⁰.

1.3. Antiinhisar və rəqabət qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət tədbirləri

Qanunvericiliyin tələbinə görə, Dövlət Xidmətinin təbii inhisar və ya dövlət inhisarı subyekt qanunvericiliklə müəyyən edilmiş müstəqil tənzimləmə rejiminə tabe olmadıqda, rəqabətin pozulması hallarının qarşısını almaq və aradan qaldırmaq məqsədilə qiymət, istehsalın həcmi və xidmət şərtləri ilə əlaqədar həmin subyektlərə icrası məcburi olan göstərişlər (qərarlar) vermək və bununla bağlı antiinhisar qanunvericiliyində nəzərdə tutulan məsuliyyət tədbirləri həyata keçirmək hüququ var. Bu zaman antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması yolu ilə əldə edilmiş mənfəətin büdcəyə ödənilməsi, cərimələr və maliyyə sanksiyaları tətbiq olunur.

İnhisarçılıq fəaliyyəti inzibati məsuliyyətlə yanaşı cinayət məsuliyyəti də doğura bilər. Cinayət Məcəlləsinə görə, təsərrüfat subyektlərinin digər rəqibləri bazardan kənarlaşdırmaq və ya yeni rəqiblərin bazara daxil olmasının qarşısını almaq məqsədilə rəqabəti məhdudlaşdıran vasitələrin tətbiqi barədə kartel sövdələşməsi, belə sövdələşmədə iştirak etmə, yaxud rəqabətin qarşısının alınmasına, aradan qaldırılmasına və ya məhdudlaşdırılmasına səbəb olan və ya səbəb ola bilən bazar maneələrini yaratma, məhdudlaşdırıcı fəaliyyət vasitələrindən istifadə etmə və ya digər inhisarçılıq hərəkətlərini etmə, cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın (əldə edilmiş gəlirin) iki misli miqdarında cərimə edilməklə iki il müddətinə müəyyən vəzifə tutma və müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə və ya iki il müddətinə müəyyən vəzifə tutma və müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə və ya edilməməklə üç ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır¹¹. Cinayət Məcəlləsində digər cəzalar da nəzərdə tutulur.

2. ANTIİNHISAR SIYASƏTİNİ HƏYATA KEÇİRƏN DÖVLƏT QURUMLARI

İqtisadiyyat Nazirliyi (İN) yanında Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidməti (ASİHMĐX) inhisarçılıq fəaliyyətinin, haqsız rəqabətin qarşısının alınmasını, məhdudlaşdırılmasını və aradan qaldırılmasını, əmtəə və xidmət (o cümlədən maliyyə xidmətləri) bazarlarında rəqabətin, istehlakçıların hüquqlarının və qanuni maraqlarının dövlət tərəfindən qorunmasını, bu sahədə dövlət siya-

¹⁰“Təbii inhisar haqqında” 15 dekabr 1998-ci il, 505-IQ sayılı Azərbaycan Respublikası Qanunu.

¹¹Cinayət Məcəlləsi. Maddə 199. İnhisarçılıq hərəkətləri və rəqabəti məhdudlaşdırma.

sətinin həyata keçirilməsini təmin edən, antiinhisar (rəqabət), reklam haqqında qanunvericiliyə dövlət nəzarətini həyata keçirən orqandır.

Xidmət antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması haqqında işlərə hüquqi və fiziki şəxs kimi fəaliyyət göstərən bazar subyektlərinin, icra hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının, ictimai təşkilatların və digər qeyri-kommersiya təşkilatlarının müraciətləri, müvafiq dövlət orqanlarının materialları, dövrü mətbuatın məlumatları əsasında baxır. Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması haqqında işlərə, Xidmətin öz təşəbbüsü ilə də baxıla bilər¹².

Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması əlamətləri aşkar edildikdə Xidmətin rəisi tərəfindən antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması haqqında konkret işə baxılması üzrə Komissiya yaradılması və onun sədrinin təyin edilməsi barədə əmr verilir. Komissiyanın tərkibi üç nəfərdən az olmamalıdır. **Komissiya antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması haqqında işlərə baxarkən Xidmətin adından çıxış edir.** Komissiya tərəfindən qərar yalnız komissiya üzvlərinin iştirakı və sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Sədr və Komissiyanın üzvləri səsvermədən imtina edə bilməzlər. Səsvermə zamanı Komissiyanın sədri axırıncı səs verir.

Qəbul olunmuş qərar işə baxıldıqdan dərhal sonra elan olunur. Qərar elan olunduğu vaxtdan qüvvəyə minir. İşə baxılarkən təsərrüfat subyektlərinin rəhbərləri, fərdi sahibkarlar və icra hakimiyyəti orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən cinayət əlamətli əməllərə yol verildiyi aşkar olunduqda Komissiya işin materiallarının müvafiq dövlət orqanlarına göndərilməsi barədə qərar qəbul edir.

Komissiyanın qərarına əsasən antiinhisar qanunvericiliyinin pozulmasının aradan qaldırılması barədə göstəriş verilir. Göstəriş on gün müddətində bildirişli sifariş məktubu ilə göndərilir, yaxud imza almaqla qanun pozuntusuna yol vermiş şəxsə (onun etibarnaməsi olan şəxsinə) təqdim olunur. Göstəriş Xidmətin rəisi və ya onun müavini tərəfindən imzalanır. Göstərişdə qanun pozuntusunun dayandırılması və (və ya) onun nəticələrinin aradan qaldırılması ilə bağlı konkret hərəkətlərin edilməsi və müddət göstərilir. Komissiyanın sədri tərəfindən göstərişin yerinə yetirilməsinə nəzarət onun üzvlərindən birinə həvalə olunur və bu barədə protokolda qeyd edilir..

Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulmasına yol verilməklə qəbul olunmuş aktların ləğvi və qismən dəyişdirilməsi haqqında göstəriş yerinə yetirilmədikdə, digər təsərrüfat subyektləri ilə müqavilələrin bağlanması haqqında və antiinhisar qanunvericiliyinin pozulmasına yol verilməklə bağlanmış müqavilələrin pozulması və ya dəyişdirilməsi haqqında göstəriş icra edilmədikdə və antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması nəticəsində qanunsuz əldə olunmuş mənfəətin büdcəyə ödənilməsi haqqında göstərişə əməl edilmədikdə Xidmət məhkəmə orqanlarına müraciət edə bilər.

¹²“Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması haqqında işlərə baxılması Qaydaları”. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 29 may tarixli 120 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Antiinhisar orqanı antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması hallarına görə cərimələr və ya maliyyə sanksiyaları tətbiq edə bilərlər. Bazar subyektlərinə cərimə və ya maliyyə sanksiyaları tətbiq edilməsi haqqında iş Komissiya iş qaldırılması haqqında qərar çıxarıldığı gündən sonrakı bir ay müddətində baxır. Müstəsna hallarda bu müddət 15 gündən çox olmayaraq artırıla bilər.

Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulmasına görə təsərrüfat subyektlərinə tətbiq edilən cərimələr və maliyyə sanksiyaları bu haqda qərarlar qəbul edildiyi vaxtdan 30 gün müddətinə mübahisəsiz dövlət büdcəsinə ödənilir.

Təsərrüfat subyektlərinin hökmran mövqelərindən sui-istifadə və ya rəqabəti məhdudlaşdıran hərəkətlərinin qarşısını almaq məqsədi ilə aşağıdakılara dövlət nəzarəti həyata keçirilir:

- Təsərrüfat subyektlərinin birləşdirilməsinə və qovuşmasına (əgər bu, müvafiq əmtəə bazarında payı 35%-dən çox olan təsərrüfat subyektlərinin yaranması ilə nəticələnərsə);
- Aktivlərinin ümumi dəyəri minimum əmək haqqı məbləğinin 75 min misindən artıq olan təsərrüfat subyektlərinin qovuşmasına və birləşməsinə;
- Aktivlərinin ümumi dəyəri minimum əmək haqqı məbləğinin 50 min misindən artıq dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin ləğv edilməsinə (məhkəmənin qərarı ilə müəssisələrin ləğv edilməsi halları istisna olunmaqla) və bölünməsinə (əgər bu, müvafiq əmtəə bazarında payı 35%-dən çox olan təsərrüfat subyektlərinin yaranması ilə nəticələnərsə).

Səhmlərin (payların) əldə olunması zamanı təsərrüfat subyektləri arasında bağlanmış əqdlər aşağıdakı hallarda İN-nin razılığı alınmaqla həyata keçirilir:

- Bir təsərrüfat subyektinin nizamnamə kapitalını təşkil edən və səsvermə hüququna malik səhmlərin (payların) 20%-dən çoxunun digər təsərrüfat subyekti (təsərrüfat subyektlərinin birliyinin və ya bir-birinin əmlakına nəzarət edən şəxslər qrupu) tərəfindən əldə edildikdə. Bu məhdudiyyətlər təsərrüfat subyektinin yaradılması zamanı onun təsisçilərinə aid edilmir;
- Bir təsərrüfat subyektinin əsas istehsal vasitələrinin və ya qeyri-maddi aktivlərinin digər təsərrüfat subyektinin (təsərrüfat subyektlərinin birliyi və ya bir-birinin əmlakına nəzarət edən şəxslər qrupu) mülkiyyətinə və ya istifadəsinə verilməsi zamanı, əgər əqd predmetini təşkil edən əmlakın balans dəyəri, bu əmlakı özgəninkiləşdirən təsərrüfat subyektinin əsas istehsal vasitələrinin və qeyri-maddi aktivlərinin balans dəyərinin 10 faizindən çox olarsa;
- Bir təsərrüfat subyektinin sahibkarlıq fəaliyyəti aparmaq şərtlərini

müəyyənləşdirməyə və ya onun ali idarəetmə orqanının funksiyalarını həyata keçirməyə imkan verən hüquqlarının digər təsərrüfat subyekti (təsərrüfat subyektlərinin birliyi və ya bir-birinin əmlakına nəzarət edən şəxslər qrupu) tərəfindən alındıqda.

Digər bir tənzipləmə hüququndan (inhisarçılıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması) istifadə edərək Xidmət özlərinin hökmran mövqeyindən sui-istifadə edən təsərrüfat subyektləri inhisarçılıq fəaliyyəti göstərdikdə, öz hərəkətləri ilə rəqabətin məhdudlaşmasına və istehlakçıların mənafeyinin pozulmasına səbəb olduqda, onların məcburi qaydada bölüşdürülməsi isə texnoloji, ərazi və təşkilati səbəblərə görə mümkün olmadıqda müvafiq icra hakimiyyəti orqanı icra hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarına qiymətlər üzərində dövlət nəzarəti müəyyən olunması, mütərəqqi vergi dərəcələrinin tətbiqi, kredit verilməsi şərtlərinin sərtləşdirilməsi, dövlət köməyinin bütün növlərinin dayandırılması, barter əməliyyatlarının qadağan edilməsi və sair kimi təkliflər verə bilər.

İnhisarçılıq fəaliyyətinin aradan qaldırılmasına gəlincə, hökmran mövqe tutan təsərrüfat subyektləri inhisarçılıq fəaliyyəti göstərilərsə və onların fəaliyyəti rəqabətin xeyli məhdudlaşdırılmasına səbəb olarsa, İqtisadiyyat Nazirliyi təşkilati, texnoloji və ərazi şəraitinin imkan verdiyi halda onların məcburi bölünməsi haqqında qərar qəbul edə bilər. Bu halda nazirlik təsərrüfat subyektlərinin xüsusiyyətini nəzərə alaraq onların məcburi qaydada bölünməsi müddətlərini altı aydan az olmamaq şərti ilə müəyyənləşdirir¹³.

Təbii inhisarlarla bağlı tənzipləmə hüququ isə İN, Maliyyə Nazirliyi (MN) və Tarif (Qiymət) Şurası (TŞ) tərəfindən həyata keçirilir. Təbii inhisar subyektləri qanunvericiliklə müəyyən olunmuş bəzi hərəkətlərə görə İN-nin razılığını almalıdırlar¹⁴.

3. MİLLİ İQTİSADİYYATIN RƏQABƏTLİLİK İNDEKSİ

Ölkələrin rəqabət qabiliyyətini ölçmək üçün müxtəlif beynəlxalq qurumlar tərəfindən reytinglər hesablanır: ABŞ-ın “Heritage” Fondununun İqtisadi Azadlıq İndeksi, Dünya İqtisadi Forumunun (DİF) Qlobal Rəqabətlik İndeksi (QRİ), Transparency International təşkilatının Korrupsiyanı Qavrama İndeksi və sair. Ancaq onlar içərisində ən çox qəbul olunanı dünya ölkələrinin iqtisadi rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən QRİ-dir (The Global Competitiveness Index). DİF (World Economic Forum) tərəfindən hər il tərtib olunan bu indeks açıq statistik məlumatlara və

¹³“İnhisarçılıq fəaliyyəti haqqında” 4 mart 1993-cü il 526 sayılı Azərbaycan Respublikası Qanunu

¹⁴“Təbii inhisar subyektləri tərəfindən dövlət nəzarətində olan hərəkətlərlə bağlı razılıq almaq üçün müraciətə baxılma və bununla əlaqədar müvafiq sənəd və məlumatın təqdim olunması Qaydası”. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 25 dekabr tarixli, 201 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

tədqiqata cəlb olunmuş ölkələrin şirkət rəhbərləri arasında keçirilən sorğuya əsaslanan xüsusi metodikanın məhsuludur. İllik tədqiqat DİF-in tərəfdaş şəbəkəsinin – aparıcı tədqiqat institut və təşkilatlarının dəstəyi ilə həyata keçirilir. Tədqiqat 2004-cü ildən aparılır. Tədqiqat müəllifləri hesab edirlər ki, yüksək milli rəqabətlik olan ölkələrin vətəndaşları daha yaxşı həyat səviyyəsi ilə təmin olunurlar.

Tədqiqat əsasında 2 indeks hazırlanır. QRİ və Biznesin Rəqabətlik İndeksi (BRİ). Hazırda ölkələrin rəqabət qabiliyyətini xarakterizə edən indeks kimi QRİ götürülür. QRİ müxtəlif iqtisadi inkişaf səviyyəsində olan ölkələrin rəqabət qabiliyyətini xarakterizə edən 113 dəyişəndən ibarətdir. Bu dəyişənlərin üçdə ikisi şirkət rəhbərlərinin sorğusu (tədqiqat aparılan ölkələrdə biznes iqlimini xarakterizə edən faktorları tam əhatə etmək üçün), üçdə biri isə açıq mənbələri (statistik məlumatlar, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən müntəzəm aparılan tədqiqatlar) xarakterizə edir. Bütün dəyişənlər milli rəqabəti xarakterizə edən 12 nəzarət göstəricisində birləşir:

1. İnstitutların keyfiyyəti;
2. İnfrastruktur;
3. Makroiqtisadi sabitlik;
4. Sağlamlıq və ibtidai təhsil;
5. Ali təhsil və peşə hazırlığı;
6. Mal və xidmətlər bazarının səmərəliliyi;
7. Əmək bazarının səmərəliliyi;
8. Maliyyə bazarının inkişafı;
9. Texnoloji inkişafın səviyyəsi;
10. Daxili bazarın həcmi;
11. Şirkətlərin rəqabətlikliyi;
12. İnnovativ potensial.

Məhz bu göstəriciləri xarakterizə edən dəyişənlərin seçilməsi onunla bağlıdır ki, faktorların heç biri ayrılıqda iqtisadiyyatın rəqabətlikliyini təmin etmək gücündə deyil. Məsələn, təhsil xərclərinin artması əmək bazarının qeyri-səmərəliliyi və ya digər institutional strukturların çatışmazlığı fonunda səmərəsiz ola bilər.

Cədvəl 1. QRİ-də Azərbaycanın rəqabətlik reytingi (son 5 il)

İllər	Qlobal Rəqabətlik İndeksi		Reytingə cəlb olunmuş ölkələrin sayı
	Reyting	Xal	
2016-17	37	4.6	138
2015-16	40	4.5	140
2014-15	38	4.5	144
2013-14	39	4.5	148
2012-13	46	4.4	144

Azərbaycan sonuncu reytingdə keçmiş SSRİ respublikalarından yalnız Estoniya (30) və Litvadan (36) geri qalıb, Rusiya, Qazaxıstan, Latviya, Qırğızıstan, Gürcüstan, Ermənistan, Tacikistan, Ermənistan və Moldovanı qabaqlayıb. Cədvəldən də görünür kimi Azərbaycan son illər reytingdə həmişə ön yerləri tutub. Ancaq bəzi yerli ekspertlər reytingin hesablanması ilə bağlı metodikanın reallığı əks etdirmədiyini düşünür və nəticələrə inamsızlıq nümayiş etdirirlər.

4. DÖVLƏT ANTIİNHİSAR SİYASƏTİNİN SƏMƏRƏLİ APARILMASINA MANE OLAN AMİLLƏR

Azərbaycanda dövlət antiinhisar siyasətinin səmərəliliyinin aşağı olmasını şərtləndirən bir çox amillər var ki, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

- *Antiinhisar və rəqabət qanunvericiliyinin təkmil olmaması;*
- *Antiinhisar siyasətini həyata keçirən dövlət qurumunun statusunun dəqiq müəyyən edilməməsi, qurumun müstəqil olmaması;*
- *Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması ilə bağlı konkret işlərə baxan Komissiyanın daim əsaslarla fəaliyyət göstərməməsi, müstəqilliyinin təmin olunmaması, komissiyanın antiinhisar dövlət tənzimləməsini həyata keçirən orqandan asılılığının mövcudluğu;*
- *Antiinhisar siyasətini həyata keçirən milli orqanın beynəlxalq inteqrasiyadan yetərinə faydalanmaması, reytinglərə cəlb edilməməsi;*
- *İnhisarçı şirkətlərin yüksək vəzifəli dövlət rəsmiləri tərəfindən himayə olunması;*
- *ASİHMDX-nin fəaliyyətində şəffaflıq və hesabatlılıq elementlərinin və ictimai nəzarətin olmaması.*

4.1. Antiinhisar və rəqabət qanunvericiliyinin təkmil olmaması

Azərbaycanda inhisarçılıq fəaliyyətinin və haqsız rəqabətin qarşısının alınması və aradan qaldırılmasının hüquqi əsaslarını müəyyən edən “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” və “Haqsız rəqabət haqqında” 2 əsas qanun ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində qəbul olunub. Sonradan hər iki qanunvericilik aktına dəfələrlə dəyişiklik və əlavələr edilsə də, azad və sağlam rəqabətin təmin edilməsi və qorunması sahəsində təkmil hüquqi bazanın formalaşdırılması mümkün olmamışdır.

Təsərrüfat subyektinin hökmran mövqeyinin müəyyən olunması vəziyyəti. Qanunvericilikdə “Hökmran mövqe” yalnız “Anlayışlar” bölməsində verilmiş, hökmran mövqenin müəyyən edilməsi üçün yalnız bir meyardan 35%-lik bazar payından istifadə olunmuşdur. “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” qanunun “İnhisarçılıq fəaliyyəti” adlanan 2-ci fəsilə inhisarçılığın formaları siyahısına səhvən “Təsərrüfat subyektlərinin inhisarçılığı” adlı 8-ci maddə də var.

Əslində, bu maddənin inhisarçılıq formalarına aidiyyəti yoxdur, maddədəki bütün müddəalar (xalq təsərrüfatının, əhalinin, ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin tələbatının ödənilmədiyi malların istehsalının əsassız olaraq məhdudlaşdırılması, yaxud dayanandırılması, süni qiymət yaratmaq, yaxud qiymətləri artırmaq məqsədi istehsalın həcmindən dəyişdirilməsi və əmtələrin dövrüydən çıxarılması, digər təsərrüfat subyektlərinin bazara daxil olmasına və ya bazarı tərk etməsinə əsassız maneələr yaradılması, bazarda əlavə üstünlük əldə etmək məqsədilə qiymətlərlə manipulyasiya edilməsi (onların yüksəldilməsi, azaldılması və ya bir səviyyədə saxlanılması, məhsulun alternativ satıcıları və alıcıları olmadıqda təsərrüfat subyektləri arasında ayrı-seçkilik yaratmaq məqsədilə həmin məhsulu satmaqdan və ya almaqdan imtina edilməsi və sair) hökmran mövqedən sui-istifadə hallarının təzahürləridir.

Beynəlxalq təcrübədə hökmran mövqe ilə bağlı təsərrüfat subyektinin bazardakı payından əlavə də meyarlar müəyyənləşdirilir. Hətta bəzi inkişaf etmiş ölkələrin antiinhisar qanunvericiliyində pay həddi göstərilir. Bu zaman təsərrüfat subyektinin hökmran mövqeyini müəyyənləşdirmək üçün digər göstəricilər - bazardakı davamlılıq və müstəqil fəaliyyət əsas götürülür.

Hökmran mövqe müəyyənləşdirilərkən subyektin mütləq bazar payı ilə yanaşı, ən yaxın rəqib və ya rəqibləri ilə olan bazar payları arasındakı fərqə, yəni nisbi bazar payına da diqqət yetirirlər. Məsələn, 35% bazar payına sahib təsərrüfat subyektinin hökmran mövqedə olub-olmamasını araşdırarkən onun ən yaxın iki rəqibinin bazar paylarının 15% və 18% olması ilə 30% və 20% olması vəziyyəti arasında böyük fərq var. Hökmran mövqe müxtəlif bazarlarda fərqli paylarla müşayiət olunur, bu prinsip rəqiblərə münasibətdə də dəyişir. Məsələn, eyni əmtəə bazarında ən böyük paya malik ən çoxu 3 təsərrüfat subyektinin birgə payı 50%-dən artıq, eyni əmtəə bazarında ən böyük paya malik ən çoxu 5 təsərrüfat subyektinin birgə payı 70%-dən artıq olduqda həmin təsərrüfat subyektləri hökmran mövqe tutmuş sayılırlar. Bazarlara münasibətdə

də paylarda fərqlər var. Məsələn, bank, sığorta, lizinq, qeyri-hökumət təqaüd fondları xidmətləri bazarında maliyyə təsisatlarının payı 25%-dən çox, bu bazarda ən böyük paya malik ən çoxu 3 maliyyə təsisatının birgə payı 45%-dən artıq, ən böyük paya malik ən çoxu 5 maliyyə təsisatının birgə payı 65%-dən atriq, qiymətli kağızlar bazarında qiymətli kağızları idarəedənin payı 10%-dən çox olduqda onlar hökmran mövqə tutmuş sayılırlar. Bazar payının müəyyənləşdirilməsi zamanı bazarın növünün (mal, xidmət bazarı, coğrafi bazar, mövcud zaman çərçivəsindəki bazar) müəyyən olunması da mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İstehlakçılarının mənafeələrinin qorunması ilə rəqabətin təmin olunması (antiinhisar) siyasəti arasında əlaqə. Azərbaycanca ASİHMDX antiinhisar siyasətini yeridən dövlət orqanı olmaqla yanaşı, eyni zamanda, *“istehlakçıların hüquqlarının və qanuni maraqlarının dövlət tərəfindən qorunmasını”*¹⁵ həyata keçirir. “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” qanunda 7 maddədə *“İstehlakçıların mənafeələrinə zidd”, “İstehlakçıların mənafeələrinin pozulması”, “İstehlakçıların mənafeələrinə toxunulması”, “İstehlakçıların hüquqlarına ziyan vurulması”* anlayışları daxil edilib və bu anlayışlar bəzən rəqabətin məhdudlaşdırılması halları (əlamətləri) kimi təsbit edilib, bəzənsə rəqabətin məhdudlaşdırılması anlayışı ilə eyniləşdirilib. Azərbaycan qanunvericiliyində mütləq rəqabət (antiinhisar) hüququ ilə istehlakçıların hüquqlarının qorunması arasında sərhəd müəyyən olunmalıdır. Dünyada bu məsələyə progressiv yanaşma belədir ki, səmərəli rəqabət olan bazarda istehlakçıların hüquqları qorunur, ona görə də rəqabət (antiinhisar) hüququnun birbaşa məqsədi istehlakçıların hüquqları qorunması ola bilməz. Elə buna görə də dünya antiinhisar tənzimlənməsində yüksək qiymət təyin olunmasına görə birbaşa istehlakçıların hüquqlarının qorunması məqsədilə çox nadir hallarda sanksiyalar tətbiq olunmasına rast gəlinir. Bu onunla izah edilir ki, yüksək inhisarçı qiymətlərin təyin olunmasının tənzimlənməsi qısamüddətli dövrdə istehlakçıların xeyrinə ola bilər, ancaq uzunmüddətli dövrdə bazarın yeni investorlar üçün cəlbediciliyinin və sahibkarların aktivliyinin aşağı düşməsi baxımından istehlakçılara zərbə vurur. Yüksək gəlir əldə etmək imkanları bazarları sahibkar və investorlar üçün cəlbedici edir ki, bu da rəqabəti gücləndirir. Məsələn, Türkiyə qanunvericiliyinə görə, yüksək qiymət təyin olunması hökmran mövqenin əlaməti kimi qəbul edilmir. ABŞ və Aİ-də də yüksək inhisarçı qiyməti əsas götürülərək biznes subyektləri cəzalandırılır. ABŞ-ın antiinhisar orqanı bazar subyektlərinin qiymətlərinə nəzarət etmir, onları tənzimləmir və istehlakçıların hüquq və maraqlarını müdafiə etmir, çünki bu ölkədə Şerman Qanununun 2-ci maddəsinə əsaslanıb hökmran vəziyyətdən sui-istifadə halı kimi yüksək inhisar qiymətlərini qadağan etmirlər. Aİ-də də yüksək inhisarçı qiymətləri hökmran mövqedən sui-istifadə halı kimi təsdiq edən bir məhkəmə qərarı belə olmayıb.

¹⁵ Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yanında Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidməti haqqında Əsasnamə. Maddə 1.

Azərbaycanın rəqabət (antiinhisar) qanunvericiliyinin mahiyyətində duran konseptual yanaşma ABŞ, Aİ və digər aparıcı dövlətlərdən tamamilə fərqlidir. Bizim antiinhisar tənzimləməsi ilk növbədə, istehlakçıların hüquqlarının və onların qısamüddətli maraqlarının qorunmasına xidmət edir. ASİHMDX bəzən sahibkarların hüquqlarının pozulması yolu ilə qismən də olsa buna nail olur. Nəzərə alsaq ki, təbii inhisarlara nəzarət də ASİHMDX-yə həvalə olunub, o zaman praktiki olaraq Azərbaycanda antiinhisar tənzimləməsinin mahiyyətində istehlakçıların hüquqlarının qorunması adı altında yüksək qiymətlərlə mübarizə aparılması, təbii inhisar tariflərinin və bəzi inhisarçı şirkətlərinin qiymətlərinin tənzimlənməsinin durduğunu görürük.

Normativ-hüquqi aktlardakı digər çatışmazlıqlar. Milli rəqabət və antiinhisar qanunvericiliyinin təhlili götərdi ki, müvafiq normativ-hüquqi aktlarda hökmran mövqe və ondan sui-istifadə halları ilə yanaşı üfüqi və şaquli sazişlər nəticəsində meydana çıxan məhdudlaşdırıcı hərəkətlərin tam siyahısı verilməmiş, eyni zamanda bu münasibətlər zamanı yol verilən məhdudlaşdırıcı hərəkətlər barədə maddə daxil edilməmişdir.

Eyni natamamlıq birləşmələr (birləşməyə nəzarət, birləşmənin təhlili və sair) və inhisarçılıq fəaliyyəti həyata keçirən təsərrüfat subyektlərinin məcburi bölünməsi məsələlərində də müşahidə olunur. Təsərrüfat subyektlərinin birləşdirilməsi və qovuşdurulması, dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin ləğv edilməsi və bölünməsi zamanı aktivlərinin ümumi dəyərinin minimum əmək haqqı məbləğinə münasibətdə müəyyənləşdirilməsi də progressivlik baxımından məqbul qiymətləndirilə bilməz. Yaxşı olardı ki, bu hallar üçün Azərbaycan iqtisadiyyatının və şirkətlərin aktivlərinin həcmində münasibətdə konkret real məbləğ müəyyənləşdirilsin.

Maliyyə xidmətləri sahəsində rəqabətin qorunması da milli qanunvericiliyimizin zəif hesab olunan tərəflərindədir. Bundan əlavə, **maliyyə sanksiyaları ilə bağlı** da qeyri-müəyyənliklər var. Rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinin təqlidi ilə bağlı təyin olunan maliyyə sanksiyası rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinin nüfuzdan salınması, rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinə müdaxilə, haqsız sahibkarlıq fəaliyyəti, haqsız işgüzarlıq fəaliyyəti, istehlakçıların çaşdırılması nəticəsində tətbiq olunan maliyyə sanksiyalarından qat-qat çoxdur.

Qanunvericiliklə bağlı sadalanan problemlər artıq rəsmi səviyyədə də etiraf olunur. **“Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”**ndə deyilir: “Maliyyə sektoru və real sektor arasında tarazlıq nöqtəsinin müəyyən edilməsi probleminin həlli Azərbaycanda rəqabət mühitinin daha da təkmilləşdirilməsi yolu ilə mümkündür. Belə ki, yalnız tam rəqabət şəraitində iqtisadiyyata stimül verməklə yerli məhsul və xidmətlərin rəqabətqabiliyyətliliyini artırmaq olar. Rəqabət mühitinin təkmilləşdirilməsi sağlam və tam təkmil rəqabət qanunvericiliyinin olmasını, bu qanunvericiliyin effektiv və müstəqil fəaliyyət göstərən rəqabət qurumu tərəfindən tətbiqini və ümumilikdə rəqabət prinsiplərinə əməl edən,

rəqabətin inkişafındakı əngəlləri aradan qaldıran və inhisarçılığa yol verməyən iqtisadi siyasətin gerçəkləşdirilməsini tələb edir”¹⁶.

4.2. Antiinhisar siyasətini həyata keçirən dövlət qurumunun statusunun dəqiq müəyyən edilməməsi, qurumun müstəqil olmaması

Hazırda ölkəmizdə antininhisar siyasətinin dövlət tənzimlənməsini həyata keçirən ASİHMĐX müstəqil qurum deyil, İN-nin yanında yaradılmış Dövlət Xidmətidir. Xidmətin rəisini və onun üç müavinini iqtisadiyyat naziri vəzifəyə təyin edir və vəzifədən azad edir. Xidmət nazirlik qarşısında hesabatlıdır. Xidmət fəaliyyəti barədə İN-ə mütəmadi olaraq hesabat verir. Xidmətin maliyyə müstəqilliyi də yoxdur. Xidmətin rəisi dövlət büdcəsindən ayrılmış vəsaitlərin xərclənməsinə dair hesabatları İN-ə təqdim edir.

Dövlət Xidmətinin statusunun dəqiq müəyyən edilməməsi dedikdə, bu qurumun inhisarçılıq fəaliyyətinin, haqsız rəqabətin qarşısının alınması, məhdudlaşdırılması və aradan qaldırılması ilə yanaşı reklam və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında qanunvericiliyə, istehlak bazarında ticarət, ictimai işə, məişət və digər növ xidmət normalarına və qaydalarına, dövlət satınalmaları zamanı antiinhisar (rəqabət) qanunvericiliyinin tələblərinə riayət edilməsinə dövlət nəzarətini də həyata keçirməsi nəzərdə tutulur.

Bundan əlavə, ASİHMĐX öz səlahiyyətləri daxilində taxıl məhsullarının keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə dövlət nəzarətini həyata keçirmək, onların keyfiyyətinin müəyyən edilmiş qaydada təyin edilmiş ixtisaslaşdırılmış laboratoriyalarda vahid metodika əsasında qiymətləndirilməsini təmin etmək, malın mənsə ölkəsini təsdiq edən sertifikat vermək, tabeliyindəki hüquqi şəxs olan qurumlar vasitəsilə malın mənsə ölkəsinin müəyyən edilməsi üzrə ekspertizalar keçirmək, Avropa İttifaqı ölkələrinə ixrac edilən yeyinti məhsullarının istehsalı və emalı müəssisələrində infrastruktur və məhsulların təhlükəsizlik meyarları üzrə ekspertizalar keçirmək, müəssisələrə təsdiq edici kod nömrələri və ixracatçılara ekspertizanın nəticələrini təsdiq edən sənədlər vermək (o cümlədən keyfiyyət sertifikatı), həmin məhsulların keyfiyyətinə nəzarət sistemini tətbiq etmək, istehsal və emal müəssisələrinin reyestrini aparmaq və Avropa İttifaqının bu sahədə müvafiq tələblərinin icrasını həyata keçirmək, malların (işlərin, xidmətlərin) keyfiyyəti və təhlükəsizliyi sahəsində tələblərin (standartların, təhlükəsizlik normalarının, keyfiyyətə nəzarət sistemlərinin, malların qablaşdırılması qaydalarının, yeyinti məhsullarının daşınması və saxlanması qaydalarının, ekoloji, baytarlıq, sanitariya və fitosanitariya normaların, malların, işlərin və xidmətlərin göstərilən normalara

---

¹⁶Görüləcək tədbirlər. Tədbir 4.1.1: Azad rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsi.

uyğunluğunun təmin edilməsi metodlarının) tətbiqi məqsədilə müvafiq orqanlarla qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək kimi vəzifələr malikdir.

Üstəlik, Xidmət təbii inhisarların müəyyən fəaliyyətlərə razılıq alınması ilə bağlı tənzimləməni də həyata keçirir. Qurumun saytına nəzər salanda onun daha çox istehlakçıların hüquqlarının qorunması ilə məşğul olduğu təəssüratı yaranır. Saytın¹⁷ “Xəbərlər”, “Ən çox verilən suallara cavablar”, “İstehlakçı bilməlidir”, “Nəşrlər”, “Bildirişlər”, “İstehlakçı sözü” və digər menyularında yalnız istehlakçıların hüquqlarının qorunması ilə bağlı məsələlər əhatə olunur.

4.3. Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması ilə bağlı konkret işlərə baxan Komissiyanın müvəqqəti fəaliyyət göstərməsi və antiinhisar dövlət tənzimləməsini həyata keçirən orqandan asılılığının mövcudluğu

Azərbaycan qanunvericiliyinə görə, antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması əlamətləri aşkar edildikdə Dövlət Xidmətinin rəisinin əmri ilə antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması haqqında konkret işə baxılması üzrə Komissiya yaradır və komissiyaya sədr təyin edir. Bu da hər iki qurumun bir-birindən asılılığını şərtləndirir, səlahiyyətlərin bölünməsi və müstəqilliyin təmin olunması baş vermədiyindən qərarların ədalətliyinə şübhə yaranır.

4.4. Antiinhisar siyasətini həyata keçirən milli orqanın beynəlxalq inteqrasiyadan yetərinə faydalanmaması, reytinglərə cəlb edilməməsi

Qloballaşma şəraitində antiinhisar tənzimləmənin bütün istiqamətlərində dövlət siyasətinin transformasiyası müşahidə olunur. Ona görə də son illərdə antiinhisar siyasəti daxili iqtisadi siyasət olmaqdan çıxaraq beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin vacib elementinə, dövlətin xarici iqtisadi strategiyasının tərkib hissəsinə çevrilir. Demək olar ki, bütün mühüm inteqrasiya platformalarında rəqabət məsələlərini tənzimləyən sazişlər bağlanılıb. Məsələn, Avropa Birliyinin (AB) Roma sazişində “Rəqabət qaydaları” adlı (85-94-cü maddələr) fəsil var, NAFTA-nın (*Azad ticarət haqqında Şimali Amerika Sazişi, North American Free Trade Agreement*) sazişində 15-ci bölmə “Rəqabət siyasəti, monopoliya və dövlət müəssisələri” adlanır ki, burada monopoliyalara başqa dövlətin ərazisində öz hökumran vəziyyətindən su-istifadə qadağan olunur, dövlətdən səlahiyyətlər alan dövlət müəssisələrinin yaradılmasına qadağalar müəyyənləşdirir, Asiya-Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlığı təşkilatının (*Asia-Pacific*

¹⁷www.consumer.az

Economic Cooperation, APEC) rəqabət məsələləri ilə bağlı Manila fəaliyyət planı (1994) təsdiqlənib, MERCOSUR (*Mercado Comu'n del Cono Sur, Subregional Ticarət-iqtisadi İttifaqı*) 1996-cı ildə “Rəqabətin müdafiəsi barədə Protokol” qəbul edib.

Antiinhisar siyasəti böyük beynəlxalq təşkilatların da fəaliyyətində vacib elementə çevrilib. BMT-nin Ticarət və İnkişaf Konfransı (United Nations Conference on Trade and Development, UNCTD) hələ 1980-ci ildə müvafiq sənəd, 2000-ci ildə “Rəqabət haqqında” nümunəvi qanun hazırlayıb. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (Organisation for Economic Cooperation and Development, OECD) bu sahədə həyata keçirilən siyasəti harmonizasiya etmək məqsədilə tövsiyə xarakterli aktlar (1979, 1995, 1998 və 2005-ci illərdə) qəbul edib.

1990-cı illərin sonundan başlayaraq antimonopoliya siyasəti artıq dövlətlərarası münasibətlərin də predmetinə çevrilməyə başladı. Bu cür razılaşmalar özündə təkcə ümumi prinsipləri əks etdirmir, artıq konkret praktiki problemlərin həllinə yönəlir. Məsələn, ABŞ-la AB və Yaponiya arasında, AB ilə Yaponiya arasında rəqabət qanunvericiliyinin tətbiqi ilə bağlı ikitərəfli sazişlər imzalanıb. Belə sazişlərin bağlanması şərtləndirən səbəb o idi ki, milli qanunvericilik milli bazarları tənzimləyirdi və böyük şirkətlərin dünya bazarındakı fəaliyyətinin tənzimlənməsi antiinhisar qurumları üçün çətinlik yaradırdı.

ASİHMDX-nin beynəlxalq əlaqələri ilə bağlı qurumun rəsmi saytında heç bir məlumata rast gəlinməyib, bu barədə İN-nin hesabatlarında da məlumat verilmir. Rusiya Antiinhisar Xidmətinin (RAX) hesabatlarında əsas 23 dekabr 1993-cü ildə MDB dövlətlərinin hökumət başçılarından imzaladığı “Razılaşdırılmış antiinhisar siyasətinin aparılması barədə Saziş”lə qoyulmuş əməkdaşlıq barədə məlumatlar verilir. Azərbaycan elə həmin ildə təsis edilmiş Antiinhisar Siyasəti üzrə Dövlətlərarası Şuranın (ASDŞ) üzvüdür. Şurada hər bir dövlət 1 səsə malik 2 nəfərlə təmsil oluna bilər. Şura çərçivəsində Azərbaycanla əməkdaşlıqla bağlı RAX-ın illik hesabatlarında müəyyən məlumatlar əldə etmək mümkündür. Ancaq belə məlumatlar digər MDB ölkələri ilə müqayisədə çox məhduddur.

Hazırda dünyada antiinhisar siyasətinin inkişafı sahəsində 3 tendensiya müşahidə olunur:

- *Antiinhisar siyasətinin şəbəkə xarakteri alması;*
- *Kartellərə münasibətdə normaların sərtləşdirilməsi;*
- *Dövlətlər (hökumətlər) tərəfindən güzəştlərin verilməsi sahəsində məhdudiyətlərin tətbiqi.*

Məhz birinci tendensiyanın təzahürü kim 2001-ci ildə **Beynəlxalq Rəqabət Şəbəkəsi** (*International Competition Network – ICN*) yaradılıb. Şəbəkə aparıcı inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrin rəqabət qurumlarının təşəbbüsü ilə antiinhisar

siyasətinin səmərəliliyinin artırılması sahəsində əməkdaşlığın gücləndirilməsi məqsədi ilə yaradılıb. ICN antiinhisar qanunvericiliyinin tətbiqi məsələləri ilə məşğul olan yeganə beynəlxalq təşkilatdır. Təşkilata üzvlük rəqabət qurumlarının hər biri üçün könüllüdür və açıqdır. ICN-nin birinci konfransında 2 tövsiyə xarakterli sənəd qəbul olunub. Birinci sənədə görə, üzv ölkələr iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında rəqabət prinsiplərinin tətbiqinə və təbliğinə dair öhdəlik götürüblər. İkinci sənəd isə iqtisadi konsentrasiya (şirkətlərin birləşməsi) zamanı milli rəqabət qurumlarının qərar verməsi və təsir imkanları ilə bağlı dəqiq normaları müəyyənləşdirən tövsiyələrdir.

ICN-nin daimi katibliyi yoxdur, üzv ölkələrin milli rəqabət qurumlarının təmsil olunduğu (15 üzv) Əlaqələndirmə Komitəsi (ƏK) vasitəsilə fəaliyyətlərini həyata keçirir. ƏK üzvləri iki ildə bir dəfə keçirilən konfransda seçilir. Şəbəkə işçi qrupları institutu vasitəsi ilə layihələr icra edir. Hazırda şəbəkənin 150-yə yaxın üzvü var. Şəbəkə beynəlxalq rəqabət ictimaiyyəti arasında böyük nüfuzla sahibdir və Dünya Ticarət Təşkilatı (DTT), OECD, UNCTD və rəqabət hüququ sahəsində ixtisaslaşmış hüquqşünaslar assosiasiyaları ilə sıx əməkdaşlıq edir.

Azərbaycanın milli rəqabət qurumu - ASİHMDX də Şəbəkənin üzvüdür. Lakin Xidmətin ICN-nin işində fəal iştirakı ilə bağlı nə yerli, nə də xarici mənbələrdə hər hansı informasiyaya rast gəlinmir. Şəbəkənin rəsmi saytında¹⁸ üzvlərlə bağlı yerləşdirilmiş məlumatlardan bu nəticəyə gəlmək olar ki, Xidmətin Şəbəkə ilə bağlı əməkdaşlığı sıx deyil. Azərbaycanla bağlı məlumatlar 2009-cu ildən əvvəlki məlumatlardır. ASİHMDX-nin adı əvəzinə Azərbaycan Antiinhisar Dövlət Xidməti yazılıb, Xidmətin rəhbəri kimi Samir Dadaşov göstərilib. Ümumiyyətlə, ünvandan tutmuş telefon nömrələrinə kimi bütün məlumatlar yanlışdır¹⁹.

Beynəlxalq Rəqabət İcmalı isə (*Global Competition Review, GCR*) dünyada antiinhisar tənzimlənməsi sahəsində fəaliyyət göstərən rəqabət qurumlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutan ən nüfuzlu illik reytingidir. Başqa sözlə desək, bu, dünyada rəqabət qurumlarının qiymətləndirilməsi sahəsində yeganə, hamı tərəfindən qəbul olunmuş reytingdir. Reyting antiinhisar qurumlarının rəqabət hüququnun tətbiqi sahəsində fəaliyyətinin GCP tərəfindən hazırlanmış konkret meyarlar (milli rəqabət qanunvericiliyinin beynəlxalq praktikaya uyğunluğu, rəqabət hüququnun tətbiqi və sair) əsasında xarici hüquqi və işgüzar ictimaiyyət tərəfindən müstəqil ekspert qiymətləndirməsi əsasında tərtib edilir. Qiymətləndirmə yarım da nəzərə alınmaqla 5 ballıq (ulduzluq) şkala əsasında 4 nominasiyada aparılır: Elita, əla, yaxşı, kafi.

Azərbaycan indiyədək qiymətləndirməyə cəlb olunmayıb. Keçmiş SSRİ respublikalarından Latviya, Litva və Rusiya bu qiymətləndirməyə daxil edilib. Latviya və Litva

¹⁸<http://www.internationalcompetitionnetwork.org/members/member-directory.aspx>

¹⁹

adətən, daha yüksək nəticələr göstəriblər. Rusiya antiinhisar orqanının fəaliyyəti ilk dəfə 2006-cı ildə qiymətləndirilib. O vaxt Rusiya 38 ölkə arasında 36-cı yeri tutub. 2012-ci ilin yekunlarına görə isə, indiyə qədərki ən yaxşı nəticəni göstərmiş: 17-ci yer. Qazaxıstan reytingə daxil edilmək üçün hazırlıq prosesindədir. Türkiyənin Rəqabət Qurumu da qiymətləndirməyə cəlb edilib və 2015-ci ilin yekunlarına görə “Yaxşı”lar arasında olmaqla 32-ci pilləni tutub.

Cədvəl 2. Milli Rəqabət Qurumlarının Qlobal Rəqabət İcmalı – 2015-ci ilin ulduzlu reytingi

	Qurumlar	Ulduzlu reyting
ELİTA		
1	Fransanın Rəqabət Qurumu	★★★★★
2	Almaniyanın Federal Kartel Qurumu	★★★★★
3	ABŞ-ın Ədliyyə Departamenti	★★★★★
4	ABŞ-ın Federal Ticarət Komissiyası	★★★★★
ƏLA		
5	Avropa Komissiyasının Rəqabət üzrə Baş Direktorluğu	★★★★☆
6	Yaponiyanın Ədalətli Ticarət üzrə Komissiyası	★★★★☆
7	Koreyanın Ədalətli Ticarət üzrə Komissiyası	★★★★☆
8	Avstraliyanın Rəqabət və İstehlakçıların Hüquqların Müdafiəsi Komissiyası	★★★★
9	Braziliyanın İqtisadi Müdafiə üzrə İnzibati Şurası	★★★★
10	İspaniyanın Rəqabət üzrə Milli Komissiyası	★★★★
11	Böyük Britaniyanın Bazarlar və Rəqabət Qurumu	★★★★
YAXŞI		
12	Kanadanın Rəqabət Bürosu	★★★★☆
13	Yunanıstanın Rəqabət Komissiyası	★★★★☆
14	İtaliyanın Rəqabət Qurumu	★★★★☆
15	Niderland Krallığının Rəqabət Qurumu	★★★★☆

16	Norveçin Rəqabət Qurumu	★★★★
17	Avstriyanın Federal Rəqabət Qurumu	★★★★
18	Çilinin Milli İqtisadi Prokurorluğu	★★★★
19	Finlandiyanın Rəqabət və İstehlakçılar Qurumu	★★★★
20	Macarıstanın Rəqabət Qurumu	★★★★
21	İsrailin Rəqabət Qurumu	★★★★
22	Latviyanın Rəqabət Qurumu	★★★★
23	Litvanın Rəqabət Qurumu	★★★★
24	Yeni Zelandiyanın Ticarət Komissiyası	★★★★
25	Meksika Birləşmiş Ştatlarının Rəqabət üzrə Federal Komissiyası	★★★★
26	Polşanın İstehlakçıların Hüquqlarının və Rəqabətin Müdafiəsi İdarəsi	★★★★
27	Portuqaliyanın Rəqabət Qurumu	★★★★
28	Rusiyanın Federal Antiinhisar Xidməti	★★★★
29	CAR-ın Rəqabət Komissiyası	★★★★
30	İsveçin Rəqabət Qurumu	★★★★
31	İsveçrənin Rəqabət Komissiyası	★★★★
32	Türkiyənin Rəqabət Qurumu	★★★★
KAFİ		
33	Belçika Rəqabət Qurumu	★★★
34	Çexiya Respublikasının Rəqabət Qurumu	★★★
35	Danimarkanın Rəqabət Qurumu	★★★
36	İrlandiyanın İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi və Rəqabət Komissiyası	★★★

4.5. İnhisarçı şirkətlərin yüksək vəzifəli dövlət rəsmiləri tərəfindən himayə olunması

Azərbaycanda inhisarçı şirkətlərin mövcudluğu faktı bazarlar, qiymətlər, reklam siyasəti və idxal-ixracla bağlı tədqiqat aparən müstəqil tədqiqatçılar²⁰, beynəlxalq qurumlar və ekspertlər tərəfindən dəfələrlə sübut olunmuşdur. Bu fakt hətta ən yüksək səviyyədə - Prezident tərəfindən də etiraf edilmişdir. Prezidentin “Azərbaycan Respublikasında antiinflasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi haqqında” fərmanında²¹ deyilirdi: “İnflasiyanın səviyyəsinin gözlənilən həddən yüksək olması əsasən dünya bazarlarında xam neftin qiymətinin artmasının istehsal xərclərinə təsiri nəticəsində idxal mallarının bahalaşması, dövriyyədə olan pul kütləsi həcmnin artması və izafi pul kütləsinin müxtəlif maliyyə alətlərinə cəlb olunma mexanizminin kifayət qədər inkişaf etməməsi, iqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların strukturunun təkmil olmaması, **istehsalda, ticarətdə və idxal-ixrac əməliyyatlarında inhisarçılığa qarşı mübarizənin yetərli olmaması** və s. səbəblərlə bağlıdır”.

Elə həmin fərmanda İN-dən tələb olunurdu ki, **ölkədə inhisarçılığa qarşı mübarizə və sağlam rəqabət mühitinin formalaşması ilə bağlı fəaliyyətini gücləndirsin, bu sahədə qanunvericiliyi pozanlara qarşı ciddi tədbirlər həyata keçirsin, istehlak bazarında qiymətlərin artmasına təsir göstərən inhisarlaşma, rəqabətin məhdudlaşdırılması, bazarların bölüşdürülməsi, razılaşdırılmış qiymətlərin tətbiq edilməsi hallarının (kartel bağlaşmalarının) qarşısını almaq məqsədilə** hər bir əmtəə bazarı üzrə monitorinqlər aparsın, qanunvericiliyə uyğun olaraq ciddi tədbirlər görsün və bu barədə rübdə bir dəfə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versin.

Ancaq çox təəssüf ki, o zaman Prezidentin tapşırıqlarının icrası ilə bağlı konkret işlər görülmədi və bazarların bölüşdürülməsi, razılaşdırılmış qiymətlərin tətbiqi və idxal inhisarçılığı daha geniş vüsət aldı. Xüsusilə, idxalda vəziyyət dözülməz dərəcədə pisləşdi. Yalnız 2016-cı ilin yanvarından etibarən neftin qiymətinin kəskin aşağı düşməsinin şərtləndirdiyi yeni iqtisadi şəraitin diktəsi ilə idxaldakı inhisarlaşma tam olmasa da, əhəmiyyətli dərəcədə aradan qaldırıldı. Ancaq istehsal, ticarət və xidmət bazarlarında inhisarlaşma hələ də qalmaqdadır.

²⁰İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım İB-nin kredit bazarında apardığı araşdırma. <http://www.bizimyol.info/news/3371.html>, İSİM-in DTT-yə üzvlüklə bağlı apardığı araşdırma http://edf.az/ts_general/download/Vugar_%20Bayramov_14_07_10.pdf, <http://www.qafqazinfo.az/iqtisadiyyat-4/azerbaycanda-siqaret-dumaninda-gizlenen-kimlerdir-arasdirma-176480>, <https://www.youtube.com/watch?list=PLaSmZzpoLC6byM50HqKu6h81uUGTgKh-e&v=tvDhoZjOGXE>

²¹31 may 2005-ci il tarixli, 242 sayılı Prezident Fərmanı

4.6. ASİHMDX-nin fəaliyyətində şəffafılıq və hesabatlılıq elementlərinin və ictimai nəzarətin olmaması

Dövlət Xidməti fəaliyyəti ilə bağlı ayrıca hesabat açıqlamır, yalnız İN-nin hesabatlarında bir bölmə Xidmətin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Dövlət Xidmətinin saytının və İN-nin illik hesabatlarının təhlili göstərir ki, qurumun antiinhisar fəaliyyəti ilə bağlı açıqladığı məlumatlar çox məhduddur. İN-nin 2009-cu ildən 2016-cı ilə kimi açıqladığı illik hesabatların təhlili göstərir ki, əvvəlki illərdə Xidmətin hesabatı daha əhatəli olub. Məsələn, 2009-cu ilin hesabatı, bugünədək açıqlanan sonuncu - 2015-ci il üzrə hesabatdan xeyli əhatəlidir. 2009-cu ilin illik hesabatında Antiinhisar siyasəti Dövlət Xidməti hələ İstehlakçıların Hüquqların Müdafiəsi Departamenti ilə birləşdirilmədiyindən antiinhisar siyasəti üzrə fəaliyyətlər ayrıca bölmə altında, geniş əhatə olunub. Birləşmə və səhmlərin əldə olunması ilə bağlı hər bir müraciət və araşdırma və onların nəticələri barədə ətraflı məlumat verilib²². Maraqlıdır ki, hesabatda fəaliyyətlərin Xidmətin iş planının hansı bəndinə uyğun olaraq həyata keçirildiyi də xüsusi olaraq qeyd edilib.

İN-nin 2010-cu il üzrə hesabatında antiinhisar tədbirləri ilə bağlı detallı məlumatlar verilmir, yalnız ümumi statistika açıqlanır: “Başqasının əmtəə nişanını təqlid etdiklərinə, normativ sənədlərin tələblərinə uyğun olmayan yeyinti məhsulları istehsal etməklə istehlakçıları çaşdıraraq haqsız rəqabətə yol verdiklərinə, bazara girişdə ayrı-seçkiliyə və süni maneələrin yaranmasına səbəb olan hallara və bazarda əlavə üstünlük əldə etmək məqsədilə qiymətlərin manipulyasiya edilməsinə yol verdiklərinə görə 57 təsərrüfat subyektində araşdırma aparılmışdır. Araşdırmaların nəticələrinə görə Azərbaycan Respublikasının antiinhisar qanunvericiliyinin tələblərinin pozulması əlamətləri aşkar olunmuş 57 təsərrüfat subyektini haqqında iş qaldırılmışdır. Baxılması başa çatdırılmış işlər üzrə 46 təsərrüfat subyektinə qanun pozuntularının aradan qaldırılması barədə icrası məcburi olan Göstəriş verilmişdir. Qaldırılmış 11 iş üzrə isə araşdırmalar hal-hazırda davam etdirilir”.

2011-2012-ci il üzrə hesabatlarda inhisarçılıq fəaliyyətinin, haqsız rəqabətin qarşısının alınması, məhdudlaşdırılması və aradan qaldırılması, əmtəə və xidmət bazarlarında rəqabətin, istehlakçıların hüquqlarının və qanuni maraqlarının qorunması, antiinhisar (rəqabət), reklam, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında qanunvericiliyə, istehlak bazarında ticarət, ictimai iaşə, məişət və digər növ xidmət qaydalarına riayət edilməsinə nəzarət məqsədi ilə 2011-ci ildə 1837, 2012-ci ildə isə 2461 yoxlama və araşdırma aparıldığı göstərilir.

2013-cü ildə isə Dövlət Xidməti tərəfindən 3273 təsərrüfat subyektində yoxlama aparılması məqsədi ilə sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların vahid məlumat

²⁰İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin 2009-cu il üzrə fəaliyyəti ilə bağlı hesabat

reyestrində qeydiyyat aparılmışdır. 2014-cü ildə 93 təsərrüfat subyekti barəsində antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması əlamətləri üzrə iş qaldırılmışdır. Bu işlərdən 70-i aparılmış nəzarət tədbirləri zamanı, 23-ü daxil olmuş müraciətlər və KİV-də yayımlanan məlumatlarla bağlı Dövlət Xidmətində aparılmış araşdırmalar nəticəsində aşkar edilmiş qanun pozuntusu əlamətləri üzrə qaldırılmışdır. 2014-cü il ərzində 95 işə baxılması başa çatdırılmışdır. Bu işlərdən 87-si hesabat dövründə qaldırılmış, 8-i isə keçən ildən davam edən işlərdən ibarət olmuşdur. Baxılması başa çatmış işlərin sayı ötən illə müqayisədə 16 iş və ya 20,3 faiz artmışdır. Baxılması başa çatmış işlər üzrə 73 təsərrüfat subyektinə 2735,6 min manat məbləğində maliyyə sanksiyası tətbiq edilməklə müvafiq icrası məcburi göstərişlər verilmişdir. Hesabat dövründə qaldırılmış işlər üzrə 68 təsərrüfat subyektinə 2700,1 min manat, əvvəlki ildən davam edən işlər üzrə 5 təsərrüfat subyektinə 35,5 min manat məbləğində maliyyə sanksiyası tətbiq edilmişdir.

2015-ci il üzrə antiinhisar qanunvericiliyə riayət olunmasına nəzarət, eləcə də haqsız rəqabətin qarşısının alınması, məhdudlaşdırılması və aradan qaldırılması məqsədi ilə ümumilikdə 15 obyektə nəzarət tədbiri həyata keçirilmiş və 6 obyektə qanun pozuntusu aşkar edilmişdir. Hesabat dövründə 24 təsərrüfat subyekti barəsində antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması əlamətləri üzrə iş qaldırılmışdır. Bu işlərdən 6-sı aparılmış nəzarət tədbirləri zamanı, 18-i daxil olmuş müraciətlər və KİV-də yayımlanan məlumatlarla bağlı Dövlət Xidmətində aparılmış araşdırmalar nəticəsində aşkar edilmiş qanun pozuntusu əlamətləri üzrə qaldırılmışdır.

Göründüyü kimi son illərdə rəqabət və antiinhisar qanunvericiliyinə riayət olunması ilə bağlı açıqlanan hesabat məlumatları 2009-cu ildə kimi hər fakt üzrə deyil, ümumiləşdirilmiş şəkildə verilmişdir. Bunu nəzərə alaraq tədqiqat dövründə ASİHMDX-yə rəsmi sorğu göndərilmişdir. Sorğuda antiinhisar və rəqabət qanunvericiliyinin pozulması faktları ilə bağlı daha ətraflı məlumat istənilmiş, daha çox müvafiq qanunvericiliyin hansı tələblərinin pozulması və qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində görülən işlərlə bağlı məlumat istənilmişdir.

Dövlət Xidmətinin 1 cümləlik cavabında bildirilir: “Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin www.economy.az saytında yerləşdirilmiş illik hesabatlarda Dövlət Xidmətinin fəaliyyətinə dair ətraflı məlumat verilmişdir”²³.

Əksər mərkəzi icra hakimiyyətləri kimi İN-də, o cümlədən ASİHMDX-də siyasət qərarlarının qəbulunda vətəndaş cəmiyyətinin iştirakı aşağı səviyyədədir. Nazirlik “Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nın icra vəziyyəti ilə bağlı verdiyi illik hesabatlara 3 il ardıcıl (2013, 2014, 2015) 3.2-ci bəndin

²³ASİHMDX-nin 16.12.2106-cı il tarixli, AHMDX-05/01-5/5044 sayılı cavab məktubu

(Əhaliyə xidmət göstərən dövlət orqanları tərəfindən vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi üçün müvafiq şuraların və ya əməkdaşlıq şəbəkələrinin yaradılması) icrası ilə bağlı xirda istisnalarla eyni məzmununda mətn yerləşdirib. Hesabatda əhaliyə xidmət göstərən dövlət orqanları tərəfindən vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi üçün müvafiq şuraların və ya əməkdaşlıq şəbəkələrinin yaradılması, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının cəlb edilməsinə dair tapşırıqların icrasının təşkili məqsədilə, Nazirlik tərəfindən Milli Qeyri-Hökumət Təşkilatları Forumu və bir neçə QHT ilə əməkdaşlıq edildiyi, eləcə də qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi və Nazirliyin mühüm və zəruri hesab olunan fəaliyyət istiqamətləri üzrə birgə layihələrin icrası üçün Nazirlikdə İctimai-Əməkdaşlıq Şurasının yaradılmasının nəzərdə tutulduğu və bununla əlaqədar ilkin olaraq İctimai-Əməkdaşlıq Şurasının reqlamenti, əmr layihəsi və Şuraya üzvlərin seçilməsinə dair nümunəvi elanın formasının hazırlandığı bildirilir²⁴. Ancaq son müddət 31 yanvar 2017-ci il tarixi olmaqla, tədqiqat hesabatının hazırlandığı dövrdə nazirliyin saytında ictimai şuranın yaradılması və fəaliyyəti ilə bağlı heç bir sənədə (əmr, reqlament, elan) rast gəlinməmişdir.

5. ANTIINHISAR SİYASƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI

Antiinhisar siyasətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün bu siyasət sənədində təklif olunan yollar müvafiq qanunvericilik aktlarının təhlili, rəqabət mühitinin təmin olunmasına cavabdehlik daşıyan dövlət antiinhisar qurumunun fəaliyyətinin və hazırladıqları hesabatların araşdırılması, inhisarçılığın məhdudlaşdırılması, aradan qaldırılması və azad, sağlam rəqabətin təşəkkül tapması sahəsində milli normativ-hüquqi aktların və onların tətbiqinin qabaqcıl beynəlxalq təcrübə ilə müqayisə olunması, antiinhisar siyasətinin dövlət tənzimlənməsinin ən yaxşı təcrübəsinin öyrənilməsi nəticəsində hazırlanmışdır. Antiinhisar siyasəti ilə bağlı təklif olunan səmərəliliyin yüksəldilməsi yollarının bəziləri ilə bağlı hökumətdə və parlamentdə, davamlı olmasa belə, müəyyən müzakirələrin aparılması onların hökumət tərəfindən qəbulu və icrası ilə bağlı müəyyən ümidlər vardır.

Dövlət antiinhisar siyasətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə bağlı təkliflər aşağıdakılardan ibarətdir:

- *Rəqabət Məcəlləsinin qəbul olunması;*
- *Antiinhisar siyasətinin dövlət tənzimlənməsini həyata keçirən İN yanında ASİH-MDX-nin yerinə müstəqil*

²⁴http://economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=403&Itemid=125&lang=az

- Rəqabət qurumunun yaradılması;
- Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması ilə bağlı konkret işlərə baxan Komissiyanın daimi əsaslarla fəaliyyət göstərməsinin təmin olunması, Rəqabət qurumu ilə Komissiyasının səlahiyyətlərinin bölgüsü;
- Rəqabət mühitinin tənzimlənməsi məqsədilə ikitərəfli dövlətlərarası müqavilələrin bağlanması və İCN-nin işçi qruplarında və müvafiq oxşar platformalarda fəal iştirakın təmin edilməsi, GCR reytingində iştirakla bağlı müvafiq hazırlıq işlərinin aparılması;
- Rəqabət Qurumunun fəaliyyətində şəffaflıq və hesabatlılığa əməl olunması, Qurumun yanında milli qanunvericiliyə görə ictimai nəzarətin ən təkmil forması olan ictimai şuranın yaradılması.

5.1. Rəqabət Məcəlləsinin qəbul olunması

Rəqabət Məcəlləsinin qəbul olunması hazırda dövlətin səmərəli antiinhisar siyasətinin aparılmasına mane olan bir çox problemlərin aradan qalxmasına imkan yaradardı. Rəqabət Məcəlləsinin qəbul edilməsinin əsas üstünlükləri aşağıdakılardır:

- Rəqabət və antiinhisar qanunvericiliyinin qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə və yeni iqtisadi siyasətin tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi;
- Müstəqil Rəqabət Qurumunun və daimi əsaslarla fəaliyyət göstərən Komissiyanın səlahiyyətlərinin təsbit olunması;
- Məcəllənin hazırda ölkədə rəqabəti və antiinhisar siyasətini tənzimləyən və tez-tez dəyişiklik və əlavələrə məruz qalan müxtəlif qanun (təkcə “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” qanuna bugünkü 30-dan çox dəyişiklik edilib) və digər çoxsaylı normativ hüquqi aktlardan daha çevik və daha işlək olması;
- Ölkədə münbit sahibkarlıq mühitinin yaradılmasına əhəmiyyətli töhfə verməsi.

5.2. Antiinhisar siyasətinin dövlət tənzimlənməsini həyata keçirən İN yanında ASİHMDX-nin yerinə müstəqil Rəqabət Qurumunun yaradılması

Bu sahədəki qabaqcıl beynəlxalq təcrübə göstərir ki, əksər ölkələrdə antiinhisar siyasətini həyata keçirən orqan əsasən aşağıdakı səlahiyyətlərə malik olur:

- 1) İqtisadi konsentrasiyaya nəzarət (qovuşma, udulma və birləşmələrə nəzarət);
- 2) Hökmran vəziyyətdən sui-istifadə hallarının qarşısının alınması;
- 3) Antirəqabət sövdələşmələrinin, razılaşıdırılmış fəaliyyətlərin qarşısının alınması (katrellərlə və digər üfüqi razılaşma sxemləri ilə mübarizə);
- 4) Haqsız rəqabətin qarşısının alınması.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, nadir hallarda rəqabət qurumu aşağıdakı funksiyaları da həyata keçirir:

- 5) *İstehlakçıların hüquqların müdafiəsi;*
- 6) *Təbii inhisarların göstərdikləri xidmətlərə müxtəlif səviyyəli nəzarət.*

Avropa Komissiyası (və çox az sayda milli rəqabət qurumu) Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrdə dövlət köməyinin göstərilməsinə də (yerli istehsalçılara preferensiyaların verilməsi) nəzarət edir.

Demək olar ki, dünyanın heç bir ölkəsində rəqabət qurumu aşağıdakı səlahiyyətlərə malik olmur:

- 7) *Dövlət satınalmalarına nəzarət;*
- 8) *Reklama nəzarət;*
- 9) *Strateji sahələrdə xarici investisiyalara nəzarət.*

Bir sıra ölkələrdə (Avstraliya, Belçika, Danimarka) antiinhisar siyasətinin həyata keçirilməsində sahəvi qurumların səlahiyyəti olmur, bəzi ölkələrdə isə (Braziliya, Meksika, Kanada, Finlandiya) mərkəzi icra hakimiyyəti qurumları paralel olaraq antiinhisar siyasəti ilə bağlı tənzimləmə həyata keçirilər. Məsələn, Meksikada Telekommunikasiya üzrə Federal Komissiya telekommunikasiya sahəsində, Braziliyada Mərkəzi Bank maliyyə bazarlarında antiinhisar siyasəti yürüdürlər. Bu xüsusiyyətlər iqtisadi sektorların, məhkəmə-hüquq sisteminin və antiinhisar orqanının inkişaf və müstəqillik səviyyəsindən asılıdır.

Ancaq son illər azad və sağlam rəqabətin təmin olunması sahəsində dünyada yayılmış əsas tendensiya antiinhisar siyasətini həyata keçirən orqana xüsusi müstəqillik statusunun verilməsidir. Qəbul olunmuş prinsip ondan ibarətdir ki, tənzimləyici orqan gündəlik fəaliyyətində hökumətdən asılı olmamalıdır. Bu tənzimləmənin sabitliyinin təminatı üçün vacibdir. Antiinhisar orqanının rəhbərinin və müavinlərinin, eyni zamanda onların struktur bölmələrinin başçılarının təyinatının aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçirilməsi daha məqsədəuyğundur:

Siyasi müstəqilliyin təmin edilməsi məqsədilə:

- Qurumun rəhbərlərini (sədr və müavinləri) parlament təsdiq etsin və ya namizədlərin verilməsi və təsdiqi prosesi hakimiyyətin icra və qanunverici qanadları tərəfindən birgə həyata keçirilsin;
- Qurum yalnız parlament qarşısında hesabatlı olsun;
- Antiinhisar siyasəti qurumunun rəhbərlərinin konkret müddətə (4 və ya 6) təyin olunması (seçilməsi) onları qısamüddətli siyasi maraqlar nəticəsində vəzifələrini itirmə təhlükəsindən xilas edir;

- Maraqlar münaqişəsi gözlənilsin;
- Daha səviyyəli mütəxəssislərin cəlbi və işdə saxlanması üçün onlar yüksək əmək haqqı ilə təmin edilsin;
- Səlahiyyət müddəti bitdikdən sonra tənzimlənən sahələrdə bir neçə il işləməsinə qadağa qoyulsun.

Maliyyə müstəqiliyinin təmin edilməsi məqsədilə maliyyələşmə aşağıdakı prinsiplər əsasında dövlət büdcəsi vasitəsilə həyata keçirilsin:

- Qurumun büdcəsinin tərtibində antiinhisar orqanının təklifləri əsas götürülsün;
- Antiinhisar orqanı büdcə vəsaitinə öz səlahiyyətləri və qanunvericiliyin tələbləri çərçivəsində sərəncam verməkdə sərbəst olsun;
- Büdcənin məbləği antiinhisar orqanının fəaliyyət göstəricilərindən asılı olaraq dəyişməsin.

5.3. Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması ilə bağlı konkret işlərə baxan Komissiyanın daimi əsaslarla fəaliyyət göstərməsinin təmin olunması, Rəqabət qurumu ilə Komissiyanın səlahiyyətlərinin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi

Rəqabət və antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması üzrə işlərə baxan komissiyanın daimi (permanent) əsaslarla fəaliyyət göstərməsi və araşdırmaları aparan qurumdan səlahiyyət baxımından müstəqil olması Komissiyanın qərarlarının obyektiv, qərəzsiz olmasını şərtləndirən başlıca amildir. Komissiyanın (bu Şura da ola bilər) sədrinin və üzvlərinin Prezident və ya parlament tərəfindən təyin olunması şərtidir.

5.4. Beynəlxalq işçi qruplarda (o cümlədən, İCN-nin işçi qruplarında) və müvafiq oxşar platformalarda fəal iştirakın təmin edilməsi, GCR reytingində iştirakla bağlı müvafiq hazırlıq işlərinin aparılması

Bu təklifin həyata keçirilməsi rəqabət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, konkret ölkələrlə idxal-ixrac münasibətləri zamanı inhisarçılığın aradan qaldırılması, süni qiymət artımının qarşısının alınması və DTT-nin prinsipləri əsasında azad ticarətin təmin olunması baxımından çox əhəmiyyətlidir. Məsələn, qonşu Rusiyanın FAX-nin təşəbbüsü ilə dərman bazarında (İtaliya, Rusiya, Finlandiya, Serbiya, Portuqaliya, Çin və sair) və rouminq bazarında (Türkiyə, Azərbaycan, Monqolustan, Çexiya, Belorusiya, Latviya, Moldova, ABŞ, Ukrayna və siar) rəqabətin təmin edilməsi məqsədi ilə yaradılmış beynəlxalq işçi qrupları bu tip əməkdaşlıqlara ən gözəl

nümunədir. Daimi katibliyi olmayan İCN-nin işçi qruplarında və müvafiq platformalarda fəal iştirak və GCR reytingində iştirakla bağlı tələblərə əməl edilməsinə milli qanunvericiliyin qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması və onların tətbiqi mexanizmlərinin yaradılması, eyni zamanda, DTT-yə üzvlüklə bağlı maneələrin azaldılması imkanları kimi baxılmalıdır.

5.5. Rəqabət Qurumunun fəaliyyətində şəffaflıq və hesabatlılığa əməl olunması, Qurumun yanında milli qanunvericiliyə görə ictimai nəzarətin ən təkmil forması olan ictimai şuranın yaradılması

Rəqabət Qurumunun hesabatlılığı və şəffaflığı ilə bağlı prinsiplər Rəqabət Məcəlləsində təsbit olunmalıdır. Hazırki antiinhisar qanunvericiliyində ASİHMĐX-yə münasibətdə ictimai məzmunlu açıq informasiyaların dərci və açıqlanması ilə bağlı tələblər əks etdirilməyib. Rəqabət Qurumu kommərsiya (vergi) və dövlət sirri istisna olmaqla bütün qərarlarını, araşdırma və monitorinqlərin nəticələrini qanunvericiliyin tələblərinə uyğun açıqlamaladırlar. Bu, qurumun şəffaflığını artırmaqla yanaşı, bazar subyektləri tərəfindən antiinhisar qanunvericiliyinə əməl olunmasına da stimül verə bilər.

Qanunvericiliyin sadə şəkildə şərh və sualların cavablandırılması zamanı on-line imkanlardan istifadə də şəffaflığı təmin edən şərtlərdəndir. Rusiyanın və Türkiyənin müvafiq qurumlarının saytlarından²⁵ bu məsələdə nümunə kimi istifadə oluna bilər.

Mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti qurumlarında ictimai şuraların yaradılması Açıq Hökumətlə bağlı indiyədək qəbul olunmuş hər iki Milli Fəaliyyət Planının (MFP) ictimai iştirakçılığın inkişafı ilə bağlı əsas müddəələrindən olsa da, çox təəssüf ki, icrası yubanır. Ümumiyyətlə, vətəndaş iştirakçılığının bütün formalarından (ictimai müzakirə, ictimai dinləmə, yazılı məsləhətləşmə və sair), o cümlədən ictimai şuradan istifadə Rəqabət Qurumunun sağlam imicinin formalaşmasına ancaq müsbət töhfə vermiş olardı.

6. GÖZLƏNİLƏN ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI

6.1. Rəqabət Məcəlləsinin qəbul olunması.

Rəqabət Məcəlləsi 10 il öncə, 2007-ci ildə Prezident tərəfindən Milli Məclisə təqdim olunub və hətta iki oxunuşdan keçib. Məcəllənin üçüncü oxunuş müzakirələrinə çıxarılması və qəbulu ilə bağlı ayrı-ayrı illərdə təşəbbüslər göstərsə də, bu, hələki

²⁵<http://fas.gov.ru/> və <http://www.rekabet.gov.tr/tr-TR/AnaSayfa>

mümkün olmayıb. Bu da Məcəllənin qəbul olunmasına imkan verməyən maraqlı tərəflərin çox güclü olduğu qənaətini yaradır. Müstəqil ekspertlərin və bəzi millət vəkillərinin fikrincə, Məcəllənin qəbulu hakimiyyətdə güclü mövqeyi olan məmurlar tərəfindən əngəllənir.

Hazırda Məcəllənin parlament müzakirəsinə çıxarılması yenə gündəmdədir. Sadalanan çətinliklərlə yanaşı, Məcəllənin qəbulunun sürətləndiriləcəyi ilə bağlı pozitiv proseslər də müşahidə olunmaqdadır. “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə yazılır: “...beynəlxalq təcrübəyə uyğun Rəqabət Məcəlləsi qəbul ediləcəkdir”. Eyni zamanda, “Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2016-2018-ci illər üçün MFP”nin²⁶ 9-cu bəndinin “Özəl sektorda şəffaflığın və məsuliyyətin artırılması” adlanan 4-cü alt istiqamətində nəzərdə tutulur ki, Rəqabət Məcəlləsinin qəbul edilməsi prosesi sürətləndirilsin. Bu fəaliyyətin icrası üçün sənəddə konkret müddət də qoyulub: 2016-2017-ci illər.

Rəqabət Məcəlləsinin qəbul olunması ilə bağlı əsas maraqlı tərəflərdən biri kimi Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Konfederasiyasını qeyd etmək olar. Konfederasiyanın son vaxtlar iqtisadi proseslərdə, xüsusilə dövlətin sahibkarlıq siyasətinin formalaşması istiqamətində fəallığı müşahidə olunur ki, bu da pozitiv amil kimi qiymətləndirilməlidir. Ancaq o da etiraf olunmalıdır ki, Azərbaycanda parlament dövlət hakimiyyətinin bir qolu kimi çox zəifdir, müstəqilliyi məhduddur, parlamentdə sahibkarların lobbiçiliyini apara biləcək qruplar yoxdur. Ona görə də Rəqabət Məcəlləsinin qəbulunun parlamentdən asılı olduğunu düşünmək sadəlövhlük olardı. Bu bir həqiqətdir ki, sənədin qəbulu siyasi iradədən asılı olan bir məsələdir.

6.2 Müstəqil Rəqabət Qurumunun yaradılması və Komissiyanın daimi əsaslarla fəaliyyət göstərməsinin təmin olunması və iki qurumun səlahiyyətlərinin sərhədlərinin müəyyən olunması

Təkliflərdə səsləndirilən 2 məsələ bir-biri ilə sıx bağlı olduğundan onların reallaşması imkanlarını birlikdə qiymətləndirmək daha doğru olardı. Müstəqil Rəqabət Qurumunun yaradılmasına ölkədə güclü maliyyə və hakimiyyət imkanlarına malik böyük bir qrup tərəfindən qarşı çıxılması gözləniləndir. Çünki ölkə iqtisadiyyatında inhisarlaşma səviyyəsi yüksəkdir və bu qrupların arxasında duran şəxslər hələ də böyük siyasi təsir imkanlarına malikdirlər. Ölkədə sahibkarların təşkilatlanması, onların assosiasiya və birliklərdə birləşməsi prosesi zəif getdiyindən, müəyyən güclər tərəfindən belə fəaliyyətlərin süni şəkildə əngəllənməsi meylləri hələ də davam etdiyindən güman

²⁶Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 aprel 2016-cı il tarixli, 1993 sayılı sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

etmək olar ki, antiinhisar tənzimlənməsinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində bu siyasət sənədində irəli sürülən təkliflərdən ən çox müqavimət görənə məhz müstəqil Rəqabət Qurumunun yaradılması olacaq.

Müstəqil media və vətəndaş cəmiyyətinin zəif olması bu istiqamətdə vəkillik imkanlarını da məhdudlaşdırır. Dövlət-özəl sektor dialoqunun da gözlənilən səviyyədə aparılmaması, bunun üçün xüsusi platformanın olmaması və ya fəaliyyətsizliyi təklifin reallaşmasına olan ümidləri azaldır.

Ancaq “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə komissiyanın fəaliyyətinin Rəqabət Qurumunun fəaliyyətindən fərqləndirilməsi vacibliyinin etiraf olunması və qabaqcıl xarici (ABŞ, Avstriya, Latviya, Litva, Macarıstan, Çexiya və s.) təcrübəyə uyğun olaraq Azərbaycanda müstəqil fəaliyyət göstərən rəqabət orqanının yaradılması nəzərdən keçirilməsinin nəzərdə tutulmasını hələki bu istiqamətdə atılmış ilk müsbət addım kimi qiymətləndirmək mümkündür.

6.3 Beynəlxalq işçi qruplarda (o cümlədən, İCN-nin işçi qruplarında) və müvafiq oxşar platformalarda fəal iştirakın təmin edilməsi, GCR reytingində iştirakla bağlı müvafiq hazırlıq işlərinin aparılması

Bu təklifin reallaşması rəsmi səviyyədə antiinhisar siyasətinə baxışın dəyişməsindən, bu siyasəti həyata keçirənlərin daha mütərəqqi yanaşma formalarını seçmələrindən asılıdır. Mətbuatda və müvafiq QHT platformalarında vəkillik kampaniyalarının aparılması bu prosesin başlanmasına təkan verə bilər.

6.4 Rəqabət Qurumunun fəaliyyətində şəffaflıq və hesabatlılığa əməl olunması, Qurumun yanında milli qanunvericiliyə görə ictimai nəzarətin ən təkmil forması olan ictimai şuranın yaradılması

Rəqabət Qurumunun fəaliyyətində şəffaflığın təmin olunması ilk növbədə, bu barədə tələblərin müəyyənləşdirilərək müvafiq qanunvericilik aktlarına daxil edilməsindən və ictimai iştirakçılığın müxtəlif formalarından istifadə olunması ilə bağlı vətəndaş cəmiyyətinin səylərindən asılıdır. İctimai iştirakçılıq, şəffaflıq, hesabatlılıq daha çox Açıq Hökumətin tələbi olduğundan bu sahədə ən böyük iş müstəqil QHT-lərin və birinci MFP-nin icrası zamanı fəallıq göstərmiş ixtisaslaşmış ekspertlərin üzərinə düşür.

İN-nin hesabatlarında nazirlik yanında ictimai şuranın yaradılmamasının bir səbəbi kimi də fəaliyyətinə ictimai nəzarət ediləcək mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının siyahısının Prezident tərəfindən təsdiqlənməməsi göstərilir.

Qeyd edək ki, “İctimai iştirakçılıq haqqında” qanunun tətbiqi ilə bağlı Prezident fərmanında Nazirlər Kabinetinə “...fəaliyyətinə ictimai nəzarət ediləcək mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları barədə təklifləri hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin” tapşırığı hələ də icra olunmayıb. Fərmanda bu tapşırığın icrası üçün maksimum 3 ay müddət müəyyən olunmuşdu. Ona görə də ictimai şuranın yaradılması ilə bağlı aparılacaq vəkillik kampaniyaları zamanı bu faktın nəzərə alınması mühüm şərtidir.

ÖZƏLLƏŞDİRMƏ: DÖVLƏT AKTİVLƏRİNDƏN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ VASİTƏSİ KİMİ

Dr. Rasim Həsənov,
i.e.d, professor

ANNOTASIYA

“Özəlləşdirmə: dövlət aktivlərindən istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi vasitəsi kimi” mövzusu üzrə analitik tədqiqatların əsas məqsədi, Azərbaycanda dövlət aktivlərindən istifadənin cari vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədi ilə, mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsinin müasir vəziyyətinin, iqtisadi idarəetmə təcrübəsinin dövlət aktivlərinin səmərəliliyinə təsirlərinin qiymətləndirilməsi və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində təklif və tövsiyələrin hazırlanmasıdır. Mövzu üzrə tədqiqatların əsas mənbələri kimi inkişaf etmiş ölkələrdə və MDB ölkələrində dövlət aktivlərindən istifadə təcrübəsinin elmi-analitik qiymətləndirmələri; BVF və DB-nin dövlət aktivlərindən istifadənin səmərəliliyi haqqında metodoloji tövsiyələri; Azərbaycanda dövlət aktivlərindən idarə edilməsi, istifadəsi və özəlləşdirmə haqqında qanunvericilik bazası və statistik baza (rəsmi və ekspert bazası); müxtəlif tədqiqatçı və ekspertlərin mövzu üzrə işləri istifadə edilmişdir.

Araşdırmalar nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, Azərbaycanda yeni müstəqillik dövründə aparılmış iqtisadi quruculuq, inkişaf strategiyası və müvafiq dövlət siyasətinin ilkin mərhələdə əsas vəzifələri kimi qarşıya qoyulmuş bütövlük və tamlıq xüsusiyyətlərinə malik iqtisadi sistemin formalaşdırılması; direktiv idarəetmə prinsipi üzrə, böyük iqtisadi sistemin ərazi “alt hissəsi” kimi formalaşmış iqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə əsaslanan təsərrüfatçılıq sisteminə transformasiyası; yeni şəraitdə milli iqtisadi inkişafın təmin edilməsinin resurs bazasının formalaşdırılması məsələsi əsasən həll edilmişdir.

Milli iqtisadi sistemin nailiyyətlərinə əsaslanaraq, 2012-ci ildə inkişafın yeni keyfiyyət mərhələsinə keçməsinə hədəfləyən ambisiyalı strategiya - “Azərbaycan-2020: Gələcəyə baxış” konsepsiyası qəbul edilmişdir. Lakin, iqtisadi sistemin inkişafının şəxələndirilməsinə yanaşmada, daxili inkişaf potensialının səfərbər olunması, “özünüinkişaf” qabiliyyətinin bərpası və inklyuzivliyin təmin olunması şərtlərinə riayət edilməməsi, milli sistemin konyunktur dəyişiklərinə görə volotilliyinin hədsiz yüksəlməsi və inkişaf potensialının dayanıqlılığının kəskin azalmasını doğurmuşdur. 2014-cü ildən başlayaraq dünya neft bazarında baş verən konyunktur dəyişikləri və iqtisadi siyasətin “boşluqları” fonunda, Azərbaycanda milli valyutanın 2015-ci ildə iki

mərhələdə qaçılmaz, kəskin devalvasiyası, iqtisadiyyatın fəaliyyəti üçün böyük resurs və bazar problemləri yaratdı.

Araşdırmalarımız göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında yaranmış çağdaş durum əslində, dövlət aktivlərinin idarəçiliyi xüsusiyyətlərindən qaynaqlanan, struktur və institusional xarakterə malikdir. Burada isə aparıcı səbəb, iqtisadi idarəetmədə təsərrüfatçılıq mexanizminin transformasiyası və mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsinin başa çatdırılmaması hesab edilməlidir. Çağdaş Azərbaycan iqtisadiyyatının davam edən və özündə “böhran potensialını” daşıyan tranzitivliyinin ifadəsi kimi, bu iki mühüm arzu olunmaz xüsusiyyətin aradan qaldırılması məqsədi ilə, özəlləşdirmə və dövlət aktivlərinin idarəçiliyi fəlsəfəsinə yeni yanaşmanın tətbiqi son dərəcə zəruridir.

Aparılmış araşdırmalarla sübut edilmişdir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında struktur problemləri iki istiqamətdən qaynaqlanır və iqtisadi sistemin “özünü inkişaf qabiliyyəti” və dayanıqlığı səviyyəsinə təsir baxımından təhlükəli hesab olunur. Birinci istiqamət, Azərbaycan iqtisadiyyatının Sovet mirası olan “əyalət iqtisadiyyatı” xarakteri ilə bağlıdır. Digər amil, problemlərin həllinin yüksək kapital tutumluluğudur. Tranzitiv xarakterli ölkələrin əksəriyyəti üçün xarakterik olan, iqtisadiyyatın struktur “harmoniyasızlığının” həllinin, cari iqtisadi siyasət üçün prioritet olmamasının bir səbəbi də məhz sonuncudur. İnsitutsional xarakterli problemlər, tranzitiv ölkələrdə əsasən, dövlət idarəetmə sistemində idarəetmə funksiyaları və vəzifələrinin təkrarlanmasına gətirən bürokratiya aparatının hədsiz genişliyi ilə şərtlənir.

Ekspertlərin qiymətləndirmələrinə görə axırcı iki ildə Azərbaycanda baş vermiş son maliyyə böhranlarının səbəbi, bilavasitə axınların sadə disbalansı yox, investorların etimadının itməsi nəticəsində maliyyə aktivlərinin qiymətlərinə təsirləri və ya aktivlərin azalması ilə birgə, xarici valyutada ifadə olunmuş borcların artması fonunda, aktivlərin dəyərinin azalmasına gətirən valyuta böhranları olmuşdur. Ona görə də belə bir mülahizəni formalaşdırmaq mümkündür ki, dövlətin iqtisadi fəaliyyətdə real və faktiki təsirləri, idarəetmə üçün qəbul edilmiş yanaşmalardan əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Dövlətin həlledici rolu, daha böyük resurslara malik olması ilə yox, formalaşdırdığı milli təsərrüfatçılıq mühiti və apardığı iqtisadi siyasətin, ilk növbədə dövlət aktivlərindən iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq və zəruri məqamlarda dəstəkləmək xarakteri ilə şərtlənir. Milli iqtisadi sistemlərin inkişafının dünya təcrübəsini və arzu olunan inklyuzivliyi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, tədqiqat işində dövlət aktivlərindən istifadənin mümkün nəticələri formalaşdırılmışdır.

Müəyyənləşdirilmişdir ki, Azərbaycanda özəlləşdirmə strategiyasını şərtləndirən amillərə, Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin seçmiş məqsədləri - sahibkarlar təbəqəsinin formalaşdırılması; ictimai mülkiyyətin ədalətli bölgüsünün təmin edilməsi və Dövlət büdcəsinin yeni gəlir kanalının yaradılması aid edilə bilər. Özlüyündə normal hesab edilə biləcək bu məqsədlərin, uyşmazlığı səbəbindən, özəlləşdirmənin alınmış nəticələrini məqbul hesab etmək olmaz. Ona görə də, mülkiyyətin dövlətsiz-

lənşdirilməsinin, dünya təcrübəsindən çıxış edərək, Azərbaycanda özəlləşdirmənin perspektivinə mövcud iqtisadi reallıqlar çərçivəsində müsbət təsir göstərmək imkanına malik olan xüsusiyyətlərə diqqət yetirilməsi son dərəcə vacibdir.

Azərbaycan təcrübəsində, dövlət aktivlərinin idarəçiliyində yol verilən qeyri-səmərəliliklərin qiymətləndirilməsində, iqtisadi siyasətin məqsədlər piramidasında ierarxiyaların düzgün müəyyənləşdirilməməsi, müxtəlif səviyyəli idarəedicilər tərəfindən qərar qəbulunda maraqlarla tənzimlənən subyektivliyin yüksəkliyi amilləri fərqləndirilməlidir. Analitik tədqiqatların nəticəsi olaraq Azərbaycanda aktivlərin idarəçiliyində səmərəliliyin aşağı olmasının konkret səbəbləri identifikasiya olunmuşdur. Belə səbəblərə:

- qanunlarla verilən güzəştlər sayəsində, dövlət müəssisələrinin ictimai məsuliyyəti və cavabdehliyi ilə təsərrüfatçılıq nəticələrinin adekvatlığı prinsipinin qorunmaması;
- dövlət müəssisələrinin formalaşmış ənənə və ya "xüsusi statusları" sayəsində de-fakto əldə etdikləri "qeyri-leqal idarəetmə funksiyaları" hesabına, bir çox hallarda inhisarçılıq səviyyəsinə catan daha əlverişli biznes mühütünə malik olması;
- mühüm struktur yaradıcı əhəmiyyətə malik, böyük həcmdə dövlət aktivlərini idarə edən bank - kredit müəssisələrinin, o cümlədən Mərkəzi bankın real sektorun tələblərinə adekvat olmayan qeyri-məqbul fəaliyyəti;
- dövlət borcuna və öhdəliklərinə xidmət edilməsi ilə bağlı xərclərin sürətlə artması fonunda, borcları "yaradan" dövlət unitar və korporativ müəssisələrinin, mülkiyyətçinin gəliri kimi, Dövlət büdcəsinə ödəmə və ayırmaların, həmçinin yüksək likvidli aktivlər olan, vahid xəzinə hesabının qalığı və onun idarəetməyə verilməsindən daxilolmaların azalan dinamikası;

Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsindən daxilolmaların ənənəvi olaraq böyük kəsirlərlə icra edilməsi və özəlləşdirilmiş müəssisələrin tam gücü ilə fəaliyyət göstərməməsi və s.

Beləliklə, Azərbaycan iqtisadiyyatında müstəqillik dövrünün iqtisadi inkişaf yolunun, idarəçiliyin səmərəliliyi baxımından təhlilindən alınan nəticələri əsas götürərək, aşağıdakı siyasət tədbirlərinin həyata keçirilməsi tövsiyyə edilmişdir: Özəlləşdirilmənin əsas missiyası, iqtisadiyyatın "dövlətsizləşdirilməsi" kimi qəbul edilməlidir. Yeni yanaşma əsasında, özəlləşdirmənin realizasiyası, Dövlətin bilavasitə iqtisadi fəaliyyətdən rəşional və sürətli uzaqlaşması üzrə tapşırıqların formalaşdırılması, o cümlədən özəlləşdiriləcək dövlət müəssisələri sferasının mümkün qədər genişləndirilməsi, müvafiq müəssisə və obyektlərin, hissələrin, torpaq sahələrinin özəlləşdirilməsinin başa çatdırılması, özəlləşdirmədən dövlət büdcəsinə daxilolmaların təmin edilməsi və

ölkədə fond bazarının normal fəaliyyətinin, korporativ müəssisələrin səhmlərinin daimi bazarının təmin edilməsi və s. kimi məsələləri ehtiva etməlidir.

Dövlət zəmanəti ilə borclanma strategiyasında, nəzarət zərfi dövlətə məxsus səhmdar cəmiyyətlərində və şirkətlərində mövcud kredit xəttlərinə fərdi yanaşmaqla, borcun tənzimlənməsi, mütəmadi olaraq valyuta risklərinin qiymətləndirilməsi və kredit layihələrinin bağlanması və resurslarının istifadəsinə nəticəlilik və səmərəlilik baxımından dövlət maliyyə nəzarətinin təmin edilməsi; Dövlət borcunun maliyyə xarakteristikası nəzərə alınmaqla, ən aşağı xərclə tələb olunan maliyyələşmənin təmin edilməsi ilə yanaşı, xarici makroiqtisadi şokların büdcəyə və uzunmüddətli xərclərə təsirinin azaldılması məqsədilə borc yükünün valyuta prioritetləri müəyyənləşməlidir.

Dövlət aktivlərindən istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədi ilə iqtisadi idarəetmə modelində bir sıra dəyişiklər aparılmalıdır. Dəyişiklərin əsas xəttini təkmil rəqabətliyin və dövlət aktivlərinin vahid idarəçilik prinsiplərinin formalaşdırılması təşkil etməlidir. Belə yanaşma ilk növbədə, Büdcə və Rəqabət məəcəllələrinin qəbul edilməsini, fiskal və monetar siyasətlərin koordinasiyasının gücləndirilməsi, dövlət gəlir və xərclərinin büdcədə tam akkumulyasiyasının təmin edilməsi, dövlət müəssisələrinin mahiyyət etibarilə, dövlət vəsaitləri vasitəsi ilə, “xeyrixahlıq” missiyalarının qadağan edilməsi, təkrarlanan funksiyaları icra edən idarəetmə orqanları və təşkilatların birləşdirilməsi vasitəsi ilə, dövlət xərclərinin azadılması, idarəetmə sistemində inzibatçılıq və maliyyələdirmə modellərinin adekvatlığını təmin edilməsi və s. məsələləri həll etməlidir.

1. GİRİŞ

Mövzu seçimini şərtləndirən amillər: XIX əsrin ortalarından başlayan sənaye inqilablarının iqtisadi inkişafa gətirdiyi mühüm yeniliklərdən biri, mahiyyət etibarilə neoklassikanın marjinal faydalılıq prinsipinə əsaslanan bazar iqtisadi münasibətlərinin təsərrüfatçılıq modeli kimi təşəkkülü hesab edilə bilər. Bazar iqtisadi münasibətlərinə əsaslanan təsərrüfatçılıq modeli, fikrimizcə, həm də eyni zamanda iqtisadi maraqların uzlaşdırılması prizmasından cəmiyyətin mütəşəkkilliyinin mühüm təmin edicisi rolunu oynamışdır. Belə ki, bilavasitə transaksiya tərəfdaşları kəsimində, marjinal faydalılığa söykənən bazar mexanizmi, məcmu tələb-təklif münasibətləri müstəvisində, resursların faydalılığının yüksəldilməsinə xidmət edən sistemə çevrilmişdir. Elmi-texniki tərəqqi, sivilizasiya və cəmiyyət daxili münasibətlərin ümumi inkişafı fonunda, bazar təsərrüfatçılıq mexanizmi, iqtisadi münasibətlər sisteminin iştirakçılarının sayının hədsiz artmasına rəğmən maraqların ziddiyyətinin kəskinləşməsi ilə yanaşı, ümumi kompromisin əldə olunması şərtlərini də formalaşdırmışdır. Ən ümumi şəkildə belə kompromiss şərtləri, cəmiyyətin mövcud inkişaf mərhələsində, iqtisadi münasibətlərin elə sisteminin formalaşdırılmasını tələb edir ki, burada resursların mümkün maksimal faydalılığı təmin edilə bilər.

XX əsrin əvvəllərində, iqtisadi inkişafın sürətlənməsi ilə iri şirkətlərin “transmilli” statusa sahiblənməsi, bir tərəfdən iqtisadi münasibətlər sistemində milli dövlətlərin fəaliyyət sferasını sanki daraldır, digər tərəfdən isə əksinə, dövlətin iqtisadi fəaliyyətdə iştirakının təsirliyini, dominantlığını gücləndirir. Beləliklə iqtisadi siyasətdə “dövlət kapitalizmi” fenomeni təşəkkül tapır. Dövlətin iqtisadi fəaliyyətdə bilavasitə iştirakının fəlsəfəsini isə, mahiyyət etibarını ilə fikrimizcə, “iştirakçı kimi daha çox qazanmaq” yox, iqtisadiyyatın bütövlükdə mənfəətliliyinin yüksəldilməsi təşkil edir. Son illərin dünya təcrübəsinin bir neçə mühüm nəticələri fikrimizin sübutu hesab oluna bilər. Əvvəla, iqtisadiyyatda dövlətin bilavasitə iştirakının klassik anlamda iqtisadi inkişafın “solluğu” və ya “sağlığı”nın atributu kimi qəbul edənlərin sayı sürətlə azalmaqdadır. İkincisi, rəqəmlərin “evklibristikasına” əsaslanan, əslində iqtisadi mahiyyətdən məhrum, “ölkələrin beynəlxalq rəqabətliyi” adlanan sintetik parametr, beynəlxalq birjalar və TMK-lərin fəaliyyəti nəticəsində, qiymətləndirici missiyasını aşaraq, mühüm iqtisadi amilə çevirilmişdir. Nəhayət, bir sıra vacib iqtisadi mahiyyətli xüsusiyyətlərə malik (idarəetmənin səmərəliliyi, risklərin idarə edilməsi, resursların akkumulyasiyasının səmərəli metodu və s) korporativləşdirmənin dərinləşdirilməsi sayəsində, mülkiyyətin ictimailəşdirilməsinin yüksək konsentrasiyası formalaşmışdır və s. Bütün sadalananlar isə, klassik mahiyyətin ciddi dəyişməsi şərti ilə, iqtisadi fəaliyyətdə Dövlətin əsas həlledici və şərtləndirici rolunu de-fakto təmin etmişdir.

Beləliklə dövlətin iqtisadi fəaliyyətdə rolunun, yeni şəraitdə vəzifələri və onunla bağlı gözləntilərin araşdırılması, iqtisad elmi və təcrübəsi baxımından yenidən aktuallaşmış və tədqiqatçıların prioritetlərinə çevirilmişdir.

2. MİLLİ İQTİSADI İDARƏETMƏ MODELİNİN SƏMƏRƏLİLİYİ: TƏŞƏKKÜLDƏN TƏKMİLLİYƏ DOĞRU İNKİŞAF

2.1. İqtisadi müstəqilliyin təşəkkülü.

XX əsrin sonlarında, Dövlət müstəqilliyinin bərpası ilə, Azərbaycan Respublikası, bir sıra keçmiş siyasi müttəfiqləri kimi, iqtisadi inkişaf istiqamətində aşağıdakı ciddi problemlərin həlli zərurəti ilə qarşılaşmışdı:

- müstəqil dövlətə məxsus xüsusiyyətlərə malik olan bütöv, milli iqtisadi sistemin formalaşdırılması;
- direktiv idarəetmə mexanizmi əsasında, böyük ölkənin əyalət alt sistemi kimi strukturlaşmış Azərbaycan iqtisadiyyatının, bazar münasibətləri və liberal təsərrüfatçılığa əsaslanan yeni struktur və təsərrüfat mexanizmini ehtiva edən iqtisadi münasibətlər sisteminə transformasiyası;
- əsasən xarici hərbi müdaxilə və daxili siyasi səbatsızlıqlar səbəbindən, müstəqilliyin ilk illərində yaranmış dərin sosial-iqtisadi böhranın qarşısının –

- alınması və inkişaf resurslarının bərpası üçün son dərəcə zəruri investisiya təminatı;
- milli iqtisadi sistemin qlobal inkişaf trendləri və çağırışlarına adaptasiya olunması və onun rəşional açıqlığının təmin olunması;
- İqtisadi idarəetmə sisteminin yenidən qurulması və təkmilləşdirilməsi vasitəsi ilə, təbii və yaradılmış iqtisadi resursların istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi sayəsində milli iqtisadiyyatın beynəlxalq rəqabətliliyinin təmin edilməsi.

Mahiyət baxımından aydındır ki, yuxarıda qeyd olunan problemlərin həlli, ilk növbədə iqtisadi inkişaf modeli, iqtisadi islahatlar strategiyası və cari iqtisadi siyasətin xarakteri ilə bağlıdır. Ona görə də həmin məsələlərin həlli vəziyyətinin araşdırılması, ölkənin çağdaş inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsini tələb edir.

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından ötən 25 il ərzində Azərbaycanın iqtisadi inkişafında mühüm irəliləyişlər əldə olunmuş, milli iqtisadi sistemin bazar prinsipləri əsasında formalaşmasında ciddi nailiyyətlər əldə edilmişdir: bazar iqtisadiyyatının, xüsusi mülkiyyətin, azad sahibkarlığın qanunvericilik səviyyəsində təsbiti, milli məhsulun istehsalında özəl sektorun payının 85%-ə qədər artması, dövlət mülkiyyətinin və torpağın özəlləşdirilməsi, milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sisteminə güclü inteqrasiyasının təmin edilməsi və s. kimi nəticələr ölkədə bir tərəfdən nisbi bütövlüyə malik milli iqtisadi sistemin formalaşmasının başa çatmasını, digər tərəfdən isə bazar təsərrüfatlığı mexanizminin tətbiqinin dönməz xarakter almasını ifadə edir. Bu mərhələni, milli dövlətçiliyin yeni erasının ilk “iqtisadi təşəkkül” mərhələsi adlandırmaq fikrimizcə daha düzgündür. Belə ki, bu zaman kəsimində milli iqtisadi sistemin təşəkkülünün əsas hədəfi, Dövlətin siyasi müstəqilliyini yaşatmağa qadir olan, liberal təsərrüfatçılıq modelinə malik, daha böyük və sürətlə dəyişən dünya miqyaslı iqtisadi münasibətlər sistemində, identikliyin təmin edən sistemin formalaşdırılması vəzifələri ümumən həll edilmişdir.

Bu dövr ərzində, milli iqtisadi sistemin formalaşdırılmasının institusional-struktur problemlərinin həlli ilə yanaşı, iqtisadiyyatın gələcək uğurlu inkişafı üçün möhkəm fundamentin yaradılması təmin edilmişdir. Bu mərhələdə, Azərbaycan iqtisadiyyatına müxtəlif mənbələr hesabına təxminən 200 mlrd. dollar həcmində investisiya yatırılmış, o cümlədən milli neft sənayesinin inkişafına, Xəzər şelfində karbohidrogen resurslarının hasilatı və dünya bazarına nəqlinin şaxələndirilmiş sisteminin qurulmasına, təxminən 100 mlrd. dollar həcmində xarici investisiya cəlb edilmişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatına cəb edilmiş investisiyanın donörələri sırasında Böyük Britaniya, Türkiyə, Fransa, ABŞ, Rusiya və s. nüfuzlu dövlətlər və bu dövlətlərə məxsus iri transmilli şirkətlər həlledici paya malikdir. Beynəlxalq reyting agentliklərinin qiymətləndirmələrinə görə Azərbaycan, beynəlxalq rəqabətlik, insan inkişafı indeksi, işgüzar biznes

mühüti və s. kimi meyarlar üzrə reyting sistemlərində, aid olduğu ölkələr qrupunda yüksək mövqelərə malikdir. Əlbəttə aydındır ki, belə yüksək mövqeni təmin edən əsas amillər, zəngin neft-qaz resursları və onların aktiv təsərrüfat dövryyəsinə cəlbi siyasəti olmuşdur. Uğurlu neft kontraktları və yeni əsrin ilk 10-14 ilində dünya neft bazarının əlverişli konyunkturasi, keçid dövrünün ağır iqtisadi irsinin və xarici hərbi müdaxilənin problemlərini həll edilməsi üçün əhəmiyyətli maliyyə bazasını yaratmışdır.

Milli iqtisadi sistemin bu dövrdə uğurlu inkişafı, Azərbaycan Hökumətini 2012-ci ildə iqtisadi inkişafın yeni keyfiyyət mərhələsinə keçməsi hədəfləyən ambisiyalı inkişaf strategiyasını - "Azərbaycan- 2020: Gələcəyə baxış" konsepsiyasını yaratmağa sövq etmişdir. Bütövlükdə geniş əhatə dairəsinə malik olan Konsepsiyanın başlıca strateji məqsədi, mövcud imkan və resursları nəzərə almaqla, Azərbaycanda davamlı iqtisadi artım və yüksək sosial rifah, səmərəli dövlət idarəetməsi və qanunun aliliyi, insanların bütün hüquq və azadlıqlarının tam təmin olunması və vətəndaş cəmiyyətinin ölkənin ictimai həyatında fəal statusu ilə səciyyələnən inkişaf mərhələsinə nail olunması kimi təyin olunmuşdur. Son iki on illikdə milli dövlət quruculuğu və iqtisadi inkişaf sayəsində əldə olunmuş uğurlar fonunda bu məqsəd təbii və real görünürdü. Konsepsiyanın realizasiyası nəticəsində, 2020-ci ildə Azərbaycanın mövqeyi, rəqabət qabiliyyətli ölkə olmaqla BMT-nin İnsan İnkişafı üzrə təsnifatına əsasən "yüksək insan inkişafı" ölkə sıralanmasında yüksələcəyi proqnozlaşdırılır. Hesab olunur ki, Konsepsiyada nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrası nəticəsində dövrün sonuna ölkədə adambaşına düşən ÜDM-in həcmi iki dəfə artaraq 13000, qeyri-neft sektoru üzrə adambaşına düşən ixrac həcmi isə 1000 ABŞ dollarına çatacaqdır.

Konsepsiyada elan olunur ki, göstərilən məqsədə çatmaq üçün bazar iqtisadiyyatı şəraitində sağlam rəqabəti təmin edən səmərəli dövlət tənzimləməsi, enerjidən səmərəli istifadə edən və yüksək əlavə dəyər yaradan ixrac yönümlü iqtisadiyyata transformasiya və sosial iqtisadi sahələrin inkişafına kompleks yanaşma prinsipləri əsas tutulacaqdır. Nəzərdə tutulur ki, seçilmiş strategiya çərçivəsində istehsal amillərinin ümumi məhsuldarlığının artımı nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının səmərəliliyə əsaslanan iqtisadiyyata çevrilməsi və innovasiyaların üstünlüyü ilə səciyyələndirilən mərhələyə keçid təmin olunacaqdır. İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması makroiqtisadi sabitliyin qorunması, monetar və fiskal siyasətin koordinasiyasının gücləndirilməsi, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və özəl təşəbbüsün dəstəklənməsi, maliyyə xidmətləri bazarının inkişaf etdirilməsi, xarici ticarət və investisiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi kimi istiqamətləri özündə cəmləşdirir. Bu dövrdə inflyasiyanın məqbul səviyyədə saxlanılması, daha çevik məzənnə rejiminə tədrici keçid nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, məqsədyönlü şəkildə iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi tədbirləri həyata keçiriləcəkdir. Neft-qaz sektoru və neft-kimya sənayesinin modernləşdirilməsi, qeyri-neft sənayesinin şaxələndirilməsi və inkişaf etdirilməsi, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə imkanlarının genişləndirilməsi,

aqrar sektorun inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, ticarət və xidmət fəaliyyəti növlərinin genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi, xarici ticarətin və investisiyaların strukturunun təkmilləşdirilməsi prioritet istiqamətlər olacaqdır. Konsepsiyanın əhatə etdiyi dövr ərzində qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-in orta illik real artım tempinin 7 faizdən yüksək olması nəzərdə tutulur. İnkişaf Konsepsiyasında ixrac yönümlü iqtisadi model əsas götürülmüşdür və nəzərdə tutulur ki, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi qeyri-neft ixracının artımına səbəb olacaqdır. Qeyri-neft sənayesinin sürətli inkişafı ilə yanaşı, innovasiya fəaliyyətinin təşviqi və genişləndirilməsi ölkədə biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşması üçün əlverişli zəmin yaradacaqdır. Konsepsiyada həmçinin nəzərdə tutulur ki, iqtisadi artım, ölkədə sosial rifahın yüksəlməsi və insan kapitalının prioritetli inkişafını, o cümlədən, təhsil və səhiyyədə keyfiyyətin yüksəldilməsini təmin edəcəkdir.

Beləliklə Konsepsiyada, iqtisadi inkişaf sahəsində ən mühüm və global hədəf kimi, Azərbaycanca yüksək rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasının başa çatdırılması və milli iqtisadiyyatın yeni keyfiyyət mərhələsinə keçidini şərtləndirəcək əsas fəaliyyət istiqamətləri:

- səmərəli dövlət tənzimləməsinə və yetkin bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi modelin formalaşması;
- iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi, qeyri -neft sektorunun inkişafı;
- elmi potensialın və innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi kimi təsbit olunmuşdur.

2.2. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və ya inkişafın dayanıqlığı.

Milli iqtisadi inkişafın, qeyd edildiyi kimi, ambisiyalı hədəflərinin reallıq potensialının qiymətləndirilməsindəki əsaslı fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, ümumən Konsepsiya, qəbul edildiyi ilk illərdə uğurla icra olunmuşdur. Lakin, iqtisadi sistemin inkişafının kifayət qədər şaxələndirilməsinin təmin olunmaması səbəbindən, bu konsepsiyasının realizasiyası, son iki ildə ciddi problemlərlə üzləşdi. Xüsusi ilə qeyd etməyi vacib sayırıq ki, iqtisadi inkişafın şaxələndirilməsinin yetərli olmamasının əsas amili, fikrimizcə, “şaxələndirməyə yanaşmanın” düzgün seçilməməsidir. Beləki, faktiki olaraq, milli iqtisadi siyasətin qurucuları, şaxələndirməni daha çox formal-institusional və hətta daha çox qeyri-iqtisadi amillərlə təmin etməyə üstünlük verərək, neft-qaz resurslarının nəqli marşrutlarının artırılması, milli valyutanın yüksək “stabil” kursunun bütün vasitələrlə qorunması, regional inkişafda infrastruktur layihələrinə önəm verilməsi və inkişafın nəticəliliyinin beynəlxalq reyting sistemlərinin “məqsədli” metodikaları ilə müəyyənləşdirilməsi yolunu seçmişlər. İqtisadi fikir tarixi və dünya təcrübəsinin dərsləri göstərir ki, belə yanaşma, iqtisadi sistemin inkişafında daha

məhsuldar və dayanıqlı hesab edilən, sistemin daxili inkişaf potensialının səfərbər olunması, “özünü inkişaf” qabiliyyətinin bərpası və inkişafın, ümumən inklyuzivliyinin təmin olunması kimi xüsusiyyətlərə önəm verilməməsi ilə səciyyələnir. Belə yanaşmanın böyük ehtimalı, lakin, ən arzu olunmaz, mümkün nəticəsi, milli sistemin konyunktur dəyişiklərinə görə volotilliyinin hədsiz yüksəlməsi və onun inkişaf potensialının dayaanıqlığının kəskin azalmasıdır. Təəssüf ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı da belə nəticədən qaça bilmədi. Belə ki, 2014-cü ildən başlayaraq dünya neft bazarında baş verən konyunktur dəyişikləri, milli iqtisadi siyasətin özəllikləri fonunda, 2005-ci ildən etibarən mökəmlənən və artıq stabil valyutaya çevirilmiş manatın, 2015-ci ildə iki mərhələdə kəskin kəskin devalvasiyasını qaçılmaz etdi. Bazar prinsiplərinin hakim olduğu iqtisadi münasibətlər sistemində milli valyutanın belə “gözlənilməz” kəskin ucuzlaşması təbii ki, digər sahələrin fəaliyyəti üçün böyük resurs və bazar problemləri (qiymətlərin formalaşmış harmoniyasının və mənfəətlilik səviyyəsinin dəyişməsi, iqtisadi fəallığın aşağı düşməsi və s.) yaratdı. Fikrimizcə, ölkə iqtisadiyyatında yaranmış belə şəraitin əsas səbəbləri, neftin qiymətinin düşməsi fonunda azalan valyuta gəlirləri, əlverişli konyunktura zamanında qeyri-neft sektorunun zəruri inkişafının təmin edilməməsi, neft gəlirlərinin qeyri məhsuldar xərclənməsi və s. kimi iqtisadi siyasətin “boşluqları” sayəsində, Azərbaycan iqtisadiyyatında yaradılmış dayanıqlıq potensialının zəifliyi hesab edilə bilər. Lakin ölkəmizdə 2014-cü ildən başlayan iqtisadi böhranın sonrakı sürətli dərinləşməsinin səbəbləri, yalnız yuxarıda qeyd olunanlardan ibarət deyildir. Hesab edirik ki, iqtisadiyyatın çağdaş durumunda son iki ildə aparılan maliyyə və monetar siyasətin də böyük təsirləri olmuşdur.

Bütövlükdə, Azərbaycan iqtisadiyyatında yaranmış çağdaş durumu dəyərləndirərək, hazırda müşahidə olunan böhranın əslində, dövlət aktivlərinin idarəçiliyi xüsusiyyətlərindən qaynaqlanan, struktur və institusional xarakterə malik olması qənaətindəyik. Hesab edirik ki, ötən 25 ildə iqtisadi inkişaf strategiyasında məhz bu iki istiqamətə yetərinə diqqət verilməmiş, bu problemlərin təsiredici potensialı nəzərə alınmamışdır. Beləliklə, milli iqtisadi inkişafda gözlənilən və proqnozlaşdırılan “gözlənilməz” böhran şəraitinin əsas səbəblərini, yalnız kənar təsirlərdə yox, ilk növbədə, iqtisadi siyasətdə yer almış müəyyən boşluqlarda axtarmaq lazımdır. Belə boşluqlara isə, fikrimizcə ilk növbədə, iqtisadi idarəetmə sistemində təsərrüfatçılıq mexanizminin transformasiyasının və mülkiyyətinin dövlətsizləşdirilməsinin başa çatdırılmaması aid edilməlidir. Çağdaş Azərbaycan iqtisadiyyatının davam edən və özündə “böhran potensialını” daşıyan tranzitivliyinin ifadəsi kimi, bu iki mühüm arzu olunmaz xüsusiyyətin aradan qaldırılması məqsədi ilə özəlləşdirmə və dövlət aktivlərinin idarəçiliyi fəlsəfəsinə yeni yanaşmanın tətbiqi son dərəcə zəruridir.

3. DÖVLƏT AKTİVLƏRİNİN İDARƏÇİLİYİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ: İNKİŞAF POTENSİALINDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİ VƏ MƏHSULDARLIĞIN YÜKSƏLDİLMƏSİ VƏZİFƏLƏRİ

3.1. Dövlət aktivləri mühüm inkişaf amili kimi.

Dövlət aktivləri, hər bir ölkənin iqtisadiyyatında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təbiidir ki, belə aktivlər dövlətin ayrılmaz hissəsi kimi təsərrüfat münasibətləri sisteminə dəyər rolunu yerinə yetirir. Dövlət aktivləri mahiyyət etibarı ilə unikal xüsusiyyətlərə malik olaraq əsas ictimai tələblərin məhdudiyətsiz ödənilməsinə və iqtisadiyyatın milli maraqlara müvafiq fəaliyyətini şərtləndirir. Aktivlərin köməyi ilə mürəkkəb makroiqtisadi problemlər həll edilir, iri investisiya proqramları həyata keçirilir, milli kapitalın geniş təkrar istehsalı üçün zəruri şərait təmin edilir.

Dövlət aktivləri anlayışı, yeni hüquqi anlayış hesab edilir. Bu anlayış - müəyyən dəyərə malik olan, əqdlər və razılaşmalarla dövlət mülkiyyətinə alınmış, əmlak və qeyri-əmlak formasında əşya və hüquqları ehtiva edir. Dövlət aktivləri, çox saylı əlamətlərlə strukturlaşdırılan mürəkkəb ierarxik münasibətlər sistemidir. Ona görə də belə sistemin idarə edilməsi mürəkkəb və çətin prosesdir. Dünya təcrübəsində dövlət aktivlərinin idarə olunması məqsədi ilə istifadə edilən alətlər və metodiki yanaşmalar çoxluğu mövcuddur: Aktivlərin idarə edilməsi metodlarına görə: çoxsaylı iri və kiçik müəssisələrin mövculuğu və ya azsaylı iri müəssisələrin idarə olunması; Səmərəlilik meyarlarına görə: Müəssisələrin likvidliyinin yüksəldilməsinə hədəflənmə və ya kapitalın istifadəsinin səmərəliliyinə, rentabelliyin yüksəldilməsinə hədəflənmə; Mülkiyyət hüququnun xüsusiyyətlərinə görə: iri və ya kiçik müəssisələrdə mülkiyyətçilik və ya müəssisələri bir neçə dövlət orqanı və xoldinqlərdə birləşdirmə yolu ilə mülkiyyətçilik; Dövlət mülkiyyəti obyektlərinin idarə olunması səlahiyyətləri və məsuliyyətlərinə görə: strategiyanın formalaşdırılması, həmçinin idarəetmə səlahiyyətləri və məsuliyyəti direktorlar şurasına verilir; idarəetmə səlahiyyətləri və məsuliyyəti idarəedicidə saxlanılır.

Ayrı-ayrı ölkələrdə daha səmərəli üsul və yanaşmaların seçimi, milli iqtisadi sistemin inkişaf səviyyəsi və iqtisadi siyasət paradigmasından asılıdır. Lakin aktivlərin istifadəsi ilə bağlı bir sıra ümumi prinsipləri formalaşdırmaq mümkündür. Hesab edirik ki, belə prinsiplərin təmin edilməsi, bütün ölkələr üçün eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. İlk növbədə fikrimizcə, dövlət aktivlərinin istifadəsi, Dövlətin iqtisadi idarəetmədə əsas funksiyası olan rəşional tənzimləyici roluna adekvat olmalıdır. Daha sonra, Dövlət aktivlərinin istifadəsi resursların limit məhsuldarlığını və ya ona yaxın səviyyənin təmin edilməsinə hədəflənməlidir; əlverişli iqtisadi mühitin və təsərrüfat mexanizminin formalaşdırılması aktivlərin idarəedilməsinin ən çəvik elementlərindən biri olmalıdır; təkmil rəqabət mühitinin formalaşdırılması inkişafın inklyuzivliyi və davamlılığının təmin edilməsinə stimullaşdırılmalıdır və s.

Azərbaycan iqtisadiyyatında son 15-20 ildə müşahidə edilən sürətli inkişafın, axırıncı iki ildə “sürünən inkişaf” əvəzlənməsi, iqtisadi siyasətdə bir sıra cəhətlərlə yanaşı, dövlət aktivlərindən istifadə sahəsində mühüm “boşluqların” olduğunu aşkar etdi. Əvvəlki bölmədə qeyd edildiyi kimi, iqtisadi inkişafımızda yaranan böhranlı vəziyyətin əsas səbəbləri, daha çox belə boşluqlarla şərtlənən, struktur və institusional xarakterlidir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında struktur xarakterli problemlərin mövcudluğu iki istiqamətdən qaynaqlanır və iqtisadi sistemin “özünü inkişaf qabiliyyətini” və dayanıqlığı səviyyəsini aşağı salma baxımından təhlükəli hesab olunur. Birinci istiqamət, Azərbaycan iqtisadiyyatının, uzun illər ərzində, keçmiş SSRİ-nin “vahid xalq təsərrüfatı kompleksi” adlanan iqtisadi sisteminin ərazi prinsipi üzrə formalaşmış “əyalət iqtisadiyyatı” xarakteri ilə birbaşa bağlıdır. Ən yaxşı halda ucuz resurs təminatı və ekoloji, sanitariya və s. normaların “sərbəstliyi” ilə səciyyələnən “əyalət iqtisadiyyatının” ən ciddi mənfi xüsusiyyəti, formalaşmış münasibətlər sisteminin kəskin dəyişməsi məqamında, normal fəaliyyətin “mümkünsüzlüyü potensialı” hesab edilə bilər. Azərbaycan və onun digər “oxşar” statuslu keçmiş müttəfiqlərinin müstəqillik dövründə qarşılaşdığı iqtisadi problemlər, qeyd olunan mülahizələri tamamilə təsdiqləyir. Struktur problemlərinin uzun illər ərzində həll olunmamış qalmasının digər amili, belə problemlərin həllinin yüksək “xərc” və o cümlədən, kapital tutumluğudur. Tranzitiv xarakterli ölkələrin əksəriyyəti üçün xarakterik olan, iqtisadiyyatın struktur “harmoniyasızlığının” həllinin, cairi iqtisadi siyasət üçün prioritet olmamasının daha bir səbəbi məhz sonuncu qeyd olunandır.

İnstitusional xarakterli problemlərin mövcudluğu isə, ilk növbədə, yenidən müstəqilliyini əldə etmiş ölkələrdə dövlət idarəetmə sisteminin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Belə ölkələrdə, idarəetmə sisteminin, xüsusi ilə iqtisadi idarəetmənin xarakterik xüsusiyyəti, idarəetmə funksiyalarının və vəzifələrinin təkrarlanmasına gətirən, idarəetmə orqanının fəaliyyətinin “səmərəliliyinin artırılması məqsədləri”ndən qaynaqlanan, bürokratiya aparatının hədsiz genişliyidir. Fikrimizcə, idarəetmə orqanlarının, öz səlahiyyətlərinin artırılması uğrunda permanent çalışmaları, qanuna- fobiya, sahəvi maraqların daha yüksək səviyyəli maraqları üstələməsi və nəhayət idarəedici- lərin professionallığının aşağı düşməsi və s. kimi xüsusiyyətlər də, məhz bu səbəblərdən yaranır. Tranzitiv ölkələrdə idarəetmə sisteminin qeyd olunan xüsusiyyətləri, idarə etmənin xərclərini yüksəltməklə onun məhsuldarlığının aşağı düşməsinə səbəb olmaqla bərabər, iqtisadi sistemin fəaliyyətinin səmərəliliyinin azalmasına gətirir. Başqa sözlə idarəetmə sisteminin qeyri-təkmilliyinin təsirləri, yalnız onun bilavasitə xərclərinin yüksək olması ilə deyil, bəlkədə daha çox, mövcud resursların idarəçiliyində yol verilən qeyri-səmərəliliklərlə bağlıdır.

3.2. İnkişaf potensialının məhsuldarlığın yüksəldilməsi vəzifələri

Azərbaycanda Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin toplanmasının mühüm istiqamətini, Dövlətin mülkiyyətçisi olduğu aktivlərin istifadəsində yaranan gəlirlər üzrə ayırmaları təşkil etməlidir. Lakin araşdırmalar göstərir ki, bu istiqamət üzrə cəlb olunan gəlirlər “ənənəvi” olaraq simvolik xarakter daşıyır. Qiymətləndirməmizin sübutu kimi, 2017-ci ilin Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin strukturunda mülkiyyətçi gəlirləri kimi, “Səhmlərində dövlətin payı olan müəssisələrdən alınan dividendlər”, “Dövlət əmlakının, özəlləşdirilən dövlət müəssisə və obyektlərinin altındakı torpaqların icarəyə verilməsindən daxilolmalar” və “Dövlət mülkiyyətində olan torpaqların icarəyə verilməsindən daxilolmaların” həcmi cəmi 5, 9 mln. manat və ya büdcənin ümumi gəlirlərinin 0.15% qədər olacağına nəzərdə tutulmasını göstərə bilərik. Bütövlükdə isə, Azərbaycan təcrübəsində, dövlət aktivlərinin idarəçiliyində yol verilən qeyri-səmərəliliklər də bir neçə istiqamətə ayrıla bilər. Burada ilk növbədə, dövlətin maddi və qeyri-maddi aktivlərindən istifadə səviyyəsinin aşağı olması, iqtisadi siyasətin formalaşmasında məqsədlər piramidasında ierarxiyaların düzgün müəyyənəndirilməməsi (hədəflər və ya vəsaitlərin seçimində səhvlərə görə), müxtəlif səviyyəli idarəedicilər tərəfindən qərar qəbulunda maraqlarla (karyera və ya maddi) tənzimlənən subyektivliyin yüksəkliyi kimi amillər fərqləndirilməlidir.

Aparılan araşdırmalarımız göstərir ki, Azərbaycanda dövlət aktivlərinin istifadəsində mövcud qeyri-səmərəlilikləri ifadə edən, idarəetmə modelində formalaşmış xüsusiyyətlər və bilavasitə onları şərtləndirən daha təsirli amilləri, aşağıdakılar kimi təsnifləşdirə bilərik:

- Ən mühüm belə xüsusiyyətlər fikrimizcə, dövlət aktivlərinin idarəçiliyinə olan münasibətdir. Belə ki, hələ planlı iqtisadiyyatın hakim olduğu dövrdə, 1985-ci ildə təsərrüfat müəssisələrinin müstəqilliyini yüksəltmək məqsədi ilə qəbul edilmiş bir sıra qanunlarla verilən güzəşt xarakterli səlahiyyətlər, müasir bazar münasibətləri şəraitində yeni bir “iqtisadi fenomenə” çevirilmişdir. Məsələn, ondadır ki, belə güzəştlər sayəsində dövlət müəssisələrinin ictimai məsuliyyəti və cavabdehliyi ilə təsərrüfatçılığının nəticələrinin adekvatlığı prinsipi yox olmuşdur. Tamamilə və ya əsasən dövlət aktivlərinin istifadəsi üzərində fəaliyyət quran müəssisələrin mövcud təsərrüfatçılıq mexanizminə görə, özəl (yerli və ya xarici) müəssisələrdən heç bir fərqi yoxdur. Belə müəssisələrin iri, əsaslı xərcləri dövlət maliyyə sistemindən, o cümlədən Dövlət büdcəsi və ya qeyri-büdcə dövlət fondlarından və təşkilatlarından qarşılır, onların ehtiyacları üçün Dövlət zəmanəti ilə xarici mənbələrdən güzəştli kredit resursları cəlb edilir. Belə müəssisələrin bir çoxu hətta öz xarici kredit öhdəliklərini də çox vaxt, dövlət strukturlarına “ötürür”. 2003-cü ildə qəbul edilmiş “Büdcə sistemi haqqında” qanuna görə, dövlət zəmanəti ilə kredit almış dövlət iri vergi ödəyiciləri ilə, Maliyyə Nazirliyi arasında “təkrar borc sazişləri”

imzalanmaqla, həmin borclar üzrə ödəmələr, büdcə xərclərinə aid edilir. Nəzərdə tutulurdu ki, borclu dövlət müəssisələri, öz təsərrüfat fəaliyyətlərini nizamladıqdan sonra, təkrar borc sazişləri üzrə Dövlət büdcəsinə zəruri ödəmələr etməlidir. 2003-2008-ci illər ərzində büdcəyə həmin məqsədlərlə azda olsa köçürmələr olsa da, son illərdə bu yox dərəcəsindədir. Təbiidir ki, belə şəraitdə təsərrüfat müəssisələri öz fəaliyyətlərində “kredit öhdəliyi” kimi ciddi nizamlayıcı və qeyri-zəruri xərclərin qarşısını ala biləcək, təsirli bir iqtisadi aləti sanki “görmürlər”. Nəticədə, Dövlət büdcəsində xarici borc öhdəliklərinə xidmət xərcləri sürətlə artmaqdadır. 2017-ci ilin Dövlət büdcəsində “Dövlət borcuna və öhdəliklərinə xidmət edilməsi” üzrə xərclər 1642 mln. manat, o cümlədən “Xarici dövlət borcu” üzrə 1581 mln.manat vəsait ayrılmışdır. Başqa sözlə belə xərclər həcmi, artıq büdcə xərclərinin 10% - dən çoxdur.

- Dövlət müəssisələri və onların ixtisaslaşmalar üzrə formalaşmış birliklərinin adı müəssisələrdən çox mühüm bir fərqi, onların bəzilərinin formalaşmış ənənə və ya “xüsusi statusları” sayəsində de-fakto əldə etdikləri “qeyri-leqal idarəetmə funksiyaları” hesabına daha əlverişli biznes mühitinə malik olmasıdır. Bir çox hallarda bu inhisarçılıq səviyyəsinə çatır. Məsələn, ARDNŞ, Azal, “Dəmir yolları”, Xəzər gəmiçiliyi, Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək texnologiyalar, Kənd təsərrüfatı Nazirlikləri sisteminə daxil olan müəssisələr, Meliorasiya və su təsərrüfatı komitəsi, Azenerji, Azərsu, Azəristilik və s. kimi mühüm idarəetmə, istehsal və xidmət təşkilatları faktiki olaraq inhisarçı mövqeyə malikdirlər. Belə müəssisələr, həm də, öz sahələri ilə yanaşı geniş spektrdə, təsərrüfatçılıq mühitinə ciddi təsir gücünə malikdir. Nəzərə almaq vacibdir ki, onların bəziləri iqtisadi dövriyyədə qiymət trendlərini formalaşdıran güclərdir və bu kimi səbəblərdən əslində kifayət qədər yüksək mənfəətliliyə malik olmalıdırlar. Eyni zamanda hətta onların əksəriyyətinin əsas kapital xərcləri, Dövlət büdcəsindən qarşılanır. Lakin buna baxmayaraq, onlar hətta, iri vergi ödəyiciləri kimi “xroniki borclulardır”. Aydındır ki, yaranmış ziddiyyətli vəziyyətin səbəbi çox müxtəlif amillərlə (korrupsiya, qeyri-şəffaflıq, qeyri-professionallıq, funksiyaların təkrarlanması, bürokratik aparatın hədsiz şişirdilməsi və s.) şərtlənir və ən yaxşı halda “qeyri-düzgün təsərrüfatçılıq” kimi identifikasiya oluna bilər. Nəzərə almaq vacibdir ki, belə müəssisələrin indiki fəaliyyət “qaydası”nın iqtisadiyyata mənfi təsirləri, yalnız qeyd olunan maliyyə nəticələri ilə bağlı məqamlardan ibarət deyil, çünki onların mövcud “fəaliyyət modelini” həm də, iqtisadiyyatda təkmil rəqabət mühitinin formalaşdırılmasının əsas maneələri hesab etmək olar. Fikrimizcə, bazar iqtisadiyyatı yolunda artıq ən azı 25 illik tarixə malik olan ölkəmizdə, rəqabət münasibətlərini tənzimləyən xüsusi qanunun və ya daha düzgünü, rəqabət məcəlləsinin

indiyədək qəbul olunmamasına əngəl yaradan mühüm amillərdən biri də, belə “ağır çəkili” müəssisələrin mövqeyidir.

- Azərbaycanda Dövlət aktivlərinin istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən məqamların mühüm bir istiqaməti də, hesab edirik ki, şübhəsiz bank sisteminin fəaliyyətidir. Bank sisteminin bazar iqtisadiyyatı şəraitində struktur yaradıcı rolu şəriksizdir və Azərbaycanda bu sahəyə xüsusi diqqət və dövlət qayğısı həmişə olmuşdur. Məsələn, bu sistemin fəaliyyətinin dəstəklənməsi baxımından bilavasitə, dolayı güzəştlərin və “vergi tətillərinin” verilməsi, xüsusi ilə müstəqilliyin ilk 10 ilində kifayət qədər liberal bank qanunvericiliyinin tətbiqi və s. qeyd etmək olar. Hesab edirik ki, bankçılığın iqtisadi mahiyyəti ilə yanaşı, qeyd olunan amillər, ölkəmizdə bu sahənin çox və bəzi səbəblərdən əsassız yüksək mənfəətliliyinin yaranmasını şərtləndirmişdir. Lakin, yaradılmış əlverişli şəraitə rəğmən, müvafiq olaraq böyük həcmdə dövlət aktivlərini idarə edən bank və bank olmayan kredit müəssisələrinin fəaliyyətini heç də məqbul hesab etmək olmaz. Bir tərəfdən onlar, azad bazar münasibətləri şəraitində “ucuz”, yüksək mənfəətə istiqamətlənən özəl bank qurumlarının iqtisadi mühitə mənfəət təsirlərinin neytrallaşdırılmasını təmin edə bilməmiş, hətta öz “dar” təsərrüfat maraqları naminə, şəraitin daha da ağırlaşmasına səbəb olmuşlar. Belə ki, milli maliyyə bazarının əsas hissəsini təmin edən müvafiq banklar, real sektorda de-fakto formalaşmış mənfəət normasına və Mərkəzi bankın uçot dərəcəsinə nisbətən, “hədsiz” yüksək kredit faizlərinin yaranmasını dəstəkləməklə bərabər, beynəlxalq maliyyə bazarlarından ucuz kredit resuslarını cəlb etməklə, uzun illər ərzində manatın məzənnəsinin süni möhkəmlənməsinin stimullaşdırılmasına xidmət etmişlər. Neft gəlirlərinin böyük axını şəraitində yüksək gəlirlər hesabına, ciddi valyuta ehtiyatları cəmləşdirən Mərkəzi Bankın fəaliyyətində də fikrimizcə, ciddi boşluqlar mövcud olmuşdur. İlk növbədə pul-kredit siyasətini formalaşdırılmasında Mərkəzi Bankın istifadə etdiyi əsas alətlər sırasında uzun dövr ərzində inflyasiya hədəflənməsinə üstünlük verilməsi qeyd olunmalıdır. Belə siyasət, fikrimizcə, manatın “bahalaşması” və kredit faizlərinin yüksəkliyini şərtləndirən əsas amillərdən biridir. Son illərdə öz valyuta ehtiyatlarını 15 mlrd. dollara qədər yüksəldən (dövlət ehtiyatlarının təxminən 30%) Mərkəzi Bank, “bank sisteminin sağlamaşdırılması” xərclərinin zəruriliyini əsaslandıraraq, mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq öz mənfəətindən, mülkiyyətçi gəlirləri qismində Dövlət büdcəsinə, son 10 ildə demək olarki, ayırmalar etməmişdir. Bank sisteminin mühüm tərkib hissələrini təşkil edən kommertiya bankları üzrə vəziyyət də bu baxımdan məqbul hesab edilə bilməz. Məsələn, 2017-ci ildə, səhmlərində dövlətin bilavasitə payı 54,96% olan “Azərbaycan Beynəlxalq Bankı” ASC üzrə dividend ödənişləri nəzərdə tutulmamışdır. Lakin, eyni za-

manda indiki şəraitdə, əlverişli təsərrüfatçılıq mühitində, fəaliyyət göstərən, dövlətə məxsus “Aqrarkredit” QSC Bank olmayan Kredit Təşkilatı, hələ 2016-cı ilin II rübün sonunda geri alınmış səhmləri hesabına ABB ASC-də 27, 26% həcmində səhmlərini idarəetməyə başlamışdır. Bütün bunlara rəğmən, belə müəssisələrin fəaliyyətindən mülkiyyətçi gəlirləri kimi Dövlət büdcəsinə müvafiq ayırmalar demək olar ki “yoxa” çıxmışdır.

- Dövlət aktivlərindən istifadənin vəziyyətini qiymətləndirərkən, fikrimizcə, belə aktivlərin idarəçiliyi əsasında, təsərrüfat fəaliyyətini təmin edən, unitar və korporativ müəssisələrinin, mülkiyyətçinin gəliri kimi, Dövlət büdcəsinə ödəməyə ayırmalarının dinamikası mühüm səmərəlilik parametri hesab edilməlidir. Bütövlükdə, Azərbaycanda 01.10.2016-cı il tarixinə özəlləşdirmə prosesində yaradılmış və hazırda səhmləri bütövlükdə, yaxud qismən dövlətə məxsus 173 səhmdar cəmiyyəti mövcud olmuşdur. Onların ümumilikdə nizamnamə kapitalı 196, 4 mln. manat, dövlətə məxsus payların (səhmləri) həcmi 141, 9 mln. manat təşkil etmişdir. Lakin təəssüflə qeyd etmək vacibdir ki, həmin cəmiyyətlər tərəfindən dövlət büdcəsinə, özəlləşdirmədən əldə edilən vəsaitlər kimi, 2015-ci ildə cəmi 40, 0 min, 2016-cı ilin 9 ayı ərzində 31, 2 min manat dividend daxil edilmişdir. 2017-ci ilin dövlət büdcəsində, Dövlət əmlakının, özəlləşdirilən dövlət müəssisə və obyektlərinin altındakı torpaqların icarəyə verilməsindən daxilolmalar cəmişi 8, 0 mln.manat, o cümlədən, dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən müəssisə və təşkilatlarda daşınmaz dövlət əmlakının icarəyə verilməsindən 113, 0 min, kommersiya prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlarda daşınmaz dövlət əmlakının icarəyə verilməsindən icarə haqqı 2, 6 mln., özəlləşdirilən dövlət müəssisə və obyektlərinin altındakı torpaqların icarəyə verilməsindən icarə haqqı 5, 3 mln manat nəzərdə tutulmuşdur.
- 2016-cı ilin sonuna Dövlət Əmlak Məsələləri Komitəsinin sərəncamında ümumi sahəsi 3353, 2 min m² olan 8815 ədəd qeyri-yaşayış təyinatlı binalar və bina hissələri mövcud olmuşdur ki, bundan yalnız ümumi sahəsi 317, 0 min m² olan 2033-ü icarəyə verilmişdir. Aparılmış təhlil əsasən dövlət əmlakının, özəlləşdirilən dövlət müəssisə və obyektlərinin altındakı torpaqların icarəyə verilməsindən daxilolmalar üzrə qalıq borcları, 2015-ci ilin əvvəlinə 2, 6 mln, 2017-ci ilə isə 2, 9 mln manat təşkil etmişdir. Beləliklə, icarəyə vermənin aktivlərin istifadəsində ən səmərəli yol olmamasına rəğmən, hətta real şəraiti nəzərə almaqla belə, dövlət əmlakının, özəlləşdirilən dövlət müəssisə və obyektlərinin altındakı torpaqların icarəyə verilməsindən büdcə daxilolmaları üzrə böyük ehtiyat potensialının mövcudluğu, aktivlərin istifadəsində ciddi problemlərin olmasının sübutudur. Həmin potensialın reallaşdırılması inzi-bati-təşkilati tədbirlərlə yanaşı, qeyri-yaşayış sahələrinin icarəyəvermə prose-

durlarının sadələşdirilməsi, icarə şərtlərinin özəlləşdirilən real tələbata uyğunlaşdırılması, dövlət müəssisə və obyektlərinin altındakı torpaqların istifadə vəziyyətinə dair müvafiq təhlillər aparılmaqla səmərəliliyinin artırılması istiqamətində işlərin davam etdirilməsini şərtləndirir.

- 2017-ci il üçün dövlət büdcəsində, büdcədən verilmiş kreditlər üzrə daxilolmalar 5,9 mln. manat (Azərbaycan Dövlət Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi), Azərbaycan Respublikasının dövlət zəmanəti ilə kredit təşkilatlarından alınmış “kreditlərin istifadəsinə görə təkrar borc sazişləri əsasında alınan faizlər” üzrə “Dövlət zəmanəti ilə alınan borcların Təminat Fondu”nun daxilolmaları 2.2 mln.manat (əsasən Mərkəzi Bank, “Kapital Bank” ASC, Kənd Təsərrüfatı Kreditləri üzrə Dövlət Agentliyi və s.), nəzərdə tutulur.
- Son dərəcə likvidli aktivlər hesab edilən, Vahid xəzinə hesabının qalığı və onun idarəetməyə verilməsindən daxilolmaların dinamikasına nəzər saldıqda isə, aşağıdakı kimi, daha acınacaqlı vəziyyəti görürük: 2015-ci ilin əvvəlinə qalığın həcmi 1728.6 mln. olduğu halda, qalığın idarə olunmasından gəlirlərin həcmi cəmi 4.5 mln. manat və ya 0.26%, 2016-cı ilin əvvəlinə 1433,9 mln.manat qalığa rəğmən idarəetmədən gəlir 3.9 mln.manat və ya 0,27%, 2017-ci ilin əvvəlinə isə qalığı 425,0 mln manat, idarəetmədən isə 3,1 mln. manat və ya 0,7% gəlir nəzərdə tutulmuşdur.
- 2016-cı ilin 01 iyul tarixinə imzalanmış sazişlər əsasında istifadə olunmuş kreditlər üzrə, ümumi məbləği 7638,6 mln. ABŞ dolları təşkil edən xarici dövlət borcunun tərkibi, əsasən, beynəlxalq investorların qiymətli kağızları və digər beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları üzrə kreditlərdən formalaşdırılmışdır. Xarici dövlət borcunun icraçıları isə, əsasən, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi və bir sıra Komitələr, Agentliklər və ASC-lər müəyyən edilmişdir.
2017-ci ildə Dövlət borcuna və öhdəliklərinə xidmət edilməsi ilə bağlı xərclərin dövlət büdcəsinin gəlirlərinin təqribən 10,3%-ni, xərclərinin isə 9,9%-ni təşkil edəcəyi proqnozlaşdırılır. Xarici dövlət borcu üzrə ödənişlərin 23,4%-ni faiz ödənişləri, 76,6%-ni əsas borc üzrə ödənişlər təşkil edəcək. 2017-ci ildə xarici dövlət borcuna xidmət xərclərində əsas borc üzrə ödənişlərin yüksək səviyyəsinin əsas səbəbi xarici valyutada ifadə olunmuş öhdəliklərin yerinə yetirilməsində manat ekvivalenti olaraq daha çox vəsaitin tələb olunması və eyni zamanda bir sıra səhmdar cəmiyyətlər üzrə verilmiş Hökumət zəmanətli kreditlərin qarşılınması müddətin çatması ilə əlaqələndirmək olar.
- 2017-ci il dövlət büdcəsinin gözlənilən kəsirinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinə biri kimi, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən daxilolmalar 200,0 mln. manat müəyyən edilmişdir. Qeyd etməyi vacib sayırıq ki, ümumiyyətlə

Azərbaycanda Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin aparıldığı bütün dövrlərdə, proqnozlaşdırılmış daxilolmalar, həmişə çox böyük kəsirlərlə icra edilmişdir. Məsələn, rəsmi məlumatlara əsasən, Dövlət büdcəsinin məlum səbəblərdən böyük çətinliklər yaşadığı 2016-cı ildə, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən 100.0 mln. manat həcmində tapşırığa qarşı, cəmi 4, 7 mln. manat və ya tapşırığın 4, 7%-i qədər vəsait daxil olmuşdur. Eyni zamanda nəzərə almaq vacibdir ki, 01.10.2016-cı il tarixə özəlləşdirmə məqsədi ilə Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsinin sərəncamına verilmiş və hazırda özəlləşdirilməmiş 739 dövlət müəssisə və obyektlərinin balans üzrə əsas vəsaitlərinin dəyəri 34.7mln. manat, özəlləşdirilməsinə məhdudiyətlər qoyulmamış və tam özəlləşdirilməmiş 157 səhmdar cəmiyyətləri üzrə nizamnamə kapitalında dövlətə məxsus payın (səhmlərin) həcmi 72, 5 mln. manat təşkil etmişdir. Eyni zamanda, həmin tarixə dövlət müəssisələrinin iştirakı ilə yaradılmış, nizamnamə kapitalında dövlətin payı olan və özəlləşdirməyə açıq elan edilmiş birgə müəssisələrdə dövlətə məxsus payın həcmi 2,1 mln manat olmuşdur. Bununla yanaşı, həmin tarixə ƏMDK-nın sərəncamında sayı 685 ədəd, sahəsi 11329, 9 min m² təşkil edən icarə müqaviləsi olan torpaq sahələri mövcud olmuşdur.

Beləliklə, araşdırmalarımız göstərir ki, Azərbaycanda inkişaf potensialından istifadənin məhsuldarlığının artırılmasının çox mühüm istiqamətini Dövlət aktivlərindən istifadənin nəticəliliyi və məhsuldarlığının yüksəldilməsi təşkil edir. Bu istiqamətin aparıcı xətlərini isə Dövlətin mülkiyyətçi kimi gəlirlərinin akkumulyasiyasının gücləndirilməsi; Dövlətin mülkiyyətçi kimi zəmanətlə cəlb etdiyi resurslardan və Dövlət büdcəsinin resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və həmçinin aşağı səmərəlilik və məhsuldarlığa malik Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi vasitəsilə ölkədə iqtisadi resursların təkmil rəqabətli bazarda sərbəst dövriyyəsinin təmin edilməsi məsələləri təşkil edir.

4. ÖZƏLLƏŞDİRMƏNİN ÇAĞDAŞ MISSİYASI: İQTİSADİYYATIN STRUKTUR VƏ İNSTİTUSİONAL TRANSFORMASIYASI MEXANİZMİ KİMİ

4.1. Dövlət aktivləri iqtisadiyyatın struktur yaradıcı amili kimi

Beynəlxalq Valyuta Fondunun ekspertlərinin bir çox digər mütəxəssislər, o cümlədən bizim tərəfimizdən dəstəklənən qiymətləndirmələrinə görə, 90-cı illərin iqtisadi böhranları göstərdiki, iqtisadiyyatın tərkib hissələrinin, amillərinin qarşılıqlı asılılıqları və ya zəifliklərini aşkar etmək üçün yalnız dəyişkən axınlara (gəlirlər, xərclər, idxal, ixrac, borclar və s.) əsaslanmaq olmaz. Beləki, Keynsin büdcə-vergi siyasətinin iqtisadi artım, inflyasiya və işsizliyə təsirlərinin qiymətləndirilməsini ehtiva edən,

gəlirlər və xərclər arasında münasibətlərin makroiqtisadi axınlar vasitəsi ilə qiymətləndirilməsinə söykənən yanaşmasına nisbətən, “maliyyə təminatı baxımından əlverişlilik”, daha mürəkkəb mahiyyətə malikdir. Belə ki, ölkənin, xüsusi ilə tranzitiv xarakterə malik ölkələrin, əvvəlki daha əlverişli dövrdə toplanmış aktiv və passivlərinin (dövlət, özəl, xarici) təhlili, onlar arasındakı uyğunsuzluqlar, yaranmış iqtisadi problemləri aşkar etmək üçün əlavə, lakin təsirli arqumentə çevrilməkdədir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ölkə üçün doğru olan qiymətləndirmələr bütövlükdə dövlət sektoru üçün də istifadə oluna bilər. Bəzi potensial zəifliklər, büdcədə görünmür, lakin dövlətin bütün aktiv və passivlərini əhatə edən dövlət sektorunun balansında əks olunur. Dövlət aktivlərinin təmiz dəyərinin və onun dəyişməsinin təhlili vasitəsi ilə, siyasətin təkmilləşdirilməsi zərurətini müəyyənləşdirmək olar. Dünya təcrübəsinə əsaslanaraq BVF ekspertləri hesab edir ki, neft ehtiyatlarının (aktivlərin) azalması fonunda gəlirlərin artması əlverişli görünsə də, ölkə balansı, aktivlərin təmiz dəyərinin azalmasını göstərir. İkinci misal, balansın passivində sosial təminat proqramlarının icrası ilə bağlı gələcək tələblər isə, hətta inkişaf etmiş ölkələrin maliyyə vəziyyətinin gələcək problemlərini əks etdirir. Məsələn ondadır ki, ehtiyatların dəyişməsi perspektivi, ölkəni müflüsləşmə ehtimalı qarşısında qoyur. Ekspertlərinin dəyərləndirmələrinə görə, Koreya, Tailand, İndoneziya, Argentina və s. ölkələrdə, o cümlədən axırıncı iki ildə Azərbaycanda baş vermiş son maliyyə böhranlarının səbəbi, bilavasitə axınların sadə disbalansı yox, investorların etimadının qəfildən itməsi nəticəsində maliyyə aktivlərinin qiymətlərinə təsirləri və ya aktivlərin azalması ilə birgə, xarici valyutada ifadə olunmuş borcların artması fonunda, aktivlərin təmiz dəyərinin azalmasına gətirən valyuta böhranları olmuşdur.

Dövlət və özəl strukturlar bütövlükdə, hətta bir neçə il davam edən büdcə kəsirlərinin təsirlərini daha “rahat” kompensasiya edə bilər. Lakin ehtiyatlarla bağlı bunu söyləmək olmaz. Ona görə də, BVF son illərdə, ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatının monitorinqini apardıqda, “balans əsasında nəzarət” yanaşması çərçivəsində, mütləq qaydada ehtiyatların dəyişməsinə qiymətləndirmişdir. Belə yanaşmaya əsasən, dövlət və özəl sektorlardakı balanslar arası və daxili qarşılıqlı əlaqələr, həmçinin iqtisadiyyatın xarici mövqeyi, müxtəlif sektorlarda olan gərginlikləri aşkar etməyə, dəyər qiymətləndirmələrinin dəyişməsinin disbalansların qəflətən dərinləşməsinə necə təsir etdiyini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Beləliklə belə bir mülahizəni formalaşdırmaq mümkündür ki, Dövlətin iqtisadi fəaliyyətdə real və faktiki təsirləri, idarəetmə üçün qəbul edilmiş yanaşmalardan əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Məsələn “klassik yanaşma” məntiqi çərçivəsində, dövlətinin “ucuz hökumət” yaratmaq vəzifəsi və ona adekvat olaraq A.Smitin irəli sürdüyü “bitrərəfli yol” kimi dəyərləndirilən kreditləşdirmənin qətiyyətlə yol verilməzliyi prinsipi, faktiki olaraq dövlət büdcəsinin və büdcə-vergi siyasətinin tənzimləyici rolunun inkarını ehtiva edir. Aydındır ki, müasir cəmiyyət və iqtisadi

münasibətlərin fəlsəfi belə yanaşmanın tətbiqini demək olar ki, mümkünsüz edir.

Lakin, burada vacib bir məqamı yaddan çıxarmaq olmaz: Dövlətin həll edici rolu, yalnız onun daha böyük resurslara malik olması ilə şərtlənmişdir. (Bütün beynəlxalq renkink sistemlərinin metodologiyaları bünü təsdiq edir.) Dövlətin təsir edici gücü daha çox, onun formalaşdırdığı milli təsərrüfatçılıq mühiti və apardığı iqtisadi siyasətin, o cümlədən, ilk növbədə dövlət aktivlərindən iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq və zəruri məqamlarda dəstəkləmək xarakteri ilə şərtlənir. Əslində sonuncu, həm də milli iqtisadiyyatın investisiya cəlbəediciliyini təmin etməklə, onun inkişaf potensialını formalaşdırır. İqtisadi nəzəriyyələrdə inkişaf amillərinin təkamülünün xarakterini, milli iqtisadi sistemlərin inkişafının dünya təcrübəsini və arzu olunan inklyuzivliyi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, dövlət aktivlərindən istifadənin mümkün nəticələri haqqında aşağıdakı mülahizələri formalaşdırma bilirik:

- Dövlətin iqtisadi fəaliyyətdə iştirakının ən dolğun dəyərləndirilməsi dövlətin bütün aktivlərinin daha səmərəli istifadəsinin qiymətləndirilməsi ilə mümkündür;
- Maddi və qeyri maddi tərkibə malik olan dövlət aktivlərinin təsir edici gücü, müasir dövrdə, daha geniş təsir sferasına malik olan qeyri maddi aktivlərin prioritetliyi ilə formalaşır;
- Aktivlərin idarə edilməsi, dövlətin iqtisadi inkişaf strategiyası və siyasətinin əsas dominantı olmaqla bərabər, iqtisadiyyatda mühüm struktur yaradıcı vasitə hesab edilməlidir;
- Dövlət aktivlərinin səmərəliliyi, aktivlərin istifadəsində harmonikliyin, çevikliyin və kompleksliliyin “sinergiyası”, kumilyativliyi ilə müəyyənləşir;

Aktivlərin idarə olunmasının mühüm vəzifəsi olan, iqtisadiyyatın sektorial və sahəvi strukturunun rasionallaşdırılmasında fiskal və monetar siyasətlə yanaşı, əmlakın dövlətsizləşdirilməsi, özəlləşdirilməsi və korporativləşdirilməsi ən təsirli siyasət alətləri hesab olunur.

4.2. Özəlləşdirmə iqtisadiyyatın transformasiyası mexanizmi kimi

Geniş anlamda özəlləşdirmə, insanların ehtiyacının təmin edilməsi məqsədi ilə, cəmiyyətin, dövlətlə müqayisədə özəl strukturlara daha çox etibar etməsinin ifadəsi kimi qəbul edilir. Müasir dövrdə özəlləşdirməyə təsir edən qüvvələr bir neçə istiqamətə ayrılır: pragmatik, iqtisadi, fəlsəfi, ticari və populist. Pragmatiklərin məqsədi dövlətin inkişafına ən az xərclərlə nail olmaqdır. Müvafiq iqtisadi təsirin tərəfdarlarına görə, məhz iqtisadi zənginlik sayəsində xalqın dövlətdən asılılığı azala, özəlləşdirmə üsulları mənimsənilə bilər. Məsələyə fəlsəfi və ya ideoloji prizmadan yanaşanların fikrincə, özəl strukturlar, onlarla bilavasitə olaraq çalışan dövlətin, kəmiyyət baxımından daha

kiçik olmasını istəyirlər. Cefferson yanaşması adlanan bu yanaşma, “daha azı idarə edən daha yaxşı idarə edər” məntiqinə əsaslanır. Ticari marağı olanların məqsədi, dövlətin xərclərinin onların biznes fəaliyyətinə yönəldilməsini nəzərdə tutur. Populistlər isə, daha yaxşı cəmiyyətə malik olmaq üçün, böyük ictimai və özəl bürokratiyanın gücünü azaldaraq, xalqın öz ümumi ehtiyaclarını qarşılaya bilmə imkanlarının yaradılmasını və artırılmasını istəyirlər. Praqmatiklərin fikrincə, daha “böyük dövlət” təbii olaraq vergilərin həcmnin artırılmasını ehtiva etdiyi üçün xalq tərəfindən daha böyük müqavimətlə qarşılaşır. Ona görə də, dövlət gəlirlə xərclər arasında balansın daha kəskin pozulmasının qarşısının alınması üçün müxtəlif tədbirlər görməlidir. Burada isə mümkün olan bir neçə variant tədbirlər arasında, (faktiki dövlət xərclərinin uçotunda manipulyasiyalar, o cümlədən xərclərin əksmərkəzləşdirilməsi, büdcədən kənar xərcləmələr, borclanma və s.), mahiyyət etibarlı ilə məqbul hesab ediləcək üsullar - xidmətlərin azaldılması və ya məhsuldarlığın yüksəldilməsi ola bilər. Lakin aydındır ki, xidmətlərin azaldılması ictimaiyyətdə və o sahədə çalışanlarda buna qarşı müqavimətlər yaradır. Ona görə də daha yaxşı yol, məhsuldarlığın artırılmasıdır. Dünya təcrübəsinə görə məhsuldarlığın artırılmasının ən yaxşı yolu özəlləşdirmə hesab edilir. Beləki, ekspertlərin fikrincə, özəl mülkiyyət hüquqları, bazar qüvvələri və rəqabətlə birgə vəsaitlərdən daha səmərəli istifadəni şərtləndirir. E.A.Savaşın dediyi kimi, “Govern” (höküm vermə) - Dövlət (hökumət) anlayışı, yunan sözü “kuybern”lə (idarə etmək), eyni köklüdür. Ona görə də demək olarki, Dövlətin əsas vəzifəsi və funksiyası “avar çəkmə” mahiyyəti daşıyan xidmət göstərmə deyil, idarə etmədir. Bütövlükdə özəlləşdirməni zəruri edən, aktuallaşdıran və təşviq edən əsas səbəblərin hamısı dövlətin davam edən böyüməsindən qaynaqlanan təhdidlərdən yaranır.

Hər hansı dövlətin “böyüklük” dərəcəsi, ölçüləri üç parametrlə qiymətləndirilir: dövlətin xərcləri, dövlət sektorunda çalışanların sayı və dövlət strukturlarının sayı. Dövlətin davamlı böyüməsinə təsir edən amilləri də 3 qrupa ayırmaq olar:

Cari və potensial xidmət istehlakçıları tərəfindən dövlət xidmətlərinə artan tələbat. Belə tələbatın artmasının səbəbləri isə, ümumiyyətlə - demoqrafik dəyişiklər, gəlirin artımı, büdcə vasitəsi ilə yenidən bölüşdürülən gəlirin artması, sosial təminat, o cümlədən sosial infrastruktur təminatı, risklərdən qaçma istəyi, sosial-mədəni xərclərdən faydalanma istəyi, maliyyə resuslarının bolluğunun artması və mövcud proqramların davam etdirilməsi istəyi və s. kimi amillər hesab edilir. Lakin aydındır ki, ayrı-ayrı ölkələrdə belə amillərin sayı və tərkibi dəyişə bilər.

Xidmət istehsalçıları tərəfindən dövlət xidmətlərinin artan təklifi. Bu, mahiyyət etibarlı ilə, istehsalçıların istehsalın həcmi artırmaqla, xidmətlərə “genişləndirici” təsir göstərən, hökumət strukturlarının, səsindən asılı olduqları istehlakçıların rəğbətini qazanmaq səylərinə yönələn təsir amillərini əhatə edir. Belə amillərin başqa bir qrupunu isə “büdcə ekspansiyası” təşkil edir. Təcrübələr göstərir ki, büdcənin böyüməsinin səbəbi dövlət strukturlarının böyüməklə, öz fəaliyyətlərinin səmərə-

lilyini artırmaq istəyinin aparıcı qüvvəyə çevirilməsindədir. Dövlət xidmətlərinin artmasını şərtləndirən amillərə, cəmiyyətin inkişafı prosesində yaranan ictimai bələlərin qarşısını almaq məqsədi ilə, yeni və zəruri fəaliyyət həlqələrini təklif edən ziyalılar təbəqəsi də aid edilir. Belə ziyalılar təbəqəsi, adətən dövlət strukturunda çalışmağa üstünlük verməklə, cəmiyyətdə dövlətin sağlamlaşdırıcı funksiyasının yeganə daşıyıcısı olması fikrini aşılır. Növbəti amil hökumət strukturlarının rəvan inkişaf sayəsində xidmət sahələrində tədricən inhisarçı mövqeyə nail olmasındadır. Təbii ki, belə inhisarçılıq xərclərin azalmasına qarşı son dərəcə dayanıqlıdır. Dövlət xidmətlərinin artımını şərtləndirən digər bir mühüm istiqamət, “məqsədyönlü ətalətlilik” istiqamətidir. “Siyasətçilər qərar verməməyi qərar verməkdən, gəlirlərin avtomatik artımını, nəzarətli artımdan, mütamadi artımı islahatçı artımdan, ümumiyyətə ətalətli davranışın bütün digər aspektlərini daha üstün tuturlar. Bu isə gəlirlər sisteminin çox zaman və çox yerdə avtomatik, pilot rejimində idarə edilməsi deməkdir. İqtisadi böyümə və inflyasiya gəlir gətirir və hökumət tərəfindən xərclənir, yalnız bəzi hallarda sistemə ciddi təhdidlər yarandıqda kompensasiya edici məsələlər qaldırılır.”

Eyni növ xidmətlərin təmin edilməsində kədr heyyyəti və xərclərin artması ilə nəticələnən səmərəsizliyin artması. Dövlətin böyüməsinin 3-cü əsas amili xərclərin səmərəsizliyinin artmasıdır. Hökumətin fəaliyyətinin səmərəsizliyi məhdudlaşdırılmadıqda, getdikcə azalan məhsuldarlıq və səmərəsizliyin artması onun böyüməsinə şərtləndirir. Dövlətin böyüməsinə səbəb olan üç faktor - istehlakçı tələbləri, istehsalçı təzyiqləri və səmərəsizlik, bir biri ilə bağlı olması səbəbindən xərcləmə koalisiyaları yaranır. Proqramın yaradılması, inkişaf etdirilməsi və təşviq edilməsi məqsədi ilə formalaşan belə koalisiyalar adətən 4 qrupdan ibarətdir: faydalananlar, xidməti təşkil edənlər, hökumət inzibacıları və siyasi fəallar. Belə koalisiyanın üzvləri qarşılıqlı əlaqədə olur və tərəfdarlarının sayı daima artır. Nəticədə isə səmərəsizliyin yaranmasına və dərinləşməsinə əlverişli imkanlar yaranır.

Özəlləşdirmə mərhələsinin zərərsizləşdirilməsinə bənzəyir, o, çox düşünülmüş və səliqəli formada aparılmalıdır. Çünki nəzərə almaq vacibdir ki, düzgün olmayan qərarların dəhşətli nəticələri ola bilər: aradan qaldırılmalı çətinliklər, təkzib olunmalı dəlillər, səfərbər edilməli tərəfdarlar, müqavimət göstərməli rəqiblər mövcuddur. Özəlləşdirmə sadəcə idarəetmə üçün bir alət deyil, o ictimai idarəçiliyin əsas strategiyasıdır. Özəlləşdirmə bir vasitədir, son deyil, son isə daha yaxşı dövlət və daha yaxşı cəmiyyətdir.

Qərbi iqtisadi ədəbiyyatında özəlləşdirmə probleminə metodoloji yanaşma bir çox hallarda keçid iqtisadiyyatı şəraitində mülkiyyət münasibətləri və dövlət tənzimlənməsi konsepsiyaları ilə bağlı olmuşdur. Hər şeydən əvvəl söhbət iqtisadiyyatda məşhur “yeni iqtisadi instiutsonalizm” və ya “transaksiyon iqtisadiyyat” məktəbinə bağlı olan mülkiyyət hüququ nəzəriyyələrindən (A.Alçyan, O.Vilyamson, Q.Demsets, R.Kouz, D.Nort, A.Onore, S.Peyoviç, R.Pozner, C.Uollis və başqaları) gedir. İqtisadi

nəzəriyyənin bu istiqamətinin başlıca vəzifəsi bir qayda olaraq iqtisadi agentlərin fərdi davranışları ilə reallaşdırılan iqtisadi və hüquqi sistemin qarşılıqlı fəaliyyətinin təhlili ilə bağlıdır. Burda başlıca məqsəd agentləri fəaliyyətlərinin nəticələrinə görə elə haqlarla və mükafatlarla qiymətləndirməkdən ibarətdir ki, mülkiyyətin yenidən rest-ruktrizasiyası iqtisadi stimullar sistemini hərəkətə gətirib çıxara bilsin. Bu hərəkətlərə reaksiya iqtisadi agentlərin davranışının dəyişməsi ilə nəticələnir. Mikroiqtisadi səviyyədə mülkiyyət hüququnun bölüşdürülməsi firmanın modifikasiyasının və menecerin davranışının dəyişilməsini şərtləndirir.

Ayrı-ayrı ölkələrdə özəlləşdirmə strategiyası və metodlarının bir-birindən əsaslı fərqlənməsinin səbəbləri, ilk növbədə inkişaf səviyyəsinin tələbləri və məqsədlərdən asılıdır. Məsələn, Britaniyada özəlləşdirmə ilk dəfə olaraq geniş miqyasda deyil, fərdi qaydada Liberalların hakimiyyəti dövründə start götürmüşdür. Həmin dövrdə, hətta dünyanın məşhur və aparıcı neft şirkətlərindən olan və bugün Xəzərin Azərbaycan hövzəsində konsorsium çərçivəsində neft hasilatı ilə məşğul olan “Britiş petroleum”un 5 faizlik səhmləri 276 milyon funt sterliniqə, təxminən 450 milyon ABŞ dollarına satılmışdır. Ümumiyyətlə, yalnız 80-cı illərdə Böyük Britaniyanın 51 iri dövlət şirkətindən 16-sı özəlləşdirilmiş, bunun nəticəsi olaraq dövlət bölməsində çalışanların sayı 1, 3 milyon nəfər azalaraq, cəmi məşğul əhalinin 2, 8 faizini təşkil etmiş və ən başlıcası ötən əsrin 90-cı ilinin əvvəlinə özəlləşdirmədən əldə edilən gəlir 33 milyard funt sterlinqdən çox olmuşdur. Əgər Böyük Britaniyada yalnız 1988-ci ilin əvvəlinə qədər dəyəri 20 milyard funt sterlinqdən çox olan, ümumi yekunda xüsusi çəkisi 40 faizə bərabər dövlət əmlakı özəlləşdirilmişdirsə, eləcə də Fransada qısa müddət ərzində, cəmi 14 aya qarşıya qoyulan plan üzrə özəlləşdirmənin üçdə biri həyata keçirilmiş və ondan 71 milyard frank gəlir əldə edilmişdirsə, İtaliya hökuməti 1980-1987-ci illər ərzində ildə orta hesabla 4-5 dövlət müəssisəsini və başqa sözlə desək 100 min iş yerini özəl bölməyə güzəştə getmiş və nəticədə bütün dövr üzrə bu fəaliyyətdən 7 trilyon italyan lirəsi vəsait qazanmışdır. AFR-də isə 1984-1987-ci illər ərzində dəyəri 5 mlrd. markadan çox olan 50-dən artıq dövlət müəssisəsinin səhmləri bütövlükdə və ya qismən satılmışdır. 1986-cı ilin sonuna qədər özəlləşdirməyə start veriləndən ötən 10 il ərzində İspaniyada 245-dən çox şirkət yenidən qurulmuş və özəlləşdirilmişdir. Hətta Hollandiyada çox da iri olmayan, hamısının birlikdə aktivlərinin dəyəri 60 mln dollar təşkil edən 36 dövlət şirkəti və dövlətin KLM-dəki (Avropanın aparıcı aviaşirkətlərindən biri) 307 mln. dollar dəyərində 23 faizlik səhm payı özəlləşdirilmişdir.

Dövlət bölməsinin qarışıq iqtisadiyyatda rolu və onun qiymətləndirilməsi üsulları hələ də dərin elmi araşdırmaların tədqiqat obyektı olaraq qalır. Bu istiqamətdə müxtəlif araşdırmalar aparmış Fransanın sosial tədqiqatlar və proqnozlar mərkəzi, dövlət bölməsinin təsirindən asılı olaraq, iqtisadiyyatda dövlətin ənənəvi müdaxiləsinə məruz qalan sahələri 4 qrupda təsnifləşdirir: energetika, nəqliyyat, rabitə və emaledici sənaye. Bu mərkəz tərəfindən aparılmış digər tədqiqatlar əsasında dünyanın bir çox ölkələri

üzrə əhalinin məşğulluğu və məcmu satışın həcminin orta çəkili kəmiyyətinin nisbəti bazasında dövlətin iqtisadiyyata təsir indeksi müəyyənləşdirilmişdir. Ötən əsrin 80-ci illərinin əvvəlinə, özəlləşdirmə siyasətinin aparılmasınadək olan dövrdə bu göstəricinin inkişaf etmiş dövlətlər üzrə ardıcılıqla belə dəyişirdi: Böyük Britaniya-84, İtaliya-83, Fransa-80, İsveç-72, Niderland-66, İsveçrə-65, İspaniya-60, AFR-59, Belçika-50, Avstraliya-52, Yaponiya-30, ABŞ-15. Bu göstəricilər tam olmasa da, həmin dövr üzrə dövlətin təsərrüfatçı rolunu qiymətləndirmək üçün kifayət qədər dolğun mənzərə formalaşdırmağa imkan verir. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələr üzrə dövlət xərclərinin ÜDM-də payının orta göstəricisi 1980-ci ildə 42 faizə qarşı artaraq 1996-cı ildə 47, 3 faiz təşkil etmişdir. Dövlət xərclərinin artım meyili, bir sıra belə ölkələrdə iqtisadi inkişafın getdikcə güclənən sosial orientasiyası ilə izah edilə bilər. Lakin, Niderland, Böyük Britaniya və İrlandiya kimi ölkələrdə isə bu dövrdə dövlət xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi azalmışdır. Ekspert qiymətləndirmələrinə görə, bu azalma tendensiyasında özəlləşdirmənin rolu həlledici olmuşdur.

Müasir dövrdə, ümumbəşəri xarakter almış, geniş coğrafiyaya malik mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi prosesinin, sənayecə inkişaf etmiş dövlətlərdəki təcrübədən çıxış edərək, Azərbaycanda özəlləşdirmə prosesinin perspektivinə mövcud iqtisadi reallıqlar çərçivəsində müsbət təsir göstərmək imkanına malik olan xüsusiyyətlərə diqqət yetirilməsini vacib hesab edirik. Nəzərə almaq lazımdır ki, inkişaf etmiş bir sıra Avropa ölkələrində özəlləşdirmə üzrə kifayət qədər təcrübə toplansa da, onun Azərbaycanda birbaşa tətbiqi məqsədə uyğun hesab edilmir. Əvvəla, Azərbaycanda həmin dövlətlərdə olduğu kimi səhmlərin real məzənnəsini müəyyənləşdirən fond birjaları və ona tələbin formalaşmasında mühüm rol oynaya biləcək sərbəst kapital bazarı yoxdur. İkincisi, özəlləşdirmənin gedində xüsusi rol oynamaq imkanına malik investisiya mühiti və ona təminat məsələləri bizim ölkəmizdə külli miqdarda maliyyə vəsaitlərinin səfərbərliyə alınmasını tələb edir və onun həcmi ilə nəticənin səmərəliliyi arasındakı mütənəsiblik xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qərbi dövlətlərinin özəlləşdirmə təcrübəsi onu da sübut etdi ki, müəssisələrin fəaliyyətinin iqtisadi effektivliyi mülkiyyət hüquqlarından daha çox rəqabətdən asılıdır. Çünki, özəlləşdirmə heç də birdən-birə, proses başa çatan kimi avtomatik surətdə ictimai istehsalda xərclərin aşağı düşməsi mexanizmi yarada bilməzdi. Belə olan halda da nəticədə bu prosesdən qısa müddət ərzində daha çox ölkə vətəndaşının uda bilməsi şübhəli görünür. Bu məqsədə tez nail olmaq dərəcəsi özəlləşdirmədən sonrakı dövrdə mülkiyyət hüquqlarının yenidən bölgüsü, investisiya mühitinin əlverişli əsaslarla qərarlaşması və bu istiqamətli çoxsaylı amilərdən asılıdır.

5. ƏSAS NƏTİCƏ VƏ TÖVSIYYƏLƏR

Mövzu üzrə tədqiqatların və əldə olunmuş nəticələrin mahiyyətini aşağıdakı kimi icmallaşdırmaq olar:

- Azərbaycanca yeni müstəqillik dövründə aparılmış iqtisadi quruculuq, inkişaf strategiyası və müvafiq dövlət siyasətinin ilkin mərhələdə əsas vəzifələri bütövlük və tamlıq xüsusiyyətlərinə malik iqtisadi sistemin formalaşdırılması; direktiv idarəetmə prinsipi üzrə, böyük iqtisadi sistemin ərazi “alt hissəsi” kimi formalaşmış iqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə əsaslanan təsərrüfatçılıq sisteminə transformasiyası; yeni şəraitdə milli iqtisadi inkişafın təmin edilməsinin resurs bazasının tapılmasından ibarət olmuşdur. Əldə olunmuş iqtisadi inkişafın nəticələrinə əsasən, Dövlət müstəqilliyinin bərpasından ötən 25 ili, Azərbaycanda milli dövlətçiliyin yeni erasının “iqtisadi təşəkkül” mərhələsi adlandırmaq olar. Bu zaman kəsimində milli iqtisadi sistemin təşəkkülünün əsas hədəfi, Dövlətin siyasi müstəqilliyini yaşatmağa qadir olan, liberal təsərrüfatçılıq modelinə malik, daha böyük və sürətlə dəyişən dünya miqyaslı iqtisadi münasibətlər sisteminə, identikliyinə təmin edən sistemin formalaşdırılması vəzifələri ümumən həll edilmişdir. Uğurlu neft kontraktları və yeni əsrin ilk 10-14 ilində dünya neft bazarının əlverişli konyunkturası, keçid dövrünün ağır iqtisadi irsi və xarici hərbi müdaxilənin problemlərini həll edilməsi üçün əhəmiyyətli maddi baza yaratmışdır.

- Milli iqtisadi sistemin uğurlu inkişafına əsaslanaraq, 2012-ci ildə iqtisadi inkişafın yeni keyfiyyət mərhələsinə keçməsinə hədəfləyən ambisiyalı inkişaf strategiyası - “Azərbaycan-2020: Gələcəyə baxış” konsepsiyası qəbul edilmişdir. Konsepsiyanın başlıca strateji məqsədi, mövcud imkan və resursları nəzərə almaqla, Azərbaycanda davamlı iqtisadi artım və yüksək sosial rifah, səmərəli dövlət idarəetməsi və qanunun aliliyi, insanların bütün hüquq və azadlıqlarının tam təmin olunması və vətəndaş cəmiyyətinin ölkənin ictimai həyatında fəal statusu ilə səciyyələnən inkişaf mərhələsinə nail olunması kimi təyin olunmuşdur. Lakin, iqtisadi sistemin inkişafının kifayət qədər şaxələndirilməsinin təmin olunmaması səbəbindən, bu konsepsiyasının realizasiyası, son iki ildə ciddi problemlərlə üzləşmişdir. Belə ki, “şaxələndirməyə” yanaşmada iqtisadi sistemin inkişafında daha məhsuldar və dayanıqlı hesab edilən, sistemin daxili inkişaf potensialının səfərbər olunması, “özünüinkişaf” qabiliyyətinin bərpası və inkişafın inklyuzivliyinin təmin olunması kimi xüsusiyyətlərə önəm verilməmişdir. Belə yanaşma, milli sistemin konyunktur dəyişiklərinə görə volotilliyinin hədsiz yüksəlməsi və inkişaf potensialının dayanıqlılığının kəskin azalmasını doğurmuşdur.

- 2014-cü ildən başlayaraq dünya neft bazarında baş verən konyunktur dəyişikləri, iqtisadi siyasətin özəllikləri fonunda, Azərbaycanda milli valyutanın 2015-ci ildə iki mərhələdə kəskin devalvasiyasını qaçılmaz etdi. Milli valyutanın kəskin ucuzlaşması, digər sahələrin fəaliyyəti üçün böyük resurs və bazar problemləri yaratdı. Fikrimizcə, ölkə iqtisadiyyatında yaranmış belə şəraitin əsas səbəbləri, neftin qiymətinin düşməsi

fonunda azalan valyuta gəlirləri, əlverişli konyunktura zamanında qeyri-neft sektorunun zəruri inkişafının təmin edilməməsi, neft gəlirlərinin qeyri məhsuldar xərclənməsi və s. kimi iqtisadi siyasətin “boşluqları” sayəsində, iqtisadiyyatda yaradılmış dayanıqlıq potensialının zəifliyi hesab edilə bilər.

- Azərbaycan iqtisadiyyatında yaranmış çağdaş durum əslində, dövlət aktivlərinin idarəçiliyi xüsusiyyətlərindən qaynaqlanan, struktur və institusional xarakterə malikdir. Burada isə aparıcı rol, iqtisadi idarəetmədə təsərrüfatçılıq mexanizminin transformasiyasının və mülkiyyətinin dövlətsizləşdirilməsinin başa çatdırılmaması aid edilməlidir. Çağdaş Azərbaycan iqtisadiyyatının davam edən və özündə “böhran potensialını” daşıyan tranzitivliyinin ifadəsi kimi, bu iki mühüm arzu olunmaz xüsusiyyətin aradan qaldırılması məqsədi ilə, özəlləşdirmə və dövlət aktivlərinin idarəçiliyi fəlsəfəsinə yeni yanaşmanın tətbiqi son dərəcə zəruridir.

- Dövlət aktivlərinin idarəçiliyinə yanaşmaların seçimi, milli iqtisadi sistemin inkişaf səviyyəsi və iqtisadi siyasət paradigmasından asılıdır. Lakin aktivlərin istifadəsi ilə bağlı bir sıra ümumi prinsiplərin qorunması vacibdir:

- dövlət aktivlərinin istifadəsi, dövlətin iqtisadi idarəetmədə əsas funksiyası olan rəşional tənzimləyici roluna adekvat olmalıdır;
- resusların limit məhsuldarlığını və ya ona yaxın səviyyənin təmin edilməsinə hədəflənməlidir;
- əlverişli iqtisadi mühitin və təsərrüfat mexanizminin formalaşdırılması aktivlərin idarəedilməsinin ən çevik elementlərindən biri olmalıdır;
- təkmlil rəqabət mühitinin formalaşdırılması inkişafın inklyuzivliyi və davamlılığının təmin edilməsinə stimullaşdırmalıdır və s.

- Azərbaycan iqtisadiyyatında struktur xarakterli problemlərin mövcudluğu iki istiqamətdən qaynaqlanır və iqtisadi sistemin “özünü inkişaf qabiliyyəti” və dayanıqlığı səviyyəsinə təsir baxımından təhlükəli hesab olunur. Birinci istiqamət, Azərbaycan iqtisadiyyatının, keçmişdə formalaşmış “əyalət iqtisadiyyatı” xarakteri ilə bağlıdır. Digər amil, belə problemlərin həllinin yüksək kapital tutumluğudur. Tranzitiv xarakterli ölkələrin əksəriyyəti üçün xarakterik olan, iqtisadiyyatın struktur “harmoniyasızlığının” həllinin, cari iqtisadi siyasət üçün prioritet olmamasının bir səbəbi də məhz sonuncu qeyd olunandır.

- İnsitutsional xarakterli problemlər, tranzitiv ölkələrdə əsasən, dövlət idarəetmə sistemində idarəetmə funksiyaları və vəzifələrinin təkrarlanmasına gətirən bürokratiya aparatının hədsiz genişliyi ilə şərtlənir. Belə vəziyyət, idarəetmə xərclərini yüksəltməklə məhsuldarlığın aşağı düşməsinə, iqtisadi sistemin fəaliyyətinin səmərəliliyinin azalmasına gətirir.

- Azərbaycan təcrübəsində, dövlət aktivlərinin idarəçiliyində yol verilən qeyri-

səmərəliliklərin qiymətləndirilməsində, iqtisadi siyasətin məqsədlər piramidasında ierarxiyaların düzgün müəyyənəşdirilməməsi (hədəflər və ya vasitələrin seçimində səhvlərə görə), müxtəlif səviyyəli idarəedicilər tərəfindən qərar qəbulunda maraqlarla (karyera və ya maddi) tənzimlənən subyektivliyin yüksəkliyi kimi amillər fərqləndirilməlidir. Aktivlərin idarəçiliyində səmərəliliyin azalmasının konkret səbəbləri isə aşağıdakılar kimi təsnifləşdirilə bilər:

✓ Planlı iqtisadiyyat dövründə əsası qoyulmuş, qanunlarla verilən güzəştlər sayəsində, dövlət müəssisələrinin ictimai məsuliyyəti və cavabdehliyi ilə təsərrüfatçılıq nəticələrinin adekvatlığı prinsipi qorunmur. Ona görə də, əsaslı xərcləri dövlət maliyyə sistemindən qarşılanan dövlət müəssisələri ilə, özəl (yerli və ya xarici) müəssisələrin təsərrüfatçılıq mexanizminə görə heç bir fərq yoxdur. Belə müəssisələrin bir çoxu hətta öz xarici kredit öhdəliklərini də çox vaxt, “təkrar borc sazişləri” vasitəsi ilə dövlətə “ötürür”.

✓ Dövlət müəssisələri və onların ixtisaslaşmalar üzrə formalaşmış birliklərinin adı müəssisələrdən çox mühüm bir fərq, onların bəzilərinin formalaşmış ənənə və ya “xüsusi statusları” sayəsində de-fakto əldə etdikləri “qeyri-leqal idarəetmə funksiyaları” hesabına, bir çox hallarda inhisarçılıq səviyyəsinə catan daha əlverişli biznes mühütinə malik olmasıdır. Belə müəssisələr, həm də, öz sahələri ilə yanaşı geniş spektrdə, təsərrüfatçılıq mühütinə ciddi təsir gücünə malikdir. Nəzərə almaq vacibdir ki, onların bəziləri iqtisadi dövriyyədə qiymət trendlərini formalaşdıran güclərdir və bu kimi səbəblərdən əslində kifayət qədər yüksək mənfəətliliyə malik olmalıdırlar. Nəzərə almaq vacibdir ki, belə müəssisələrin indiki fəaliyyət “qaydası”nın iqtisadiyyata mənfə təsirləri, yalnız qeyd olunan maliyyə nəticələri ilə bağlı məqamlardan ibarət deyildir. Onların mövcud “fəaliyyət modelini” həm də, iqtisadiyyatda təkmil rəqabət mühütinin formalaşdırılmasının əsas maneələri hesab etmək olar. Fikrimizcə, bazar iqtisadiyyatı yolunda artıq ən azı 25 illik tarixə malik olan ölkəmizdə, rəqabət münasibətlərini tənzimləyən xüsusi qanunun və ya daha düzgünü, rəqabət məəcəlləsinin indiyədək qəbul olunmamasına əngəl yaradan mühüm amillərdən biri də, belə “ağır çəkili” müəssisələrin mövqeyidir.

✓ Azərbaycanda Dövlət aktivlərinin istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən məqamların mühüm bir istiqaməti, struktur yaradıcı rola malik bank sisteminin fəaliyyətidir. Yaradılmış əlverişli şəraitə rəğmən, böyük həcmdə dövlət aktivlərini idarə edən bank - kredit müəssisələrinin fəaliyyətini məqbul hesab etmək olmaz. Bir tərəfdən onlar, azad bazar münasibətləri şəraitində “ucuz”, yüksək mənfəətə istiqamətlənən özəl bank qurumlarının iqtisadi mühitə mənfə təsirlərinin neytrallaşdırılmasını təmin edə bilməmiş, hətta öz “dar” təsərrüfat maraqları naminə, şəraitin daha da ağırlaşmasına səbəb olmuşlar. Belə ki, milli maliyyə bazarının əsas hissəsini təmin edən müvafiq banklar, real sektorda de-fakto formalaşmış mənfəət normasına və Mərkəzi bankın uçot dərəcəsinə nisbətən, “hədsiz” yüksək kredit faizlərinin yaranmasını

dəstəkləməklə bərabər, beynəlxalq maliyyə bazarlarından ucuz kredit resuslarını cəlb etməklə, uzun illər ərzində manatın məzənnəsinin süni möhkəmlənməsinin stimullaşdırılmasına xidmət etmişlər.

✓ Mərkəzi Bankın pul-kredit siyasətinin formalaşdırılmasında uzun dövr ərzində inflyasiya hədəflənməsinə üstünlük verilməsi, manatın “bahalaşması” və kredit faizlərinin yüksəkliyini şərtləndirən əsas amillərdən biri olmuşdur. Son illərdə öz valyuta ehtiyatlarını 15 mlrd. dollara qədər yüksəldən (dövlət ehtiyatlarının təxminən 30%) Mərkəzi Bank, “bank sisteminin sağlamlaşdırılması” xərclərinin zəruriliyini əsaslandıraraq, mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq öz mənfəətindən, mülkiyyətçi gəlirləri qismində Dövlət büdcəsinə, son 10 ildə demək olar ki, ayırmalar etməmişdir. Dövlət aktivlərindən istifadənin vəziyyətini qiymətləndirilməsində, dövlət unitar və korporativ müəssisələrinin, mülkiyyətçinin gəliri kimi, Dövlət büdcəsinə ödəmə və ayırmalarının çox zəif dinamikası mühüm qeyri-səmərəlilik göstəricisidir. 2016-cı ilin sonuna özəlləşdirmə prosesində yaradılmış və hazırda səhmləri bütövlükdə, yaxud qismən dövlətə məxsus 158 səhmdar cəmiyyəti tərəfindən dövlət büdcəsinə, özəlləşdirmədən əldə edilən vəsaitlər kimi, 2015-ci ildə cəmi 40, 0 min, 2016-cı ildə isə 41.7 min manat daxil edilmişdir. 2016-cı ildə Səhmlərində dövlət payı olan müəssisələrdən alınan dividəndlər üzrə daxil olmalar 2016-cı ildə 5290.0 min manat nəzərdə tutulsa da il ərzində 617.0 min manat və ya 8.6 dəfə az olmuşdur. Bu məbləğ 2014-cü ildəkindən 1.8 dəfə, 2015-ci ildəkindən isə 1.5% çox olmuşdur. Büdcədən verilmiş kreditlər üzrə daxilolmalar istiqamətində 2016-cı ildə 12062.0 min manat vəsaitin daxil olacağı nəzərdə tutulsada, cəmi 1342.7 min manat və ya 9 dəfə az vəsait daxil olmuşdur. Həmin dövrdə təkrar borc sazişləri üzrə isə nəzərdə tutulmuş 2694.0 min manat əvəzində cəmi 275.0 min manat, 9.8 dəfə az vəsait daxil olmuşdur.

✓ Yüksək likvidli aktivlər olan, vahid xəzinə hesabının qalığı və onun idarəetmə-yə verilməsindən daxilolmaların dinamikasında da məqbul deyildir. Xəzinə qalığının idarə olunmasının gəlirliliyi 2015-ci ildə 0.26%, 2016-cı ildə 0, 27% olmaqla, 2017-ci ildə 0, 7% proqnozlaşdırılmışdır.

✓ 2017-ci ildə Dövlət borcuna və öhdəliklərinə xidmət edilməsi ilə bağlı xərclər, kifayət qədər yüksək olmaqla, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin təqribən 10, 3%-ni, xərclərin isə 9, 9%-ni təşkil edəcəyi proqnozlaşdırılır. Hesablama Palatasının rəyinə əsasən-2016-cı ildə Dövlət büdcəsinə olan borcların azalması ümumilikdə 979314.3 min manat təşkil etmişdir. Bu borcun 806479.7 min manatı dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin, o cmlədən 726289.7 min manatı isə “Azərenerji”ASC üzrə olmuşdur. Lakin Rəydə xüsusi olaraq vurğulanır ki, belə ciddi azalması borcların pul vəsaitləri şəklində dövlət büdcəsinə ödənişlərin həyata keçirilməsi hesabına olmamışdır.

01.01.17 tarixə Azərsu ASC üzrə - cəlb olunması nəzərdə tutulan kreditlərin (xarici dövlət borcunun) həcmi - 1248 mln. ABŞ dolları, faktiki cəlb olunan isə - 656.6 mln dollar; Azərbaycan Dəmir yolları QSC üzrə-898.4 (faktiki - 545.3) mln. dollar;

SOCAR üzrə - 26.5 (faktiki - 17.6) mln dollar; Azərbaycan Hava yolları QSC üzrə təyyarələrin alınması üzrə ARMB-dan alınan vəsaitlər üzrə daxili dövlət borcuna transfer edilmiş - 210 mln.dollar borc qalmaqdadır.

Bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq qeyd etmək istərdik ki, borclanma strategiyasında xüsusilə nəzarət zərfi dövlətə məxsus Səhmdar Cəmiyyətlərində və dövlət şirkətlərində mövcud olan hər bir kredit xəttinə fərdi yanaşmaqla onun gəlir və xərc dövriyyəsi nəzərə alınmaqla, borcun qaytarılmasının müvafiq müddətlər üzrə tənzimlənməsi, dövrü olaraq valyuta risklərinin qiymətləndirilməsi, vaxtında müvafiq müdaxilələrin edilməsi və digər təhlili nəticələrin ölkənin inkişafı ilə uzlaşdırılması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu zaman borcun maliyyə xarakteristikası nəzərə alınmaqla ən aşağı xərclə tələb olunan maliyyələşmənin həyata keçirilməsindən əlavə xarici makroiqtisadi şokların büdcəyə və gələcək uzunmüddətli xərclərə təsirinin azaldılması borc yükü portfelinin tərkibini prioritet olaraq göstərməlidir.

✓ Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsindən daxilolmalar, həmişə çox böyük kəsirlərlə icra edilmişdir. Məsələn, 2016-cı ildə, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən 100.0 mln.manat həcmində tapşırığa qarşı, cəmi 4, 7 mln. manat və ya tapşırığın 4, 7%-i qədər vəsait daxil olmuşdur. Eyni zamanda nəzərə almaq vacibdir ki, özəlləşdirmə məqsədi ilə ƏMDK sərəncamına verilmiş və hazırda özəlləşdirilməmiş 739 dövlət müəssisə və obyektlərinin əsas vəsaitlərinin dəyəri 34.7mln. manat, özəlləşdirilməsinə məhdudiyətlər qoyulmamış və tam özəlləşdirilməmiş 158 səhmdar cəmiyyəti üzrə nizamnamə kapitalında dövlətə məxsus payın həcmi 72, 5 mln. manat təşkil etmişdir. 2017-ci ildə isə dövlət büdcəsi kəsinin maliyyələşdirilmə mənbələrindən biri kimi, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən daxilolmalar 200, 0 mln. manat müəyyən edilmişdir. Hesab edirik ki, tapşırığın yerinə yetirilməsi ilə yanaşı, dövlət müəssisələrinin əsas profilindən kənar xərclərinin azaldılması ilə onların fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün şərait yaradacaqdır. Beləliklə, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən daxilolmalar üzrə nəzərdə tutulmuş tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün ilk növbədə ƏMDK-nın sərəncamında olan və özəlləşdirilməsinə məhdudiyətlər qoyulmamış müəssisə və obyektlərin, səhmlərin, hissələrin, torpaq sahələrinin özəlləşdirmə prosesini sürətləndirməklə başa çatdırılması, özəlləşdirmədən daxilolmalar üzrə borc qalığının dövlət büdcəsinə ödənilməsinin təmin edilməsi ilə potensial ehtiyatların cəlb olunması və tam istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Hesablama Palatası 2016-cı ildə Dövlət büdcəsinin icrası haqqında Hesabata verdiyi rəyə əsasən, Dövlət əmlakının, özəlləşdirilən müəssisə və obyektlərin altındakı torpaqların icarəyə verilməsindən daxilolmalar 2016-cı ildə 7593.3 min manat (2015-ci ildə - 7606.8 min manat), dövlət mülkiyyətində olan torpaqların icarəyə verilməsində isə 5809.5 (2015-ci ildə 7491.9 min manat) min manat təşkil etmişdir.

✓ 2016-cı ildə Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin tərkibində Azərbaycan respublikasında istehsal edilən və qiymətləri tənzimlənen məhsulların satış qiyməti ilə (ixrac

xərcləri çıxılmaqla) ölkədaxili topdan satış qiymətləri arasındakı fərqdən daxilolmalar 145.0 mln.manata qarşı - 114.1 mln.manat (78, 8%) olmaqla 2014-cü ildəkindən 199.2mln.man. az, 2015-ci ildəkindən isə 69.9 mln.manat az olmuşdur. Əsas hissəsi SOCAR tərəfindən dövlət büdcəsinə ödənilən belə daxilolmaların səbəblərini yalnız obyektiv amillərlə - dünya bazarında satış qiymətinin azalması ilə izah etmək mümkün deyildir. Beləki, 2016-cı ilin DB neftin qiyməti 25 doll/barrel götürülməklə hesablanmış, lakin faktiki qiymət orta illik - 45.1 doll./barrel olmuş, hasilat isə il ərzində cəmi neft üzrə 7.8%, qaz üzrə isə - 8.8% azalmışdır. HP rəyində yaranmış vəziyyətin səbəbləri açıq göstərilməsədə rəydə qeyd olunan “Qiymət fərqindən Dövlət büdcəsinə 30% həcmində tutulan yığımlar vergi ödəyicisinin vergilər və sair borclarının ödəniləsinə aid edilməməlidir” fikri, məlumatların tam açıqlanmamasının fərqli səbəbləri olmasını düşünməyə əsas yaradır. Məsələn, 2016-cı ildə Dövlət Nüft şirkətinin xətti ilə konsolidə edilmiş vergilər və digər ödənişlər (Azəriqaz və Azərkimya daxil olmaqla) 101% və ya 1252.3 mln.manat, HPB sazişləri üzrə podratçıların mənfəət vergisi isə 96.4% - 367.5 mln.manat olmuşdur. Ekspertlərin qiymətləndirmələrinə görə, dünyada 90-cı illərin iqtisadi böhranları göstərdi ki, iqtisadiyyatın tərkib hissələrinin, amillərinin qarşılıqlı asılılıqları və ya zəifliklərini aşkar etmək üçün yalnız dəyişkən axınlara əsaslanmaq olmaz. Beləki, ölkənin, xüsusi ilə tranzitiv xarakterə malik ölkələrin, əvvəlki, daha əlverişli dövrdə toplanmış aktiv və passivləri arasındakı uyğunsuzluqlar, yaranmış iqtisadi problemləri aşkar etmək üçün əlavə, lakin təsirli arqumentə çevirilməkdədir. Araşdırmalar göstərir ki, bir sıra ölkələrdə, o cümlədən axırıncı iki ildə Azərbaycanda baş vermiş son maliyyə böhranlarının səbəbi, bilavasitə axınların sadə disbalansı yox, investorların etimadının qəfildən itməsi nəticəsində maliyyə aktivlərinin qiymətlərinə təsirləri və ya aktivlərin azalması ilə birgə, xarici valyutada ifadə olunmuş borcların artması fonunda, aktivlərin dəyərinin azalmasına gətirən valyuta böhranları olmuşdur. Ona görə də belə bir mülahizəni formalaşdırmaq mümkündür ki, dövlətin iqtisadi fəaliyyətdə real və faktiki təsirləri, idarəetmə üçün qəbul edilmiş yanaşmalardan əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Məsələn, “klassik yanaşma” çərçivəsində dövlətin tənzimləyici rolunun inkarı, müasir cəmiyyət və iqtisadi münasibətlərin fəlsəfəsi baxımından mümkünsüzdür. Lakin, burada vacib bir məqamı yaddan çıxarmaq olmaz: dövlətin həll edici rolu, daha böyük resurslara malik olması ilə yox, formalaşdırdığı milli təsərrüfatçılıq mühüti və apardığı iqtisadi siyasətin, ilk növbədə dövlət aktivlərindən iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq və zəruri məqamlarda dəstəkləmək xarakteri ilə şərtlənir.

✓ Milli iqtisadi sistemlərin inkişafının dünya təcrübəsini və arzu olunan inklyuzivliyi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, dövlət aktivlərindən istifadənin mümkün nəticələri haqqında aşağıdakı mülahizələri formalaşdırma bilərik:

- dövlətin iqtisadi fəaliyyətdə iştirakının ən dolğun dəyərləndirilməsi dövlətin bütün aktivlərinin daha səmərəli istifadəsinin qiymətləndirilməsi ilə mümkündür;
- maddi və qeyri maddi tərkibə malik olan dövlət aktivlərinin təsir edici gücü, müasir dövrdə, daha geniş təsir sferasına malik olan qeyri maddi aktivlərin prioritetliyi ilə formalaşır;
- aktivlərin idarə edilməsi, dövlətin iqtisadi inkişaf strategiyası və siyasətinin əsas dominantı olmaqla bərabər, iqtisadiyyatda mühüm struktur yaradıcı vasitə hesab edilməlidir;
- dövlət aktivlərinin səmərəliliyi, aktivlərin istifadəsində harmonikliyin, çevikliyin və kompleksliyin “sinergiyası”, kumilyativliyi ilə müəyyənləşir;
- aktivlərin idarə olunmasının mühüm vəzifəsi olan, iqtisadiyyatın sektorial və sahəvi strukturunun rasionallaşdırılmasında fiskal və monetar siyasətlə yanaşı, əmlakın dövlətsizləşdirilməsi, özəlləşdirilməsi və korporativləşdirilməsi ən təsirli siyasət alətləri hesab olunur.

✓ Müasir dövrdə özəlləşdirməyə təsir edən qüvvələr bir neçə istiqamətə ayrılır: pragmatik, iqtisadi, fəlsəfi, ticari və populist. Pragmatiklər dövlətin inkişafına ən az xərclərlə nail olmağı; Cefferson yanaşması adlanan, fəlsəfi və ya ideoloji prizmadan tərəfdarları, “daha azı idarə edən daha yaxşı idarə edər” məntiqinə əsaslanmağı; Ticari marağı olanlar, dövlətin xərclərinin biznes fəaliyyətinə yönəldilməsini; Populistlər isə, daha yaxşı cəmiyyətə malik olmaq üçün, böyük ictimai və özəl bürokratiyanın gücünü azaldaraq, xalqın öz ümumi ehtiyaclarını qarşılaya bilmə imkanlarının yaradılmasını və artırılmasının istəyirlər. Bütövlükdə özəlləşdirməni zəruri edən, aktuallaşdıran və təşviq edən əsas səbəblərin hamısı dövlətin davam edən böyüməsindən qaynaqlanan təhdidlərdən yaranır. Dövlətin “böyüklük” dərəcəsi, ölçüləri üç parametrlə qiymətləndirilir: dövlətin xərcləri, dövlət sektorunda çalışanların sayı və dövlət strukturlarının sayı. Dövlətin davamlı böyüməsinə təsir edən amilləri də 3 qrupa ayırmaq olar:

- *cari və potensial xidmət istehlakçıları tərəfindən dövlət xidmətlərinə artan tələbat;*
- *xidmət istehsalçıları tərəfindən dövlət xidmətlərinin artan təklifi;*
- *eyni növ xidmətlərin təmin edilməsində kadr heyəti və xərclərin artması ilə nəticələnən səmərəsizliyinin artması.*

✓ Ayrı-ayrı ölkələrdə özəlləşdirmə strategiyası və metodlarının bir-birindən əsaslı fərqlənməsinin səbəbləri, ilk növbədə inkişaf səviyyəsinin tələbləri və məqsədlərdən asılıdır. Məsələn, Azərbaycanca özəlləşdirmə strategiyasını şərtləndirən amillər fikrimizcə, Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin seçimiş məqsədləri - sahibkarlar

sinfinin formalaşdırılması; ictimai mülkiyyətin ədalətli bölgüsünün təmin edilməsi və Dövlət büdcəsinin yeni gəlir kanalının yaradılması olmuşdur. Özlüyündə normal hesab edilə biləcək bu məqsədlərin fikrimizcə uyuşmazlığı səbəbindən alınmış nəticələri məqbul hesab etmək olmaz.

✓ Mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsinin, dünya təcrübəsindən çıxış edərək, Azərbaycanda özəlləşdirmə prosesinin perspektivinə mövcud iqtisadi reallıqlar çərçivəsində müsbət təsir göstərmək imkanına malik olan xüsusiyyətlərə diqqət yetirilməsini vacib hesab edirik. Avropa ölkələrində özəlləşdirmə üzrə kifayət qədər təcrübə toplansa da, onun Azərbaycanda bir başa tətbiqi məqsədə uyğun hesab edilmir. Əvvəla, Azərbaycanda səhmlərin real məzənnəsini müəyyənləşdirən fond birjaları və ona tələbin formalaşmasında mühüm rol oynaya biləcək sərbəst kapital bazarı yoxdur. İkincisi, özəlləşdirmənin gedişində xüsusi rol oynamaq imkanına malik investisiya mühiti və ona təminat məsələləri bizim ölkəmizdə külli miqdarda maliyyə vəsaitlərinin səfərbərliyə alınmasını tələb edir və onun həcmi ilə nəticənin səmərəliliyi arasındakı mütənasiblik xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qərbi dövlətlərinin özəlləşdirmə təcrübəsi sübut edir ki, müəssisələrin iqtisadi effektiv mülkiyyət hüquqlarından çox rəqabətdən asılıdır. Çünki, özəlləşdirmə heç də birdən-birə, proses başa çatan kimi avtomatik surətdə ictimai istehsalda xərclərin aşağı düşməsi mexanizmi yarada bilməzdi. Belə olan halda da nəticədə bu prosesdən qısa müddət ərzində daha çox ölkə vətəndaşının uda bilməsi şübhəli görünür. Bu məqsədə tez nail olmaq dərəcəsi özəlləşdirmədən sonrakı dövrdə mülkiyyət hüquqlarının yenidən bölgüsü, investisiya mühitinin əlverişli əsaslarla qərarlaşması və bu istiqamətli çoxsaylı amilərdən asılıdır

6. İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

1. E.S.Savaş, “Özəlləşdirmə və ictimai özəl əməkdaşlıqlar”, Bakı 2001
2. Боб Траа, Алина Караре, Чистая стоимость государственных активов, Финансы и Развития, июнь, 2007

REGIONLARDA KLASTERLƏRİN YARADILMASI VƏ İNKİŞAFI YOLLARI

Rövşən Ağayev,

İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım Mərkəzinin vitse-prezidenti

GİRİŞ

İqtisadi proseslərin idarə olunmasında klaster yanaşmasının tətbiqi son onilliklərdə ən müxtəlif ölkələrin təcrübəsində ərazi inkişafının əsas vasitələrindən birinə çevrilib. Xüsusilə də inkişaf etmiş ölkələrdə klasterlər biznesin təşkilinin ən geniş yayılmış formalarından biridir. Sahə tədqiqatçılarının klaster mexanizminin üstünlüyü ilə bağlı əsas arqumenti budur ki, ixtiyari ərazidə rəqabət mühitinin yaranması iqtisadiyyatın oxşar sahələri daxilində həm bir-birini dəstəkləyən, həm də bir-biri ilə rəqabət aparan subyektlərin mövcudluğu sayəsində mümkün olur.

Dünya təcrübəsində klaster inkişafının müxtəlif örnəkləri var. Məsələn, Norveçdə hökumət dəniz məhsullarının istehsalına əsaslanan regional klasterlərin inkişafını prioritet seçib. Yaxud Almaniyada avtomobil sənayesi, Finlandiyada telekommunikasiya sektoru klaster yanaşması əsasında inkişaf yolu seçib. İtaliya isə kiçik və orta sahibkarlığın klasterlər əsasında inkişafı sahəsində ən uğurlu ölkə nümunələrindən hesab olunur. Bu ölkədə geyim və ayaqqabı istehsalı üzrə ixtisaslaşan 10 minə yaxın KOS regional klasterlər çərçivəsində fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan da müstəqillik qazandıqdan sonra əsas çağırışlar bir tərəfdən regional iqtisadi inkişafdakı qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması, digər tərəfdən isə iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsidir. Yaxşı təcrübələrin öyrənilməsi də göstərir ki, bu 2 fundamental iqtisadi problemin həllinə məhz klaster yanaşması tətbiq edildikdə uğurlu nəticələr qazanmaq olur. Doğrudur, son 15 ilə yaxın bir zaman kəsində hökumət bölgə inkişafı ilə müxtəlif proqramlar həyata keçirib və hazırda regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair 5 illik proqramı icra mərhələsindədir. Lakin rəsmi statistik məlumatların analizi göstərir ki, hələlik regionların iqtisadi inkişafa töhfəsi kifayət qədər azdır. İqtisadiyyata yaranan əlavə dəyərin təxminən 24-25%-i, vergi daxilolmalarının 5-6%-i, ixracın ən 3-4%-i regionların payına düşür. Xüsusilə də bölgələrdə ixracyönümlü məhsullar istehsal edən sahibkarlıq subyektlərinin məhdudluğu göstərir ki, regionlarda rəqabət qabiliyyətli biznesin inkişafı əsas hədəflərdən biri olmalıdır.

Mövcud durumu və yaxşı beynəlxalq təcrübələri analiz etdikdə tamamilə aydın olur ki, Azərbaycan üçün regional klasterlərin inkişaf mexanizmlərinin hazırlanması son dərəcə mühümdür. Son dövrlər hökumətin təsdiqlədiyi iqtisadi inkişaf strateji yol xəritələrində klasterlərin formalaşmasının vacibliyinə xüsusi diqqət yetirilib. Lakin

təcrübələrin öyrənilməsi göstərir ki, ərazi klasterlərinin regional iqtisadi inkişafda rolu və onların formalaşması üçün zəruri şərtlərin araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilib. Dəyərləndirmə göstərir ki, klaster inkişafı üçün zəruri hüquqi-normativ bazanın formalaşdırılması, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi üçün etibarlı mexanizmlərinin yaradılması və klaster inkişafı üzrə ölkə modelinin hazırlanması çox önəmlidir. Bu baxımdan tədqiqat çərçivəsində ərazi klasterlərinin inkişafına mane olan faktorlar qiymətləndirilməklə yanaşı, milli səviyyədə klaster yanaşmasının tətbiqi, bölgələrin klasterlər üçün uyğunluğunun qiymətləndirilməsi istiqamətində bir sıra təkliflər təqdim edilib.

1. TƏDQIQATIN ƏSAS MƏQSƏDLƏRİ

Tədqiqatın əsas məqsədi regional inkişafın təmin edilməsində klasterləşmə ilə bağlı dövlət siyasətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsidir. Məqsədə çatmaq üçün tədqiqat üçün əsas vəzifələr kimi aşağıdakılar müəyyən edilib:

- Azərbaycanda klasterləşmə üçün hüquqi mühitin dəyərləndirilməsi;
- Regional klasterlərin inkişafı manelərinin aşkarlanması;
- Regional inkişaf sahəsində dövlət siyasətində klaster yanaşmasının yerinin müəyyən edilməsi;
- Regional inkişafda klaster yanaşmasının tətbiqinə yönəlmiş addımların öyrənilməsi;
- Regional inkişafda klaster yanaşmasının tətbiqi ilə bağlı uğurlu təcrübələrə istinad edilmə imkanlarının qiymətləndirilməsi;
- Azərbaycanda bölgə inkişafının təmin edilməsində klaster yanaşmasının təsirinin artırılması üçün təklif və tövsiyələrin işlənməsi.

Tədqiqat hazırlanarkən Azərbaycan hökumətinin regionların və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrin inkişafı ilə bağlı proqramların, hesabatların və qanunvericilik aktlarının araşdırılmasına, beynəlxalq təcrübəyə dair tədqiqat və siyasət sənədlərinin öyrənilməsinə səy göstərilib.

2. ƏRAZİ KLASTERLƏRİNİN REGIONAL İQTİSADI İNKİŞAFDA ROLU VƏ ONLARIN FORMALAŞMASI ÜÇÜN ZƏRURİ ŞƏRTLƏR

Son 10 illiklərdə biznesin rəqabət qabiliyyətliliyinin artmasında coğrafi baxımdan bir-birinə yaxın olan subyektlər arasında əlaqələrin effektivliyini yüksəldən mexanizm kimi klasterlər ciddi rol qazanıb.

“Klaster” anlayışının yaradıcı hesab olunan Porterə görə, klasterləşmə eyni sahədə

sahədə çalışan və aralarında iş birliyi olan, eyni zamanda bir-biri ilə rəqabət aparan və biri-birindən qarşılıqlı asılılığı olan müəssisələrin, ixtisaslaşmış təchizatçıların, əlaqəli sənaye sahələrindəki firmaların və dəstəkləyici təsisatların (universitetlər, peşə-təhsilli məktəbləri, peşə birlikləri və s.) coğrafi təmərküzləşməsini ifadə edir¹.

Klaster yanaşmasının ənənəvi sektor inkişafından başlıca fərqi odur ki, müəyyən coğrafi sərhədlər daxilində bir-birini təkrarlayan deyil, biri-birini tamamlayan və dəstəkləyən firmalar çalışır, həmin firmaların biri digərinə dəyər yaratma zənciri ilə bağlı olur, xidmət və istehsal sektoru eyni çətir altında fəaliyyət göstərir, son məhsulun əldə oldunması üçün tələb edilən bütün mərhələlər bir məkanda reallaşır.

Klasterləşmə həm sektorlar, həm də coğrafi ərazilər üzrə təşkil edilə bilər. Təcrübədə qarışıq modellər də mümkündür. Yəni, konkret coğrafi ərazilərin xüsusiyyətləri nəzərə alaraq hər bir ərazi üzrə spesifik hesab olunan sahə klasterlərinin təşkili təcrübədə də geniş yayılıb. Bir sözlə, klaster müəyyən fəaliyyət sahəsi üzrə ixtisaslaşmış bir qrup müəssisənin dəyər zəncirində yer alan digər qrup müəssisə və təşkilatlarla (araşdırma institutları, məsləhət-xidmət təşkilatları, vətəndaş cəmiyyəti, universitetlər, peşə-təhsilli məktəbləri, peşə assosiasiyaları və s.) coğrafi məkandır.

Klaster nəzəriyyələrinə görə, ixtiyari bir bölgənin rəqabət üstünlüyü ixracata söykənən və ixtisaslaşmış yerli sənaye və xidmət sektorunun, həmin sektorlara bağlı dəstəkləyici təchizatçılar və təşkilati şəbəkələrin meydana gətirdiyi klasterləşməyə bağlıdır. Klasterlər istehsalın və xidmətin həcmi artırmaq üzrə firmalararası rəqabəti və məlumatların yayılmasını, yeniliyi, investisiya, ixtisaslı və peşəkar kadrların meydana gəlməsini, onların çalışması üçün mühitin formalaşdırılmasını təşviq edir.

Klasterdə iştirak edən aktyorları bir arada tutan icbari hüquqi normalar yox, onlar arasındakı etimad və əməkdaşlıq istəyidir. Klasterin mərkəzi aktyoru daima özəl sektor olur, yerdə qalan iştirakçılar həmin sektorun inkişafına çalışır. Təcrübədə klaster 3 təməl ünsürdən formalaşır: firmalar (bura bütün istehsal, xidmət və tədarük firmaları daxildir), dəstəkləyici qurumlar (palatalar, media, VC, assosiyalar və s.), təhsil və araşdırma təsisatları, peşə məktəbləri.

İƏİT-nin yanaşmasına görə isə, klasterləşmə bəlli bir sahələrdə ixtisaslaşmış firmaların regional miqyasda təmərküzləşərək üfüqi və şaquli münasibətlər əsasında, dəstəkləyici təşkilatlarla birgə biznes fəaliyyəti həyata keçirməsini ehtiva edir. Təşkilat ekspertləri hesab edir ki, tarazlı regional inkişafın təmin edilməsi üçün klaster mexanizminin tətbiqi çox mühümdür. Klasterlərin inkişafı isə biznes və yerli institutlar arasında, həmçinin yerli və mərkəzi hakimiyyət orqanları arasında intensiv və effektiv əməkdaşlıq tələb edir. İƏİT ekspertlərinin yanaşmasına görə, bir çox ölkələrdə regionların ənənəvi sənaye sahələrindən və aqrar sektordan asılı olması, investisiya

¹Competitive regional clusters. OECD Reviews of Regional Innovation. http://artnet.unescap.org/tid/artnet/mtg/gmscb_regionalclusters.pdf

defisitindən əziyyət çəkməsi regionlar arasında kəskin inkişaf fərqləri yaradır. Bu fərqlərin aradan qaldırılmasında innovativ layihələrə fokuslanan klasterlərin inkişafı çox önəmlidir. Təşkilat ekspertləri hesab edir ki, klasterləşmənin uğurla həyata keçirilməsi üçün milli hökumətlər klaster strategiyası işləməli, “klasterləşmə xəritəsi” hazırlanmalı və klaster idarəçiliyi mexanizmləri formalaşdırılmalıdır. Strategiyada klasterləşmə siyasətinin məqsədləri, həmin məqsədlərə çatmaq üçün vəzifələr, rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və innovativ inkişafın təmin edilməsi üçün hədəflər, KOS-ların və yerli sənayenin potensialının gücləndirilməsi, regional inkişafa nail olunması imkanları əks etdirilməlidir. Məhz bu strategiya klaster yanaşması ilə regional inkişaf siyasətini uyğunlaşdırmağı təmin edir. Strategiya çərçivəsində hazırlanan “klasterləşmə xəritəsi”ndə hər bir ərazinin müqayisəli rəqabət üstünlüyünü müəyyən edən rəqabət analizinin təqdim edilməsi mühümdür².

Klasterləşmə ideyası Porteri adı ilə bağlı olsa da, Marşal “sənaye rayonu” ifadəsini daha öncə istifadə etmişdi. Bu ifadə altında o eyni ərazi daxilində firmalar arasında yüksək səviyyədə kooperasiyanın mövcudluğunu, müxtəlif xidmətlərdən ortaq istifadə imkanını, yüksək ixtisaslaşma potensialına malik firmaların fəaliyyətini nəzərdə tuturdu. Marşal özünün “Sənaye zonaları və xarici iqtisadiyyatlar 1890-1920-ci illərdə” əsərində müasir klaster nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur. Həmin əsərdə iqtisadçı bu qənaətə gəlir ki, oxşar fəaliyyətlərlə məşğul olan kiçik ölçülü firmalar bir araya gələrək yaratdıqları sənaye bölgələri resurslardan ortaq istifadə etməklə, sahib olduqları təcrübə və bilgiləri paylaşmaqla, habelə hər bir firma daha yaxşı bacardığı istiqamət üzrə ixtisaslaşmanı dərinləşdirməklə sənaye bölgələrinin regional inkişafda üstünlüyünü gücləndirə bilirlər.

Müxtəlif ölkələrin təcrübəsinin analizi əsasında klasterlər üçün xarakterik olan əlamətlər mövcuddur. Ən mühüm əlamət coğrafi təmərküzləşmədir. Bu amil ilk növbədə spesifik təbii resurslara, yerli səviyyədə kədr və maliyyə resurslarına bərabər çıxış imkanının mövcudluğunu göstərir. Araşdırmalar göstərir ki, klasterlərin aparıcı iştirakçıları bir-birinə coğrafi olaraq yaxın yerləşirlər. Ən son məlumata görə, dünyada klasterlərin 61%-i eyni şəhər və ya metropol ərazi daxilində, 20%-i isə eyni region və ya ştat daxilində yerləşir. Cəmi 19% klaster müxtəlif regionları və ya ölkələri əhatə edir.

İkinci mühüm əlamət kimi prosesdə geniş iştirakçılığı qeyd etmək mümkündür. Dünya miqyasında 280 klasterin araşdırılması göstərir ki, onlardan 42%-i 100-dək, 14%-də 200-dək, 10%-də 400-dək, 25%-də 600-dən çox firma fəaliyyət göstərir. Dünyada çox nəhəng klasterlər də mövcuddur. Məsələn, İtaliyanın Prato bölgəsində geyim klasteri 9000 firmanı əhatə edir.

²Business Clusters. Promoting enterprise in Central and Eastern Europe. http://artnet.unescap.org/tid/artnet/mtg/gmscb_businessclusters.pdf

Üçüncü əlamət ixtisaslaşmadır. Eyni coğrafi məkanda son məhsulu istehsalı prosesində iştirak edən bütün aktyorların rolu tam bəlli olur, onların hər biri konkret fəaliyyət üzrə ixtisaslaşır.

Dördüncü əlamət kimi innovativlikdir. Klasterlər çərçivəsində fəaliyyət göstərən bütün subyektlər həm özləri yeni ideyalarla bağlı təşəbbüskar və zəruri biliyə malik olurlar, həm də əhatə olunduqları coğrafi mühit onlara innovasiyalardan yararlanmaq üçün gərəkli imkanlar təqdim edir. Ərazidə mövcud olan araşdırma insitutları partnyor qismində sahibkarlara elmi-texnikiki yeniliklərlə bağlı ən mühüm yenilikləri, hazırladıqları innovasiya məhsullarını təqdim edirlər.

Beşinci əlamət kimi müxtəlif iştirakçılar arasında əlaqə və qarışılıqlı təsirin mövcudluğu qeyd edilə bilər. Prosesin fasiləsizliyini, bazarın tələbinə uyğun keyfiyyətli məhsul istehsalını təmin etmək üçün son məhsulun istehsalçıları ilə xidmət təşkilatları arasında daimi əlaqə və qarşılıqlı təsir qaçılmazdır.

Nəhayət, sonuncu əlamət kimi rəqabət və kooperasiyanın mövcudluğu vurğulanmalıdır. Klasterlərdə fəaliyyət göstərən subyektlər son məhsula daha çox töhfə verdiyini nümayiş etdirmək, öz töhfəsinə uyğun daha çox mənfəət qazanmaq üçün bir tərəfdən öz aralarında daimi rəqabətdə olurlar, digər tərəfdən isə son məhsula görə məsuliyyət və öhdəlik onlar arasında kooperasiya formalaşdırır³.

Klasterlər bazara təklif olunan son məhsula (iş və xidmətə) görə bir-birilə əməkdaşlıq edən təsərrüfat subyektlərinin innovasiya və texnologiyalara, ixtisaslaşmış xidmətlərə və yüksək səviyyəli kadrlara çıxışını asanlaşdırır, hökumətin klasterlərin və kooperasiyanın inkişafı ilə bağlı siyasətindən birgə bəhrələnməyə şərait yaradır. Eyni zamanda, yeni idarəetmə metodlarına çıxış, yüksək rəqabətin mövcud olduğu beynəlxalq bazarlara qoşulma, istehsal prosesinin müxtəlif həlqələrində ayrı-ayrı müəssisənin mövqeyinin optimallaşdırılması, xammalın emal dərinliyinin yüksəldilməsi (son məhsula çevrilmək üçün daha çox dəyər zəncirinə daxil olması) baxımından da klasterlərin mühüm rolu var. Müxtəlif nəzəri materialların analizləri ümumiləşdirilsə, klasterlərin əsas üstünlüyü kimi aşağıdakı əsas amilləri qeyd etmək mümkündür:

- Regional səviyyədə iqtisadi artımı və investisiyaların genişlənməsini təşviq edir
- Dövlət və özəl sektor arasında effektiv iş birliyini təmin edir
- KOS-ların sürətli inkişafını təmin edir
- KOS-ların istehsal, bazar və texnologiya ilə bağlı məsələlərdə adaptasiyasını və çevikliyi artırır

³“Кластерообразование в региональной экономике”. <http://meu.usue.ru/search?searchword=%D0%9A%D0%9B%D0%90%D0%A1%D0%A2%D0%95%D0%A0%D0%9E%D0%9E%D0%91%D0%A0%D0%90%D0%97%D0%9E%D0%92%D0%90%D0%9D%D0%98%D0%95&ordering=&searchphrase=all>

- Xammal, ixtisaslı işçi qüvvəsi və digər resurslara çıxışı asanlaşdırır, xərcləri azaldır
- İnkişafın ən uyğun variantlarını seçmək üçün geniş seçim imkanı təklif edir
- Məsləhət xidməti, maliyyə resurslarına çıxış, laboratoriya və tədqiqat xidmətləri ilə bağlı müxtəlif institutların qurulması fəaliyyət imkanlarını asanlaşdırır.
- Çoxlu sayda firmanın bir araya gəlməsi birbaşa və ya dolaylı təsirləri çoxlu sayda iş yerləri yaradır;
- Çoxlu sayda firmanın vahid məkan daxilində ortaq çalışması bölgə inkişafını gücləndirir;
- Klasterlər çərçivəsində fəaliyyət göstərən firmalar bir-birilə əməkdaşlıq və rəqabət şəraitində məxsus olduqları bölgənin müqayisəli üstünlük imkanlarını artırır;
- Klasterlərin innovativliyə meylliliyi bölgə iqtisadiyyatının dəyişən tələbə çevik uyğunlaşmasını təşviq edir.

Ötən əsrin 70-80-ci illərində İtaliya, Almaniya və Avstriyada ayrı-ayrı regionlarda klaster yanaşmanın tətbiqi ilə bağlı müəyyən layihələr icra edilsə də, bu mexanizm milli səviyyədə hökumətlərin siyasətində yer almamışdı. Yalnız 90-cı illərin ikinci yarısından başlayaraq iqtisadiyyatın klaster inkişafı ilə bağlı milli proqramlar qəbul edilməyə başladı. 2000-ci illərin başlanğıcında artıq Avropa Birliyinin 26 ölkəsində klasterlərin inkişafı üzrə milli proqramlara start verilmişdi. Araşdırmalar göstərir ki, milli səviyyədə iqtisadiyyatın klasterlər əsasında inkişafı ilə bağlı layihələrin 60%-i məhz 2000-ci illərdə həyata keçirilməyə başlanıb. Keçid ölkələrində isə bu qəbildən olan proqramların təxminən 75%-nə 2003-2005-ci illərdə start verilib. 2000-ci illərin əvvəllərində Avropa Birliyi çərçivəsində klasterlərin inkişafı ilə bağlı bir sıra təşkilatların şəbəkəsi formalaşmağa başladı. Klasterlərə informasiya, biliklərin artırılması və məsləhət xidməti göstərən əsas təşkilatlar kimi Avropa Klaster Observatoriyası, Klaster Siyasəti üzrə Avropa Qrupu, Avropa Klaster Alyansı, Klasterlər üzrə İnnovasiya Platforması kimi təsisatlar daxildir. Bu təsisatlar AB-nin regionları üzrə klasterlərin xəritəsini, klasterlər arasında təcrübə mübadiləsi, klaster inkişafı üzrə inkişafa yönəlik təşəbbüslərin hazırlanması, bilik və bacarıqların artırılması, konsultasiya kimi əsas fəaliyyətləri həyata keçirirlər. Bəzi Avropa ölkələrində (məsələn, Norveç və Danimarkada) klaster menecerlərinin hazırlanması üzrə xüsusi proqramlar fəaliyyətlər göstərir⁴.

Son məlumata görə, Avropa Birliyi üzrə məşğul əhalinin 38%-i klasterlərlə əhatə

⁴ “Пилотные инновационные территориальные кластеры в Российской Федерации”. <http://cluster.hse.ru/about/library.php>

olunan sahə və müəssisələrdə çalışır, lakin bəzi regionlarda həmin göstərici 50%-ə çatır. Klaster kateqoriyası üzrə məşğulluğun ən yüksək konsentrasiya səviyyəsi tütün, ayaqqabı, balıqçılıq, neft-qaz, geyim, avtomobil, dəri emalı sahələrində qeydə alınıb. Bu sektorlar üzrə məşğulluq konsentrasiyası 50-80% intervalında dəyişir⁵.

İƏİT-nin statistikasına görə, ayrı-ayrı Avropa ölkələrində klasterlərin istər milli səviyyədə, istərsə də regional səviyyədə iqtisadiyyatda payı xeyli yüksəkdir. Məsələn, İtaliyada 199 sənaye klasteri sənaye məşğulluğunun 40%-ni, Niderlandda 12 nəhəng klaster sənaye üzrə ÜDM-nin 30%-ni, Böyük Britaniyada 154 regional klaster regional məşğulluğun 40%-ə qədərini formalaşdırır⁶.

ABŞ-da da klasterlər iqtisadi inkişafda son dərəcə önəmli rola sahibdir. İqtisadi fəal əhalinin 36%-i klasterlərə daxil olan müəssisələrdə çalışır, ölkə üzrə bütün patentlərin 97%-i məhz klasterlərin payına düşür. Yeri gəlmişkən, tədqiqatlar göstərir ki, ölkənin innovativ inkişafı ilə klaster inkişafı arasında düz əlaqə mövcuddur. Məsələn, ABŞ klasterlərin ümumi sayına görə dünyada liderdir (380 klaster mövcuddur) və bu ölkə 0.577 əmsalla innovativ inkişaf indeksinə görə qlobal reytingdə də ilk sırada dayanır. Yaxud İtaliya klasterlərin ümumi sayına görə dünyada ikinci sıradadır (208 klaster fəaliyyət göstərir) və bu ölkə 0.500 əmsalla innovativ inkişaf indeksinə görə qlobal reytingdə də ikinci yerdə qərarlaşıb. Sonrakı yerlərdə isə klasterlərin sayına və innovativ inkişaf səviyyəsinə görə Finlandiya, Böyük Britaniya və Fransa kimi ölkələr gəlir⁷.

Müasir şəraitdə klasterləşmə hər bir sahədə - istər yüksək texnoloji sektorlarda, istərsə də ənənəvi sektorlarda (sənaye, kənd təsərrüfatı və ya turizm kimi xidmət sektorlarında) da ola bilər. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində klasterlə münasibətdə hökumət siyasətinin 4 yanaşması müşahidə edilir: ölkə miqyaslı klasterlərin dəstəklənməsi, KOS-ların inkişafına fokuslanan dəstək proqramları, regional klasterlərin inkişafının hədəfə alınması, sənayə-universitet əməkdaşlığı üzərində qurulan klasterlərin dəstəklənməsi (belə klasterlər adətən universitetlərin nəzdində qurulur).

Regional və sahə klasterləri arasında əsas fərq budur: sahə klasterləri konkret məhsul və ya xidmət istehsalı üçün əsas aktyorları bir sektorun ətrafında təmərküzləşdirir, bu halda sahənin qurulduğu məkanın iqtisadi imkanlarından bəhrələnmək əsas hədəf kimi seçilmir, coğrafi yaxınlıq belə klasterlərin qurulması üçün mütləq meyar kimi önə çəkilmir.

⁵ Competitive regional clusters. OECD Reviews of Regional Innovation. http://artnet.unescap.org/tid/artnet/mtg/gmscb_regionalclusters.pdf

⁶ Роль кластеров в развитии современных национальных инновационных систем субъектов мирового хозяйства. https://guu.ru/files/dissertations/2016/06/akopyan_a_r/dissertation.pdf

⁷ http://www.karacadag.org.tr/ContentDownload/Sanliurfu_Tekstil_ve_Hazir_Giyim_Kumelenme_Raporu.pdf

Regional klasterlərdə isə istehsal prosesində iştirak edən bütün aktyorların coğrafi yaxınlığı, bölgə inkişafının klasterləşmə siyasətinin əsas hədəflərindən biri kimi seçilməsi, bölgədə iqtisadi inkişaf üçün əlverişli mühitin formalaşdırılması siyasətin ön planında yer alır. Porter regional klasterləri 3 kateqoriyaya ayırır:

- 1) “Yerli sənaye əsaslı klasterlər”. Bunlar daha çox fəaliyyət göstərdikləri bölgə çərçivəsində məhsul və yaxud xidmət təklif edirlər və bazarlar uğrunda mübarizədə başqa bölgələrlə məhdud rəqabət imkanına malikdir. Belə klasterlər adətən daha çox xidmət sektoru üzrə ixtisaslaşır
- 2) “Mənbəyə bağlı klasterlər”. Belə klasterlər adətən fəaliyyət göstərdikləri bölgənin təbii resurslarına (kömür, neft-qaz, meşə ehtuyatları, qiymətli metallar və s.) əsaslanır. Bu qəbildən olan klasterlər öz məhsullarını reallaşdırmaq üçün həm ölkə daxilində, həm də xarici bazarlarda rəqabət aparmaq məcburiyyətində olurlar.
- 3) “Xalis ticari yönümlü” klasterlər. Bu klasterlər həm qaynaqlara, həm də bazarlara yaxınlığı hədəf olaraq formalaşdırılır, eyni zamanda hər cür məhsul və xidmət istehsalı ilə məşğul olur. Porter bu modeli ən rəqabətli klasterləşmə modeli kimi təqdim edir.

Yeri gəlmişkən, bəzi hallarda regionların “rəqabət qabiliyyətliliyi” anlayışı ilə ayrıca götürülmüş firmanın rəqabət qabiliyyətliliyi eyniləşdirilir. Lakin Porterə görə, regionların rəqabət qabiliyyətliliyi hər hansı firmanın məhsul istehsalına görə rəqabət aparması deyil, daha əlverişli biznes və yüksək həyat şəraiti üçün mühit yaratmaq uğrunda rəqabət aparmasını ifadə edir⁸.

Regional klasterlərin formalaşdırılmasında və inkişafında müxtəlif ölkələr timsalında “yaxşı təcrübələr” mövcuddur. Son illərdə bu sahədə yüksək nailiyyət qazanmış ölkə kimi Türkiyənin təcrübəsi diqqət çəkir. Klaster nəzəriyyəsinin əsas yaradıcı hesab olunan Maykl Porter 1999-cu ildə öz tədqiqat qrupları ilə birgə ölkəyə dəvət edilmiş, “Türkiyənin rəqabət üstünlükləri layihəsi” çərçivəsində ölkə iqtisadiyyatının klasterləşmə potensialı qiymətləndirmişdi. Bu fəaliyyətlərin nəticəsi olaraq 2003-cü ildə ölkədə “Milli Rəqabət Araşdırmaları Qurumu Dərnəyi” yaradılmış, bunun ardınca 2007-ci ildə qəbul edilmiş KOS-ların inkişaf strategiyasında klasterləşmənin dəstəklənməsi əsas hədəflərdən biri olaraq seçilmiş, sonrakı 2 ildə KOSGEB-in rəhbərliyi ilə klasterləşmə potensialı dəyərləndirilən 36 region üzrə klasterləşmə üçün iqtisadi modellərin hazırlanması təmin edilmişdir. Türkiyənin müxtəlif sektorlar

⁸http://www.karacadag.org.tr/ContentDownload/Sanlıurfa_Tekstil_ve_Hazir_Giyim_Kumelenme_Raporu.pdf

üzrə rəqabət üstünlüklərinin dəyərləndirilməsi nəticəsində 32 klaster kateqoriyası və hər bir klasterin üstün inkişafı üçün şərait olan bölgələr müəyyən edilmişdir⁹.

Türkiyənin, eləcə də bu sahədə uğur qazanmış bir sıra ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, dünyada klaster strategiyasının uğurlu reallaşmasında müxtəlif amillərin rolu var. Məsələn, ABŞ-da dövlətin biznes sektorunun elmi-texniki təşəbbüslərini dəstəkləməsi, vergi güzəştləri və ilkin kapital dəstəyi verməsi, Yaponiyada dar ixtisaslaşmaya meyl gösətərən regionlara xüsusi dəstək proqramları işləməsi, Finlandiyada insan kapitalının inkişafına sərmayə qoyuluşu, İtaliyada ixrac üçün güzəştlərin tətbiqi, Fransada innovasiyaların dövlət tərəfindən tənzimlənməsi üçün effektiv mexanizmlərin tətbiqi klaster strategiyasının uğurlu nəticələri üçün mühüm amillər kimi aşkarlanıb¹⁰.

İtaliya dünyada klaster inkişafına, xüsusən bölgələrdə ayaqqabı, dəri məmulatları və geyim klasterlərinin inkişafına görə örnək ölkələrdən sayılır. Araşdıran uğurlu nümunə yaranması üçün əsas amil kimi həmin sektorlarda kiçik və orta sahibkarlığın üstün inkişafının prioritet kimi hədəfə alınmasını görür¹¹.

Alfred Marşal konkret regionda klaster potensialının reallaşması üçün əsas şərtlərdən biri kimi həmin ərazidə ixtisaslaşma imkanlarının mövcudluğunu önə çəkib və ixtiyari ərazi daxilində ixtisaslaşmış istehsalın mövcudluğunun 3 elementini qeyd edib: müxtəlif firmaların istehsal prosesinin müxtəlif mərhələləri və seqmentləri üzrə ixtisaslaşması, bir-birini dəstəkləyən və bir-birinə yardım göstərən sahələrin mövcudluğu və zəruri ixtisaslı işçi qüvvəsinin mövcudluğu¹².

Son onillik təcrübələrdə isə klaster inkişafı üçün tələb olunan amillərin sırasının daha geniş olduğu üzə çıxdı. Məsələn, infrastrukturun keyfiyyəti və xidmətlərə əlçatanlıq (yol, energetika infrastrukturu, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, ətraf mühit, təhlükəsizlik, bazara yaxınlıq, iqtisadi və demoqrafik artım üçün mənbə və imkanlar, mədəni infrastruktur), iqtisadi fəaliyyət üçün baza şərtlərin mövcudluğu (sahibkar təşəbbüskarlığı, ixtisaslaşma, sərmayə varlığı, bazara giriş üçün əngəllərin az olması, rəqabət üçün mühit), innovasiya və tədris-təlim imkanları (patentlər, elmi-

⁹“Küme haritalama, analiz ve kümelenme yol haritaları - sentez raporu”.

<http://www.smenetworking.gov.tr/userfiles/pdf/dcp/Kume%20Haritalama%20-%20Sentez%20Raporu/Kume%20Haritalama%20-%20Analiz%20ve%20Kumelenme%20Yol%20Haritalari%20-%20Sentez%20Raporu.pdf>

¹⁰“Кластерообразование в региональной экономике”.

<http://meu.usue.ru/search?searchword=%D0%9A%D0%9B%D0%90%D0%A1%D0%A2%D0%95%D0%A0%D0%9E%D0%9E%D0%91%D0%A0%D0%90%D0%97%D0%9E%D0%92%D0%90%D0%9D%D0%98%D0%95&ordering=&searchphrase=all>

¹¹“Şanlıurfa ili tekstil ve hazır giyim sektörü kümelenme yol haritası raporu”.

http://www.karacadag.org.tr/ContentDownload/Sanlıurfa_Tekstil_ve_Hazır_Giyim_Kumelenme_Raporu.pdf

¹²“Пилотные инновационные территориальные кластеры в Российской Федерации”

<http://cluster.hse.ru/about/library.php>

texniki araşdırmalar, araşdırma-tədqiqat mərkəzləri, sahibkarlıq və tədqiqat institutları ilə əlaqə, universitetlər), insan inkişafı (patentlər, elmi-texniki araşdırmalar, araşdırma-tədqiqat mərkəzləri, sahibkarlıq və tədqiqat institutları ilə əlaqə, universitetlər), idarəetmə və sosial sərmayə (alyanslar, partnyorluq əlaqələri, institusional potensial, regional strategiyalar, etimad) hazırda iqtisadiyyatın, eləcə də regionların klaster inkişafı üçün həlledici amillər hesab edilir.

Yeri gəlmişkən, bəzi hallarda klasterlərlə ixtisaslaşmış parkları tamamilə eyniləşdirirlər. Lakin klasterlər bir-biriləri ilə əlaqəli sektorları, ixtisaslaşmış tədarükçüləri və təchizatçıları, müştəriləri, tamamlayıcı məhsul istehsal edən istehsalçıları və ixtisaslaşmış təhsil, tədris, informasiya, elmi-tədqiqat və texniki dəstək təqdim dövlət təsiastlarını və qeyri-hökumət təşkilatlarını ehtiva edir. Klasterlərdə bir məhsul (xidmət) istehsalı üzrə bütün dəyər zənciri yaradılır. İxtisaslaşmış parklarda isə heç də məhsul (xidmət) üzrə bütöv dəyər zəncirinə görə tamamlayıcı və dəstəkləyici qurumların bir-birilə tam əlaqədə olması məcburi deyil. Parklarda bəzən parka daxil olan firmalar ortaq məhsul (xidmət) üçün deyil, ortaq infrastruktur üçün bir araya gələ bilirlər. İxtisaslaşmış parklar klaster kimi qəbul edilə bilər, amma bu halda həmin parklarda məhsul üzrə dəyər zənciri bütöv tamamlanmış olmalıdır.

Klasterlərdən fərqli olaraq parklar daha kiçik coğrafi əraziləri əhatə edirlər¹³.

3. REGIONAL İNKİŞAFIN VƏ KLASTER MEXANİZMİNİN TƏTBİQİ İLƏ BAĞLI HÜQUQİ NORMALARIN TƏHLİLİ

Azərbaycanda regionların sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi ilə bağlı hüquq mexanizmlər təyinatı üzrə müxtəlif normativ sənədlər vasitəsilə müəyyən edilir. Məsələn, regionlar üzrə differensial vergi sisteminin tətbiqi, “region ağırlıqlı” (məsələn, aqrar sahə) iqtisadi sektorlar üzrə vergi güzəştlərinin tətbiqi Vergi Məcəlləsi, büdcə investisiyaları vasitəsilə bölgələrin üstün sərmayə almaq imkanları büdcə qanunları vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Lakin bütövlükdə regionların sosial iqtisadi inkişafının təmin edilməsi üçün hüquqi mexanizmlərin çərçivəsi 2 əsas sənəd Şəhərsalma və tikinti Məcəlləsində və “Ərazi quruluşu və inzibati ərazi bölgüsü haqqında” Qanunda əks olunub.

Şəhərsalma və tikinti Məcəlləsinin 19-cu maddəsinə görə, ölkənin əraziləri tarazlaşdırılmış sosial, iqtisadi, ekoloji və mədəni inkişafın təmin edilməsi, insan üçün əlverişli, sağlam və təhlükəsiz yaşayış, iş və istirahət üçün mühitin formalaşdırılması məqsədilə ərazi planlaşdırılması aparılmalıdır. Planlaşdırma üçün əsas alətlər ərazilər üzrə ümumi planlar, baş planlar və müfəssəl planlar hesab edilir.

¹³Kimya sənayində kümelenme: kimya parkları <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Uzmanlk%20Tezleri/Attachments/382/Kimya%20Sanayiinde%20K%C3%BCmelenme%20Kimya%20Parklar%C4%B1.pdf>

Ərazi quruluşu və inzibati ərazi bölgüsü haqqında” Qanun əsasən ölkənin ayrı-ayrı hissələrində inzibati ərazi vahidlərinin, o cümlədən şəhər, rayon, kənd və qəsəbələrin təşkili üçün əsas prinsip və meyarları müəyyən edir.

Eyni zamanda, müxtəlif sahə qanunları (məsələn, pambıqçılığın, çayçılığın, arıçılığın və s. sahələrin inkişafı ilə bağlı qanunlar) da regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı hüquqi sənədlər kimi dəyərləndirilə bilər.

Regionların sosial iqtisadi inkişafının təmin edilməsində hökumətin istifadə elədiyi əsas alət müxtəlif dövlət proqramları, hökumətin qəbul etdiyi strategiya və konsepsiyalardır. Hazırda bölgə inkişafı ilə bağlı birbaşa və dolayısı ilə əlaqəli olan sənədlər aşağıdakılardır:

- Regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı
- 2012-2020-ci illərdə üzümçülüyn inkişafına dair Dövlət Proqramı
- Kurortların 2009-2018-ci illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı
- “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” Konsepsiyası.

Regionların inkişafı üzrə dövlət proqramında ölkənin bütün iqtisadi rayonları üzrə sosial-iqtisadi, kommunal infrastrukturun inkişafının təmin edilməsi üçün fəaliyyət və tədbirlər müəyyən edilib.

“Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” Konsepsiyasında isə regionların tarazlı inkişafı ilə bağlı hədəflər əks olunub. Bölgələrdə dövlət və özəl sektorun investisiya siyasətinin əlaqələndirilməsi, müxtəlif sosial-iqtisadi göstəricilərə görə iqtisadi rayonlar arasında kəskin fərqlərin aradan qaldırılması, iqtisadi qərarların qəbul olunmasında yerli özünüidarətmə orqanlarının çevikliyin artırılması, bölgələrin kommunal infrastruktur və yol təminatının yaxşılaşdırılması, sosial xidmətlərin səviyyəsinin yüksəldilməsi, informasiya texnologiyalarının tətbiqinin genişləndirilməsi regional inkişaf prioritetləri kimi müəyyən edilib.

Digər sahə proqramları isə “region ağırlıqlı” sahələrin (turizm, kənd təsərrüfatı və s.) inkişafını hədəfə alıb.

Klasterlərin formalaşdırılması və fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə bağlı hüquqi normalara gəldikə, Azərbaycan qanunvericiliyində “klaster” anlayışına hüquqi yanaşmanı müəyyənləşdirən, klasterlərin təşkilini və fəaliyyətini tənzimləyən ayrıca normativ-hüquqi akt mövcud deyil. Yalnız ayrı-ayrı normativ sənədlərdə klasterlərin yaradılması ilə bağlı məhdud sayda hüquqi müddəalar əks olunub. Məsələn, “Pambıqçılıq haqqında” Qanunun 5.0.2-ci maddəsi pambıqçılığın klasterlər əsasında inkişafı təmin edilməlidir¹⁴. Eyni zamanda, bu qanunun tətbiqi ilə bağlı əlavə tədbirlərə dair prezident

---

¹⁴<http://www.e-qanun.az/framework/19873>

fərmanına əsasən, pambıqçılığın klasterlər əsasında inkişafının təmin edilməsini Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi İqtisadi İnkişaf Nazirliyi ilə razılaşdırmaqla həyata keçirməlidir¹⁵.

Bundan əlavə, “2011-2013-cü illər üçün qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılmasına dair Tədbirlər Planı”nın təsdiq edilməsi barədə Nazirlər Kabinetinin 8 fevral 2011-ci il 40 sayılı sərəncamına əsasən, sənaye klasterlərinin yaradılması nəzərdə tutulur¹⁶.

Bir sıra normativ-hüquqi aktlar da təcrübədə klasterlərin formalaşdırılmasına töhfə verə bilər. Həmin sənədlərə daxildir:

- **Nazirlər Kabinetinin 13 may 2015-cı il tarixli, 186 sayılı qərarı ilə təsdiqlənən “Sənaye məhəllələri haqqında Nümunəvi Əsasnamə”.** Sənəd sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri infrastruktura malik olan, kiçik və orta sahibkarlar tərəfindən məhsul istehsalı və xidmət göstərilməsi üçün istifadə edilən ərazidə sənaye məhəllələrinin dövlət tərəfindən yaradılması, idarə edilməsi və onlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı məsələləri tənzimləyir. Belə məhəllələrin təşkili, idarə olunması və inkişafı dövlət adından təyin edilən idarəedici təşkilat tərəfindən həyata keçirilir. İdarəedici təşkilat sənaye məhəlləsinin fəaliyyətinə görə cavabdehdir və sənaye məhəlləsinin iştirakçısı kimi fəaliyyət göstərə bilməz. İdarəedici təşkilat Sənaye məhəlləsinin fəaliyyətinin təşkili məqsədi ilə məhəllə üçün ayrılmış torpaq sahəsi istifadəyə yararlı vəziyyətə gətirilir, infrastrukturunu qurur, məsləhət, trening, peşə hazırlığı və sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli həyata keçirilməsi üçün digər xidmətlərin göstərilməsini təmin edir.
- **Nazirlər Kabinetinin 01 avqust 2016-cı il tarixli, 286 sayılı qərarı ilə yaradılan Xızı-Xaçmaz, Quba, Qusar turizm və rekreasiya zonaları.** Sənədə əsasən, göstərilən ərazilərdə turizm və rekreasiya zonalarının hüdudları ümumilikdə 97.2 min hektar ərazini əhatə edir. Müvafiq qərarla bu zonaların hər birinin xəritələri də təsdiqlənib.
- **Nazirlər Kabinetinin 27 sentyabr 2016-cı il tarixli, 370 sayılı qərarı ilə təsdiqlənən “Birgə texnologiyalar parkının fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması Qaydası”.** Qaydalar özəl və xarici investisiyaları innovasiya və yüksək texnologiyalar sahəsinə cəlb etməklə, texnoparkın qurulmasına nail olmaq üçün dövlət, bələdiyyə və ya xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlarda investorla birgə texnopark yaradılması üçün hüquqi imkanları və mexanizmləri nəzərdə tutur. Yəni, bu hüquqi aktdan və “Texnologiyalar parkı haqqında Nümunəvi Əsasnamə”dən çıxış edərək investorlar dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı əsasında regionlarda orta texnologiya (innovasiya və yüksək texnolo-

¹⁵<http://www.e-qanun.az/framework/21380>

¹⁶<http://www.e-qanun.az/framework/21350>

giyalar) parkları yarada bilərlər. Birgə texnoparkın fəaliyyətinin təşkili məqsədi ilə onlar üçün ayrılmış ərazi istifadəyə yararlı vəziyyətə gətirilməli, birgə texnoparkın infrastrukturunu, inkubator və texnologiya transferi mərkəzi yaradılmalıdır;

- **Ölkə prezidentinin 15 may 2014-cü il tarixli fərmanı ilə təsdiqlənən “Texnologiya parkları haqqında Nümunəvi Əsasnamə”.** Sənəd dövlət tərəfindən texnologiya parklarının yaradılması, idarə edilməsi və onlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı məsələləri tənzimləyir. Əsasnaməyə görə, texnologiyalar parkı innovasiya məhsulunun və yüksək texnologiyaların hazırlanması, işlənilməsi və ya təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə elmi tədqiqatların və təcrübə-konstruktor işlərinin aparılması, onların nəticələrinin sənaye, xidmət və digər sahələrdə tətbiqi (kommersiyalaşdırılması) üçün zəruri infrastrukturunu, maddi-texniki bazası və idarəetmə qurumları olan ərazidir. Parkın idarəedici təşkilatı texnoparkın fəaliyyətinin təşkilini, idarə olunmasını və inkişaf etdirilməsini həyata keçirən dövlətə məxsus kommersiya hüquqi şəxsi;

4. ƏRAZİ KLASTERLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI SAHƏSİNDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİ

Regional klasterlərin inkişafı ilə bağlı dövlət siyasətinin çərçivələri və istiqamətləri son illər qəbul edilən müxtəlif dövlət proqramlarında, hökumətin konsepsiya və strategiyalarında əks olunub.

Məsələn, “2012-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında üzümçülüğün inkişafına dair Dövlət Proqramı”na əsasən 2012-2016-cı illərdə ölkədə üzüm istehsalı və emalı sahəsində klaster yanaşmanın tətbiqi baş verməli idi¹⁷.

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında qeyd edilir ki, iqtisadiyyatın klasterlər əsasında inkişafı çərçivəsində neft, qaz emalı və neft-kimya zavodlarından ibarət kompleksin inşası təmin edilməli, ölkənin bölgələrində iqtisadiyyatın prioritet sahələri üzrə ərazi-istehsal klasterləri yaradılmalıdır¹⁸.

“Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”na görə, sənaye klasterlərinin yaradılması və regional inkişaf hökumətin qarşısında duran vəzifələrdən biri kimi müəyyən edilir. Proqramda qeyd edilir ki, sənaye klasterlərinin təşviqi və inkişafını təmin etmək üçün 2015-2020-ci illər ərzində sənaye klasterlərinin yaradılmasına dair təkliflər hazırlanmalı və müvafiq tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu fəaliyyətə əsas məsul qurum kimi İqtisadiyyat Nazirliyi müəyyən edilib¹⁹.

¹⁷<http://www.e-qanun.az/framework/22694>

¹⁸<http://www.e-qanun.az/framework/25029>

¹⁹<http://www.e-qanun.az/framework/28964>

Yeni təsdiqlənən milli iqtisadiyyatın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsində klaster yanaşmasının tətbiqinə daha çox diqqət yetirilir. Məsələn, **“Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”nə görə**, Azərbaycanda regionlarda işçi qüvvəsinin Bakı şəhərinə nisbətən əhəmiyyətli səviyyədə ucuz olması bölgələrdə əməkütumlu klaster inkişafı üçün böyük potensial formalaşdırır. Bu baxımdan əyalətlərdə təhsil-təlim prosesi və ixtisaslı kadr hazırlığı, klaster yaratma təşəbbüslərinin dəstəklənməsi əsas prioritetlər sırasına daxil edilib. Universitet klasterlərinin “təhsil-tədqiqat-innovasiya” zəncirinin effektivliyini artırma biləcəyi nəzərə alınaraq bəzi ixtisaslaşmış universitetlərdə klasterlərin yaradılmasının təşviqi, bu klasterlərdə əldə olunan elmi nəticələrin istehsal tətbiqinin stimullaşdırılması nəzərdə tutulur.

“Təhsil-elm-istehsal” infrastrukturunun çevik işləmə mexanizminin qurulması üçün regional və funksional universitet və istehsal klasterlərinin yaradılması ilə bağlı fəaliyyətlər həvəsləndiriləcəkdir. Çoxsəviyyəli fasiləsiz təhsil sisteminin, universitet komplekslərinin, elmi tədqiqat müəssisələri (AMEA və sahə institutları) və onların fəaliyyətinin iqtisadi effektivliyini artıran istehsal və xidmət sahələrinin inkişafının dəstəklənməsi də nəzərdə tutulan tədbirlər sırasındadır.

Azərbaycan aqrobiznes sektorunda əmək məhsuldarlığının artırılmasına təminat sisteminin, istehsalın və innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasını təşviq etməklə nail ola bilər. Müxtəlif sektorlarda çalışan ixtisaslı işçilərə təlimlər vermək, sahibkarlara daha çox mənfəət əldə etməkdə və ehtiyac duyduqları fəaliyyətləri inkişaf etdirməkdə kömək etmək üçün təlim-tədris mərkəzləri və aqroklasterlər yaradılacaqdır.

Dəstəkləyici sistemin qurulmasına infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, əmək təlimləri, əmək normaları, ticarət müqavilələri vasitəsilə bazarlara çıxış imkanının asanlaşdırılması və sürətləndirilməsi, eləcə də sənaye mərkəzləri və ya sənaye platformaları vasitəsilə klaster əsaslı inkişafa şərait yaradılması daxildir. Azərbaycanda qeyd olunan bütün istiqamətlər üzrə səylər davam etdirilir. Son onillikdə dövlət infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətində səmərəli investisiya layihələri həyata keçirilmiş, peşə təhsili və təlimlərinin inkişaf səviyyəsini yüksəltmək üçün müxtəlif fəaliyyət planları icra edilmiş, o cümlədən kənd təsərrüfatı sənayesi, ağır maşınqayırma və logistika kimi sektorlarda klaster əsaslı inkişaf yanaşması qəbul edilmişdir.

Fəaliyyət göstərən istehsal müəssisələrində insan resursları üzrə bacarıqların təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi, klasterli inkişaf üçün işçi qüvvəsinin hazırlanması və təkrar hazırlanması prosesi davam etdiriləcək, iş qəbul və təlim mexanizmini təkmilləşdirmək üçün müxtəlif stimullaşdırıcı və təşviqediciləşdirici tədbirlər həyata keçiriləcəkdir.

Müəyyən edilmiş prioritet sektorlarda fəaliyyət göstərən müəssisələrin transmilli şirkətlərlə əlaqələrinin qurulması istiqamətində təşviqediciləşdirici tədbirlər görülməcəkdir. Fəaliyyətinin stimullaşdırılması məqsədilə cəlb edilən şirkətlərə nəticələrə əsaslanan

güzəştlər, investisiya subsidiyaları təklif edilə bilər. Bu güzəştlər istehsalın həcmnin artırılmasına, dövlət subsidiyaları hesabına bir sıra kiçik yerli subtəchizatçılar klasterinin yaradılmasına və əlavə şirkətlərin cəlb edilməsinə imkan yarada bilər. Bu amillər isə öz növbəsində, əmək məhsuldarlığını yüksəldəcəkdir²⁰.

“Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”nə əsasən, Ələt qəsəbəsində yerləşən azad ticarət zonasında müxtəlif sahələr üzrə klasterlərin inkişafı üçün sənaye və altsənaye sektorları yaradılacaq. Bu sektorların potensialını qiymətləndirəcək işçi qrupun yaradılması nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, sənəddə vurğulanır ki, yeni Bakı Limanı ərazisində prioritet sənaye sahələrinin təsdiqlənməsi üçün strateji tərəfdaşlarla intensiv görüşlər keçiriləcək, infrastruktur və əlavə xidmətlərə olan ehtiyacların düzgün müəyyən olunması üçün bu klasterlər üzrə fəaliyyət planları hazırlanacaq. Yol Xəritəsinə görə, klasterlər üzrə hesablamalar hazırlandıqdan sonra Bakı Limanı tərəfindən azad ticarət zonasının emal klasterləri ilə bağlı investisiya planları işlənərək potensial investorlara təqdim ediləcək, yerli və beynəlxalq investorlar və emal şirkətləri azad ticarət zonadakı prioritet sənaye sahələri üzrə obyektlər tikməyə dəvət olunacaqdır. Hökumətin yanaşması budur ki, yeni Bakı Limanı kompleksi tərəfindən azad ticarət zonasının inkişafının aparıcı qüvvəsi kimi investisiya qoyuluşlarına dair ilkin öhdəlikləri öz üzərinə götürəcək şirkətlər müəyyən edilməli, investorların layihəyə etimadının daha da artırılması və emal klasterinə digər potensial investorların cəlb edilməsi məqsədilə yeni Bakı Limanı kompleksi bu öhdəliklərdən layihəyə investorların inamını göstərən yaxşı nümunə kimi istifadə etməlidir. Öz növbəsində, yeni Bakı Limanı kompleksi həmin şirkətlərlə tərəfdaşlıq etməklə azad ticarət zonaları üzrə təklifləri təkmilləşdirməli və məsləhətləşmələr əsasında sahəyə investisiya qoyuluşu edən başqa şirkətlər də müəyyənləşdirməlidir²¹.

“Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”nə əsasən, startapların və innovasiyalı müəssisələrin inkişafını stimullaşdırmaq məqsədilə klasterlərin yaradılması nəzərdən keçiriləcəkdir²².

“Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”nə görə, KOS subyektlərinin bazarlarda mövqelərinin qorunub saxlanması və istehsal xərclərinin azaldılması məqsədilə horizontal və vertikal klasterlərin yaradılması vacibdir. Belə ki, bu klasterlər vasitəsilə KOS subyektləri öz xərclərinin optimallaşdırılması hesabına miqyas effektinə nail olurlar. Sənədə görə, sənaye klasterləri daxilində istehsal olunan məhsullarda KOS subyektlərinin payının 40 faizə çatdırılması, 3 innovasiya yönümlü regional klasterin

²⁰<http://president.az/articles/21993>

²¹<http://president.az/articles/22383>

²²<http://president.az/articles/22382>

yaradılması hədəf göstəriciləri olaraq müəyyən edilib. KOS evində fəaliyyət göstərəcək məlumat mərkəzinin sahibkarlara sənaye klasterlərilə bağlı zəruri xidmətlər və məlumatlar təqdim etməsi nəzərdə tutulur.

Sənəddə vurğulanır ki, son dövrlər yaradılmış sənaye parkları və məhəllələri klasterləşmə siyasətinin bünövrəsini təşkil edir. Belə ki, Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı, Balaxanı Sənaye Parkı artıq fəaliyyət göstərir, Mingəçevir və Pirallahı sənaye parklarının təşkili istiqamətində tədbirlər görülür. Eyni zamanda, Neftçala və Masallı sənaye məhəllələrinin yaradılması kiçik və orta sahibkarlığın klasterləşməsi baxımından xüsusilə qeyd edilməlidir. Ancaq qurulan sənaye parkları və məhəllələri sahibkarların könüllü klaster formalaşdırmasına əsasən deyil, dövlətin təşəbbüsünə söykənərək yaradılmışdır. Klaster modelinin ölkə sənayesində tətbiqi təcrübəsi artıq mövcuddur. Bu klasterlər vertikal sənaye klasteri (məhsulların istehsalından başlayaraq son istehlakçıya qədər olan təchizat zəncirini özündə əks etdirən klaster) modeli əsasında formalaşmasına baxmayaraq, klasterlərə məxsus bütün keyfiyyətləri əhatə etmədiyindən, bu cür klasterlərin fəaliyyətinin effektivliyi qənaətbəxş səviyyədə deyildir. Lakin bir məsələni xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, gələcəkdə xüsusi iqtisadi zonaların, sənaye parklarının, sənaye məhəllələrinin və s. təkcə dövlət vəsaitləri ilə dövlət tərəfindən deyil, həm də özəl sektor tərəfindən yaradılması təşviq ediləcəkdir. Bununla yanaşı, biznes tərəfdaşlığı təşəbbüsləri, əsas etibarilə, mövcud və yeni yaradılacaq sənaye zonalarında və sənaye klasterlərində geniş tətbiq ediləcəkdir. Azərbaycanda biznes tərəfdaşlığının gücləndirilməsi KOS-un inkişafına müsbət təsir göstərəcək, KOS subyektlərinin rəqabət qabiliyyətini artıracaq və onların xarici bazarlara çıxış imkanları genişləndiriləcəkdir.

Sənəddə nəzərdə tutulan tədbirlərdən biri budur ki, KOS subyektləri üçün özəl investisiyalara əsaslanan yeni özəl sənaye klasterləri yaradılsın. Qeyd edilir ki, Azərbaycanda KOS subyektlərinin rəqabət qabiliyyətliliyini artırmaq üçün yaradılacaq yeni sənaye klasterlərində KOS subyektlərinin əməkdaşlıq ehtiyaclarını və tələbatını öyrənmək məqsədilə xüsusi sorğular keçiriləcək və texniki-iqtisadi əsaslandırma aparılacaqdır. Araşdırmalar zamanı həm vertikal sənaye klasteri modeli, həm də horizontal sənaye klasteri modeli təhlil ediləcək, onların hər birinin ölkə üçün üstünlükləri və çatışmazlıqları müəyyən ediləcəkdir. Sənaye klasteri mexanizminin effektivliyini artırmaq üçün regional iqtisadiyyatda rəqabət gücü nisbətən yüksək olan və dövlət dəstəyi ilə qısa müddətdə maksimum nəticənin əldə edilə biləcəyi sahələr müəyyənləşdiriləcəkdir.

Nəzərdə tutulan tədbirlərdən biri budur ki, KOS agentliyi mövcud sənaye klasterlərinin rezidentləri olan sahibkarlıq subyektləri üçün yeni imtiyazların tətbiqi üzrə araşdırmalar aparsın, sahibkarlar üçün ən faydalı olan güzəşt və imtiyaz mexanizmləri klasterlərdə tətbiq olunsun. Xüsusilə də əsas vergilər (hüquqi və fiziki şəxslərin mənfəət, gəlir, torpaq, əmlak vergiləri və idxal olunan avadanlıqlara görə

ƏDV) üzrə güzəştlərin davam etdirilməsi, KOS subyektləri üçün güzəştli kreditlərin ayrılması, investisiya layihələri ilə bağlı ikitərəfli investisiya sazişlərinin bağlanması əsas mexanizmlər kimi nəzərdə tutulub.

Biznes inkubatorları, ali, orta ixtisas və peşə təhsili müəssisələri ilə sənaye klasterləri arasında səmərəli əməkdaşlığın qurulması, innovasiyayönümlü regional klasterlərin yaradılması sənədin əsas hədəfləri sırasındadır²³.

“Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”nə əsasən, bu sahələrdə sənaye klasterlərinin yaradılmasının təşviqi dəstək hökumətin prioritetləri sırasındadır²⁴.

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsinə görə, ümumilikdə ölkədə aqrar-sənaye inteqrasiyasının aşağı səviyyədə olması, təbii olaraq, regionlar üzrə ərazi klasterlərinin də zəif inkişafını şərtləndirmişdir²⁵. İstehsalın xarakterinə uyğun olaraq üzüm, pambıq, tütün və təbii çayın ilkin emalı müəssisələri həmin məhsulların istehsal edildiyi regionlarda yerləşsə də, bu cür ərazi klasterlərinin yaranmasına səbəb olmamışdır. Belə ki, bu müəssisələrdə yalnız ilkin emal prosesləri həyata keçirilir. İlkin emaldan keçən məhsul isə ya ixrac olunur, yaxud da istehlak bazarlarında yerləşən müəssisələrdə son məhsula çevrilir. Həmçinin, XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq aqroərzaq məhsulları istehsalı sistemində tətbiq edilən və ərazi klasteri yanaşmasına əsaslanan yeni biznes texnologiyalarından biri kimi çıxış edən aqroparkların ölkəmizdə yaradılmasına başlanılmışdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sənayesi rəqabətqabiliyyətli istehsalın həcmının artırılması yolu ilə gücləndiriləcəkdir və belə artıma nail olmaq üçün əsas diqqət qabaqcıl aqrotexniki qaydaların və avtomatlaşdırmanın tətbiqinə əsaslanan intensiv təsərrüfatların yaradılmasına yönəldiləcəkdir. Bu zaman ölkədə hər bir bölgənin potensialı nəzərə alınacaq, o cümlədən qrup şəklində xüsusi istehsal sahələrinin (klasterlərin) və altsektorların yaradılması istiqamətində tədbirlər görülməkdir, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahəsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində görülən tədbirlər nəticəsində yaranan istehsalçıların dəyər zənciri boyunca yüksək dəyər gətirən sahələrdə fəal iştirakı təmin ediləcəkdir.

Aqroparklar, aqrobiznes inkubatorları və startaplar şəbəkəsi aqrar sahədə klaster yanaşmasını tətbiq etmək imkanlarını artırır və aqroklasterlər məhsul istehsalını artırmaq, ixrac potensialını gücləndirmək baxımından mühüm vasitə hesab edilir.

Aqroparklar yerli və xarici investorları cəlb edən biznes mühitinin yaradılması üçün bir sıra məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Aqropark modeli kompleks müəssisələrlə müqayisədə daha yüksək səviyyədə mərkəzləşmiş və

²³<http://president.az/articles/22197>

²⁴<http://president.az/articles/22139>

²⁵<http://president.az/articles/22110>

geniş miqyasda fəaliyyət göstərən emal mərkəzlərinin yaradılmasına xidmət edərək klaster (qruplaşdırma) yanaşması əsasında qurulur. Aqroparklar logistika infrastrukturuna yaxın yerləşməklə yerli və xarici bazarlara çıxış imkanlarını artırır, ixracın lazımı səviyyədə reallaşmasına və beynəlxalq investorların cəlb edilməsinə şərait yaradır.

Sənədə görə, aqrar sənaye klasterlərinin dəstəklənməsi hökumətin hədəfləri sırasında. Bu hədəfə çatmaq üçün aqroparkların planlaşdırılması və onların investisiya ehtiyaclarının müəyyən edilməsi vacibdir. Aqroparkların layihələndirilməsi işləri üçün, ilk növbədə, nəzərdə tutulan aqroparkın optimal yeri və sahəsi müəyyən edilməli, təklif edilmiş müxtəlif dəyər zəncirləri üzrə istehsal və bazar imkanlarının təhlili əsasında sənaye sahələrinin məqsədi, daha sonra isə istehsal səviyyələri üzrə hədəfləri, müəssisələrin növü və fəaliyyət istiqamətləri (məsələn, istehsal, emal, saxlanma və dəstək xidmətləri) və nəhayət, həmin müəssisələr üçün dəstək xidmətləri üzrə dövlət (məsələn, elmi araşdırma işlərinin aparılması) və özəl sektorun iştirakının (məsələn, maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi) əsas istiqamətləri dəqiqləşdirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsinə əsasən, turizm-rekreasiya zonalarında (TRZ) turizm klasterləri yaradılacaq²⁶. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi TRZ-lərin ərazisində olan turizm potensialından daha səmərəli istifadəni təmin etmək üçün hər bir zona üzrə makro səviyyədə turizm klasterini müəyyən edən strateji planın hazırlanmasını təmin etməli, turizm klasterinə uyğun olaraq zonaların baş və cari planları hazırlanmalıdır. Hökumət hesab edir ki, TRZ-lərdə turizm klasterinə uyğun turizm xidməti infrastrukturunun yaradılması bu məkanda davamlı fəaliyyəti, səmərəli idarəetməni, keyfiyyətli xidməti və turistlər üçün cəlbediciliyi artıracadır.

5. ƏRAZİ KLASTERLƏRİNİN İNKİŞAFINA MANE OLAN ƏSAS FAKTORLAR

Ərazi klasterlərinin inkişafı çoxsaylı faktorların təsiri altında formalaşır. Effektiv hazırlanan və həyata keçirilən bölgə inkişafı siyasətinin, regional inkişafın güclü instutional potensialının mövcud olduğu mühitdə ərazi klasterlərinə mane olan faktorların sayı məhdud olur. Başqa sözlə, coğrafi klasterlərin inkişafı bilavasitə regional sosial-iqtisad inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının ekspertləri regional klasterlərin inkişafına mane olan amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırır²⁷:

²⁶<http://president.az/articles/22134>

²⁷Clusters, Innovation and Entrepreneurship. OECD 2009 http://www.clusterpolisees3.eu/Cluster-poliSEEPortal/resources/cms/documents/2009_OECD_Clusters_Innovation_and_Entrepreneurship.pdf

1) Sahibkarlıq təşəbbüskarlığının yetərincə yüksək olmaması. Təşkilatın ekspertləri hesab edir ki, bu xüsusilə özünü sahibkarlıq sektorunun elmi araşdırmalara və innovasiyalara zəif maraqla göstərməsində əks etdirir. Dünya Bankının statistikasına əsasən, inkişaf etmiş ölkələrdə araşdırma və inkişaf (R&D) xərclərinin ÜDM-də payı 2-4% intervalında dəyişir. Ən yüksək göstərici İsrail, Finlandiya və Koreya kimi iqtisadi baxımdan qabaqcıl ölkələrdə müşahidə edilir²⁸. Eyni zamanda, adı qeyd olunan ölkələrdə araşdırma və inkişaf (R&D) üzrə xərcləmələrin əhəmiyyətli hissəsi məhz biznes sektoru tərəfindən reallaşdırılır. Məsələn, İsraildə araşdırma və inkişaf xərclərinin 80%-dən bir qədər çoxu məhz sahibkarların payına düşür. Ümumilikdə inkişaf etmiş ölkələrin demək olar ki, hamısında tədqiqat və araşdırma ilə bağlı xərclərin orta hesabla 50-80%-i məhz biznes sektorunun, yerdə qalan hissəsi isə hökumətin və universitetlərin hesabına təmin edilir.²⁹

Dünya Bankının məlumatına görə, Azərbaycanda araşdırma və inkişaf üzrə xərclərinin ÜDM-də payı təxminən 0.2% ətrafındadır. Dövlət Statistika Komitəsinin tədqiqat və işləmələrlə bağlı xərclərin strukturuna dair məlumatına görə, həmin xərcləmələrdə biznes sektorunun xüsusi çəkisi cəmi 5% təşkil edir³⁰.

2) KOS-ların klasterlərə zəif cəlb edilməsi. Klasterləşmənin uğurlu nümunələrinin yarandığı ölkələrin hamısında klasterlərin aparıcı oyunçuları sırasında KOS-ların xüsusi yeri var.

3) İlk kapitalın olmaması. Klasterlərin inkişafında potensial olaraq önəmli rol almalı olan KOS-ların, ilk növbədə yeni yaranan firmaların xeyli hissəsi adətən ilkin kapitalın olmamasından əziyyət çəkirlər. Startaplar üçün maliyyəyə çıxışı asanlaşdıran mexanizmlərin zəif inkişaf etdiyi, KOS-ların müxtəlif təşviq mexanizmləri ilə rəqabət potensialının gücləndirilmədiyi şəraitdə klasterlərin formalaşması, iqtisadiyyatda aparıcı rol oynaması çətin baş verir.

4) İxtisaslı kadrların çatışmazlığı. Klaster inkişafı məhz dərin ixtisaslaşmanı nəzərdə tutur və peşəkar biliklərə, zəruri bacarıqlara və dar ixtisaslaşmaya malik kadrların tələbatı ödəməməsi klaster inkişafı üçün əngəllər yaradır.

5) Klaster siyasətində əlaqələndirmənin effektiv qurulmaması. Uğurlu klasterlər 3 vacib elementdən formalaşır: aparıcı firmalar (bilavasitə məhsul və ya xidməti istehsalı edən biznes subyektləri); iqtisadi əlaqələrin qurulduğu sektorlar (xammal tədarükçüləri, istehsalı amlillərinin istehsalçıları, məsləhət xidmətləri təqdim

²⁸<http://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS>

²⁹[http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/File:Gross_domestic_expenditure_on_R_%26_D_by_sector,_2014_\(%25_of_GDP\)_YB16.png](http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/File:Gross_domestic_expenditure_on_R_%26_D_by_sector,_2014_(%25_of_GDP)_YB16.png)

³⁰<http://www.stat.gov.az/source/education/>

edənlər və s.) və dəstəkləyici təsisatlar (universitetlər, araşdırma insitutları, peşə təhsili qurumları, tənzimləyici fəaliyyətləri həyata keçirən qurumlar, laboratoriyalar və sertifikatlaşdırma orqanları, dövlət və yerli özünüidarə orqanları). Bütün iştirakçılar arasında son məhsul (xidmət) istehsalının keyfiyyətlə başa çatdırılması və müştərilərə göndərilməsi üçün öhdəlikləri dəqiq müəyyən edilmədikdə, klaster siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi üçün müvafiq qurumlar arasında rollar effektiv bölümədikdə, klasterlərin inkişafı ləngiyir.

Müxtəlif ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, klasterlərin inkişafına mane olan amillərdən biri də regional inkişaf strategiyyalarında klasterləşmənin rolunun düzgün müəyyən edilməməsidir. Yaxşı klaster təcrübəsinə malik ölkələrdə məhz klasterlərə bölgə inkişafının təməl vasitələrindən biri kimi yanaşılır, bəzi hallarda hətta ayrıca olaraq klasterləşmə strategiyası hazırlanır.

6. REGIONAL KLASTERLƏRİN İNKİŞAFINA MANE OLAN AMİLLƏRİN ARADAN QALDIRILMASI ÜÇÜN MÜMKÜN MEXANİZMLƏR

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının ekspertlərinin uzunmüddətli tədqiqatlardan gəldiyi nəticə budur ki, klasterlərin inkişafına mane olan amillərin aradan qaldırılması üçün kompleks tədbirlərə ehtiyac var. Prioritet tədbirlər kimi aşağıdakı istiqamətlər qeyd edilir³¹.

- 1) **Güclü əməkdaşlığın təmin edilməsi.** Yalnız biznes sektoru-nüfuzlu universitetlər-yüksək səviyyəli araşdırma mərkəzlərinin bir araya gəldiyi və innovativ ideyalar axtarışında olduğu mühitdə klaster ideyası uğurlu ola bilər.
- 2) **Zəruri partnyorluq zəncirinin formalaşdırılması.** Dövlət klaster siyasəti “üçlü spiral”ın – hökumət-biznes-tədqiqat həlqəsinin hər bir oyunçusunun potensialının gücləndirilməsini hədəf kimi seçdikdə klaster ideyası uğurlu ola bilər.
- 3) **Tədqiqatların kommersiyalaşması.** Tədqiqat təşkilatlarının innovasiya və texnoloji tapıntılarının bazar dəyəri, müştəriləri olmalıdır. Onların məhsullarını asanlıqla reallaşdırma bilməlidirlər. Eyni zamanda, innovasiyaları maliyyələş-

³¹Clusters, Innovation and Entrepreneurship. OECD 2009

http://www.clusterpolisees3.eu/ClusterpoliSEEPortal/resources/cms/documents/2009_OECD_Clusters_Innovation_and_Entrepreneurship.pdf

dirən, texnoloji layihələrin riskini üzərinə götürən vençur fondlar mövcud olmalıdır. Texniki-texnoloji ixtisaslar alan tələbələrin, bu sahənin alimlərinin elmi araşdırmalarını və innovativ ideyalarını maliyyələşdirən mexanizmlər işlək və əlçatan olmalıdır.

- 4) **İxtisaslı kadrların mövcudluğunun təmin edilməsi.** Xüsusilə də klasterlərin bütün peşə və ixtisaslar üzrə tələbatını qarşılayan yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi olmalıdır. Hökumət yeni formalaşan klasterlərin ixtisaslı kadrlarına tələbatı ödəmək üçün ehtuyac olduqda xaricdən təlimçilərin cəlb etmək üçün proqramı dəstəkləyə bilər.
- 5) **Dövlət sektoru üçün sərt öhdəliklərin müəyyən edilməsi.** Xüsusilə də klasterlərin ictimai xidmətlərə və infrastruktura əlçatanlığının təmin edilməsi, ictimai xidmətlərin infrastrukturun keyfiyyətinin yüksəldilməsi hökumətin təxirəsalınmaz öhdəliyi olmalıdır. Müntəzəm olaraq klasterlərin coğrafi ərazilər üzrə bu sahədə ehtiyacları qiymətləndirilməlidir.
- 6) **Hökumətin klaster inkişafına dair strategiyasının işlənməsi.** Klaster siyasətinin hədəfləri, hökumətin bu siyasətdən gözləntiləri, dəstək mexanizmləri, klasterlərin formalaşdırılması meyarları və klaster xəritələşməsinin prinsipləri, dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının çərçivələri bir strategiyada əks etdirilməlidir.
- 7) **Sosial kapitalın formalaşdırılması.** Bu, klasterin bütün aktyorları arasında yüksək etimadın və qarşılıqlı dialoqun mövcudluğunu nəzərdə tutur. Bisnes və vətəndaş cəmiyyəti hökumətə, araşdırma institutları və universitetlər biznes sektoruna, hökumət onların hamısına etimad göstərməli, səsini eşitməli, qərar qəbulunda istinasız nəzərə alınmalıdır.

Yuxarıda qeyd olunan məqamların sırasında hökumətin klaster yanaşmasına strateji baxışının olması xüsusilə önəmlidir. Məsələn, 2006-cı ildə Avropa Birliyi klaster inkişafını yerli iqtisadi inkişafın və region səviyyəsində rəqabət qabiliyyətliliyinin ən mühüm elementlərdən biri kimi təsbit etmiş və innovativ inkişafın təşviq edilməsi üçün müəyyən olunan 9 strateji prioritetdən biri elan etmişdir³². Bu yanaşma klaster yanaşmasının inkişaf etməkdə olan keçid ölkələri üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli siyasət mexanizmi olduğunu nümayiş etdirir.

³²http://www.smenetworking.gov.tr/userfiles/pdf/dcp/Beyaz%20Kitap/Beyaz_Kitap.pdf

³³"Küme haritalama, analiz ve kümelenme yol haritaları - sentez raporu". <http://www.smenetworking.gov.tr/userfiles/pdf/dcp/Kume%20Haritalama%20-%20Sentez%20Raporu/Kume%20Haritalama%20-%20Analiz%20ve%20Kumelenme%20Yol%20Haritalari%20-%20Sentez%20Raporu.pdf>

Azərbaycanla qonşu olan ölkələrdən Türkiyə son onillikdə regionların klaster yanaşması sahəsində inkişafı ilə bağlı ciddi uğurlar qazanıb və bu məsələdə də hökumətin strateji yanaşmanın olması böyük töhfə verib. Türkiyədə klaster siyasətinin formalaşdırılması 3 komponentə əsaslanmışdır: milli klaster siyasətinin işlənməsi üçün bacarıqların inkişaf etdirilməsi, milli klaster siyasətinin həyata keçirilməsi üçün strateji sənədin hazırlanması və klaster xəritələrinin, həmçinin klaster təhlillərinin işlənməsi³³.

Klaster yanaşmasını uğurlu tətbiq edən ölkələrin təcrübəsi əsasında effektiv klaster strategiyası hazırlamaq mümkündür. İlk növbədə, klaster strategiyasının məqsədlərini dəqiq müəyyən etmək lazımdır. Ayrı-ayrı ölkələrdə bu məqsədlər milli iqtisadiyyatların qarşısında duran çağırışlardan asılıdır. Məsələn, Kanadada yerli səviyyədə rəqabət qabiliyyətli elmi-texnoloji bazanın formalaşdırılması, yeni müəssisələrin yaradılması, ixracın stimullaşdırılması əsas məqsədlər kimi bəyan edilib.

Beynəlxalq təcrübədə diqqət yetirilməli məsələlərdən biri klaster strategiyasını formalaşdıran və həyata keçirən institutların formalaşdırılması, onlar arasında əlaqənin effektiv təmin edilməsidir. Fransada hökumət adından əsas məsul qurumlar kimi Regional İnkişaf Agentliyi (DIACT), Regionların Rəqabət qabiliyyətliliyi üzrə Nazirliklərarası Komitə (CIADT), İqtisadiyyat Nazirliyinin Biznes Departamenti çıxış edir. Bu qurumların fəaliyyəti Milli Klaster Proqramına əsaslanır.

Başqa vacib bir məqam klasterlərin yaradılmasına qarşı minimum tələblərin müəyyən edilməsidir. Əksər ölkələrdə bu cür minimum standartlar olmasa da, Çex Respublikasında bu yanaşma uğurla tətbiq edilib. Həmin mexanizmə görə, klaster yaratmaq təşəbbüsü ilə çıxış edən və rəsmi qeydiyyatla alınmaq üçün ən azı 15 müstəqil təsisat təşəbbüs göstərməli, onların minimum 60%-ni KOS-lar təşkil etməli, tərkibdə heç olmazsa bir universitet və ya araşdırma institutu olmalıdır.

Nəhayət, dünya təcrübəsində öyrənilməsi vacib olan məqamlardan biri “klaster” yanaşmasının hüquqi bazasının təşkilidir. Məsələn, İtaliya klasterləşmə sahəsində dünyada ən uğurlu ölkələrdən biri hesab edilir və bu ölkədə klaster inkişafı ayrıca qanunla tənzimlənir. 1991-ci ildə qəbul edilən Qanunda regional klasterlərin formalaşdırılmasının institusional çərçivələri müəyyən edilib. Qanuna əsasən coğrafi ərazi daxilində təmərküzləşərək fəaliyyət göstərən, ixtisaslaşmaya və bir-birilə əməkdaşlığa üstünlük verən biznes subyektlərinin fəaliyyəti stimullaşdırılmalıdır. Qanun klasterləşmə prosesinin proqramlar vasitəsilə həyata keçirilməsini önə çəkir.

Klasterlərin formalaşmasını və inkişafını ləngidən amillərdən biri də özəl sektorun investisiya ehtiyaclarını qarşılayan, onların maliyyə resurslarına çıxışını asanlaşdıran

³⁴Clusters in the EU-10 new member countries. <http://cordis.europa.eu/innovation-policy/studies/pdf/eucluster.pdf>

investisiya və vençur fondların yoxluğudur. Xüsusilə də vençur fondlar innovativ və yüksək texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı KOS-ların layihələrinin maliyyələşdirilməsində və risklərinin sığortalanmasında son dərəcə vacib təsisatlardır.

Dünya təcrübəsində ərazi klasterlərinin inkişafına mane olan faktorların aradan qaldırılmasının mühüm mexanizmlərindən biri də regionların rəqabətçilik analizlərinin aparılmasını təmin edən mexanizmlərin və metodoloji yanaşmaların işlənməsi, həmçinin praktikada tətbiqidir. Məsələn, AB çərçivəsində regional klasterləşmə üçün “3 ulduz” adlanan statistik analiz üsulundan geniş istifadə edilir³⁴. Bu metodun mahiyyəti odur ki, hər bir regionun klasterləşmə potensialının aşkarlanması üçün 3 göstərici əsasında qiymətləndirmə aparılır. Həmin göstəricilər bunlardır: (i) **Böyük-lük (ölçü); (ii) Üstünlük; (iii) İxtisaslaşma.**

“Böyüklik” göstəricisi regionun hər bir sektoru üzrə iqtisadi göstəricilərinin (məsələn, məşğulluğun, əlavə dəyərin, ixracın və s.) ölkə üzrə anoloji göstəricilərə nisbəti kimi hesablanır. Avropa Klaster Observatoriyasının tövsiyyəsinə görə, “böyük-lük” əmsalı üçün 10% götürülməsi məqsədəuyğundur. Yəni, ixtiyari regionda hansı sektorun ölkə üzrə yekun göstəricidə payı 10% təşkil etdikdə, həmin sektor 1 ulduz alır və klaster potensialı olan sektor kimi qiymətləndirilir.

“Üstünlük” göstəricisi regionun hər bir sektoru üzrə iqtisadi göstəricilərin (məsələn, məşğulluğun, əlavə dəyərin, ixracın və s.) həmin region üzrə anoloji məcmu göstəricilərə nisbəti kimi hesablanır. Avropa Klaster Observatoriyasının tövsiyyəsinə görə, “böyük-lük” əmsalı üçün 10% götürülməsi məqsədəuyğundur. Yəni, ixtiyari regionda hansı sektorun region üzrə yekun göstəricidə payı 10% təşkil etdikdə, həmin sektor 1 ulduz alır və klaster potensialı olan sektor kimi qiymətləndirilir.

“İxtisaslaşma” göstəricisini hesablamaq üçün “üstünlük” əmsalının “böyük-lük” əmsalına nisbəti müəyyən edilir və nəticə “1”dən böyük olduqda, həmin sektor 1 ulduz alır və klaster potensialı olan sektor kimi qiymətləndirilir.

Ümumilikdə isə, “3 ulduz” statistik metodunun mahiyyətinə görə, klaster inkişafının hədəfi kimi araşdırmaya cəlb edilən regionda hər 3 göstərici üzrə ulduz alan sektorlar klaster potensialı olan sahələr kimi prioritet inkişaf istiqamətləri sırasına daxil edilir.

Beynəlxalq təcrübədə klaster potensialının dəyərləndirilməsi üçün başqa bir yanaşma “Rəqabət rombu” metodudur (müxtəlif araşdırmalarda bu “Rəqabət Almazı”

³⁵“Küme Haritalama, Analiz ve Kümelenme Yol Haritaları - Sentez Raporu”. <http://www.smenet-working.gov.tr/userfiles/pdf/dcp/Kume%20Haritalama%20-%20Sentez%20Raporu/Kume%20Haritalama%20-%20Analiz%20ve%20Kumelenme%20Yol%20Haritalari%20-%20Sentez%20Raporu.pdf>

üsulu da adlandırılır). Bu üsulu ilk dəfə Maykl Porter “Milli rəqabət üstünlüyü” tədqiqat əsərində təklif edib³⁵. Bu metoda görə, hər bir regionun klaster potensialı 4 amil əsasında qiymətləndirilə bilər: (i) **istehsal amilləri**; (ii) **firma strategiyası və rəqabət potensialı**; (iii) **regionun tələb potensialı**; (iv) **əlaqədar və dəstəkləyici sektorların mövcud durumu**.

Bu üsul ayrıca götürülmüş bir region üzrə klaster strategiyasının hədəfi olaraq seçilmiş sektorların hər biri üzrə dərinləşdirilmiş analizlərin aparılmasını nəzərdə tutur.

“**İstehsal amilləri**” göstəricisi analiz edilərkən regionun təbii ehtiyatları, potensial məhsul (xidmət) istehsalı üçün xammalın mövcudluğu, ixtisaslı işçi qüvvəsi, infrastrukturun durumu, baza xidmətlərə çıxışın vəziyyəti, sərmayə üçün resursların mövcudluğu kimi faktorlar öyrənilir və qiymətləndirilir.

“**Firma strategiyası və rəqabət mühiti**” göstəricisi klaster hədəfi kimi seçilməsi planlaşdırılan sektorda çalışan firma və şirkətlərin potensialının dəyərləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu qiymətləndirmə zamanı sahibkarlıq strukturlarının menecmentinin keyfiyyəti, xüsusilə hesabat standartlarının tətbiqi vəziyyəti, innovasiyaların tətbiqinə meyli, investisiya cəlb etmə potensialı, imkanlarından istifadə etdiyi işçi qüvvəsinin peşəkarlıq və ixtisas səviyyəsi, kadr hazırlığına sərmayə qoymaq istəyi, xarici bazarlara çıxışı hədəfləməsi, sağlam rəqabətə nə dərəcədə üstünlük verməsi və rəqiblərinə qarşı nə dərəcədə peşəkar tələblər əsasında mübarizə aparmaq düşüncəsinə malik olması kimi faktorlar diqqətdə saxlanır.

“**Regionun tələb potensialı**” göstəricisi regionun daxili bazarının tələb həcmi ifadə edir. İstehsal olunan məhsul (xidmətlər) kənara satılmazdan öncə region daxilində ev təsərrüfatlarının və biznes sektorunun istehlakına yönəlir. Daxili tələbin həcmi nə qədər böyük olursa, regionda klasterləşmə üçün münbit imkanlar da bir o qədər artır.

“**Əlaqədar və dəstəkləyici sektorların mövcud durumu**” göstəricisi də ixtiyari regionda klasterləşmə potensialının gerçəkləşdirilməsi üçün önəmlidir. Beynəlxalq təcrübədə, əlaqədar sektorlar dedikdə, məhsul (xidmət) istehsalı üçün xammal tədarükçüləri, xidmət (logistika, rabitə, maliyyə, məsləhət və s.) subyektləri özündə birləşdirən sahələr nəzərdə tutulur. Dəstəkləyici qurumlar isə klaster inkişafını tənzimləyən və yardım göstərən dövlət və yerli özünüidarə qurumları, vətəndaş cəmiyyəti təsisatları, araşdırma institutları və universitetləri daxildir. Qiymətləndirmə zamanı region daxilində bütün bu təsisatların hər birinin fiziki mövcudluğu, onların fəaliyyətinin keyfiyyəti dəyərləndirilməlidir.

7. TƏDQIQATIN ƏSAS NƏTİCƏLƏRİ

Tədqiqat çərçivəsində ərazi klasterlərinin inkişafı ilə bağlı dəyərləndirmə aşağıdakı nəticələri qeyd etməyə imkan verir:

1. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının zəif olduğu mühitdə klaster əsasında inkişaf imkanı çox məhduddur.
2. İnnovativ inkişafın dəstəklənmədiyi şəraitdə klasterlərin inkişaf potensialı zəif olur.
3. Universitet və araşdırma institutları ilə partnyorluq etmədən klasterlər formalaşdırıla bilməz.
4. İnsan kapitalının inkişaf etmədiyi şəraitdə ərazi klasterlərinin inkişafı imkansızdır.
5. Klasterləşmənin meyarlarını, prinsiplərini, nəticələrini qiymətləndirməyə imkan verən performans göstəricilərini əks etdirən strategiya, klaster xəritələri hazırlanmadığı şəraitdə klaster siyasətinin uğur qazanması manelərlə üzləşir.
6. Regionların rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi klaster mexanizminin tətbiqindən bilavasitə asılıdır.
7. İnkişaf etmiş ölkələrdə bölgə iqtisadiyyatında klasterlərin payı xeyli yüksəkdir və bəzi İƏİT ölkələrində həmin göstəricinin səviyyəsi 40% ətrafındadır.
8. Klaster mexanizminin iqtisadiyyatın istənilən sahəsində tətbiqi mümkün olsa da, son illər ənənəvi sahələrin yerini innovasiya və yüksək texnologiyalar sferası tutmaqdadır.
9. Ərazi klasterlərinin inkişafı yalnız region daxilində yüksək ixtisaslaşma şəraitində mümkündür.

8. ƏSAS TAPINTILAR

Azərbaycanda klasterləşmə ilə bağlı hökumətin addımlarının araşdırılması aşağıdakı məqamları üzə çıxardı:

- Ölkə qanunvericiliyində “klaster” anlayışına hüquqi yanaşma mövcud deyil
- Hökumətin müxtəlif proqram, strategiya və konsepsiyalarında klaster mexanizminin tətbiqi ilə bağlı yanaşmalar yer alsada, ərazi klasterlərinin inkişafına dair dəqiq işlənmiş və aydın hədəfləri olan klaster strategiyası işlənməyib;
- Azərbaycanda iqtisadiyyatın inkişafının hədəfi kimi regional inkişaf deyil, sektorial inkişaf seçilib;
- Bir neçəsi artıq fəaliyyətə başlayan sənaye və texnologiya parkları bəzi hallarda klasterlər yanaşmasının artıq tətbiq edilməsi kimi təqdim edilsə də, halbuki həmin parklarda ənənəvi klasterlərə məxsus olan bütün təchizat zənciri

mövcud deyil və mövcud parkların klaster kimi təqdim edilməsi nəzəri baxımdan doğru deyil.

- Hökumətin yeni təsdiq etdiyi və iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının inkişafını nəzərdə tutan Strateji Yol Xəritələrinə əsasən, bölgələrdə ixtisaslaşmış universitetlərin nəzdində klasterlərin yaradılması, aqroklasterlərin formalaşdırılması, bilavasitə özəl sərmayələrə əsaslanan sənaye klasterlərinin və turizm-rekreasiya zonalarında turizm klasterlərinin yaradılması nəzərdə tutulur;
- Strateji Yol Xəritəsi sənaye klasterləri daxilində istehsal olunan məhsullarda KOS subyektlərinin payının 40 faizə çatdırılmasını, 3 innovasiya yönümlü regional klasterin yaradılması hədəf olaraq müəyyən edib;
- Azərbaycanada klasterlər

9. TÖVSIYYƏLƏR

- 1) **İqtisadiyyatın və o cümlədən regionların klasterlər əsasında inkişafı ilə bağlı strategiyanın hazırlanması mühüm addım ola bilər.** Bu strategiya iqtisadiyyatın sektorial və regional inkişaf siyasətlərinin uzlaşdırılması və əlaqələndirilməsi, bölgə inkişafının orta və uzunmüddətli hədəflərinin, həmçinin prioritetlərinin dəqiq müəyyən edilməsində həlledici alət ola bilər. Klaster strategiyası çərçivəsində regional klasterlərin seçimi üçün meyarların işlənməsi mümkündür. Dünya təcrübəsində bu meyarlara ölçü (konkret sahə üzrə şirkətlərin sayı, işçi sayı, dövriyyə), coğrafi təmərküzləşmə səviyyəsi (bütün mümkün müsbət xarici faktorlardan və sosail əlaqələrdən yararlanmaq üçün fiziki yaxınlıq səviyyəsinin həddi), biricinsli (bir sahəyə aid olan) biznes subyektlərinin mövcudluğu, dəyər zəncirinin dərinliyi (son məhsulun əldə olunması üçün tələb olunan bütün dəyər zəncirinin klaster çərçivəsində mövcudluğu), dəstəkləyici institutların mövcudluğu daxildir. Klaster hədəfi kimi seçilən regionun iqtisadi əhəmiyyəti dəyərləndirmək kompleks göstəricilər sistemini də müəyyən etmək imkanı yaranır. Dünya təcrübəsində həmin göstəricilər dəstinə məşğulluq, ixrac potensialı, əlavə dəyərin səviyyəsi, regionun texnoloji potensialı, artım (böyümə) potensialı, innovasiya və yeni məhsul yaratma potensialı, yeni texnologiyalara uyğunlaşma potensialı kimi mühüm indikatorlar daxildir.
- 2) **KOS-ların, xüsusilə startapların həvəsləndirilməsi və dəstəklənməsi xüsusilə mühümdür.** İlk növbədə KOS-ları dəstəkləyəcək investisiya və vençur fondlarının yaradılması və inkişafı üçün insitutsional mühit yaradılmalıdır.
- 3) **Regionların rəqabət qabiliyyətliliyini dəyərləndirməyə imkan verən kəmiyyət və keyfiyyət metodları əsasında bölgələrin klaster potensialının analizi aparılmalıdır.** Lakin bu qəbildən olan dəyərləndirmələr bütün maraqlı tərəflər, vətəndaş cəmiyyəti ilə açıq müzakirə edilməli, nəticələr tam ictimailəşdirilməlidir.

- 4) **Universitetlərin elmi araşdırma potensialının gücləndirilməsinə ehtiyac var.** Hazırda Azərbaycanda araşdırma və inkişaf xərclərinin ən yaxşı halda 8%-i universitetlər vasitəsilə reallaşdırılır və həmin vəsaitin özü də kifayət qədər azdır (2016-cı il üzrə 10 mln. manat və ya 6 mln. USD).
- 5) **Tədqiqatların bazar dəyəri olmalıdır.** Dövlət tədqiqat təşkilatlarının innovasiya və texnoloji tapıntılarının bazar dəyərinin formalaşmasında, özəl sektorun həmin elmi araşdırmalardan istifadəyə stimullaşdırmaqda maraqlı olmalıdır. Eyni zamanda, innovasiyaları maliyyələşdirən, texnoloji layihələrin riskini üzərinə götürən vençur fondların yaradılması, texniki-texnoloji ixtisaslar alan tələbələrin, bu sahənin alimlərinin elmi araşdırma və innovativ ideyalarının genişlənməsi stimullaşdırılmalıdır;
- 6) **Klasterlərin yaradılmasına qarşı xüsusi tələblər müəyyən edilməlidir.** Məsələn, klasterlərin iştirakçılarının sayına, orda KOS-ların təmsilçilik səviyyəsinə minimum tələb müəyyən edilə, ən azı bir universitet və ya elmi araşdırma institunun təsisçilər sırasında olması məcburi tələb sayıla bilər.

MANATIN DEVALVASİYASININ BİZNESƏ MƏNFI TƏSİRİNİN AZALDILMASINDA DÖVLƏT SİYASƏTİ

Samir ƏLİYEV,

İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım Mərkəzi

GİRİŞ

2008-ci ildə ABŞ ipoteka bazarından start götürən qlobal maliyyə böhranı Avropa ölkələri də daxil olmaqla bütün ölkələri vurdu. ABŞ maliyyə bazarında yaranmış köpüyün partlaması Avropa Birliyi, Yaponiya və Çinin bazarlarını çalxaladı. Dünya bazarlarında neftin ucuzlaşması isə Rusiya, Qazaxıstan, Azərbaycan kimi neft ixracatçılarının makroiqtisadi sabitliyini risk altına atdı. Həmin dövrdə bir sıra ölkələr milli valyutasını ucuzlaşdırsa da Azərbaycan öz valyutasını qorumaq siyasətini yürütdü və bunun üçün valyuta ehtiyatlarının bir hissəsini sərf etməli oldu. Qlobal böhran başlayan dövrdə - 2008-ci ilin sonuna Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatı 6,1 milyard dollar olduğu halda 2009-cu ilin sonuna 5.2 milyard dollara qədər azalmışdı. Hətta 2009-cu ilin ortasına 4,7 milyard dollara qədər azalma qeydə alınmışdı. Sonradan dünya bazarlarında neftin qiymətinin itirdiyi mövqeləri bərpası neft ixracatçısı olan ölkələrin iqtisadi çətinliyini aradan qaldırdı. Ancaq ABŞ, Avropa, Yaponiya kimi ölkələr bir müddət mübarizə aparmalı oldular.

2014-cü ilin sonuna doğru dünya bazarlarında neftin yenidən dəyər itirməsi bu dəfə böhranın hədəfini konkretləşdirdi. Brent markalı neftin qiyməti 2014-cü ilin ikinci yarısında təxminən 2 dəfə azalaraq bir barel üçün 115 dollardan 56 dollara qədər ucuzlaşdı. Sonrakı aylarda neftin qiyməti hətta 29 dollara qədər endi. İqtisadiyyatı neftdən asılı olan ölkələr neft gəlirlərinin azalması fonunda iqtisadi böhran mərhələsinə qədəm qoydular. Əvvəlcə milli valyutalarını və makroiqtisadi sabitliyi qorumaq üçün valyuta ehtiyatlarını sərf etdilər, sonra isə valyuta ehtiyatlarının qorumaq üçün milli valyutalarını ucuzlaşdırmalı oldular. Qlobal maliyyə böhranında milli valyutanı qoruyan Azərbaycan hökuməti neftin ucuzlaşması fonunda 2 dəfə kəskin devalvasiyaya getməli oldu. 2015-ci ildə milli valyutanın məzənnəsi 50% ucuzlaşaraq 1 manat üçün 1.28 dollardan 0,65 dollara qədər düşdü. Sonrakı dövrdə manatın yumşaq ucuzlaşması davam etdirildi. Hazırda 1 manatın rəsmi məzənnəsi 0,53 dollara bərabərdir.

Devalvasiya ilk növbədə bank sektoruna zərbə vurdu. Ölkədə fəaliyyət göstərən bankların təxminən 1/3-i, bank olmayan kredit təşkilatlarının 8,3%-i bağlanaraq bazarı tərk etdi. Bank sektoru sürətlə dollarlaşdı. Bütün bunlar ölkədə sahibkarlığa mənfi təsir göstərdi. Əhalinin gəlirlərinin azalması səbəbindən alıcılıq qabiliyyətinin zəfləməsi,

manatın dəyərsizləşməsi nəticəsində qiymətlərin bahalaşması mal və xidmətlərə tələbatı kəskin azaltdı. Bütün bunlar sahibkarlıq subyektlərinin dövrüyyəsinə mənfi təsir göstərdi. Tədqiqatın hazırlanması çərçivəsində kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri arasında aparılmış sorğunun nəticələri göstərdi ki, respondentlərin 80%-dən çoxunun orta aylıq dövrüyyəsi azalıb, 72,6%-ində isə işçi ixtisarı gedib.

Neftin ucuzlaşmasının təsiri olaraq ÜDM artımın tempi 2012-ci ildə 2.2% olduğu halda 2016-cı ildə 4%-ə yaxın azalma qeydə alınıb. Bu müddətdə inflyasiya təzyiqli yüksələrək ikirəqəmli səviyyədə olub. 2012-2014-cü illərdə orta illik inflyasiya 1.1-2.4% intervalında olduğu halda, 2016-cı ildə 12.4%-ə yüksəlib. Mərkəzi Bank inflyasiyanın cilovlanması və milli valyutaya təzyiqli azaltmaq məqsədilə iqtisadiyyatın pulla təminat səviyyəsi əvvəlki dövrlərlə müqayisədə xeyli azaldı. Devalvasiyadan öncə monetizasiya səviyyəsi 25.2-29.4% intervalında olduğu halda 2015-2016-cı illərdə 16-19%-ə düşüb.

Dollarlaşma prosesi ona gətirib çıxardı ki, 2012-2016-cı illərdə cəmi kreditlərdə xarici valyuta kreditlərinin payı 31,2%-dən 53,8%-ə yüksəldi. Depozitlərin dollarlaşması 2016-cı ilin sonuna 75,6%-ə qədər yüksəlib.

Milli valyutanın ucuzlaşması, iqtisadiyyatın yüksək səviyyədə dollarlaşması, pul təminatı səviyyəsinin aşağı düşməsi sahibkarlıq subyektləri üçün bir sıra problemlər yaratdı. Bunu aparılmış sorğu və müsahibələrin nəticələri, statistik məlumatların təhlili də göstərir. Mallara və xidmətlərə tələbatın azalması nəticəsində sahibkarlıq subyektlərinin dövrüyyələri kəskin azaldı. Nəticədə sahibkarlıq subyektlərinin gəlirləri azaldı, zərəri isə artmağa başladı. Əvvəlki dövrlərlə müqayisədə sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətini dayandırması hallarının artması müşahidə edildi. Məsələn, 2015-ci ildə sənaye müəssisələrinin sayı 29.1%, tikinti şirkətlərinin sayı isə 5,5% azalıb. Bütün bunlar şirkətlərdə işçilərin ixtisarına gətirib çıxardı. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, mizdlə işləyən işçilərin sayı 2015-ci ildə 1.13% azalıb.

Sahibkarlıq subyektlərinin kreditə çıxışının məhdudlaşması da müşahidə edilib. Həm milli, həm də xarici valyuta üzrə kredit qoyuluşunun azalması baş verib. Devalvasiya gözləntisi bankları milli valyuta üzrə kreditləşməni məhdudlaşdırmağa vadar edib. Devalvasiya xarici valyutada olan kreditlərin geri qaytarılmasını çətinləşib. Nəticədə şirkətlərin bəziləri bankların girovuna çevrilib. Bəziləri kreditsiz qalıb, bəziləri qaytara bilmədiyi kreditə görə əmlakını satışa çıxartmalı olub.

Devalvasiyanın təsiri olaraq 13 bankın bağlanması, bəzi bankların isə likvidlik probleminin olması sahibkarlıq subyektlərinin banklardakı vəsaitləri üzərində sərəncam vermək imkanını məhdudlaşdırıb. Xarici valyutaların məzənnəsinin qeyri-sabitliyi və valyuta bazarında dövrü olaraq müşahidə edilən dollar qıtlığı idxalatçı şirkətlərin imkanlarını pisləşdirir.

Müxtəlif ölkələrdə böhran dövründə hökumət əsas diqqəti iqtisadi aktivliyin artırılmasına, o cümlədən kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsinə yönəldir. Bunun

üçün müxtəlif dövlət proqramları həyata keçirirlər, sahibkarlara vergi güzəşti, ucuz maliyyə resursu təklif edirlər, müxtəlif mexanizmlərdən istifadə etməklə şirkətlərin zərərli aktivlərini sağlamaşdırırlar.

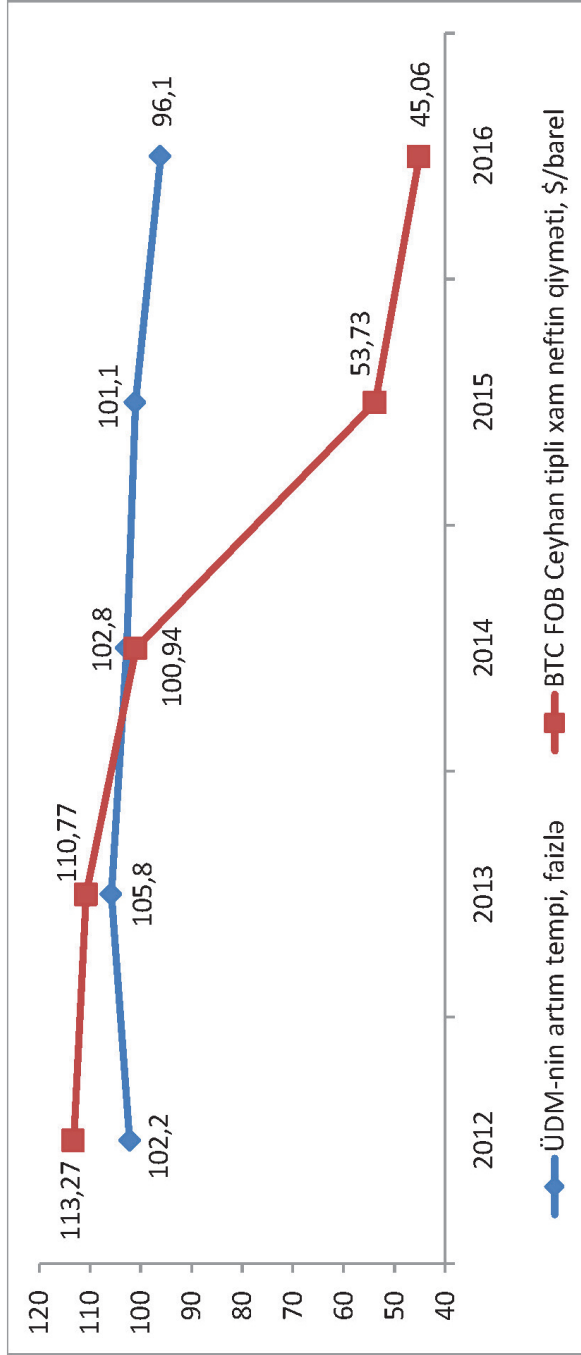
Azərbaycanda devalvasiyadan sonra sahibkarlıq subyektlərinin dəstəklənməsi üçün dövlət bir sıra addımlar atıb. Bira qanunsuz yoxlamaların dayandırılmasından tutmuş lisenziyalaşdırma prosedurlarının və idxal prosedurlarının sadələşdirilməsi, vergi amnistiyasının və güzəştinin tətbiqinə, ixrac potensialının atırılmasına qədər olan məsələlər daxildir.

1. DEVALVASIYANIN MAKROİQTİSADI DAYANIQLIĞA TƏSİRİ

2008-ci ilin sonu qlobal maliyyə böhranı baş verəndə dünya bazarlarında neftin ucuzlaşması baş vermişdi. Həmin dövrdə ucuzlaşmanın uzumüddətli olmaması və neftin yenidən bahalaşması neft ölkələrinin itkilərini qısa müddətdə bərpa etdi. Yeni əsrin ikinci onilliyində - 2014-ci ilin sonlarına doğru dünya əmtəə bazarlarında neftin qiymətinin növbəti dəfə ucuzlaşması iqtisadiyyatı neft gəlirlərindən asılı olan dövlətləri yenidən ağır duruma saldı. Ancaq qlobal böhrandan fərqli olaraq bu dəfəki ucuzlaşmanı yaradan səbəb hansısa iqtisadi böhran yox, fundamental səbəbdir. Neft hasilatının artması və eyni zamanda neft idxalını azalması bazarda neft artıqlığı yaratdı və bu da qiymətləri kəskin ucuzlaşdırdı. Brent markalı neftin qiyməti 2014-cü ilin iyun ayında bir barel üçün təxminən 115 dollar olduğu halda həmin ilin sonuna 2 dəfə azalaraq 56 dollara qədər ucuzlaşdı. Ucuzlaşma prosesi növbəti aylarda da davam etdi və neftin qiyməti 2016-cı ilin əvvəlinə 29 dollara qədər endi¹. Neftin qısa müddətdə bu səviyyədə ucuzlaşması digər neft ölkələri kimi Azərbaycan iqtisadiyyatına da narahatçılıqlar yaratdı. İki ildən çox müddətdir ki, Azərbaycan vaxtından əvvəl və hazırlıqsız post neft dövrünə qədəm qoyub. Bu dövrdə makroiqtisadi sabitlik bir neçə dəfə çətin sınaqla üzləşib. Milli valyuta dəyərini itirib, maliyyə sektoru böhranlı vəziyyətə düşüb, iqtisadiyyat isə kiçilməkdə davam edib.

2014-ci ilin sonlarına doğru neft gəlirlərinin azalması milli valyutaya təzyiqli artırdı. Bir tərəfdən ölkəyə valyuta mədaxilinin kəskin azalması, digər tərəfdən ölkədən valyuta çıxşını artması xarici valyuta olan ABŞ dollarına tələbatı kəskin artırdı. Mərkəzi Bank maliyyə sektorunda sabitliyi əsas götürərək manatın məzənnəsini qorumaq üçün valyuta ehtiyatlarını xərcləməli oldu. Valyuta ehtiyatının sürətlə azalması hökuməti iki dəfə kəskin devalvasiyaya getməyə məcbur etdi. İlk devalvasiya 21 fevral 2015-ci il tarixdə baş verdi. Həmin vaxtı manat ABŞ dollarına və digər valyutalara münasibətdə dəyərini 25,8% itirdi. ABŞ dollarının manata qarşı rəsmi məzənnəsi 0,78 qəpikdən 1,05 manata qədər bahalaşdı. Həmin ilin 21 dekabr tarixində Mərkəzi Bank manatın üzən məzənnəyə keçidi elan edərək ikinci kəskin devalvasiyaya getdi. Bu dəfə manat

¹Bloomberg portalı. <https://www.bloomberg.com/quote/CO1:COM>

Qrafik 1.1. 2012-2016-cı illərdə dünya bazarlarında BTC FOB Ceyhan tipli xam neftin qiyməti ilə ÜDM-nin artım tempinin dəyişməsi dinamikası

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi və SOCAR

dollar qarşısında 31,6% dəyər itirərək 1 ABŞ dolları üçün 95 qəpikdən 65 qəpiyə qədər ucuzlaşdı. Ümumilikdə 2 kəskin devalvasiya nəticəsində manat dollar qarşısında dəyərini 49% itirdi. İlk devalvasiyaya qədər Mərkəzi Bankın ehtiyatları 15,2 milyard dollardan (31.07.2014 tarixə) 11 milyard dollara (28.02.2015) qədər azaldı. Təəssüf ki, devalvasiya ehtiyatları qoruya bilmədi, azalma növbəti aylarda da davam etdi. İkinci devalvasiya baş verəndə Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatı 5 milyard dollara qədər azalmışdı.

Milli valyutanın devalvasiyası həm real sektora, həm də maliyyə sektoruna mənfi təsir göstərdi. Bu isə ölkənin makroiqtisadi sabitliyinin pozulması riskini artırdı.

Neftin dünya bazar qiymətlərinin 100-115 dollar ətrafında qərarlaşdığı 2012-2014-cü illərdə nisbətən yüksək ÜDM artımı müşahidə edilsə də, neftin orta illik qiymətinin 45-55 dollar intervalına düşdüyü son 2 ildə ÜDM-nin artım tempi tamamilə zəifləyib və azalma ilə əvəzlənib. (Qrafik 1.1.)

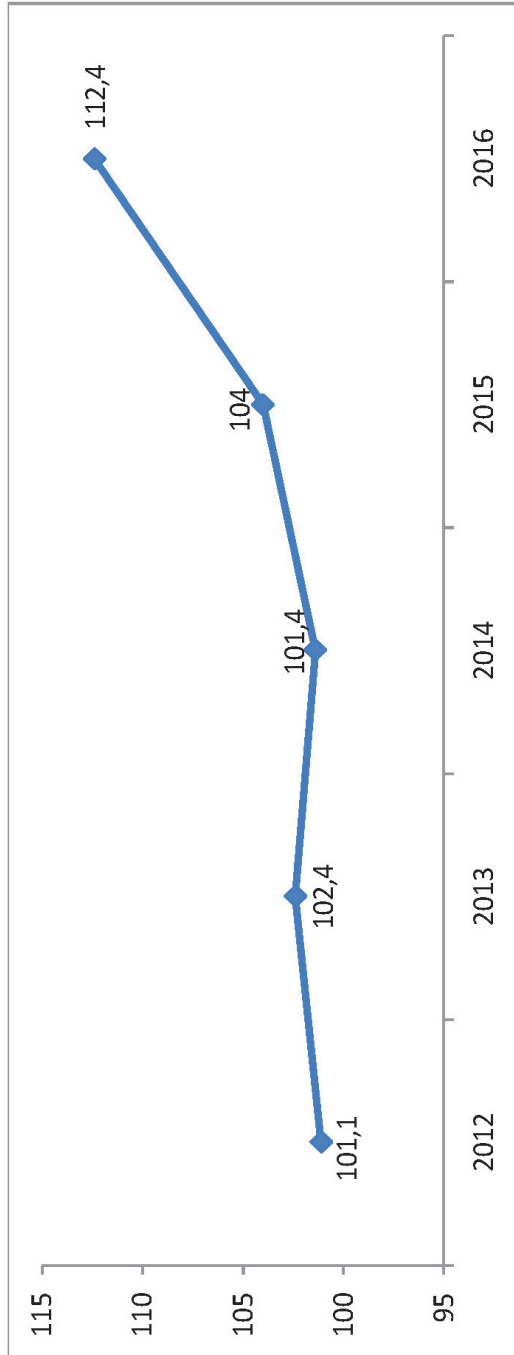
Devalvasiyadan öncəki 3 il ərzində ÜDM artımının ən aşağı səviyyəsi 2012-ci ildə (2.2%), ən yüksək səviyyəsi 2013-cü ildə (5.8%) qeydə alınıb. Neftin qiymətinin kəskin azaldığı 2015-ci ildə ÜDM-nin artım tempi zəifləyərək 1.1% təşkil etmiş, 2016-cı ildə isə 4%-ə yaxın azalma qeydə alınıb. (Qrafik 1-1)

Milli valyutanın ucuzlaşması eyni zamanda idxaldan asılı olan ölkə iqtisadiyyatını yüksək inflyasiya idxalına məruz qoyub. 2012-2014-cü illərdə inflyasiya tempi kifayət qədər aşağı olsa da, 2015-ci ildən başlayaraq inflyasiya təzyiqinin artması və ikirəqəmli səviyyəyə çatmasına səbəb olub. Məlumat üçün qeyd etməyə dəyər ki, 1996-cı ildən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatında ikirəqəmli inflyasiya yalnız 2007 və 2008-ci illərdə (müvafiq olaraq 16.7% və 20%) qeydə alınıb.

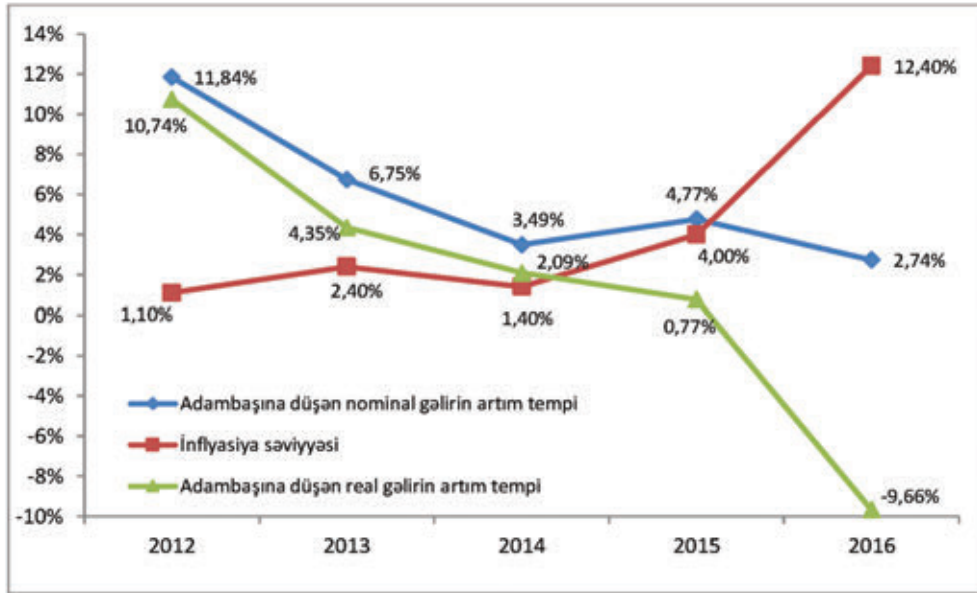
Rəsmi statistik məlumatlardan görüldüyü kimi, 2012-2014-cü illərdə orta illik inflyasiya 1.1-2.4% intervalında olduğu halda, 2015-ci ildə 4%-ə, 2016-cı ildə isə 12.4%-ə yüksəlib. (Qrafik 1.2.)

İnflyasiya səviyyəsinin artması əhalinin sosial vəziyyətinin gərginləşməsinə, onların real gəlirlərinin azalmasına gətirib çıxarıb. Bir tərəfdən qiymətlərin bahalaşması fonunda əhalinin xərclərinin artması, digər tərəfdən də iqtisadi aktivliyin azalması əhalinin gəlirlərinin azalmasına təsir edib. Ümumilikdə nominal gəlirlər artsa da inflyasiya səviyyəsinin yüksək olması əhalinin real gəlirlərini azaldıb. 2012-ci ildə nominal gəlirlərin artım tempi 11,84% olduğu halda 2016-cı ildə 2,74%-ə düşüb. Əhalinin adambaşına düşən real gəlirləri isə 2012-ci ildəki 10,74%-lik artımdan 2016-cı ildəki 10%-lik azalma ilə əvəzlənib. (Qrafik 1.3.)

Makroiqtisadi sabitliyin təminatçılarından olan investisiyaların da artımında mənfi tendensiya müşahidə edilib. 2012-2013-cü illərdə əsas kapitala investisiyaların artım tempi kifayət qədər yüksək olub. Devalvasiyadan öncəki 2 il ərzində - 2012-2013-cü illərdə əsas kapitala investisiyaların orta illik artım tempi 15-18% intervalında olduğu halda, 2014-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq azalma (1.8%) qeydə alınıb.

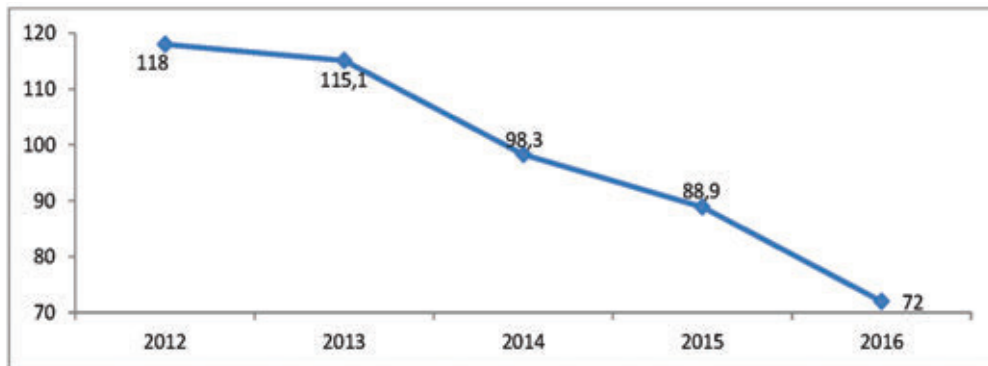

Qrafik 1.2. 2012-2016-cı illərdə inflyasiyanın dinamikası, əvvəlki ilə nisbətən %-lə

Qrafik 1.3. 2012-2016-cı illərdə əhəlinin nominal və real gəlirlərinin dəyişməsi

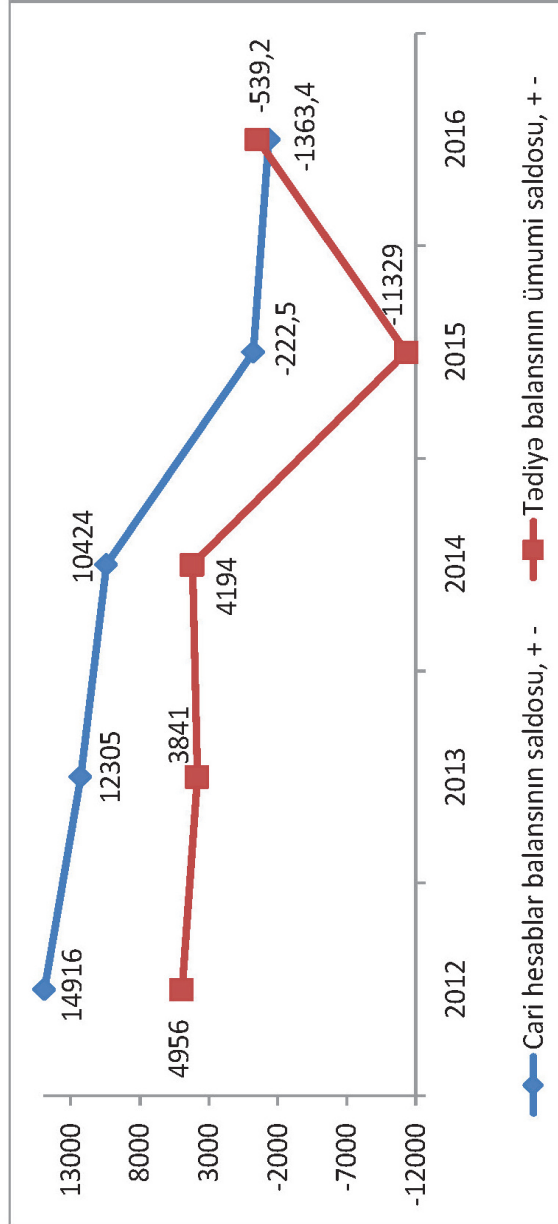
Bu azalma sonrakı 2 il ərzində də davam edib. Belə ki, 2015-ci ildə azalma 11.1%, 2016-cı ildə isə 28% olub. (Qrafik 1.4)

Qrafik 1.4. 2012-2016-cı illərdə əsas kapitala investisiyaların dinamikası, əvvəlki ilə nisbətən %-lə

Neft gəlirlərinin azalması fonunda, ölkədən kapital axınının artması makroiqtisadi sabitliyin əsas indikatoru olan tədiyyə balansında tarazlığın mənfiyə doğru dəyişməsinə səbəb olub.

2012-2014-cü illərdə istər cari hesablar üzrə, istərsə də tədiyyə balansının ümumi saldosunda profisit yaranıb. 2012-ci ildə cari hesablar üzrə 14916 milyon USD, tədiyyə

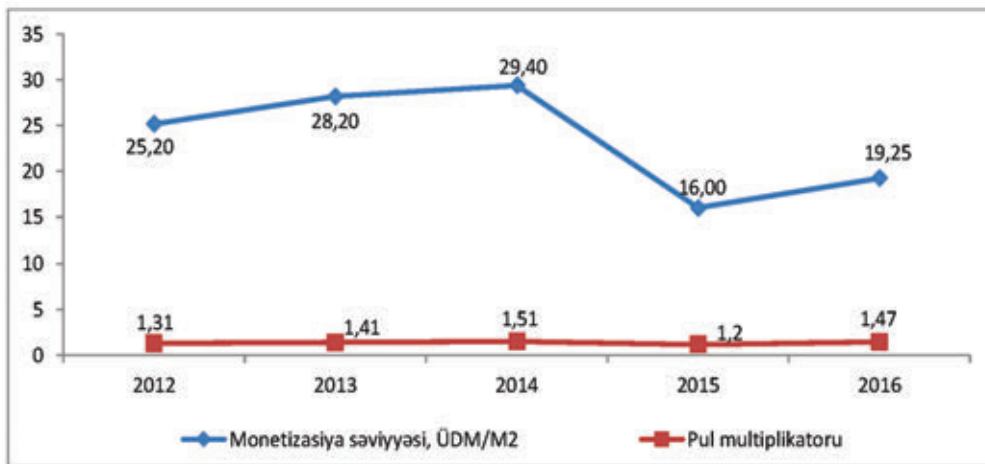
Qrafik 1.5. Tədiyyə balansının əsas göstəriciləri, 2012-2016-cı illərdə, mln. ABŞ dolları

balansının ümumi yekununda 4956 milyon USD, 2013-ci ildə cari hesablar üzrə 12305 mln. USD, tədiyə balansının ümumi yekununda 3841 milyon USD, 2014-cü ildə cari hesablar üzrə 10424 milyon USD, tədiyə balansının ümumi yekununda 4194 milyon USD profit yaranıb. (Qrafik 1.5)

Məhz ödəmə balansı üzrə bu cür əlverişli göstəricilərin olduğu şəraitdə məzənnə sabitliyini qorumaq nə dərəcədə asan olmuşdusa, 2015-ci ildə tədiyyə balansının ümumi saldosunda 11329 milyon USD kəsinin yaranması ilə milli valyutanın il ərzində 2 dəfə dəyərdən düşməsinə səbəb olmuşdu. 2016-cı ildə ödəmə balansının göstəriciləri nisbətən yaxşılaşsa da, yenə də tədiyə balansının ümumi saldosunda 539,20 milyon USD, cari hesablar balansında 1363,4 milyon USD kəsir yaranıb. Belə vəziyyətdə Mərkəzi Bank manatın sabitliyini təmin etmək mümkün qədər valyuta ehtiyatlarını qorumağa çalışıb və nəticədə 2016-cı ildə manat daha 13,6%-dək ucuzlaşmaya məruz qalıb. (Qrafik 1.5)

Makroiqtisadi şəraitdə baş verən dəyişikliklərin əsas təsir istiqamətlərindən biri iqtisadiyyatın pulla təminat səviyyəsinin kəskin azalması olmuşdur. 2015-2016-cı illərdə iqtisadiyyatın staqflyasiya riskinin yüksək olmasına, iqtisadi fəallığın kəskin azalmasına, iqtisadi artımın azalma ilə əvəzlənməsinə baxmayaraq Mərkəzi Bank iqtisadiyyatı yüksək inflyasiyadan sığortalamaq üçün sərt-pul kredit siyasətinə keçidə, bu siyasət çərçivəsində uçot dərəcəsini kəskin artırmaqla yanaşı iqtisadiyyatın monetizasiya səviyyəsini aşağı salmağa nail oldu.

1.6-cı Qrafikdən görüldüyü kimi iqtisadiyyatın pulla təminat səviyyəsi (M2 pul

Qrafik 1.6. 2012-2016-cı illərdə manatla geniş pul kütləsinin ÜDM-də payı (%-lə) və pul multiplikatorunun səviyyəsi

²M2 pul aqreqatının dövriyyədə olan nağd pul kütləsinin, manatla müddətli və müddətsiz depozitlərin cəmindən ibarətdir.

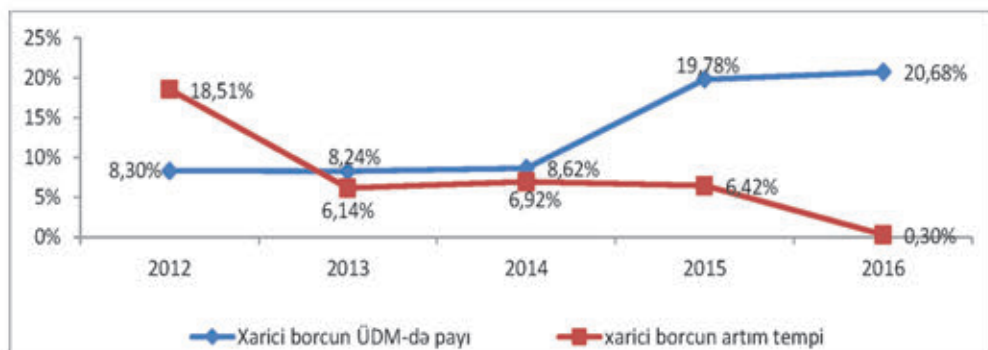
aqreqatının ÜDM-ə nisbəti) devalvasiyadan öncə 25.2-29.4% intervalında qərarlaşdığı halda, neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşdığı və sərt pul-kredit siyasətinin həyata keçirildiyi son 2 ildə əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşüb². 2015-ci ildə iqtisadiyyatın monetizasiya əmsalı 16%, 2016-cı ildə isə 19.3% təşkil edib. Qeyd etməyə dəyər ki, hazırda dünyada inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadiyyatın monetizasiya səviyyəsi 45-50%-dən az deyil, bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə isə hətta 100%-dən yüksəkdir. Monetizasiya səviyyəsinin aşağı düşməsi biznesin pul resurslarına çıxışının məhdudlaşmasını göstərən indikatorudur. Hökumətlər xüsusilə böhran dövründə iqtisadi aktivliyi təmin etmək üçün bir qayda olaraq pul təminatını artırmaq siyasəti yürüdürlər.

Diqqətçəkən məqam odur ki, M2 pul göstəricisinin həcmi 2014-cü ildəki ən yüksək həddən – 17.4 mlrd. manatdan 2015-ci ildə 8.7 mlrd. manat, 2016-cı ildə isə 11,6 mlrd. manat ətrafında sabitləşdirilməsinə baxmayaraq ölkədə ikirəqəmli inflyasiyanın qarşısını almaq mümkün olmayıb. Bunun əsas səbəbi ölkədə real sektorun zəif inkişaf etməsi, istehlak bazarının idxaldan yüksək asılılığıdır. Məzənnə sabitliyini qorumaq mümkün olmadığı şəraitdə idxal inflyasiyası sərt-pul kredit siyasətinin inflyasiya ilə mübarizədə təsirini əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salır. Real sektorun potensialının məhdudluğunu pul multiplikatorunun aşağı səviyyədə olması da aşkar göstərir³. 2012-2016-cı illərdə pul multiplikatoru əmsalı 1.3-1.5 intervalında olub. Bu əmsalın səviyyəsi o zaman yüksək olur ki, Mərkəzi Bankın dövrüyyəyə buraxdığı pul kütləsi mümkün qədər daha çox iqtisadi subyektin sərəncamına və istifadə dövrüyyəsinə daxil olur. Real sektorun yüksək kreditmənimləmə qabiliyyətinə malik, həmçinin iqtisadi subyektlərin öz yığımlarını deposit formasında bank sektoruna yüksək etibar etdiyi ölkələrdə pul multiplikatorunun səviyyəsi kifayət qədər yüksək olur.

Milli valyutanın devalvasiyası xarici valyutada olan dövlət borclarının qaytarılmasını imkanlarını çətinləşdirir. Milli valyutanın ucuzlaşması xarici borc öhdəliklərinin ÜDM-də payının artmasını şərtləndirir. Digər tərəfdən xarici borcun ilbəl artması da payın artması səbəblərindən biridir. 2014-cü ildə xarici dövlət borcunun ÜDM-də payı 8,62% olduğu halda 2015-ci ildə iki kəskin devalvasiyanın nəticəsi olaraq borcun payı 19,78%-ə yüksəldi. Halbuki 2015-ci ildə xarici dövlət borcunun artım tempi 2014-cü illə müqayisədə 6,92%-dən 6,42%-ə düşüb. 2016-cı ilin sonuna borcun ÜDM-də payı 20,4%-ə yüksəlib. Xarici borcun artması tendensiyasına rəğmən artım tempi 2012-ci ildən bəri ən aşağı səviyyədə olub – 0,3%. Bu, hökumətin 2016-cı ildə böyük həcmdə xarici borcu ödəməsi ilə bağlıdır. İlin ilk 9 ayında borcun həcmi 11% artdığı halda sonuncu rübdə 9,6% azalıb. Bununla da il ərzində artım cəmi 0,3% olub. (Qrafik 1.7)

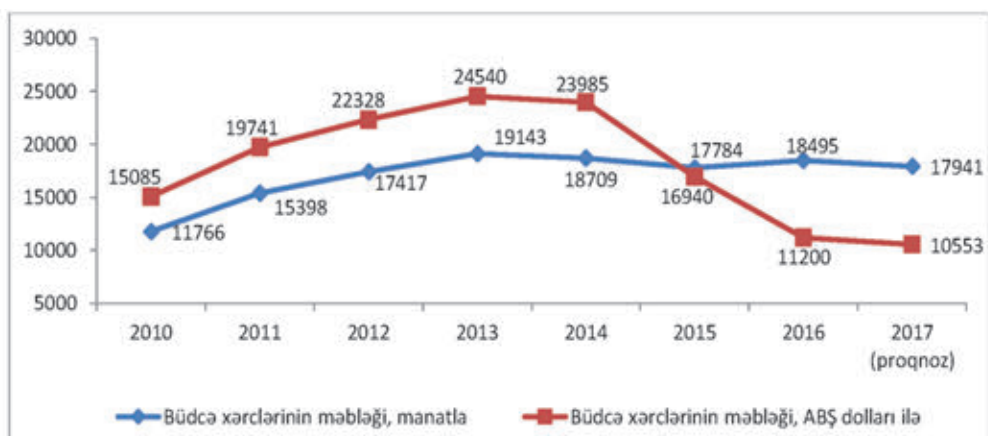
³Pul multiplikatoru iqtisadiyyatının pul yaratmaq qabiliyyətini əks etdirir və M2 pul aqreqatının pul bazasına nisbətini ifadə edir

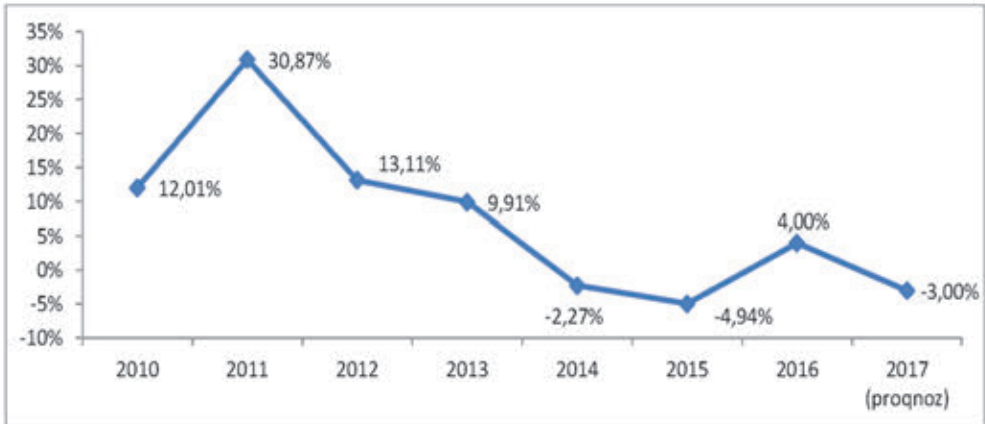
Qrafik 1.7. 2012-2016-cı illərdə xarici dövlət borcunun ÜDM-də payı və artım tempi

Devalvasiya dövlət büdcəsinin xərclərinə də təsir edib. 2013-cü ildə özünün rekord həddinə (19143 milyon AZN) çatan dövlət büdcəsi neftin ucuzlaşması ilə azalmağa başlayıb. Büdcə xərcləri son 4 ildə 6,3% azalaraq 17941 milyon manata düşüb. Manatın ucuzlaşması büdcə xərclərini dollar ifadəsində daha çox azaldıb. 2013-2017-ci illərdə büdcə xərcləri 57% azalaraq 24540 milyondan 10553 milyon dollara düşüb. (Qrafik 1.8)

Qrafik 1.8. Büdcə xərclərinin məbləği, 2010-2017-ci illərdə mln. manatla

Büdcə xərclərinin artım tempində də azalma müşahidə edilib. 2011-ci ildən başlayaraq artım tempi aşağı düşməyə başlayıb, 2014-cü ildən isə azalma ilə əvəz olunub. (Qrafik 8)

Qrafik 1.9. Bütçə xərclərinin artım tempi, 2010-2017

Neft gəlirlərindən asılı olan dövlət büdcəsinin xərclər siyasətində son illər bir sıra trendlər müşahidə edilir. Hökumətin fiskal yığcamlaşma siyasətini həyata keçirdi və bu, müəyyən qədər sosial sektoru da əhatə etdi. Bütçə təşkilatlarının bütçədənkənar xərclərində əhəmiyyəti artır, bütçə xərclərinin ifrat səviyyədə mərkəzləşməsi baş verir, bütçə investisiyalarının həcmi və ümumi xərclərdə payı sürətlə azalır, dövlət borclarının ödənilməsi xərclərinin bütçədə payı yüksək olaraq qalır.

Neftin ucuzlaşması səbəbindən gəlirlərin kəskin azalması Neft Fondunun gəlirlərinə də təsir göstərmişdir. 2014-cü ildən başlayaraq Neft Fondundan dövlət büdcəsində hər il ayrılan transfertin həcmində azalma müşahidə edilir. 2012-ci ildə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 57,3%-i Dövlət Neft Fondunun transferti hesabına formalaşdırsa, 2017-ci ildə bu göstərici 37,5%-ə qədər azalıb. Neft Fondundan dövlət büdcəsinə transfertin ən yüksək məbləği (11350 milyon manat) və bütçə gəlirlərində ən yüksək payı (58,2%) 2013-cü ildə qeydə alınıb.

Devalvasiyanın prolem yaratdığı əsas sahə bank sektorudur. Bankların bu böhrana hazır olmaması, risk menecmentinin düzgün qurulmaması kredit təşkilatları ağır duruma salıb. Yüksək neft gəlirlərinin fonunda iri həcmdə bütçə və özəl pulların dövriyyəsi hesabına gəlir əldə etməyə öyrəşmiş banklar dövriyyənin kəskin azalmasının fəsadlarını yaşamağa başladılar.

Ölkənin maliyyə sektorunda yaranmış vəziyyətin həlli, o cümlədən bank sektorunun sağlamlaşdırılması üçün hökumət makroiqtisadi səviyyədə bəzi institusional dəyişikliklər etməli oldu. Ölkə prezidentinin 760 sayılı, 3 fevral 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının *Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası* publik hüquqi şəxsi yaradıldı. Mərkəzi Bankın nəzarət, tənzimləmə və lisenziyalaşma funksiyaları Palataya ötürüldü. Eyni zamanda Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi

və Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti də Palatanın sərəncamına keçdi. 2014-cü ilin sonlarından başlayaraq hökumətin iqtisadi blokunu təmsil edən qurumlar arasında koordinasiyanın olmaması, bəzi hallarda problemə münasibətdə fikir ayrılığı zəruri qərarların verilməsini ləngidirdi, bəzən də ziddiyyətli qərarlar qəbul edilirdi. Bu fikir ayrılığı milli valyutanın devalvasiyasında da özünü göstərirdi. Belə vəziyyətdə koordinasiyanın yaranması, bütün tərəflərin mövqeyinin müəyyən mənada əksini tapdığı qərarların verilməsi vacib idi. Prezidentin 995 sayılı, 15 iyul 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə yaradılmış *Maliyyə Sabitliyi Şurası* qeyd olunan çatışmazlığın aradan qaldırılmasını nəzərdə tuturdu. Maliyyə sektorunda koordinasiyanın gücləndirilməsinə hədəflənmiş Şuranın məqsədi həmçinin ölkənin makroiqtisadi sabitliyini möhkəmləndirmək, maliyyə dayanıqlılığını təmin etmək olub. Şuraya baş nazir rəhbərlik edir. Şuraya Prezidentinin İqtisadi islahatlar üzrə köməkçisi, maliyyə və iqtisadiyyat nazirləri, Mərkəzi Bankının və Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının sədrləri və Dövlət Neft Fondunun icraçı direktoru daxildir.

Devalvasiya nəticəsində bank sektorunun vəziyyətinin pisləşməsi, bəzi bankların zərərinin artması, bəzilərinin isə öhdəliklərini yerinə yetirmək iqtidarında olmaması bank sektoruna olan inama mənfi təsir göstərdi. Əvvəl Mərkəzi Bank, sonra isə maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası sistem üçün təhlükə törədən bankların lisenziyasını geri alaraq onları fəaliyyətini dayandıрмаğa məcbur etdi. Bankların bağlanması üçün əsas minimum məcmu kapital tələbinin yerinə yetirilməməsi, kreditörün qarşısında öhdəliklərin icrasının mümkün olmaması, tənzimləyici qurumun verdiyi yazılı göstərişlərin yerinə yetirilməməsi, cari fəaliyyətin etibarlı və prudensial qaydada idarə edilməməsi, problemlə aktivlərin artması, likvidlik və kapital mövqeyinin zəifləməsi göstərilib. İlk devalvasiyadan sonra ümumilikdə 13 kommərsiya bankı bank sektorunu tərk edib. Həmin bankların 2-si birinci, 11-i isə ikinci devalvasiyadan sonra bağlanıb. 2017-ci il yanvarın 1-i tarixinə ölkədə 32 bank fəaliyyət göstərir ki, bunların 2-si dövlət, 30-u özəl bankdır. Fəaliyyət göstərən bankların 15-i xarici kapitallı, o cümlədən xarici bankların yerli filiallarının sayı 2-dir. Bank filiallarının sayı 568, söbələrinin sayı 129-dur.⁴

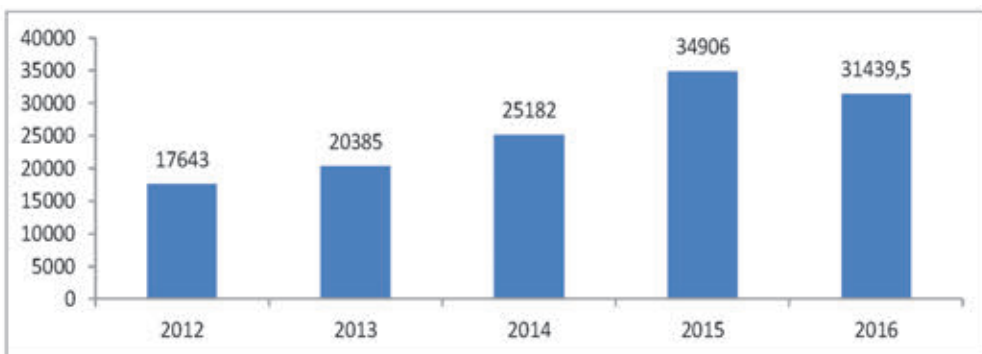
Digər tərəfdən biri dövlət, digər özəl olmaqla sistem əhəmiyyətli iki bank müflisləşmək təhlükəsi ilə üzləşdi. Birincini xilas etmək mümkün olsa da ikinci bazarı tərk etməli oldu. Dövlət bankı olan Azərbaycan Beynəlxalq Bankı ölkənin ən iri bankıdır, bank sektorunda bazar payı təxminən 40%-ə yaxındır. Ölkə üzrə kredit qoyuluşlarının 1/3-i, depozit qoyuluşlarının isə 1/4-i Beynəlxalq Bankın payına düşür. Sistem əhəmiyyətli belə bankın bağlanması ölkənin maliyyə sektorunu çökdürə bilər. 2016-cı ilin sonuna aparılmış qiymətləndirmələrə görə, Beynəlxalq Bankın "Aqrar-

⁴Bank sektorunun icmal göstəriciləri. 30 noyabr 2016-cı il tarixinə. Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası

kredit” QSC tərəfindən sağlamlaşdırılan zərərli aktivlərinin həcmi 9,93 milyard manata çatıb.⁵ Sistem əhəmiyyətli digər bank – Bank Standard QSC-nin xilasını üçün dövlətin dəstəyi səmərəsiz olub və sonda həmin bank bağlanmalı olub. Bağlanan tarixə “Bank Standard” QSC-də fiziki şəxslərin ümumi əmanətlərinin cəmi 603 milyon manat olub.

Bankların əmanət və kredit qoyuluşunun azalması onların aktivlərinin pisləşməsinə və paralel olaraq azalmasına səbəb oldu. Mərkəzi Bankın və Maliyyə Nəzarəti Palatasının statistikasının təhlili göstərir ki, 2012-2014-cü illərdə bank aktivlərinin həcmi 7539 mln. manat və ya 42.7% artmışdır. Öz növbəsində, 2014-cü ilə nisbətən 2015-ci ildə aktivlərin həcmi 9724 mln. manat yaxud 38.6% artmışdır. İki ardıcıl devalvasiya qərarının qəbul edildiyi və milli valyutanın 2 dəfə dəyər itirdiyi 2015-ci ildə aktivlərin artımı real artımdan daha çox manatın nominal məzənnəsinin ucuzlaşması nəticəsində xarici valyuta ilə aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsinin nəticəsi idi.

Lakin 2015-ci ilə müqayisədə 2016-cı ildə aktivlərin həcmində 3466,5 milyon manat yaxud 9.9% azalma baş verib.

Qrafik 1.10. Bank sektorunun aktivləri, 2012-2016-cı illərdə mln. manatla

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, bank sektorunun aktivlərinin strukturunda kreditlərin payının azalması müşahidə edilir. 2012-ci ildə kreditlərin payı 67,1% olduğu halda 2016-cı ilin noyabrında 49,6%-ə düşüb. Devalvasiyanın bank sektorunda yaratdığı ən ciddi problemlərdən biri resursların daha sərt şəkildə təmərküzləşməsidir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, 2016-cı ilin yekunları üzrə aktivlərinin həcmi baxımından ilk 10-luqda olan bankların aktivlərinin həcminə görə, konsentrasiya in-

⁵“Azərbaycan Beynəlxalq Bankı” ASC-nin 2016-cı ilin I yarısı üzrə audit rəyi.

<https://www.ibar.az/wp-content/uploads/2015/07/Consolidated-Interim-Financial-Information-for-the-6-month-period-ended-June-30-2016.pdf>

deksi 1817-yə yüksəlib⁶. Halbuki 2012-2014-cü illərdə bank aktivlərinin təmər küzləşməsi üzrə Herfindal indeksi 1420-1450 intervalında olub. Bu indeks 1000-1800 intervalında olduqda orta səviyyədə təmər küzləşməni nümayiş etdirir, 1800-ü ötdükdə “yüksək təmər küzləşmə” səviyyəsi hesab edilir. Deməli, ilk devalvasiya qərarından ötən dövr ərzində Azərbaycan sektoru “orta səviyyəli təmər küzləşmə” mövqeyindən “yüksək təmər küzləşmə” mövqeyinə keçib. Devalvasiya gözləntisi fonunda 2014-cü ildən başlayaraq ölkə iqtisadiyyatında, xüsusilə bank sektorunda sürətli dollarlaşma müşahidə olunub. Bir tərəfdən əhali əmanətlərini dollara konvertasiya etməyə başladı, digər tərəfdən banklar milli valyuta kreditlərini məhdudlaşdıraraq dollar kreditlərinə üstünlük verdilər. (Qrafik 1.18)

Dollarlaşma prosesi ona gətirib çıxarıb ki, 2012-2016-cı illərdə cəmi kreditlərdə xarici valyuta kreditlərinin payı 31,2%-dən 47,3%-ə yüksəlib. Birinci devalvasiyaya qədər xarici valyuta kreditlərinin payı 27%-ə qədər azalsa da sonrakı dövrlərdə proses əks istiqamətdə gedib. Devalvasiya nəticəsində xarici valyuta kreditlərinin payında kəskin artım qeydə alınıb. Birinci devalvasiyada 27%-dən 40,4%-ə, ikinci devalvasiyada 39,2%-dən 49,4%-ə yüksəlib. 2016-cı ildən başlayaraq proses müəyyən qədər səngiyib və həmin ilin sonuna 47,3%-ə qədər azalıb. Buna səbəb kredit qoyuluşunun artım tempinin dollar kreditlərinin artım tempini üstələməsidir. (Qrafik 1.11)

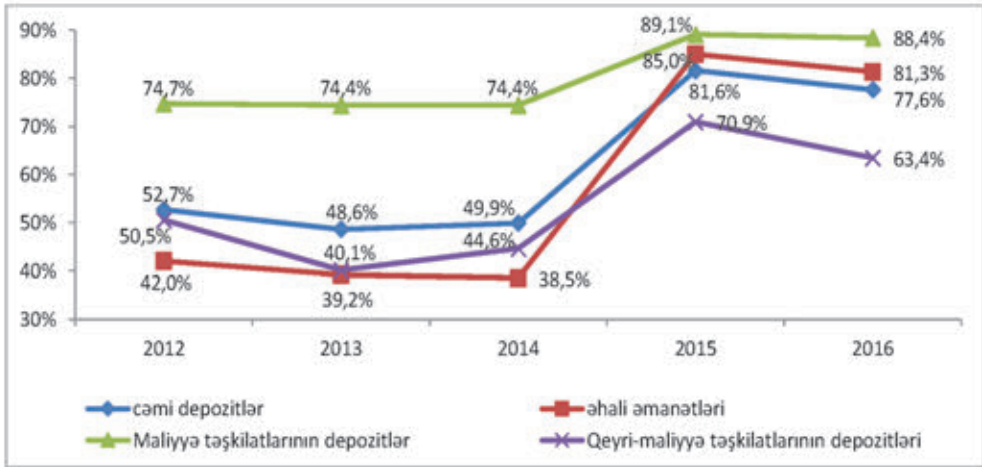
Qrafik 1.11. Kredit qoyuluşunda xarici valyutaların payının dəyişməsi (2012-2016)

Mənbə: Mərkəzi Bank

Kreditlərlə müqayisədə depozitlərin dollarlaşması daha yüksək səviyyədə olub. 2014-cü ilə qədər depozitlərdə xarici valyutanın payı azalması, sonra isə artması tendensiyası müşahidə edilib. Depozitlərin dollarlaşması 2015-ci ildə özünün pik həddinə

⁶Bank-maliyyə sferasında baş verən proseslərin KOS-ların inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi. İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım İctimai Birliyi. Bakı, 2017

çatıb. 2016-cı ildə xarici valyutanın payı yenidən azalmağa başlayıb. 2014-cü ildə ölkə üzrə cəmi depozitlərin yarısı xarici valyuta olduğu halda 2015-ci ilin sonuna 81,6%-ə yüksəlib. 2016-cı ilin sonuna 77,6%-ə qədər azalıb. (Qrafik 1.12)

Qrafik 1.12. Depozitlərdə xarici valyutaların payının dəyişməsi dinamikası (2012-2016)

Mənbə: Mərkəzi Bank

Ən çox dollarlaşma maliyyə təşkilatlarının depozitlərində (89,1%), ən az dollarlaşma isə qeyri-maliyyə təşkilatlarının depozitlərində (70,9%) müşahidə edilib. Devalvasiyaya qədər əhali əmanətlərində dollarlaşma səviyyəsi (40% civarında) digərlərindən aşağı olub. Maliyyə təşkilatlarının depozitlərində dollarlaşma səviyyəsi manat sabit olan dövrdə də 70%-dən aşağı olmayıb.

2. MİLLİ VALYUTANIN UCUZLAŞMASININ (DEVALVASIYANIN) BİZNESƏ TƏSİRİ

Azərbaycanda biznesin həmişə problemi olub. Yüksək neft gəlirləri dövründə kiçik və orta sahibkarlıq zəif inkişaf etmişdi, yüksək inhisar mövcud idi, yoxlamalar sahibkarlıq mühitini pozurdu, gömrük-keçid məntəqələrində şəffaflıq çox aşağı idi. Bunlardan savayı yüksək kredit faizləri biznesin genişlənməsinə mane olurdu. İdxal mallarının ancaq vahid mənbə vasitəsilə ölkəyə gətirilməsi qiymət və keyfiyyət rəqabətini pozurdu. Neft gəlirlərin yüksək olması, dövlət büdcəsi gəlirlərinin 75%-ə qədər birbaşa və dolaylı olaraq neft gəlirləri hesabına formalaşması hökuməti qeyri-neft sektorunun inkişafına marağını azaltmışdı. Neft sektoru əsasən iri sahibkarlıq subyektlərindən ibarət olduğundan kiçik və orta biznes iqtisadiyyata lazımı töhfə verə

bilmirdi. Milli valyutanın möhkəmlənməsi yerli istehsalın idxal qarşısında rəqabət qabiliyyətini azaldırdı. Bütün bunlar idxalı stimullaşdırırdı, neftdən kənar ixracı isə məhdudlaşdırırdı.

Uzun müddət məzənnəsi sabit olan milli valyutanın qısa müddətdə xarici valyutalar qarşısında dəyər itirməsi biznes sektorunun dayanıqlığını risk altına aldı. Kiçik və orta biznesin zəif inkişafı, biznesin əsasən neft pullarından asılı olması və onun hesabına genişlənməsi yaranmış iqtisadi böhrana lazımi müqavimət göstərə bilmədi. Nəticədə iqtisadi aktivlik zəiflədi, iş yerləri bağlandı, dövrüyyə azaldı, maaşlar azaldıldı, zərərlər artdı.

Devalvasiyanın biznes sektoruna təsirini aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

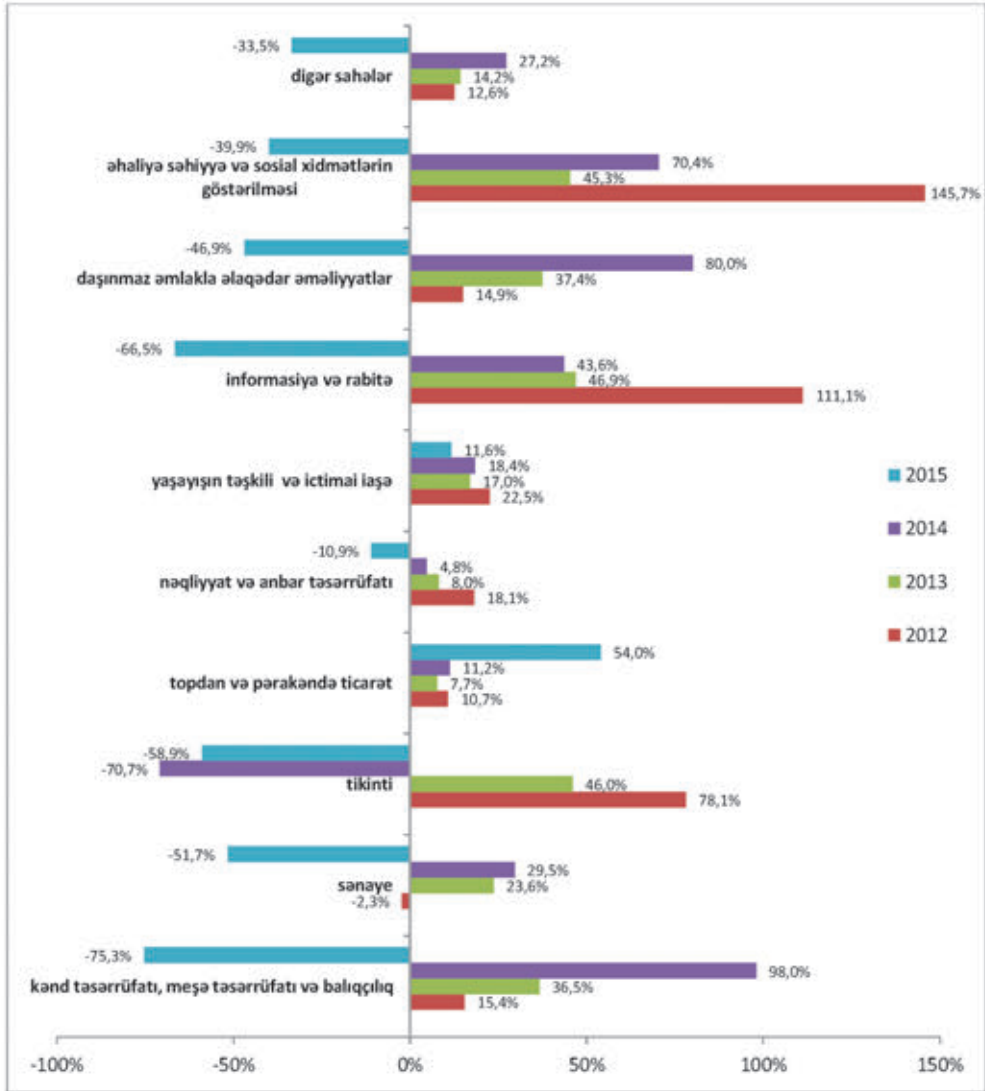
- **Mallara və xidmətlərə tələbatın azalması nəticəsində sahibkarlıq subyektlərinin dövrüyyələri kəskin azalıb.**

Milli valyutanın xarici valyutalara münasibətdə dəyərini itirməsi qiymətlərin artmasına gətirib çıxardı. Qeyri-ərzaq mallarının böyük bir hissəsinin, ərzaq mallarının isə 20%-nin tam, 80%-nin isə qismən idxaldan asılı olması qiymətləri bahalaşdırırdı. Digər tərəfdən əhəlinin gəlirlərinin qiymət artımına adekvat olmaması, yəni real gəlirlərinin azalması alıcılıq qabiliyyətinə təsir etdi və mallara və xidmətlərə tələbatı azaltdı.

Tədqiqatın hazırlanması çərçivəsində kiçik və orta ölçülü sahibkar arasında aparılmış sorğunun nəticəsi göstərdi ki, hər 5 respondentdən 4-ü dövrüyyəsinin azaldığını qeyd edib. Respondentlərin 40%-nin fikrincə, onların orta aylıq dövrüyyələri 40-60% azalıb. Respondentlərin hətta 20%-nin itkisi 60%-dən də çox olub. Sorğu iştirakçılarının 13,3%-i dövrüyyələrinin 20%-ə qədər, 26,7%-i 20-40% civarında azaldığını göstəriblər⁷ (ƏLAVƏ 1).

Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları göstərir ki, devalvasiya bir sıra kiçik sahibkarlıq subyektlərinin məhsul buraxılışına da mənfi təsir göstərib. 2014-cü ilə qədər ayrı-ayrı sahələrdə artım tempi yüksək olsa da 2015-ci ildə bu temp bəzi sahələrdə zəifləmiş, bəzilərinə isə azalma ilə əvəz olunmuşdu. Azalma əsasən iqtisadiyyatın vacib sektorlarında olub. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektoru üzrə məhsul buraxılışı 2014-cü ildə 98% artdığı halda 2015-ci ildə 78% azalma qeydə alınıb. Devalvasiya ili olan - 2015-ci ildə sənayedə 51,7%, informasiya və rəbətədə 66,5%, tikintidə 58,9%, daşınmaz əmlakla bağlı əməliyyatlarda 46,9% azalma baş verib. (Qrafik 2.1)

⁷Sorğunun nəticələri ilə buradan tanış olmaq mümkündür: http://edf.az/ts_general/az1/layihe/IIED/downloads/manat%C4%B1n_devalvasiyasinin_biznese_menf_i_tesirinin_azaldilmasinda_dovlet_siyaseti.pdf

Qrafik 2.1. Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə məhsul buraxılışının artım tempi

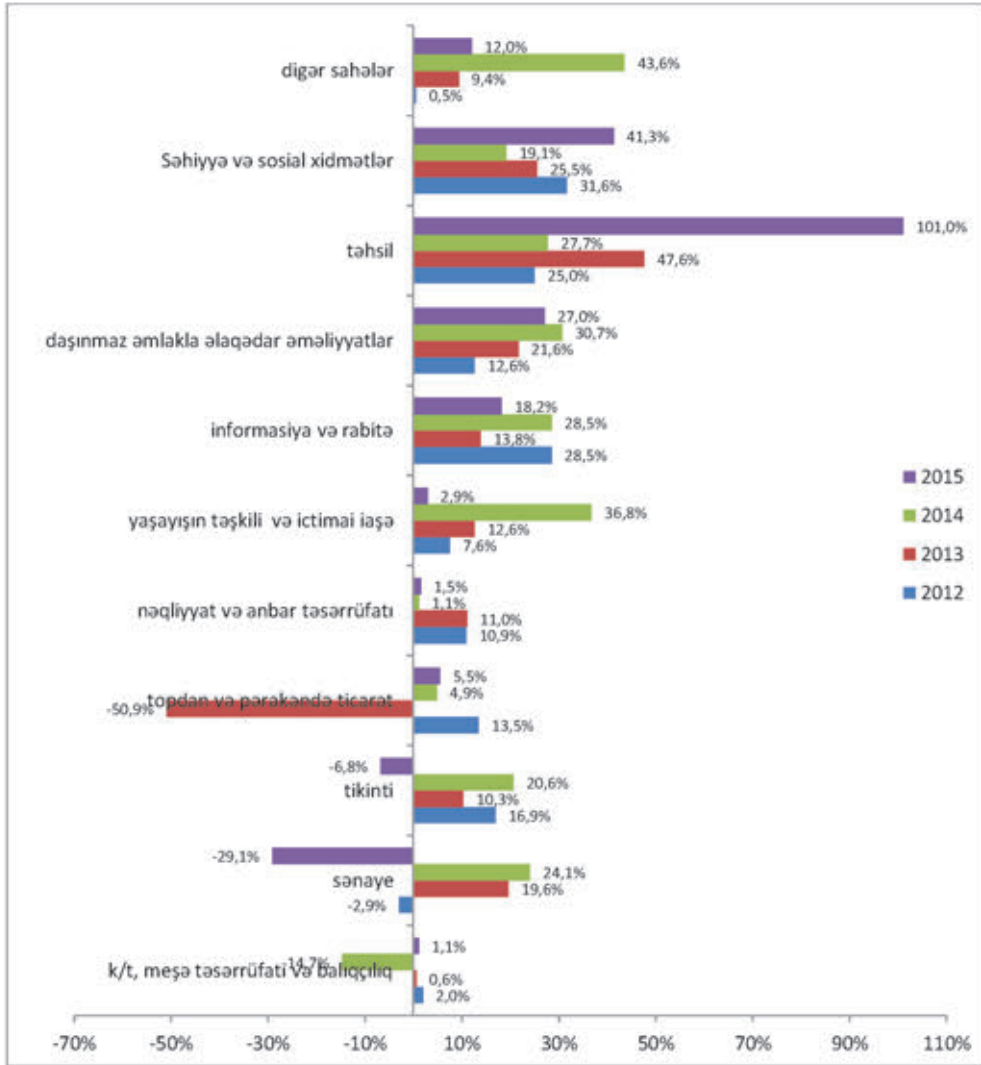
- **Sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətini dayandırması hallarının artması müşahidə edilir.**

İstehlak qiymətlərinin artması və əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi fonunda biznesin dövriyyəsinin azalması onların bəzilərinin bağlanması ilə nəticələndi. Aparılan araşdırmalar və rəsmi məlumatlar 2015-2016-cı illərdə əvvəlki illərlə müqayisədə daha çox sahibkarlıq subyektlərinin bağlanmasını göstərir.

Tədqiqat çərçivəsində sahibkarlar arasında aparılmış sorğuda da respondentlərin 7,7%-i devalvasiya nəticəsində biznesinin bağlandığını bildiriblər. (Əlavə 1)

Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatına görə, kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayının artım tempinə mənfi təsir göstərilib. (Qrafik 2.2)

Qrafik 2.2. Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayının artım tempi

2015-ci ildə əsas azalma tikinti və sənaye sektorunda olub. 2013-cü ildə 19,6%, 2014-cü ildə 24,1% artan sənaye müəssisələrinin sayı 2015-ci ildə 29,1% azalıb. Sənaye üzrə kiçik müəssisələrin sayı 2013-cü ildə 5173, 2014-cü ildə 6418 olduğu halda 2015-ci

ildə 4551-ə düşüb. Bu, 2013-cü il göstəricisindən (4326) bir qədər çoxdur. *Tikinti* şirkətlərində uyğun olaraq 10,1% və 20,6% artım olduğu halda 2015-ci ildə 5,5% azalma olub. Tikintidə kiçik müəssisələrin sayı 2014-cü ildəki 2335-dən 2177-ə düşüb. Bundan başqa *ictimai iaşə* (2,9%), *daşınmaz əmlakla bağlı əməliyyatlar* (27%), *informasiya və rabitə* (18,2%) sektorları üzrə subyektlərin sayında artım tempi saxlanılsa da əvvəlki illə müqayisədə tempin azalması müahidə edilib. Bu sektorlarda devalvasiya dövründə də artım olub. 2014-cü illə müqayisədə 2015-ci ildə *topdan və pərakəndə ticarət* subyektlərinin sayı 91690-dan 96731-ə, *ictimai iaşə* obyektlərinin sayı 12863-dən 13242-yə, *daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar* üzrə subyektlərin sayı 1478-dən 1877-ə yüksəlib (Qrafik 2.2.)

- **Sahibkarlıq subyektlərində işçilərin ixtisarı səbəbindən kadr potensialının zəifləməsi**

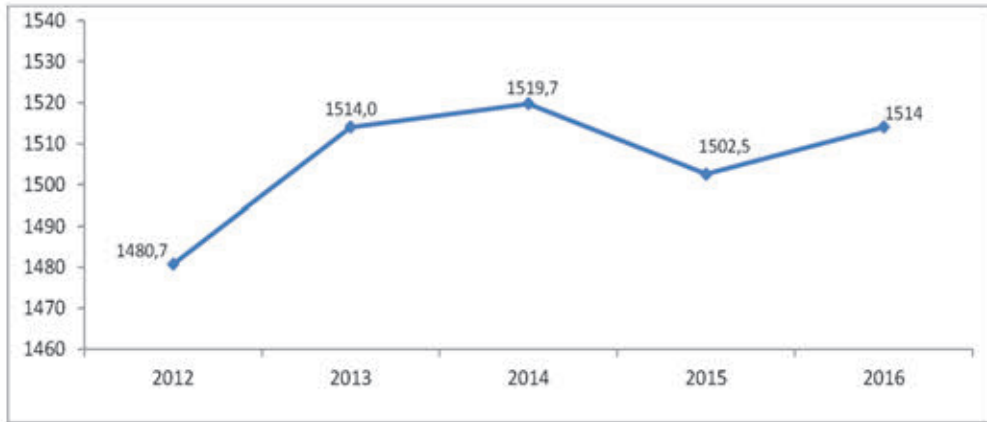
2015-ci ildən başlayaraq müəssisələrin gəlirlərinin kəskin azalması onların bir sıra sərt addımlar atmasına məcbur etdi. Bu addımlardan biri də işçilərin ixtisar etmək olub. Bəzi subyektlərdə əhəmiyyətli ixtisarlara aparılması, bəzilərinə iş əmək haqlarının (və/və ya əlavələrin) azaldılması (bəzilərinə əlavələrin ləğv edilməsi) bir tərəfdən işsizliyin artmasını, digər tərəfdən peşəkar kadrların kənara axınını şərtləndirib.

Nazirlər Kabinetinin 2016-cı ilin ilk 6 ayının nəticələrinə həsr olunan müşavirəsində ölkə prezidenti bu ilin ilk 6 ayında ölkədə 26 min iş yeri bağlandığını bildirib.

Əmək və əhalinin sosial müdafiəsi naziri Səlim Müslümov mətbuata açıqlamasında bank-maliyyə sektorunda baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar 2700 nəfər yerli məşğulluq mərkəzlərinə müraciət etdiyini bildirib⁸. Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının məlumatına görə, 2016-cı ilin sonuna bank sektorunun işçi heyəti ümumilikdə 17 min nəfərə bərabərdir. İşlə bağlı yerli məşğulluq mərkəzlərinə müraciət edənlərin sayı bank sektorunun işçi heyətinin təxminən 16%-ni təşkil edir.

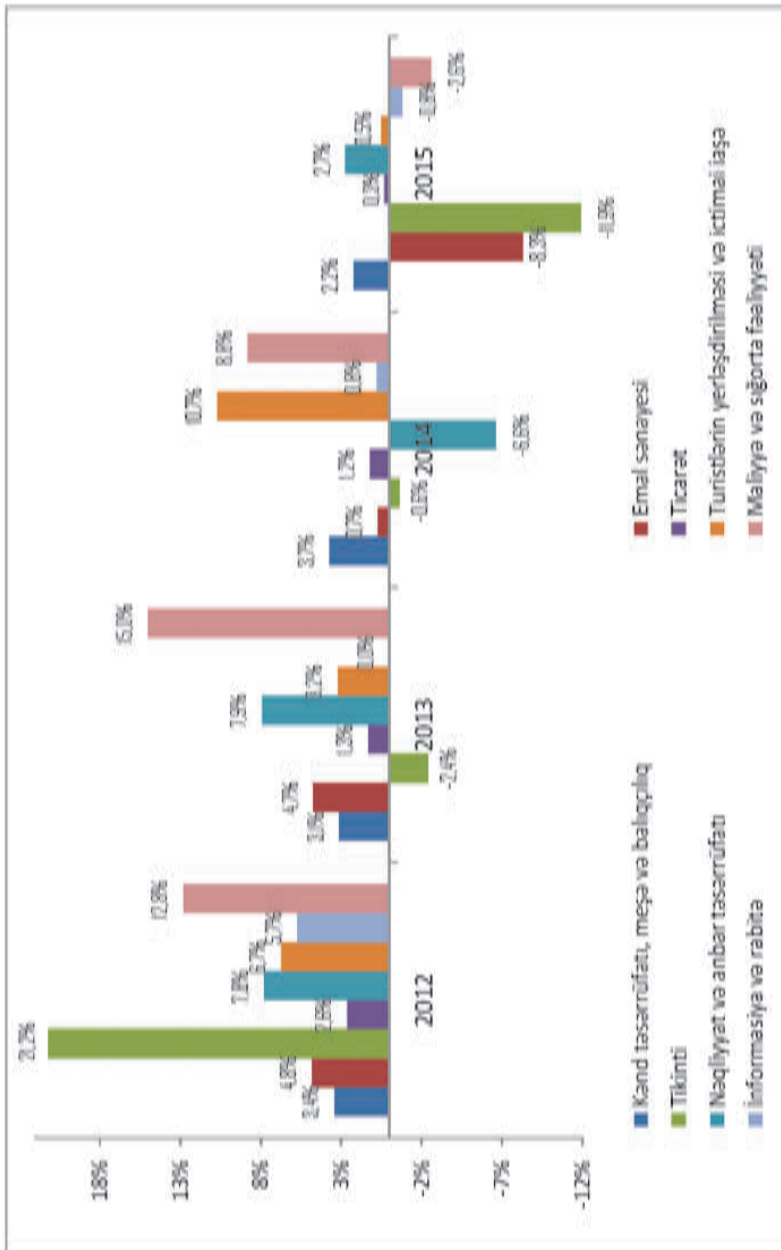
İşçi heyətinin ixtisarı iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edib. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, muzdlə işləyən işçilərin sayı 2012-2014-cü illərdə 2,6% artdığı halda 2014-2016-cı illərdə 0,35% azalıb. Azalma xüsusilə 2015-ci ildə (1,13%) qeydə alınıb. 2016-cı ildə yenidən artım (0,8%) baş verib. Buna baxmayaraq 2013-cü il səviyyəsinə düşüb. (Qrafik 2.3)

⁸http://www.apa.az/maliyye_xeberleri/nazir-2700-bank-iscisi-mesgulluq-merkezlerine-muraci-etdib.html

Qrafik 2.3. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə muzzdla işləyən işçilərin sayının dinamikası

İqtisadiyyat bəzi sahələrində muzzdu işçilərin sayının azalması, bəzilərinə isə artımı müşahidə edilib. Devalvasiyanın kəskin olduğu 2015-ci ildə muzzdlu işçilərin azalması emal (8,3%), tikinti (11,9%), maliyyə və sığorta (2,6%), informasiya və rabitə (0,8%) sektorlarında qeydə alınıb. *Emal sənayesində* muzzdlu işlərin sayı 2012-ci ildə 4,8%, 2013-cü ildə 4,7%, 2014-cü ildə 0,7% olub. 2015-ci ildə ən çox azalma olan *tikinti sektorunda* azalma əslində 2013-cü ildən başlayaraq müşahidə edilib. 2012-ci ildə 21,2%-lik artım 2013-cü ildə 2,4%, 2014-cü ildə isə 0,6%-lik azalma əvəz olunub. (Qrafik 2.4)

Qrafik 2.4. İqtisadi fəaliyyətin bəzi növləri üzrə muzzdlə işləyən işçilərin sayının dinamikası

Tədqiqat çərçivəsində sahibkarlar arasında aparılmış sorğuda respondentlər *işçilərin ixtisarı* devalvasiyanın biznesə vurduğu ikinci əsas mənfi zərər kimi qiymətləndiriblər. Sorğuda iştirak edənlərin 55,8%-i bu problemi qeyd ediblər. Ümumiyyətlə isə sorğu cavabları göstərir ki, sahibkarların 72,6%-i işçi ixtisarını bu və ya digər formada aparmaq məcburiyyətində qalıb. Rəyi soruşulanların 15,7%-də işçi ixtisarı 20%-ə qədər, bir o qədər respondent də 40%-ə qədər ixtisar etmək məcburiyyətində qalıb. Sahibkarların ¼-ində azalma 60%-ə qədər olub. 15,7% respondentdə isə işçi ixtisarı 60%-dən də çox olub. (ƏLAVƏ 1)

• Sahibkarlıq subyektlərinin kreditə çıxışı məhdudlaşıb

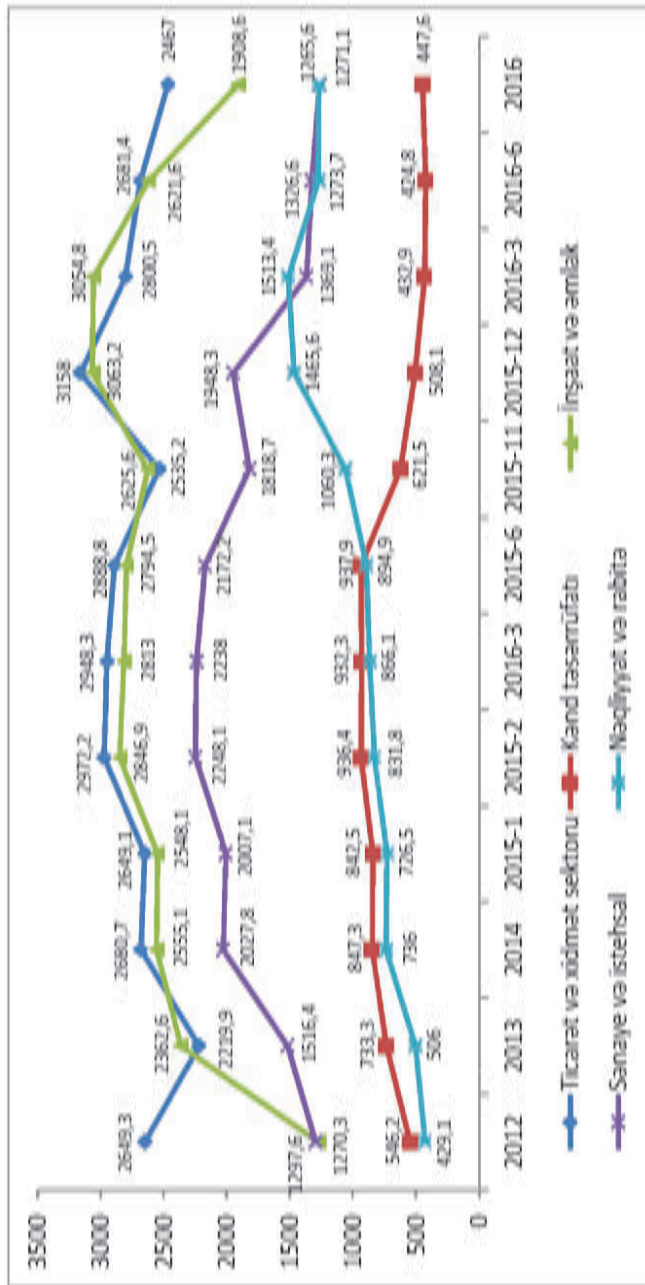
Kredit qoyuluşunun 2012-2016-cı illər üzrə statistik təhlili göstərir ki, devalvasiya nəticəsində bankların aktivlərinin pisləşməsi onların kreditləşməni məhdudlaşdırmalarına səbəb olub. 2000-ci illərin ortalarında kredit qoyuluşunda müşahidə edilən artım tempi son iki ildə nəinki yavaşayıb, hətta ayrı-ayrı sahələr üzrə azalmasına gətirib çıxarıb.

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin üstünlük təşkil etdiyi sahələrin (ticarət və xidmət, kənd təsərrüfatı və emal, nəqliyyat və rabitə, inşaat və əmlak) kreditləşməsi getdikcə azalıb. Kredit qoyuluşu devalvasiyaya qədər artım tempi nümayiş etdirirdisə, devalvasiyadan sonra azalmağa başlayıb. (Qrafik 2.5)

2012-ci ildən ilk devalvasiyaya (fevral, 2015) qədər *ticarət və xidmət* sektoru üzrə kreditləşmə 13%, *kənd təsərrüfatı və emal* sektoru üzrə 54,3%, *inşaat və əmlak* sektoru üzrə 100,6%, *sənaye və istehsal* sektoru üzrə 54,5%, *nəqliyyat və rabitə* sektoru üzrə isə 69,3% artım qeydə alınıb. Devalvasiyadan sonra *nəqliyyat və rabitə* sektoru istisna olmaqla digər sektorlarda azalma müşahidə edilib. Belə ki, devalvasiyadan sonra *ticarət və xidmət* sektorunda kredit qoyuluşu 16,5%, *kənd təsərrüfatı və emal* sektoru üzrə 57%, *inşaat və əmlak* sektoru üzrə 36,1%, *sənaye və istehsal* sektoru üzrə 46,1% azalıb. *Nəqliyyat və rabitə* sektoru üzrə qeydə alınan 40,1%-lik artım devalvasiya nəticəsində dollar kreditlərinin manat ifadəsində dəyərinin 2 dəfə artması hesabına baş verib. Digər sektorlarda olduğu kimi bu sektor üzrə də real kreditləşmə azalıb.

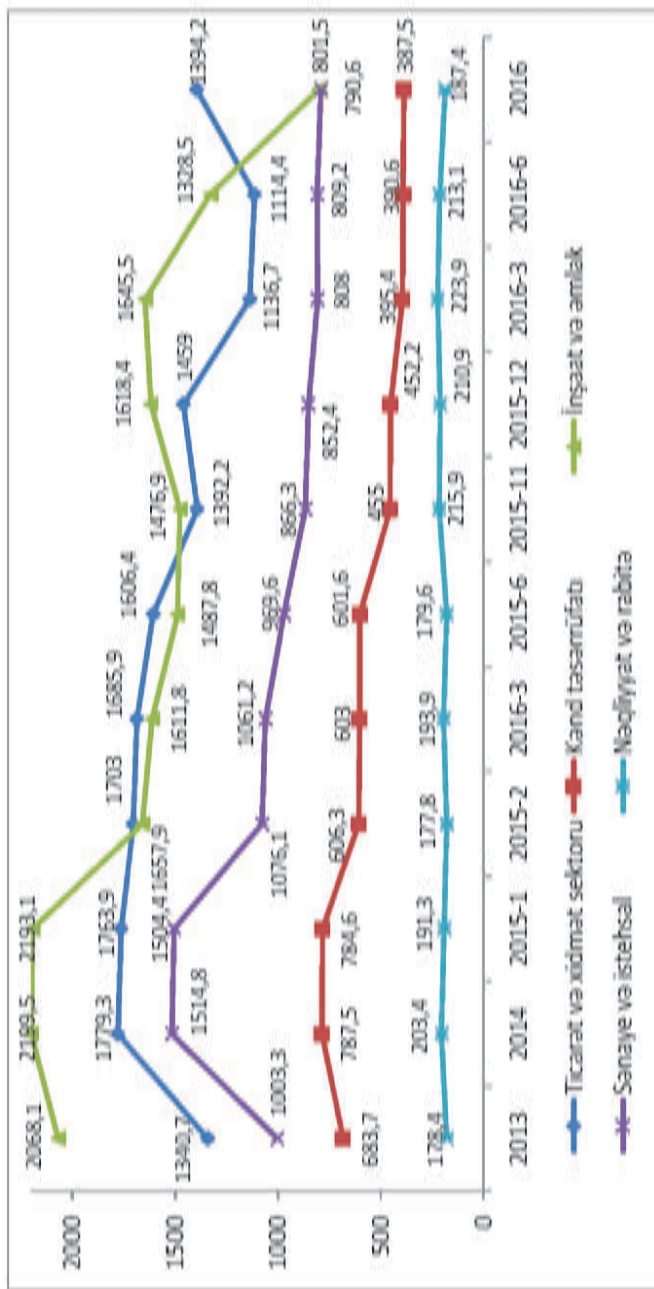
Kredit qoyuluşunun azalması həm milli, həm də xarici valyuta üzrə baş verib. Devalvasiya gözləntisi bankları milli valyuta üzrə kreditləşməni məhdudlaşdırmağa vadar edib. 2014-cü ilin sonlarından başlayaraq manatla kredit qoyuluşu azalmağa başlayıb və birinci devalvasiyadan sonra azalma daha da sürətlənib.

Devalvasiyadan sonra *ticarət və xidmət* sektoruna ayrılan kreditlərin həcmi 21,0% azalaraq 1,76 milyard manatdan 1,39 milyard manata kimi düşüb. Bu müddətdə *kənd təsərrüfatı və emal* sektorunun milli valyuta ilə kreditləşməsi 50,6%, *inşaat və əmlak* sektoru üzrə 63,5%, *sənaye və istehsal* sektoru üzrə 47,5% azalıb. Ən az azalma (2,0%) *nəqliyyat və rabitə* sektorunda qeydə alınıb. (Qrafik 2.16)

Qrafik 2.1.5. Kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə dinamikası (2012-2016)

Mənbə: Mərkəzi Bank

Qrafik 2.16. Milli valyutada kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə dinamikası, milyon AZN (2013-2016)

Mənbə: Mərkəzi Bank⁹

⁹Bank olmayan kredit təşkilatları istisna olmaqla

Kredit qoyuluşunun dollarlaşması ilkin dövrdə xarici valyutada olan kreditlərin artımını şərtləndirsə də, devalvasiyanın bankların aktivlərini pisləşdirməsi kredit təşkilatlarının xarici valyutada olan kreditlərə məhdudiyət qoymağa sövq etdi.

2014-cü ilin sonlarından başlayaraq devalvasiya gözləntisi bankların kredit siyasətinə korrektələr etmələrinə səbəb oldu. 2013-cü ildən 2015-ci ilin fevralına qədər olan dövrdə *kənd təsərrüfatı və emal* sektoruna ayrılan xarici valyuta kreditlərinin həcmi 397,4% artıb. Bu müddətdə *ticarət və xidmət* sektorunun xarici valyuta ilə kreditləşməsi 7,3%, *inşaat və əmlak* sektoru üzrə 497,2%, *sənaye və istehsal* sektoru üzrə 69,7%, *nəqliyyat və rabitə* sektoru üzrə 48,3% azalıb. (Qrafik 2.17)

İlk devalvasiyadan sonra *ticarət və xidmət* sektoruna ayrılan xarici valyuta kreditlərinin həcmi 49,3% azalaraq 1,21 milyard dollardan 612,6 milyon dollara kimi düşüb. Bu müddətdə *kənd təsərrüfatı və emal* sektorunun xarici valyuta ilə kreditləşməsi 91,09%, *inşaat və əmlak* sektoru üzrə 39,42%, *sənaye və istehsal* sektoru üzrə 75,81%, *nəqliyyat və rabitə* sektoru üzrə 0,6% azalıb. (Qrafik 2.17)

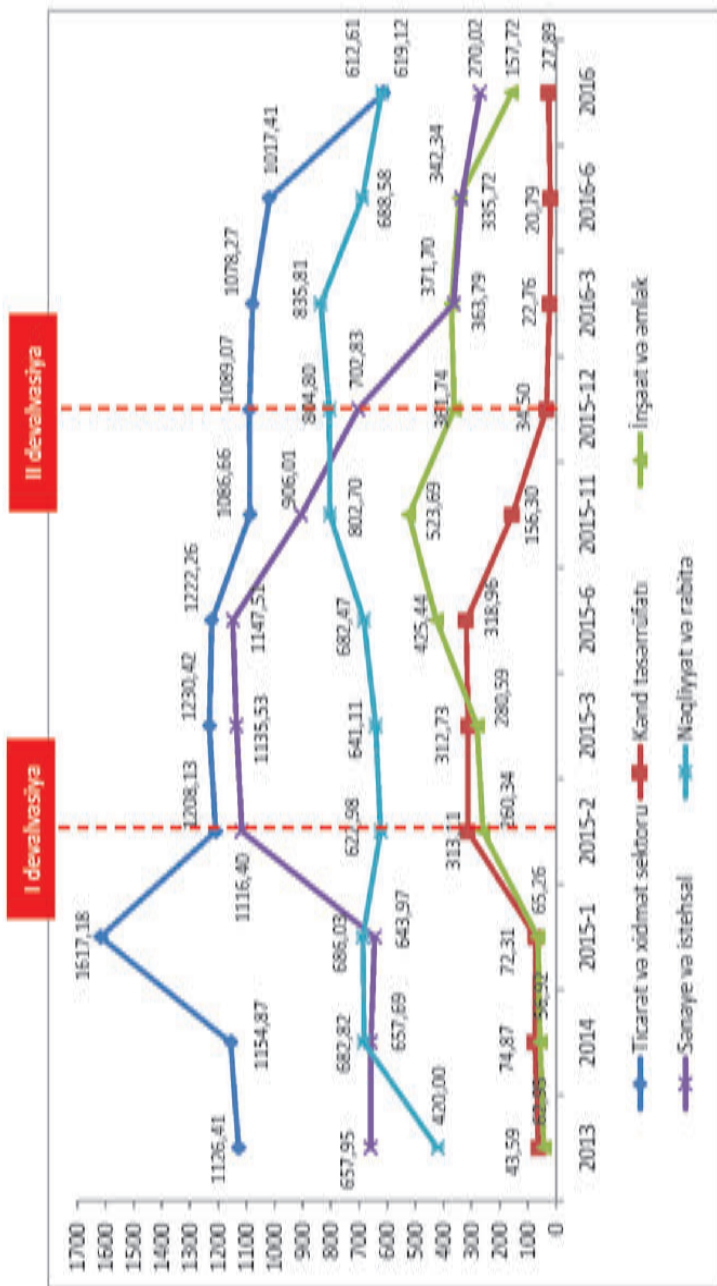
- **Ödəniş yükünün artması nəticəsində kreditlərin qaytarılmasının çətinləşməsi.**

Devalvasiya təkə sahibkarlıq subyektlərinin dövriyyəsinə azaltmadı, eyni zamanda onların borc yükünü kəskin artırdı. Azərbaycanda kapital bazarı zəif inkişaf etdiyindən sahibkarlar pul resursunu əsasən bank sektorundan cəlb edirlər. Manatın dollara olan məzənnəsinin aşağı düşməsi dollar krediti götürən müştərilərin, o cümlədən sahibkarların aylıq ödənişini 2 dəfədən çox artırıb. Bir tərəfdən əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi nəticəsində mal və xidmət dövriyyəsinə azalması, digər tərəfdən aylıq kredit ödənişlərinin artması hesabına xərc yükünün artması sahibkarların ödəmə intizamını pisləşdirib. Bütün bunlar problemlə kreditlərin həcmimin və payının artmasını stimullaşdırıb.

Mərkəzi Bankın rəsmi məlumatına görə, ölkə üzrə vaxtı keçmiş kreditlərin payı 2012-ci ildəki 6,1%-dən 2016-cı ilin sonuna 9,0%-ə qədər yüksəlib. Manat kreditləri üzrə problemlə kreditlərin payında artım az olub. Son 4 ildə belə kreditlərin payı 6,8%-dən 7,9%-ə qalxıb. Devalvasiya xarici valyutada olan kreditlərin bir tərəfdən artmasını şərtləndirib, digər tərəfdən onların geri qayıtma faizinin azalmasına səbəb olub. 2012-ci ildə xarici valyuta kreditlərinin 4,5%-i problemlə olduğu halda, 2016-cı ilin sonlarına 10,2%-ə yüksəlib. Birinci devalvasiya olan tarixdə - 2015-ci ilin fevral ayında belə kreditlərin payı 3,8% olduğu halda sonrakı dövrlərdə sürətlə artmağa başlayıb. Manat kreditlərində vaxtı keçmiş kreditlərin payı 2015-ci ilin ortalarında hətta 8%-ə yüksəlib, ancaq sonra azalmağa başlayıb. (Qrafik 2.18)

Tədqiqat çərçivəsində aparılmış sorğunun nəticələrinin təhlili göstərir ki, respondentlərin 36,5%-i *kredit qaytara bilməməklərindən* şikayətləniblər. Bu problem sorğuda

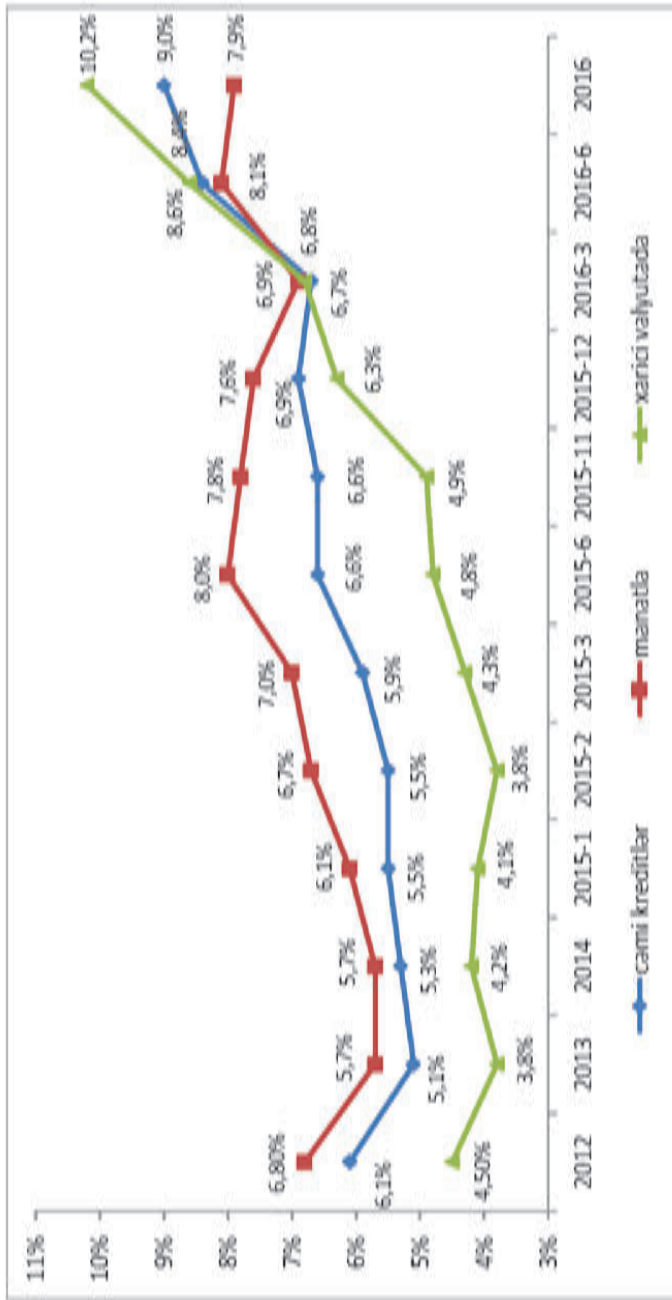

Qrafik 2.17. Xarici valyutada kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə dinamikası, milyon USD (2013-2016)

Mənbə: Mərkəzi Bank¹⁰

¹⁰Bank olmayan kredit təşkilatları istisna olmaqla

Qrafik 2.18. Vaxtı keçmiş kreditlərin payının dəyişməsi dinamikası (2012-2016)

Mənbə: Mərkəzi Bank

devalvasiyanın respondentlərin şirkətinə vurduğu 3-cü ən böyük zərər kimi qeyd edilib. Respondentlərin 21,2%-i dövlətdən dəstək olaraq *valyuta kreditlərinin qaytarılmasına köməklik göstərilməsini* istəyiblər. (ƏLAVƏ 1)

- **Sahibkarlıq subyektlərinin banklardakı vəsaitləri (cari və depozit hesablarında) üzərində sərəncam vermək imkanının məhdudlaşması.**

Devalvasiyadan sonra 13 kommersiya bankının lisenziyalarının geri alınaraq fəaliyyətlərini dayandırmaları həmin banklarda hesabı olan sahibkarlar üçün problemlər yaratdı. Sahibkarlıq subyektlərinin cari və depozit hesablarının bu bankda olması vəsaitin taleyini sual altına qoydu. Qanunvericiliyə əsasən hüquqi şəxslərin cari və depozit hesabları dövlət tərəfindən qorunmadığından həmin vəsaitlərdə yerləşdirilən vəsaitlərin gələcək taleyi bağlanan bankın maliyyə vəziyyətindən asılı vəziyyətə düşüb. Dövrü mətbuatda gedən məlumatlara görə, ölkənin bir sıra şirkətlərinin (məsələn, “Azercell Telekom” MMC¹¹) vəsaitlər bağlanan banklarda qalıb və həmin vəsaiti götürmək olmur. Bank sektorunun vəziyyəti ilə bağlı bir sıra məlumatların qapalı olması bankların bağlanmasıdan əziyyət çəkən şirkətlər və zərərin həcmi barədə məlumatlar əldə etmək mümkün olmur.

Problem təkcə bağlanan banklardakı vəsaitlərlə bağlı deyil. Hazırda fəaliyyət göstərən bəzi banklarda da analoji vəziyyət yaranıb. Şirkətlər hesablarındakı vəsaitləri istifadə edə bilmirlər. Məsələn, müsahibə etdiyimiz bir şirkətin rəhbəri qeyd edib ki, cari hesabında rubl olduğu halda həmin vəsaiti aldığı malın pulunu ödəmək üçün Rusiyadakı biznes tərəfdaşının hesabına köçürə bilmir. Müqavilədə nəzərdə tutulan vaxtdan 5 ay müddət ötsə də bank müxtəlif səbəblərdən pulun köçürülməsini ləngidir. Belə misalların sayı çoxdur.

Mülki Məcəlləyə və bank qanunvericiliyinə əsasən, bank sirrini təşkil edən məlumatlar yalnız müştərilərin özlərinə və onların nümayəndələrinə, həmçinin kənar auditorlara və maliyyə bazarlarına nəzarət orqanına verilə bilər. “Banklar haqqında” Qanunun 41-ci maddəsinə görə, bank hesabının, hesab üzrə əməliyyatlar və qalıqların, habelə müştəri haqqında məlumatların, o cümlədən müştərinin adı, ünvanı, rəhbərləri haqqında məlumatların sirrini bank təminat verir. Belə vəziyyətdə şirkətlərin itkiləri barədə rəsmi məlumat əldə etmək mümkünsüzdür. Ancaq həm dövrü mətbuatda gedən məlumatlar, həm də şəxsi araşdırmalar belə şirkətlərin sayının kifayət qədər olduğunu, geri qaytarılması mümkün olmayan vəsaitlərin həcmimin çox olduğunu göstərir.

- **Xarici valyutaların məzənnəsinin qeyri-sabitliyi və dollar qıtlığı səbəbindən idxalın çətinləşməsi.**

Milli valyutaya artan təzyiç fonunda valyuta bazarında yaranmış qeyri-sabitlik 2015-ci ilin dekabr ayının 21-də Mərkəzi Bankı tənzimlənən üzən məzənnəyə keçməyə

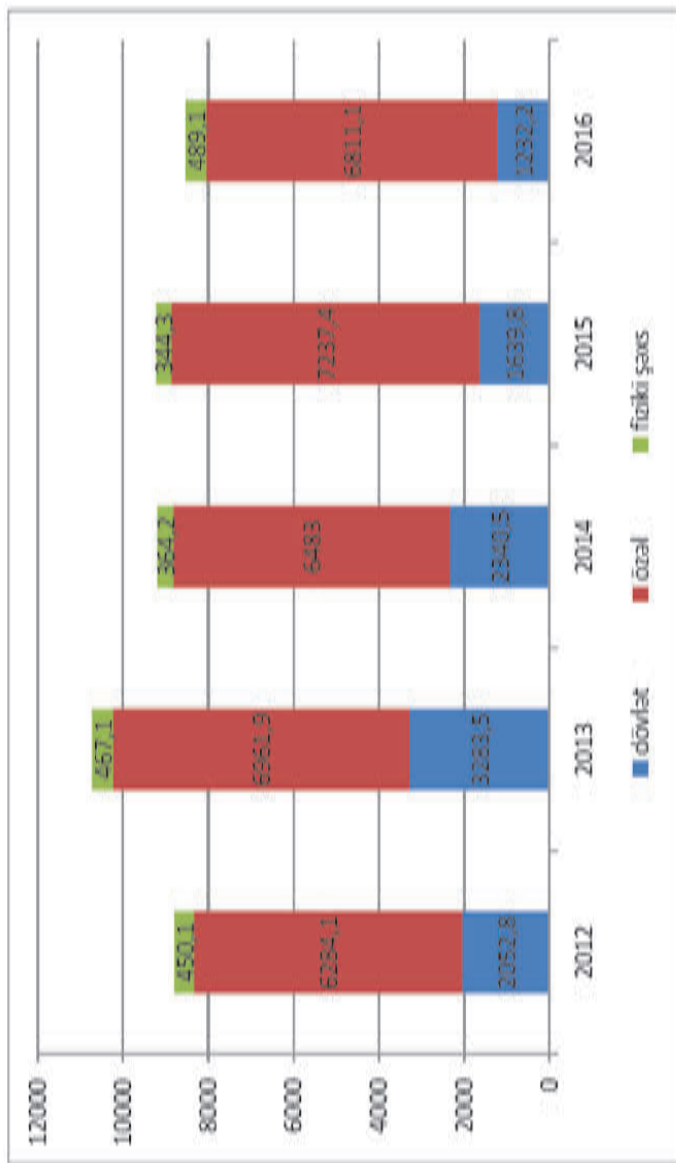
¹¹<http://www.azadliq.org/a/bankrot-bank-emanet-azercell/28139798.html>

vadar etdi və bununla da iqtisadiyyatın hərrac mexanizmi vasitəsilə valyuta ilə təmin edilməsi qərarı verildi. Daha sonra 29 dekabr 2015-ci il tarixdə Mərkəzi Bankın Qərarı ilə qəbul edilmiş Mübadilə şöbələrinin təşkili və mübadilə əməliyyatlarının aparılması Qaydalarına əsasən, banklardan kənarında fəaliyyət göstərən valyutadəyişmə məntəqələri ləğv edildi. Həftədə 2 dəfə keçirilən hərraclarda Mərkəzi Bank və Neft Fondu məhdud həcmdə dollar satışı həyata keçirməyə başladı. Hərracın ilk dövründə satışa 200 milyon dollar həcmində valyuta çıxarıldısa, sonrakı dövrdə bu göstərici 50 milyon dollara qədər azaldıldı. 2016-cı ilin ortalarından dollara artan tələbat valyuta hərraclığında tələbin təklifi üstələməsi ilə nəticələndi. Valyutadəyişmə məntəqələrini ləğvi isə öz növbəsində valyuta satışının qeyri-rəsmi bazarını (“qara bazar”) formalaşdırdı. Valyuta hərraclığında tələbatın ödənilməməsi, bankların dollar satışını məhdudlaşdırması qeyri-rəsmi bazarının dövryyəsinə daha da genişləndirdi. Mərkəzi Bankın rəsmi məzənnəyə tətbiq etdiyi 4%-lik marja limiti daha çox gəlir əldə etmək istəyən dollar satıcılarını qeyri-rəsmi bazara üz tutmağa stimullaşdırdı. Bütün bunların nəticəsi olaraq valyuta bazarında 3 məzənnə (Mərkəzi bankın rəsmi məzənnəsi, bankların müəyyənləşdirdiyi məzənnə, qanunsuz bazarlarda təklif edilən məzənnə) formalaşdı. Bankların alış-satış məzənnəsi rəsmi məzənnənin 4%-i limiti çərçivəsində olduğu halda qanunsuz valyuta bazarında rəsmi məzənnədən kənarlaşma 10-15% təşkil edirdi. Banklar öz korporativ müştəriləri olan idxalatçı şirkətləri zəruri həcmdə dollar valyutası ilə təmin etməkdə çətinlik çəkirdilər. Elə buna görə də şirkətlər qanunsuz bazara üz tutaraq baha qiymətə dollar almaq məcburiyyətində qalırdılar. Baha qiymətə alınan dollar idxal məhsulunu maya dəyərinin artmasına və sonda malların bahalaşmasına gətirib çıxarırdı.

Mərkəzi Bankın 12 yanvar 2017-ci il tarixli qərarı ilə nağd və qeyri-nağd mübadilə əməliyyatları zamanı xarici valyutanın alış-satış məzənnəsinə tətbiq edilən ± 4 faizlik marja ləğv edilib. Bu qərardan sonra qara bazar məzənnəsi ilə bankların məzənnəsi bərabərləşib. Ancaq bu qərar qara bazarı aradan tam qaldıra bilməyib.

Kiçik və orta sahibkarlığa aid olan subyektlərlə apardığımız müsahibələrin nəticəsi göstərir ki, idxal mallarının və xidmətlərinin qiymətinin formalaşması qanunsuz valyuta bazarında mövcud olan məzənnəyə əsaslanır. Devalvasiya gözləntisi də (növbəti 1-2 ayda manatın mümkün ucuzlaşma səviyyəsi) eyni zamanda idxal mallarını və xidmətlərinin qiymətinin formalaşmasına təsir edir.

2012-2016-cı illərin xarici ticarət dövryyəsinə analiz etdikdə devalvasiyanın idxala azaldıcı təsir göstərdiyinin şahidi oluruq. 2013-cü ildəki yüksək həddən sonra azalmağa başlayıb. Bu müddətdə idxalın həcmi 14% azalaraq 10,7 milyard dollardan 9,2 milyard dollara düşüb. Azalma həm dövlət, həm də özəl sektor üzrə qeydə alınıb. 2013-2016-cı illərdə dövlət xətti ilə ölkəyə gətirilən malların həcmi 62,5% azalaraq 3,3 milyard dollardan 1,2 milyard dollara düşüb. Özəl sektoru üzrə isə 2013-cü illə müqayisədə 2,2% azalıb. Fiziki şəxslər üzrə idxalda 2013-2016-cı illərdə 467,1 milyon dollardan 489,1 milyon dollara yüksəlib. (Qrafik 2.19)

Qrafik 2.19. İdxalın həcmnin dəyişməsi, milyon USD (2012-2016)

Mənbə: Dövlət Gömrük Komitəsi

Manatın məzənnəsinin 2 dəfədən çox ucuzlaşması fonunda bahalanan idxalın həcmində küzi azalma gömrük-keçid məntəqələrində şəffaflığın artması ilə əlaqələndirmək olar. 2015-ci ildə vergi-gömrük sistemində şəffaflığın artırılması tədbirləri çərçivəsində ölkəyə gətirilən malların qeydiyyatının təkmilləşdirilməsi və qeydiyyatı olmayan malların həcmində minimuma endirilməsi rəsmi idxal göstəricilərinin kəskin azalmasına imkan vermir. Reallıqda isə əvvəlki dövrlərlə müayisədə idxalda əhəmiyyətli azalma var. İdxalatçı şirkətlərlə söhbətdə onlar bu fikri təsdiq ediblər. İdxalın azalması xüsusilə bahalı mallarda müşahidə edilib.

3. DEVALVASIYANIN SAHİBKARLIĞA TƏSİRİNİN AZALDILMASI ÜÇÜN DÖVLƏTİN DƏSTƏYİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

İqtisadi böhran dövründə makroiqtisadi sabitliyin qorunması üçün əsas yük və məsuliyyət dövlət qurumlarının üzərinə düşür. Belə vəziyyətlərdə hökumətlər təxirəsalınmaz tədbirlərin əks olunduğu antiböhran proqramları qəbul edir və bunun əsasında dövlət siyasətini qurur. Bu siyasətlər bir qayda olaraq əhalinin və sahibkarlıq subyektlərinin müdafiəsini təmin etmək, investisiya mühitinə təsir edən mənfə halların aradan qaldırılmasına, inzibati maneələrin aradan qaldırılmasına, iqtisadi aktivliyin artırılmasına yönəldilir.

Neft gəlirlərinin azalması fonunda alternativ olaraq qeyri-neft sektorunun inkişafının zəruriliyi, neft sektorundan dövlət büdcəsində daxilolmaların azalması hökumətin diqqətini sahibkarlıq subyektlərinin problemlərinə yönəltməyə vadar etdi. Böhranın ilk dövründə - 2015-ci ilin əvvəllərində dövlət büdcəsinin gəlirlərinin icrasında çətinliklərin yaranması vergi qurumları tərəfindən sahibkarlara təzyiqləri artırdı. Bu təzyiqlərin əsasını qabaqcadan vergi ödənişinin edilməsi və kütləvi cərimələr təşkil edirdi. Devalvasiyadan zərbə almış, mal və ya xidmət dövrüyyəsi əvvəlki illərlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşmüş sahibkarlıq subyektləri çıxış yolu kimi bazarı, bəzi xarici şirkətləri isə ölkəni tərk etməyə başladılar. Proseslərin belə davam etməsi təkcə büdcə icrasında problemlər yaratmırdı, eyni zamanda işsizliyin geniş vüsət almasını təmin edirdi. Bütün bunlar hökuməti sahibkarlığa münasibətdə əvvəlki dövrlə müqayisədə fərqli yanaşmaya, gömrük-vergi və nəzarət sistemində yenidən baxmağa, devalvasiyanın mənfə təsirini azaltmaq üçün bir sıra tədbirlər görməyə sövq etdi.

Devalvasiyanın biznesə təsirini minimuma endirmək üçün hökumət aşağıdakı addımları atıb:

- **Sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinə müdaxilələrin azaldılması və yoxlanılması hallarının minimuma endirilməsi tədbirləri**

Son dövr ərzində sahibkarların maraqlarının müdafiəsi istiqamətində atılan ən mühüm addımlardan biri sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması

ilə bağlı qərar olub. 20 oktyabr 2015-ci ildə qəbul edilmiş *“Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması haqqında”* qanuna əsasən 2015-ci il noyabrın 1-dən etibarən sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamalar 2 il müddətinə dayandırılıb. Qanuna əsasən bu müddətdə yalnız vergi yoxlamaları, insanların həyat və sağlamlığına, dövlətin təhlükəsizliyinə və iqtisadi maraqlarına mühüm təhlükə yaradan hallar üzrə siyahısı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən yoxlamalar aparıla bilər. Həmin yoxlamalar müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən məhdudiyətlər nəzərə alınmaqla aparılır. Eyni zamanda qanunda qeyd edilir ki, bu qanunun müddəaları korrupsiya cinayətlərinin araşdırılması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğu tərəfindən aparılan yoxlamalara şamil edilmir.

26 oktyabr 2015-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə *“Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması haqqında”* Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən insanların həyat və sağlamlığına, dövlətin təhlükəsizliyinə və iqtisadi maraqlarına mühüm təhlükə yaradan hallar üzrə aparılmasına yol verilən yoxlamaların Siyahısı təsdiq edilib.

İqtisadiyyat naziri Şahin Mustafayev 19 oktyabr 2016-cı il tarixdə Bakıda 150-yə yaxın ixracatçı şirkətin iştirakı ilə keçirilmiş *“Qeyri-neft ixracı: Bu günün çağırışları və yeni imkanlar”* mövzusunda konfransda çıxışı zamanı qeyd edib ki, yoxlamaların sayı əhəmiyyətli dərəcədə azalıb. 2015-ci ildə sahibkarlıq subyektlərində yoxlamaların sayı 50 mindən çox olduğu halda 2016-cı ildə belə yoxlamaların sayı 50-yə qədər azalıb¹².

Vergilər nazirliyinin məlumatına görə, 2016-cı ilin yanvar-sentyabr ayları ərzində 4441 səyyar vergi yoxlaması başa çatıb ki, bu da 2015-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2 dəfə azdır. 2015-ci ilin yanvar-sentyabr ayları ərzində 58.574 obyekt üzrə vergi nəzarəti tədbiri keçirilərək 66.527 akt tərtib edildiyi halda, 2016-cı ilin eyni dövründə 12.735 obyekt üzrə vergi nəzarəti tədbiri keçirilərək 14.567 akt tərtib edilib. Bu rəqəm ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə nəzarət tədbirləri nəticəsində tərtib edilmiş akt sayının 4,6 dəfə azalması deməkdir. Operativ vergi nəzarəti tədbirləri zamanı cari ilin yanvar-sentyabr aylarında tətbiq edilmiş inzibati cərimə və maliyyə sanksiyalarının məbləği keçən ilin ilk doqquz ayı ərzindəkinə nisbətən 8,5 dəfə azalaraq cəmi 2,3 milyon manat təşkil edib¹³.

¹²http://azertag.az/xeber/Bakida_Qeyri_neft_ixraci_Bu_gunun_chagirisleri_ve_yeni_imkanlar_movzusunda_konfrans_kechirilir-1002821

¹³<http://vergiler.az/art-view/5191/>

• **Lisenzialaşdırma və icazəalma prosedurunun sadələşdirilməsi.**

Hökumət lisenziyalaşma ilə bağlı qanunvericiliyə dəyişiklik edərək bəzi sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi prosedurunun təkmilləşdirib və lisenziya tələb olunan fəaliyyət növlərinin sayını azaldıb. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2015-ci il 21 dekabr tarixli “Lisenzialaşdırma sahəsində bəzi tədbirlər haqqında” Fərmanı ilə *“Lisenzialaşdırma Qaydası”, “Lisenziya tələb olunan fəaliyyət növlərinin (dövlət təhlükəsizliyindən irəli gələn hallar istisna olmaqla) siyahısı və həmin fəaliyyət növlərinə lisenziya verilməsinə görə ödənilən dövlət rüsumunun məbləğləri”, “Dövlət təhlükəsizliyindən irəli gələn hallarla əlaqədar lisenziya tələb olunan fəaliyyət növlərinin siyahısı və həmin fəaliyyət növlərinə lisenziya verilməsinə görə ödənilən dövlət rüsumunun məbləğləri”* təsdiq edilib.

Onun ardınca 15 mart 2016-cı il tarixli “Lisenzialar və icazələr haqqında” Qanun qəbul etməklə lisenziyaların və icazələrin sayı azaldılıb, 22 fəaliyyət növü üzrə lisenziya ləğv edilib, lisenziya verən dövlət orqanlarının sayı 23-dən 4-ə endirilib, lisenziyaların verilməsi müddəti 15 gündən 10 iş gününə azaldılıb, lisenziyaların “ASAN xidmət” mərkəzlərində verilməsi təmin edilib. Bundan başqa icazələrin sayı isə 80-dək, icazələrin alınması müddəti 7 gündək azaldılıb. Qanunvericilik elektron lisenziyaların verilməsini, lisenziyaların verilməsi zamanı “bir pəncərə” sisteminin tətbiqini də nəzərdə tutur. Həmçinin dövlət orqanlarını lisenziyaların alınması ilə bağlı sahibkarlara 5 gün ərzində metodik yardım göstərməyə təhkim edir.

Qanun lisenziya tələb olunan fəaliyyət növlərinin və icazələrin müəyyən edilməsinin meyarlarını, onların siyahısını, lisenziya və icazə sisteminin dövlət tənzimlənməsinin prinsiplərini, lisenziyanın (icazənin), onun dublikatının və əlavəsinin verilməsi, lisenziyanın (icazənin) yenidən rəsmiləşdirilməsi, dayandırılması, bərpa edilməsi və ləğvi qaydalarını, lisenziya və icazə verən orqanların, onların vəzifəli şəxslərinin və lisenziya (icazə) sahiblərinin məsuliyyətini tənzimləyir. Yeni qanunla lisenziya tələb olunan fəaliyyət növlərinin, o cümlədən sahibkarlıq fəaliyyətinə verilən icazələrin siyahısı təsdiq edilib.

Qanunun əsas məqsədi ölkədə sahibkarlığın inkişafına daha əlverişli biznes mühiti formalaşdırmaq üçün vahid xüsusi razılıq (lisenziya) və icazə sisteminin yaradılmasıdır. Əvvəllər lisenziya və icazə sisteminin hüquqi əsaslarını müəyyən edən müddəalar nisbətən dağınıq şəkildə müxtəlif normativ hüquqi aktlarda öz əksini tapırdı ki, bu da, həm müəyyən hüquqi, həm də texniki problemlər yaradırdı. Bu normaların sistemləşdirilməsi, vahid bir sənəd şəklində uyğunlaşdırılması həm sahibkarlar üçün, həm də qanunu tətbiq edən subyektlər üçün faydalıdır.

İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatına görə, 2015-ci il noyabrın 2-dən lisenziyaların «ASAN xidmət» mərkəzləri vasitəsilə verilməsinə başlanılıb və sahibkarlara 1584 yeni lisenziya verilib, 1498 lisenziya isə müddətsiz lisenziya ilə əvəz edilib.

Ümumilikdə, bu dövrdə sahibkarlıq subyektlərinə 3082 lisenziya verilib. Bunların 2719-u Bakı şəhərinin, 363-ü isə regionların payına düşür¹⁴.

- **Sahibkarlıq subyektləri üçün vergi amnistisiyasının tətbiq edilməsi**

Azərbaycan Respublikası Prezidenti 30 dekabr 2016-cı il tarixində “Vergi ödəyicilərinin 2017-ci ilin 1 yanvar tarixinə mövcud olan vergi borclarının tənzimlənməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu imzalayıb və Qanun 2017-ci ilin 1 yanvar tarixindən qüvvəyə minib.

Vergi Məcəlləsinin tələblərinə əsasən, vergi borcları vergilər, faizlər və maliyyə sanksiyaları üzrə borclardan ibarətdir. Qanun vergi ödəyicilərinin yalnız faiz və maliyyə sanksiyaları üzrə 1 yanvar 2017-ci il tarixə mövcud olan borclarını tənzimləyəcək. Qanunda vergi ödəyicilərinin vergilər üzrə borclarının əsas məbləğinin silinməsi nəzərdə tutulmayıb. Qanuna görə, faiz və maliyyə sanksiyaları üzrə borcların 2 qaydada - birdəfəyə və mərhələli şəkildə silinməsi nəzərdə tutulur. 1 yanvar 2017-ci il tarixə vergilərin vaxtında ödənilməsinə görə hesablanmış faizlər və nağd pul hesablaşmalarının aparılması qaydalarının pozulmasına görə Vergi Məcəlləsinin 58.7-ci maddəsinə əsasən tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyaları üzrə borclar birdəfəyə istisnasız silinəcəkdir. Digər maliyyə sanksiyaları üzrə borcların isə mərhələli şəkildə və müəyyən şərtlər daxilində silinməsi nəzərdə tutulur. 1 yanvar 2017-ci il tarixə mövcud olan maliyyə sanksiyaları üzrə borcların gələn ilin ilk ayı ərzində 30 faizi ödənildikdə yerdə qalan borcların 70 faizi, yanvar-fevral ayları ərzində 50 faizi ödənildikdə yerdə qalan borcların 50 faizi, yanvar-mart ayları ərzində isə 70 faizi ödənildikdə yerdə qalan borcların 30 faizi silinəcəkdir. Qanunun müddəaları vergi ödəyicilərinin faiz və maliyyə sanksiyaları üzrə borclarının məcburi ödənilməsi ilə bağlı məhkəmə qərarı qəbul edilmiş hissələrinə də şamil ediləcəkdir.

Vergilər Nazirliyinin Vergi cinayətlərinin təhlili və vergi borclarının alınması işinin təşkili Baş İdarəsinin rəisi Zeynalabdin Məmməd zadə mətbuata açıqlamasında bildirib ki, Qanun 44.000-dən çox vergi ödəyicisini əhatə edəcək və onların da 97 faizdən çoxu özəl sektorda çalışan sahibkarlardır¹⁵.

- **Gömrük sistemində idxal prosedurunun sadələşdirilməsi**

“Gömrük sistemində islahatların davam etdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” 4 mart 2016-cı il tarixli, 1853 sayılı Prezident Sərəncamı verilib. Sərəncamın məqsədi gömrük sistemində dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrinin buraxılış qabiliyyətini artırmaq və vətəndaşların rahatlığını təmin etmək üçün malların və nəqliyyat

¹⁴<http://vergiler.az/art-view/5191/>

¹⁵<http://vergiler.az/art-view/5375/>

vasitələrinin yoxlanılmasında “bir pəncərə” prinsipinin daha da təkmilləşdirilməsi, ticarət-iqtisadi münasibətlərdə idxal-ixrac əməliyyatlarının rəsmiləşdirilməsinin sadələşdirilməsi, bütün istiqamətlərdə gömrük işinin beynəlxalq standartlara uyğun aparılması, gömrük sərəhdindən mal dövriyyəsinin sürətləndirilməsi və s. təmin etməkdir.

Fərmanda həmçinin məmur-vətəndaş təmasının minimuma endirilməsi və elektron gömrük xidmətlərinin daha da genişləndirilməsi məqsədi ilə Gömrük Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş bütün bəyannamələrin gömrük orqanlarında elektron formada qəbulunu nəzərdə tutur.

2016-cı il 21 may tarixdə qəbul edilmiş “Malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərəhdindən keçirilməsi üçün “Yaşıl dəhliz” və digər buraxılış sistemlərindən istifadə QAYDALARI”nın məqsədi gömrük rəsmiləşdirilməsinin daha çevik və şəffaf həyata keçirilməsi və məmur-sahibkar münasibətlərinin müasir idarəçilik prinsipləri əsasında inkişaf etdirilməsi, o cümlədən risk qiymətləndirilməsinin nəticələri əsasında, avtomatlaşdırılmış elektron informasiya sisteminin imkanlarından istifadə etməklə, yarana biləcək təhlükənin səviyyəsinin əvvəlcədən müəyyən edilməsi, gömrük nəzarətinin formalarının idxal-ixrac prosedurları üzrə tətbiqinin daha da optimallaşdırılmasından ibarətdir.

- **Sahibkarlar üçün bir sıra vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi**

Sahibkarlığı inkişaf etdirmək üçün hökumət vergi rejiminin yumşaldılması istiqamətində bir sıra dəyişikliklər edib. 2015-2016-cı illərdə Vergi Məcəlləsinə dəyişikliklər edilməsi haqqında bir neçə qanun qəbul edilib. Sahibkarlığın inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edən dəyişikliklərin mühüm bir qismi sadələşdirilmiş vergi ilə bağlıdır. Dəyişikliklərə əsasən, ƏDV-nin məqsədləri üçün ərizə vermə öhdəliyini yaradan vergi tutulan əməliyyatların həcmi 120.000 manatdan 200.000 manatadək artırılıb. Məcburi ƏDV qeydiyyatına alınmaq öhdəliyi yaradan həddin artırılması dövriyyəsi 200.000 manatadək olan şəxslərə sadələşdirilmiş vergitutma rejimində fəaliyyətlərini davam etdirməyə imkan verəcək ki, bu da vergi inzibatçılığının sadələşdirilməsinə gətirib çıxaracaq. Digər mühüm məqam ticarət və ictimai iaşə sektorunun vergiyə cəlb edilməsindəki dəyişikliklərlə əlaqədardır. Vergi Məcəlləsinə edilmiş dəyişikliklərə əsasən, ticarət və ictimai iaşə fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərə dövriyyəsinə asılı olmayaraq sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi olmaq hüququ verilir. Yəni, satış dövriyyəsi 200.000 manatdan artıq olduğu halda belə, məhz bu iki sahədə çalışan vergi ödəyiciləri sadələşdirilmiş verginin ödəyicisi ola biləcəklər. Yalnız bu halda, yəni ticarət və ictimai iaşə fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin satış dövriyyəsi 200.000 manatdan artıq olduğu halda, əldə edilən ümumi hasilatın həcmindən ticarət fəaliyyəti üzrə 6 faiz, ictimai iaşə fəaliyyəti üzrə 8 faiz dərəcə ilə sadələşdirilmiş vergi tətbiq ediləcək. Satış dövriyyəsi 200.000 manatdan aşağı olan bütün digər sahibkarlıq subyektləri, o cümlədən ticarət və ictimai iaşə fəaliyyəti ilə məşğul olan vergi

ödəyiciləri isə yenə də əvvəlki qaydada, yəni Bakı şəhərində vergilərini 4 faiz, digər regionlarda isə 2 faiz dərəcə ilə ödəyəcəklər.

Ticarət dövriyyəsi 200.000 manatdan artıq olan şəxslər sadələşdirilmiş verginin ödəyicisi olmaq hüququndan istifadə etməyə də bilirlər. Vergi Məcəlləsi onlara bu seçim hüququnu verir. Bu halda həmin şəxslər Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş ümumi qaydada ƏDV ödəyicisi kimi qeydiyyatla alınaraq ƏDV, ilin yekunlarına əsasən mənfəət (gəlir) və əmlak vergilərini (hüquqi şəxslər üçün) dövlət büdcəsinə ödəməlidirlər.

Vergi Məcəlləsinə 19 yanvar 2016-cı il tarixdə edilmiş dəyişikliyə əsasən, investisiya təşviqi sənədini almış hüquqi şəxslərə və fərdi sahibkarlara münasibətdə bir sıra vergi güzəştləri tətbiq olunur. Məsələn, investisiya təşviqi sənədini almış fərdi sahibkar həmin sənədi aldığı tarixdən əldə etdiyi gəlirin 50 faizi - 7 il müddətinə gəlir vergisindən, hüquqi şəxs isə əldə etdiyi mənfəətin 50 faizi - 7 il müddətinə mənfəət vergisindən azaddır. Eləcə də, investisiya təşviqi sənədini almış hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar tərəfindən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təsdiqedicisi sənədi əsasında texnikanın, texnoloji avadanlıqların və qurğuların idxalı – investisiya təşviqi sənədinin alındığı tarixdən 7 il müddətinə, buğdanın idxalı və satışı, buğda ununun və çörəyin istehsalı və satışı - 2016-cı il yanvarın 1-dən 1 il müddətinə, investisiya təşviqi sənədini almış hüquqi şəxs və fərdi sahibkar həmin sənədi aldığı tarixdən müvafiq əmlakına görə 7 il müddətinə əmlak vergisini ödəməkdən azaddır. Həmçinin investisiya təşviqi sənədini almış hüquqi şəxs və fərdi sahibkar həmin sənədi aldığı tarixdən mülkiyyətində və ya istifadəsində olan müvafiq torpaqlara görə 7 il müddətinə torpaq vergisini ödəməkdən azaddır.

Vergi Məcəlləsində edilmiş digər dəyişikliklərə əsasən, 2017-ci ildən başlayaraq respublika ərazisində istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının pərakəndə satışı zamanı ƏDV-yə ticarət əlavəsi (pərakəndə satış qiyməti ilə alışı qiyməti arasındakı fərq) cəlb edilir. Əvvəlki versiyada ƏDV ümumi dövriyyəyə tətbiq edilirdi və iri pərakəndə satış obyektləri vergi güzəştləri olan yerli fermerlərdən kənd təsərrüfatı məhsulları almaqda maraqlı deyildilər. İri marketlər ƏDV əvəzləşdirməsi üçün idxal məhsullarına üstünlük verirdilər. Yeni dəyişiklik həm yerli fermerlər, həm də iri supermarketlər üçün müsbət dəyişiklikdir.

Son illər ölkədə sənaye və texnologiya parklarının salınması çərçivəsində bu parklarda yerləşən hüquqi və fiziki şəxslər üçün bir sıra vergi güzəştləri tətbiq edilir. Vergi Məcəlləsinə görə, İqtisadiyyat Nazirliyinin qərarına əsasən yaradılan sənaye, yaxud texnologiyalar parklarının rezidenti olan hüquqi şəxslərin sənaye və texnologiyalar parkındakı fəaliyyətdən əldə etdikləri gəlir 7 il müddətinə vergidən azad olunurlar. Digər tərəfdən sənaye, yaxud texnologiyalar parklarının rezidenti olan hüquqi şəxslər və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslər tərəfindən təsdiqedicisi sənəd əsasında idxal olunan texnikanın, texnoloji avadanlıqların

və qurğuların idxalı - rezidentin sənaye və texnologiyalar parkında qeydiyyatla alındığı tarixdən 7 il müddətinə rüsumdan azaddır.

- **Yerli istehsalın qorunması məqsədilə idxal rüsumlarının artırılması**

Milli valyutanın ucuzlaşması idxal mallarının qiymətini bahalaşdırdı. Ancaq qiymət artımı yerli istehsalı da əhatə etdi. Kəskin devalvasiyadan sonra yerli istehsalçılar, o cümlədən ölkənin iri yerli ərzaq məhsulları istehsalçıları olan “Azersun Holding”¹⁶ və “Veysələğlu” Şirkətlər Qrupu¹⁷ məhsullarının qiymətini artırdı. Buna səbəb yerli istehsalda idxal olunan xammalın yüksək çəkiyə malik olmasıdır. Nəticədə manatın ucuzlaşması yerli istehsalın qiymət baxımından idxal qarşı rəqabət qabiliyyətini ciddi artırma bilmədi. Yerli istehsalı stimullaşdırmaq üçün idxal məhsullarına tətbiq edilən gömrük rüsumlarını artırdı.

Nazirlər Kabinetinin 23 sentyabr 2016-cı il tarixli 367 sayılı Qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasında ixrac-idxal əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri haqqında” Qərara dəyişiklik edərək bəzi mal qruplarının idxalı üzrə rüsumlar 2 il müddətinə artırılıb. Dəyişiklik bir sıra məhsullara o cümlədən yumurtaya, tərəvəzə (xiyar, üzüm), meyvəyə (fındıq, alma, armud və s.), şirələrə, spirtsiz içkilərə, bəzi tikinti məmulatlarına (keramika, inşaat kərpicləri) tətbiq edilib. Dəyişikliyə əsasən Azərbaycana idxal edilən 1 kq ev toyuğu əti üçün 1 dollar, 1000 ədəd toyuq yumurtası üçün 100 dollar, 1 kq soğan üçün 0,2 dollar, 1kq xiyar üçün 0,2 dollar, 1 kq qoz-fındıq üçün 1,5 dollar, 1 kq üzüm üçün 0,4 dollar idxal rüsumu müəyyənləşdirilib. Halbuki bundan əvvəl bu məhsullara gömrük dəyərinin 15 faizi həcmində standart gömrük idxal rüsumu tətbiq edilirdi.

- **Sahibkarlıq subyektlərinin ixrac potensialının artırılması tədbirlərinin dəstəklənməsi**

Qeyri-neft sektorunun inkişafının əsas istiqamətləri sırasında hökumət ixracı stimullaşdırmaq siyasətinə diqqəti artırır. 2015-ci ilin sonlarında başlayaraq bu sahədə bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. 18 yanvar 2016-cı il tarixində ölkə prezidentinin sərəncamı ilə qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılmasını nəzərdə tutan normativ akt qəbul edilib. Sərəncamın məqsədi qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılmasını, rəqabət qabiliyyətli qeyri-neft məhsullarının istehsalını və ixracının, ənənəvi və yeni bazarlara çıxış imkanlarının artırılmasını təmin edən aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

¹⁶<http://azpolitika.info/?p=180794>

¹⁷<https://xeberman.com/main/1809-veyselolu-mhsullarn-bahaladrd.html>

- *kənd təsərrüfatı və emalı məhsullarına ixracla bağlı geri ödəmə dəstəklərinin verilməsi mexanizmi;*
- *xarici ölkələrə ixrac missiyalarının təşkil edilməsinə, xarici bazarların araşdırılması və marketinq fəaliyyətinə, “Made in Azerbaijan” brendinin xarici bazarlarda təşviqinə, yerli şirkətlərin ixracla bağlı xarici ölkələrdə sertifikat və patentlərin alınmasına, ixracla əlaqəli tədqiqat-inkişaf proqram və layihələrinə çəkilən xərclərin dövlət büdcəsi hesabına ödənilən hissəsi və ödənilmə mexanizmi.*

Xarici ölkələrə ixrac missiyalarına dəstək tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi üçün 2016-cı ilin dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ehtiyat fondundan İqtisadiyyat Nazirliyinə 3 milyon manat ayrılıb.

Bundan başqa 1 mart 2016-cı il tarixində qəbul edilmiş qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqi ilə bağlı Fərmana görə, ölkə ərazisində yaradılan qeyri-neft məhsullarının dəyərinin xüsusi çəkisindən, habelə ixrac olunan həmin məhsulların növündən asılı olaraq, qeyri-neft məhsullarının ixracı ilə məşğul olan şəxslərə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ixrac təşviqi ödənilməyə başlayıb. Ödəniləcək ixrac təşviqinin baza məbləği ixrac əməliyyatlarına görə faktiki ixrac olunmuş malın ixrac gömrük bəyannaməsində nəzərdə tutulan gömrük dəyərinin 3 faizini təşkil edir. Nazirlər Kabinetinin 6 oktyabr 2016-cı il tarixli Qərarı ilə ixrac təşviqinin baza məbləğinə tətbiq olunacaq əmsallar təsdiq edilib. Ən aşağı əmsal 1, ən yuxarı əmsal isə 2-dir. Məsələn, nar və xurma ixracı üçün 1 əmsal, yəni gömrük dəyərinin 3%-i həddində ixrac təşviqi ödənilir. Təbii bal, unlu qənnadı məmulatları, qurudulmuş meyvələrə 1,5 əmsal (gömrük dəyərinin 4,5%-i), Meyvə və tərəvəz şirələri, o cümlədən nar şirəsi, spirtli içkilərə 2 əmsal (gömrük dəyərinin 6%-i) tətbiq edilir. Bu qərar 2020-ci il 31 dekabr tarixinədək qüvvədədir.

- **Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsinin qəbulu**

Ölkə prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il Fərmanı ilə “*Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri*” təsdiq edilib. Bu yol xəritələrindən biri də “*Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi*”dir¹⁸. Yol Xəritəsinin məqsədi Azərbaycanda iqtisadiyyatın diversifikasiyası, rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, məşğulluğun təmin edilməsi, istehlak mallarına olan tələbatın yerli resurslar hesabına ödənilməsi və iqtisadi inkişafın təmin edilməsi baxımından kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı təmin etməkdir.

¹⁸http://azertag.az/store/files/Strateji_yol_xeritesi/Ki%C3%A7ik_v%C9%99_orta_sahibkarl%C4%B1q_s%C9%99viyy%C9%99sind%C9%99_istehlak_mallar%C4%B1n%C4%B1n_istehsal%C4%B1na_da ir.pdf

Strateji yol xəritələri 2016-2020-ci illər üçün iqtisadi inkişaf strategiyasını və tədbirlər planını, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxışı və 2025-ci ildən sonrakı dövrə hədəf baxışı özündə ehtiva edir.

Strateji Yol Xəritəsində müəyyənləşdirilən strateji məqsədlərə nail olmaq üçün bir sıra strateji hədəflər müəyyənləşdirilib:

- uzunmüddətli perspektivdə KOS-un Azərbaycanın ÜDM-inə təsirini artırmaq məqsədilə ölkədə biznes mühitinin və tənzimləyici bazanın daha da yaxşılaşdırılması;
- KOS subyektlərinin dayanıqlı şəbəkəsinin yaradılması məqsədilə maliyyələşmə resurslarına sərfəli və səmərəli çıxışın təmin edilməsi;
- ölkənin valyuta ehtiyatlarının artırılması və ölkədə istehsal olunan malların beynəlxalq standartlara uyğunluğunun təmin edilməsi məqsədilə KOS-un fəaliyyətinin beynəlmilləşdirilməsi və xarici bazarlara çıxış imkanlarının artırılması;
- İxtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanmasına və KOS subyektlərinin bacarıqlarının inkişafına xüsusi diqqət ayırmaqla, regional bazarlarda keyfiyyətli məhsul və xidmətlər təklifinin artırılması;
- KOS subyektlərinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün innovasiyaların təşviqi, bu sahə ilə bağlı araşdırma və inkişaf fəaliyyətinin gücləndirilməsi.

Müəyyən edilmiş strateji hədəflərə nail olmaq üçün təxminən 700 milyon manat investisiya tələb olunur ki, nəticədə 2020-ci ildə iqtisadiyyatda təxminən 1 milyard 260 milyon manat əlavə dəyərin və 34240 yeni iş yerinin yaradılması gözlənilir.

Yol Xəritəsinə əsasən, 2025-ci ildən sonrakı perspektivdə xüsusi sektorlar üzrə yerli tələbat ödənildikdən sonra güclü yerli şirkətlər və çoxsaylı KOS subyektləri öz ticarət şəbəkəsini beynəlxalq bazarlarla, xüsusən də ətraf regionlardakı bazarlarla əlaqələndirərək, Azərbaycanın qeyri-neft ixracının əhəmiyyətli dərəcədə artımına müsbət təsir göstərəcəklər. Azərbaycanda, xüsusən də xarici ticarətdə KOS-un payının 40 faizə qaldırılması planlaşdırılır. Bununla yanaşı, 2025-ci ildən sonrakı dövrdə KOS-un ÜDM-də və məşğulluqda payının müvafiq olaraq 60 və 70 faizə çatdırılması hədəf götürülür. Nəzərdə tutulan hədəflərin reallaşdırılması növbəti onillik ərzində Azərbaycanda biznes üçün daha əlverişli şəraitin yaradılması, KOS-un inkişafına ünvanlanmış müxtəlif proqram və layihələrin həyata keçirilməsi, aidiyyəti dövlət qurumlarının iştirakı və səyi, xüsusilə də zəruri proseslərin sadələşdirilməsi və şəffaflığının təmin edilməsi sayəsində mümkün olacaqdır.

4. DEVALVASIYANIN BİZNESƏ TƏSİRİNİN YARATDIĞI RİSKLƏR

Devalvasiyanın sahibkarlığa vurduğu zərər bir sıra risklər yaradır. Həmin risklər aşağıdakılardır:

Risk 1. İqtisadiyyatın dollarlaşması səbəbindən biznesin milli valyutada borclanma imkanının məhdudlaşması

2014-cü ilin sonlarından başlayaraq maliyyə sektorundan müşahidə edilən dollarlaşma prosesi müəyyən qədər səngisə də hələki sabitləşməyib. Depozitlərin, o cümlədən əhali əmanətlərinin dollarlaşması və milli valyutanın məzənnəsinin qeyri-sabitliyi bankları və bank olmayan kredit təşkilatlarını milli valyutada olan kreditləşməni məhdudlaşdıraraq dollar kreditlərinə üz tutmağa vadar edib.

2012-2016-cı illərdə cəmi kreditlərdə xarici valyuta kreditlərinin payı 31,2%-dən 53,8%-ə yüksəlib. (Qrafik 1.11) Kreditlərlə müqayisədə depozitlərin dollarlaşması daha yüksək səviyyədə olub. 2016-cı ilin sonuna xarici valyutada olan depozitlərin payı cəmi depozitlərdə 75,6%-ə yüksəlib. Bu müddətdə maliyyə təşkilatlarının depozitlərinin dollarlaşması 88,3% olub. (Qrafik 1.12)

Maliyyə sektorunu dollarlaşması qiymətli kağızlar bazarına da sirayət edib və bu bazarda da milli valyutada resurs cəlbini çətinləşdirib. Kredit faizləri ilə müqayisədə kapital bazarından resurs cəlbə ucuz olsa da Azərbaycanda bu sektor zəif inkişaf edib və məhdud sayda şirkətin bu bazara çıxış imkanı mövcuddur. Kapital bazarında milli valyutada olan istiqrazlara maraq aşağı səviyyədədir. Xarici valyuta nominalında olan istiqrazlara isə kreditlərdən ucuz olmasına rəğmən maraq azdır. Buna görə də şirkətlər xarici valyutada borclanmaya getməyə məcburdurlar.

İqtisadiyyatın yüksək səviyyədə dollarlaşması pul-kredit siyasətinin səmərəliliyinin məhdudlaşmasına, likvidlik problemlərinin artmasına, Mərkəzi Bankın rolunun azalması kimi neqativ nəticələrə gətirib çıxarır. Bunun üçün iqtisadiyyatda dollarlaşma səviyyəsinin aşağı salınması vacibdir. Milli valyutada qiymətli kağızların buraxılması, etibarlı indeksasiya sistemi, valyuta risklərini sığortalama (hedge) aləti, kapital bazarının və bankolmayan institutların gücləndirilməsi, kredit məlumatları sisteminin təkmilləşdirilməsi, nəzarətin gücləndirilməsi, faiz dərəcələri üzərində inzibati tədbirlərdən imtina edilməsi, valyuta depozitləri və istiqrazlarının gəlirliliyinə vergi rejiminin tətbiqi kimi addımlar dollarlaşmanı əngəlləyə bilər.

Əksdollarlaşma siyasəti müxtəlif ölkələrdə həyata keçirilib və bu siyasət bazar alətlərinə və inzibati tədbirlərə əsaslanıb.

Bazar alətlərinin tətbiqi tədbirləri qismində dövlət borcunun idarə edilməsi, daxili maliyyə bazarının inkişafı, dollar aktivlərinə alternativin tətbiqi, üzən məzənnəyə keçid, ödəniş sisteminin tənzimlənməsi, indeksasiya mexanizmlərinin yaradılması, maliyyə liberallaşması, məcburi ehtiyat tələblərinin tənzimlənməsi həyata keçirilib.

Dövlət borcuna xidmətlə bağlı kompleks tədbirlərə milli valyutada dövlət

istiqrazlarının buraxılışının artırılması daxildir. Bu addım mübadilə məzənnəsinə çeviklik verməklə dövlətin valyuta balansının dollarsızlaşmasına imkan verir. Zərurət yarandıqda dövlət istiqrazları inflyasiyaya uyğun indeksləşdirilə bilər. Boliviya, İsrail, Meksika kimi ölkələrdə belə təcrübə mövcuddur. Bir məsələni nəzərə almaq lazımdır ki, məzənnə dəyişməsinin kompensasiyası üçün tətbiq edilən yüksək faiz dərəcəsi bir sıra hallarda dövlətin borca xidmət xərclərini kəskin artırır.

Daxili maliyyə bazarının inkişafı zamanı dollar depozitlərinə alternativ investisiya imkanlarını artıran milli valyutada olan istiqraz bazarının stimullaşdırılır. Daxili pul və kapital bazarında milli valyutada olan qiymətli kağızların artması dollar aktivlərinin azalda bilər. Anqola, Boliviya, Çili, Meksika, Rusiyada belə təcrübə istifadə edilib.

Maliyyə liberallaşması tədbirlərinə bankların faiz dərəcələri üzərində inzibati nəzarətin ləğv edilməsi daxildir (Estoniya, Haiti, Macarıstan). Bu ona gətirib çıxarır ki, daxili real faiz dərəcələri müsbət olur və milli valyutanın cəlbediciliyi artırır.

Məcburi ehtiyat normalarına tələblər müəyyənləşdirilərkən xarici valyuta ilə müqayisədə milli valyutada yerləşdirilən depozitlərə daha əlverişli şərait yaradılır. Bu tələb xarici valyutada olan kreditləri bahalaşdırır. (Boliviya, Honduras, Nikaraqua, İsrail). Bu addım bankları milli valyutada depozit cəlbinə stimullaşdırır.

Əksdollarlaşma tədbirləri qismində kommərsiya bankları olan prudensial siyasətlər də əhəmiyyətli rol oynayır. Bu tədbirlərə açıq valyuta mövqeyinin maksimal daralması tələbləri (Xorvatiya, Türkiyə), xarici valyutada olan depozitlərə (Anqola, Uruqvay) və kreditlərə (Xorvatiya) yüksək tələblər, valyuta kreditləri, xüsusən də sığortalanmamış (unhedged) borclar üzrə ehtiyatların yaradılmasına yüksək tələblər (Anqola, Honduras, Vyetnam) daxildir.

Çili, Kolumbiya, Meksika və İsraildə milli valyutanın cəlbediciliyini və inamı artırmaq, həmçinin alıcılıq qabiliyyətinin sabitliyini qorumaq üçün kəskin məzənnə dəyişikliyiindən sığortalamağa imkan verən əhalinin gəlirlərinin indeksasiyası sistemi tətbiq edilib.

Polşada 1993-2000-ci illərdə aparılan effektiv əksdollarlaşma siyasəti islahatlar və sərt pul-kredit siyasətinə əsaslanıb. Polşa maliyyə sektorunun liberallaşması və kapitala əməliyyatlar üzrə hesabların tədricən açılması yolu ilə makroiqtisadi sabitlik proqramını reallaşdırıb. Digər tərəfdən milli valyuta əməliyyatları üzrə faiz dərəcəsi xarici valyuta ilə müqayisədə yüksək olub. Belə siyasət xarici valyuta depozitlərinin ümumi pul kütləsində payının 79%-dən (1989) 30%-ə enməsinə (1993) səbəb olub.

İnzibati tədbirlər siyasətinə xarici valyutada olan depozitlərin milli valyutaya məcburi konvertasiyası, xarici valyutanın hesabdən çıxarılmasına müəyyən müddətə qadağa, xarici valyutada olan müqavilələrin və faiz gəlirlərinin vergiyə cəlbini qeyd etmək olar.

Xarici valyutada olan depozitlərin milli valyutaya məcburi konvertasiyası Boliviya, Meksika və Peru kimi ölkələrdə kapitalın maliyyə sektorundan axınının artımına gətirib çıxardı. Xarici valyutanın hesabdən çıxarılmasına müəyyən müddətə

qadağa Argentina və Pakistanda tətbiq edilib. Argentinada xarici valyutada olan “dondurulmuş” depozitlər inflyasiya səviyyəsinə uyğun indeksləşdirilib, Pakistanda milli valyuta ilə ödənilib. Pakistanda xarici valyutada yerləşdirilən bank depozitləri və istiqrazlarından əldə edilən gəlirlər vergiyə cəlb edilir. Boliviya xarici valyutada ifadə olunan istənilən aktivlərlə bağlı müqavilələr vergiyə cəlb edilir. Peruda yerli valyutada ödənişləri stimullaşdırmaq üçün xarici valyutada olan ödəniş çeklərinə 2%-lik vergi tətbiq edilir.

Təcrübə göstərir ki, bazar alətlərindən istifadə etmədən yalnız məcburi əksdollarlaşma tədbirlərinin həyata keçirilməsi səmərə vermir. Peru və Boliviya inzibati yolla dollarlaşmanı azalda bilməməsi buna sübutdur. Argentina və Pakistanda atılan addımlar nəticəsi ona gətirdi ki, rezidentlər xarici valyuta vəsaitlərini bank hesablarında yox, nağd şəkildə saxlamağa üstünlük verdilər. Belə məhdudiyətlər milli bank sektoruna inamı təhlükə altına qoyur və kapital axınına və dezintermediasiyaya gətirib çıxarır.

Qazaxıstanda Ölkə iqtisadiyyatının dollarlaşma səviyyəsini azaltmaq üçün ayrıca tədbirlər planı hazırlanıb. Plan 3 əsas strateji istiqamətə - makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsinə, nağdsız ödənişlərin inkişafına və kölgə iqtisadiyyatının azaldılmasına əsaslanır. Milli Bank və hökumətin birgə tədbirləri nəticəsində təngə üzrə maksimal faiz dərəcəsi 10%-dən 14%-ə qaldırılıb, xarici valyuta üzrə illik faiz dərəcəsi 3%-dən 2%-ə endirilib. Milli valyuta üzrə depozitlərin kompensasiya məbləği 5 milyon təngədən (15 min ABŞ dolları) 10 milyon təngəyə (30 min ABŞ dolları) artırılıb. 1 yanvar 2016-cı il tarixindən xarici valyuta gəliri olmayanlara xarici valyutada kredit verilməsi qadağan edilib. Rusiyada milli valyuta 2014-cü ildən üzən məzənnəyə keçib, uçot dərəcəsi artırılıb.

Risk 2. Milli valyutanın məzənnəsinin qeyri-sabitliyinin yüksək inflyasiya təzyiqi yaratması

Manatın məzənnəsinin sabitliyi yalnız dayanıqlı makroiqtisadi sabitlik və iqtisadi inkişaf fonunda mümkündür. Ölkənin maliyyə sektorunun sürətlə dollarlaşması milli valyutaya təzyiqi artırmaqla yanaşı makroiqtisadi sabitliyi riski altına qoyur. Milli valyutanın ucuzlaşması idxaldan asılı olan ölkə iqtisadiyyatını yüksək inflyasiya idxalına məruz qoyub. Son 5 ildə inflyasiya səviyyəsi berrəqəmli həddən (2012-cı il üzrə 1,1%) ikirəqəmli həddə (2016-cı il üzrə 12,4%) keçib. Milli valyutanın qeyri-sabitliyi istehlak qiymətləri indeksinə yüksəldici təsir göstərir. Qeyri-ərzaq məhsullarının əksər hissəsi, ərzaq məhsullarının isə əhəmiyyətli hissəsi (tam və ya qismən) idxal olunur. Milli valyutanın ucuzlaşması xarici valyuta ilə alınan məhsulları bahalaşdırır. 2016-cı ildə ərzaq məhsullarının qiymətləri 14,7%, qeyri-ərzaq məhsullarının qiymətləri 16,7% artıb. Mərkəzi Bankın məlumatına görə, bu müddətdə manat ABŞ dollarına nisbətən dəyərini rəsmi olaraq 13%-dən çox itirib. Halbuki idxalatçı şirkətlərin müraciət etdikləri “qara bazar”da manatın il ərzində ucuzlaşması təxminən 20% təşkil edib.

Hazırda Azərbaycanda inflyasiyaya bir sıra daxili və xarici amillər təsir edir. *Daxili amillərə* dövlət büdcəsində kəsinin yaranması, mikro və makro səviyyədə disproporsiyanın yaranması, xarici ticarətdə inhisarın mövcudluğu, daxili bazarın iri şirkətlərin inhisarında olması, yüksək kredit faizləri daxildir. Xarici amillərə isə xarici ticarətdən daxilolmaların azalması, xarici ticarət və tədiyyə balansında kəsinin mövcudluğu, idxal mallarının xarici bazarlarda bahalaşması daxildir.

Bir qayda olaraq dəyişkən inflyasiya, milli valyutanın dəyərsizləşməsi, asimmetrik məzənnə siyasəti və maliyyə bazarının kiçikliyi maliyyə sisteminin dollarlaşmasını şərtləndirir. Valyutanın məzənnəsinin tez-tez aşağı salınması və valyuta məzənnələrində yüksək volatillik xarici valyuta depozitlərinin artımına gətirib çıxarır, yüksək inflyasiya isə öz növbəsində, bank kreditlərini “dollarlaşdırır”. Bütün bunlar Azərbaycanın maliyyə sektorunda müşahidə edilir və yüksək həddə dollarlaşma makroiqtisadi sabitliyi risk altına alır.

Milli valyutanın məzənnəsinin sabitliyinin təmin edilməsinin və inflyasiyanın cilovlanmasının yolu əksdollarlaşma siyasətinin həyata keçirilməsidir. Xarici təcrübədə bununla bağlı uğurlu təcrübələr mövcuddur (Bax: *Risk 1-ə*) Bundan başqa İsraildə əksdollarlaşma proqramı xarici valyutada olan dövlət borcunun bir hissəsinin azaldılması, onun ödənilməsi müddətinin artırılması və valyuta riskləri idarə olunması, sığortalanması üçün alətlərin tətbiqinə istiqamətlənib. Xarici valyutada depozitlər üzrə ehtiyat ayırmalarının artımına nail olunub və depozitlərin indeksləşdirilməsi yolu ilə alternativ investisiya imkanları təklif edilib. Proqramın nəticəsi olaraq inflyasiya səviyyəsi 1984-cü ildəki 400%-dən 1990-cı ildə berrəqəmli səviyyəyə enib. Çili 1990-cı ildə maliyyə sektorunu liberallaşdırıb, inflyasiya hədəflənməsi siyasətini qəbul edib və milli valyutayı 1999-cu ildə üzən məzənnəyə keçirib. Çilinin əksdollarlaşma sahəsində siyasətinin fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ilk tədbir qismində indeksasiya tədbirləri görülüb. 2010-cu ilə milli valyutada olan depozitlər artaraq cəmi depozitlərdə payı 90%-ə çatıb.

Risk 3. Mal və xidmət dövriyyəsinin azalması biznesin inkişafına mane olur, onların kadr potensialını zəiflədir.

Bir tərəfdən milli valyutanın devalvasiyası səbəbindən mal və xidmətlərin bahalaşması, digər tərəfdən əhalinin real gəlirlərinin azalması səbəbindən alıcılıq qabiliyyətinin azalması mal və xidmətlərə tələbatı əhəmiyyətli dərəcədə azaltdı. Xarici valyutada olan kreditlərin qaytarılmasının çətinləşməsi bəzi subyektləri bağlanmağa, bəzilərini böyük zərərlə üzləməsinə, üçüncülərinin isə yeni resurs əldə etmək imkanını məhdudlaşdırdı. Nəticədə sahibkarlıq subyektlərinin dövriyyəsinin azalması və işçi heyətini ixtisar etməsi zərurəti ortaya çıxdı. Əhalinin real gəlirləri 2016-cı ildə 2,74%-ə qədər azalması onların alıcılıq qabiliyyətinə mənfi təsir göstərib.

Tədqiqatın hazırlanması çərçivəsində kiçik və orta ölçülü sahibkarlar arasında aparılmış sorğunun (ƏLAVƏ 1) nəticəsi də hər 5 respondentdən 4-ü dövriyyəsinin

azaldığını, hər 4 respondentdən 3-ü isə işçi ixtisarını aparmaq məcburiyyətində qaldığını qeyd edib. Rəsmi statistika da dövriyyənin azalmasını və işçi ixtisarını təsdiq edir. Kəskin devalvasiyanın baş verdiyi 2015-ci ildə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektoru üzrə məhsul buraxılışı 78%, sənayedə 51,7%, informasiya və rabitədə 66,5%, tikintidə 58,9%, daşınmaz əmlakla bağlı əməliyyatlarda 46,9% azalıb. (Qrafik 2.1).

İqtisadiyyatda muzdlu işləyənlərin sayı 2015-ci ildə 1.13% azalıb. (Qrafik 2.3) Həmin il muzdlu işçilərin azalması emal (8,3%), tikinti (11,9%), maliyyə və sığorta (2,6%), informasiya və rabitə (0,8%) sektorlarında qeydə alınıb. İşsizlik kiçik sahibkarlıq subyektlərində də özünü qabarıq göstərir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2015-ci ildə bu sektorda işləyənlərin orta illik sayı 24%-ə qədər azalıb.

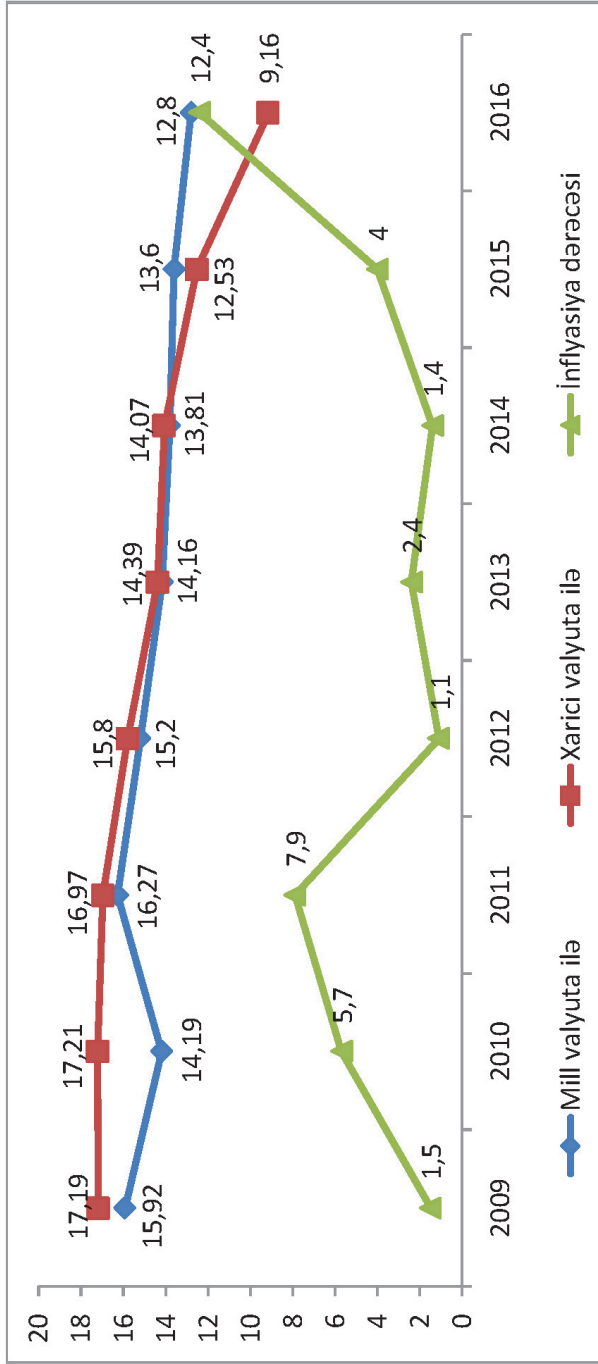
İşçi heyətinin azalması şirkətlərin kadr potensialını zəiflədir. İxtisarlardan qaçmaq üçün bəzi şirkətlərin maaşları azaltması siyasəti sosial baxımdan işçilərə dəstək olsa da peşəkar kadrların daha yüksək maaş təklif edən yerlərə üz tutmasına səbəb olur.

ABŞ-da 2009-cu ildə “Amerikanın Bərpa və Reinvestisiyalaşma Planı” (American Recovery and Reinvestment Act) adlı proqramı qısamüddətli perspektivdə işsizliklə mübarizəni gücləndirmək, uzunmüddətli dövrdə isə iqtisadi artımın davamlılığının təmin olunması üçün nəzərdə tutulub. Plan əsasən 2 istiqaməti - vergilərin azaldılmasını və iqtisadiyyata miqyaslı büdcə investisiyalarını özündə əks etdirir. Layihənin ümumi dəyəri 800-900 milyard dollar təşkil edib. Planda vergi dərəcələrinin azaldılması nəzərdə tutulub. Biznes məqsədli daşınmaz əmlakın vergi dərəcəsi əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salınıb. Plan bir neçə blokdan - ehtiyacı olanlara dəstək, infrastruktur layihələri, vergilər - ibarətdir. Plana görə, kiçik biznes subyektləri investisiya məqsədilə sərf etdiyi 250 min dollara qədər vəsaiti vergitutma bazasından çıxıb.

Risk 4. Biznesin ucuz kredit resurslarına çıxışının məhdudlaşması

Kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin yüksək olması biznesə, xüsusən də KOS-ların kredit resurslarına əlçatanlığını azaldan amillərdəndir. Bol neft pulları dövründə kredit faizlərinin yüksək olması ciddi fəsadlar törətməsə də, iqtisadi aktivliyin azaldığı və milli valyutanın qeyri-sabitliyi dövründə pul resurslarının baha olması sahibkarlığa ağır zərbə vurur. Uzun müddət inflyasiya səviyyəsinin aşağı olmasına rəğmən kredit resurslarının illik faiz dərəcəsi həmişə yüksək olub. 2009-2015-cü illərdə orta illik inflyasiya səviyyəsi 1-8% arasında dəyişdiyi halda 2016-cı ildə 12,4%-ə yüksəlib. Bu müddətdə kreditlərin orta illik faiz dərəcəsinə əhəmiyyətli dəyişiklik olub. Manat üzrə orta faiz dərəcəsi 15,9%-dən 12,8%-ə, dollar üzrə faiz dərəcəsi 17,19%-dən 9,16%-ə düşüb. Buna baxmayaraq sahibkarların ucuz resursa çıxışı yox dərəcəsinə düşüb. Banklar milli valyutada kredit vermirlər. (Qrafik 4.1.)

Xarici valyutada olan 1-3 illik kreditlərin faiz dərəcəsi isə biznes üçün 15-25% arasında dəyişir. Dolların bahalaşma perspektivini nəzərə alsaq bu faiz dərəcəsi ilə

Qrafik 4.1. Bank kreditləri üzrə orta illik faiz dərəcələrinin dəyişməsi dinamikası, %-lə

kredit götürməyin biznes üçün baha və riskli olduğunu söyləməyə əsas verir. Dollar manat münasibətdə 2015-ci ildə 2 dəfə, 2016-cı ildə 13,4%, 2017-ci ilin yanvar ayında isə 8,2% bahalaşmışdır. Manatın məzənnəsinin qeyri-sabitliyi sahibkarları dollar kreditlərini almaqdan çəkindirir. Banklar isə xarici valyutada kredit verməyə üstünlük verirlər. Biznesdə rentabelliğin aşağı düşməsi sahibkarları daha ucuz resurs cəlb etməsinə məcbur edir. Kiçik və orta sahibkarların maliyyə-uçot sistemi normalara uyğun olmadığından kapital bazarında iştirak edə bilmirlər. Ona görə də yeganə borc- lanma bank və bankolmayan kredit təşkilatları vasitəsilə aparılır.

Beynəlxalq təcrübədə KOS-ların əsas maliyyələşmə mənbələrindən biri də dövlətin müxtəlif dəstək proqramlarıdır. Şirkətlərin maliyyələşmə mənbələrində dövlətin payı ölkələrdə fərqlidir. ABŞ-də kiçik müəssisələrin 1%-dən çoxu dövlətin ayırdığı vəsaitlərindən istifadə etdiklərini bildirirlər¹⁹. Avropa ölkələrində müxtəlif maliyyələşmə dəstəyi növü üzrə bu göstərici 2-9% civarında dəyişir. Kanada da kiçik və orta müəssisələr 11,7%-i fəaliyyətlərinin son 3 ilində hökumət vəsaitlərinə müraciət ediblər²⁰. Kanadada 10 il müddətinə ayrılmış kredit 250 min dolları ötmür və illik faiz dərəcəsi 2-3 faizdir. Digər tərəfdən borclar üzrə istənilən itkiləri qismən kompensasiya etməklə federal hökumət kiçik biznesin ssuda almasını asanlaşdırır. Koreyada KOS-ların dəstəklənməsi üçün dövlət vəsaitləri 3 istiqamətdə sərf olunur: güzəştli kreditlərin verilməsi (8 ilə qədər müddət və faiz dərəcəsi bank dərəcəsinə 2,5-3% aşağı), yeni texnologiyaların işlənməsi və tətbiqi və dövriyyə vəsaitlərinin təmin edilməsi. Yaponiyada KOS-ların kooperativ fəaliyyətinin stimullaşdırmaq üçün borcu 2-4% dərəcə ilə götürmək olar. Sinqapurda 4 ilədək müddətə kreditlər üçün illik 5%, uzunmüddətli kreditlər üçün 6,5% dərəcəsi tətbiq edilir. İşçilərinin sayı 10-dan çox olmayan mikroşirkətlər üçün xüsusi güzəştli kredit proqramı mövcuddur. Böyük Britaniyada²¹ kiçik və orta müəssisələrə zəmanətin verilməsi sxemi hökumət qurumu - Kiçik Biznesə Xidmət üzrə Agentlik (Small Business Service – SBS) həyata keçirir. SBS Agentliyi 2-10 il müddətinə 5000-100000 funt sterlinq məbləğində borc verir. 2 ildən çox uğurlu biznes quran müəssisələr üçün bu məbləğ hətta 250000 funt sterlinqə çatır. SBS müəssisənin vəziyyətindən asılı olaraq borcun 70%-85%-nə zəmanət verir. Zəmanətin müqabilində borc alan şirkət Agentliyə aldığı borcun qalığı məbləğinin illik 2%-i həddində ödəniş edir.

Bir sıra ölkələrdə (Almaniya, ABŞ, Yaponiya və s.) irihəcmli kreditlərin alınması üçün müəssisənin təşkilati, maliyyə, texniki, kadr və fəaliyyətinin digər aspektləri üzrə obyektiv məlumat təqdim etməsi tələb olunur. Bu tip məlumatlar adətən müvəkkil

¹⁹Mach T. L., Wolken J. D. Financial Services Used by Small Businesses. — P. A 186

²⁰2002 ENSR Survey [Electronic resource]: Access to finance / EIM Business & Policy Research // http://www.eim.nl/Observatory_7and_8/fr/enst/2002/survey_4.htm (13 August 2006)

²¹Экономический обзор ОЭСР: Турция, 2004 год.

ixtisaslaşdırılmış təşkilatlar və ya diaqnostika mərkəzləri tərəfindən hazırlanır. Bu, müəssisələrə vəsait verilməsində mövcud olan riskləri xeyli azaldır.

Risk 5. Pul kütləsinin məhdudlaşması hesabına sahibkarlığın pul resurslarına çıxışının məhdudlaşması

Böhran dövründə hökumətlər bir qayda olaraq iqtisadi aktivliyi, o cümlədən tələbatı artırmaq üçün iqtisadiyyatın pulla təminatı səviyyəsini artırır. Azərbaycanı devalvasiya gözləntisi yarananda Mərkəzi Bank inflyasiya ilə mübarizə tədbirləri çərçivəsində və dollara tələbatı azaltmaq məqsədilə pul kütləsini məhdudlaşdırmaq siyasəti yürüdür. İqtisadiyyatın pulla təminat səviyyəsi 2012-2014-cü illərdə 26-30% civarında dəyişdiyi halda 2015-2016-cı illərdə 16-17%-ə qədər azalıb. Ölkədə həm dollar qıtlığı, həm də paralel olaraq manat qıtlığı yaranıb. Manat qıtlığının yaranması kreditləşməyə də təsir göstərmişdir. Pul təminatının aşağı olması büdcə xərclərinin ilboyu icrasında da çətinlik yaradıb. Məsələn, Maliyyə Nazirliyinin məlumatına görə, 2016-cı ildə dövlət büdcəsinin xərclərinin 21,5%-i dekabr ayında, 40,1%-i isə sonuncu rübdə icra olunub. Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsi üçün nəzərdə tutulan transfertin 42,8%-i I-III rübdə, 57,2%-i isə IV rübdə köçürülüb.²² Mərkəzi Bankın pul kütləsini məhdudlaşdırmaqla manata təzyiqi azaltmaq, dollara tələbatı məhdudlaşdırmaq olub.

Qeyd etməyə dəyər ki, hazırda dünyada inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadiyyatın monetizasiya səviyyəsi 45-50%-dən az deyil, bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə isə hətta 100%-200% arasında dəyişir. Azərbaycanla oxşar iqtisadiyyata malik Rusiyada 2015-2016-cı illərdə 42-45%, Qazaxıstanda isə 20% olub. ABŞ, Avropa, İngiltərə və Yaponiya Mərkəzi Bankları qlobal maliyyə böhranı dövründə və sonralar QE proqramı çərçivəsində iqtisadiyyatda pul kütləsini artırmaq siyasəti yürütdülər. Rusiya və Qazaxıstanda təxminən oxşar addımı atdılar. Ancaq Azərbaycanda əks addım atılaraq pul kütləsinin məhdudlaşdırılması siyasəti həyata keçirildi. Mərkəzi Bankın 2017-ci il üzrə pul-kredit siyasəti barədə bəyanatından görünür ki, əsas hədəf inflyasiya və manatı sabitliyi olacaq və buna görə sərt-pul kredit siyasəti davam etdiriləcək. Deməli, pul kütləsinin əhəmiyyətli dərəcədə artırılması gözlənilmir.

Risk 6. İdxalın məhdudlaşması və istehsalın tələbatı ödəyə bilməməsi səbəbindən mal çeşidinin azalması

Manatın ucuzlaşması fonunda idxal mallarının bahalaşması və əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin azalması idxal mallarına tələbatı azaldı. Belə vəziyyətdə idxalatçı şirkətlər mal dövriyyəsinin azalmasının qarşısını almaq üçün daha çox tələb olunan və mümkün qədər ucuz olan malların alınmasına üstünlük verirlər. Belə vəziyyətdə mal çeşidinin azalması, idxal mallarının keyfiyyətinin azalması tendensiyası müşahidə edilir.

²²<http://www.budget.az/main?content=1308>

Gömrük sistemindən mal idxalı prosedurunun sadələşdirilməsi və asanlaşması uzun müddət qeyri-rəsmi yolla ölkəyə daxil olan bahalı malların rəsmi olaraq gömrük rüsumuna cəlb edilməsinə və bununla da onların daha da bahalaşmasına səbəb olub. Belə malların satış səviyyəsi aşağı düşdüyündən idxalatçılar daha çox ucuz qiymətə olan əvəzedicilər gətirməyə başlayıb.

Ərzaq məhsullarından fərqli olaraq qeyri-ərzaq mallarının yerli istehsalı səviyyəsi çox aşağıdır. Qeyri-ərzaq məhsullarının idxaldan asılılıq səviyyəsi yüksəkdir. Buna görə də ölkənin qeyri-ərzaq təminatı idxalatçıların seçimindən asılıdır. Əhalinin alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşdükcə idxalın çeşidində və keyfiyyətində düşməyə başlayacaq. Nəticədə bazarlar indiki məhsul rəngarəngliyi ilə müqayisədə aşağı keyfiyyətli və məhdud çeşidli məhsullarla əvəz olunacaq.

5. BÖHRAN ŞƏRAİTİNDƏ MÜXTƏLİF ÖLKƏLƏRDƏ KOS-lara DÖVLƏT DƏSTƏYİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Böhran dövründə bir çox ölkələrdə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi halları artır. Hökumətlər böhrandan çıxış məqsədilə sahibkarlığa, xüsusən də kiçik və orta sahibkarlığa maliyyə dəstəyi üzrə təxirəsalınmaz tədbirləri nəzərdə tutan antiböhran proqramları qəbul edirlər. Bu tədbirlər adətən bir neçə istiqaməti əhatə edir:

- *ixrac kreditləri və zəmanət öhdəlikləri verməklə, vergi yükünü azaltmaqla və vergi ödənişlərinə möhlət verməklə KOS-ların dövrüyyə kapitalının azalmasının qarşısını almağa və satışın dəstəklənməsinə yönəlik tədbirlər;*
- *KOS-ların maliyyə resurslarına çıxışının asanlaşması, kredit borclarının restrukturizasiyası, dövrüyyə vəsaitlərinin vaxtında təqdim edilməsi, mövcud kreditlərin ödənilməsi şərtlərinin yaxşılaşdırılması və zəmanət verilməsi sxeminin genişləndirilməsi;*
- *Yüksək tələbatə malik yeni mal və xidmətlərin bazara çıxışını təmin etməyə imkan verən investisiya və innovasiya layihələrinin reallaşması və başa çatması üçün KOS-lara maliyyə dəstəyinin göstərilməsi.*

KOS-lara maliyyə yardımı investisiya qrantlarının, güzəştli kreditlərin və əsas vəsaitlərin amortizasiyasının sürətləndirilməsi üzrə tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilir. KOS-ların maliyyə resurslarına çıxışını asanlaşdırmaq üçün əksər ölkələrdə kredit zəmanətlərinin verilməsi sxemlərinin liberallaşdırılması üzrə kompleks tədbirlərin tətbiq edilir.

Beynəlxalq təcrübədə KOS-lara dövlətin maliyyə dəstəyi müxtəlif mexanizmlərə əsaslanır (Cədvəl 1)

Bir sıra ölkələrdə KOS-ların maliyyə dəstəyi ilə bağlı tətbiq edilən strateji tədbirlər

Cədvəl 1

Ölkələr	Satış səviyyəsinin dəstəklənməsi, pul axınının təmin edilməsi və KOS-lara dövriyyə vəsaitlərinin verilməsi				KOS-ların maliyyəyə və kreditə çıxışının yaxşılaşdırılması		KOS-lar üçün investisiya imkanlarının gücləndirilməsi	KOS-ların əsas, səhmdar və vənçur kapitalının artırılması
	Dövriyyə vəsaitinin alınmasına dəstək	Dövriyyə vəsaitinin alınmasına dəstək	Vergi yumşaldılması	Dövlət sifarişlərinin ödənilməsi prosedurunun sürətləndirilməsi	Kreditlərinin zəmanət sisteminin yaradılması və inkişafı	Kreditləşmə sferasında vəziyyətə nəzarət (N) və vasitəçilik (V)		
Avstraliya			✓	✓				
Avstriya	✓				✓		✓	✓
Belçika			✓		✓	V		
Böyük Britaniya				✓	✓			
Macarıstan					✓		✓	✓
Almaniya	✓				✓		✓	
Yunanıstan					✓			
Danimarka	✓		✓					✓
İspaniya	✓				✓		✓	
İtaliya	✓	✓	✓		✓	N	✓	
Kanada	✓	✓	✓		✓			
Lüksemburq	✓				✓			✓
Meksika	✓		✓		✓	V		
Niderland	✓	✓	✓	✓	✓			

Yeni Zelandiya	✓		✓	✓				
ABŞ					✓		✓	
Finlandiya					✓			✓
Fransa		✓	✓	✓	✓		✓	
Çexiya	✓				✓		✓	
İsveçrə	✓						✓	
Cənubi Koreya					✓			
Yaponiya					✓		✓	

Mənbə: Country Responses to the 14 January OECD WPSMEE Questionnaire on The Impact of the Global Crisis on SME and Entrepreneurship Financing

Müxtəlif ölkələrdə böhranların aradan qaldırılması imkanları vergi və pul-kredit siyasətinin qarşılıqlı əlaqələrindən çox asılıdır. Bu ölkələr tərəfindən qəbul edilən anti-böhran proqramları işgüzar aktivliyi artırılmasının bir neçə əsas mexanizmini nəzərdə tutur:

- *Tələb və təklifin stimullaşdırılması (istehlak bazarının genişləndirilməsi, bazar infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, vergi siyasətinin liberallaşdırılması, sosial xidmət sferasının inkişafı və s.);*
- *Bank kapitalının restrukturizasiyası da daxil olmaqla bank sferasının kredit qabiliyyətinin yüksəldilməsi, KOS-ların maliyyələşməsi üzrə şəraitin yaxşılaşdırılmasını, banklara əlavə dövlət zəmanətinin verilməsini nəzərdə tutan tədbirlərin görülməsi;*
- *Məşğulluğun sosial baxımdan təhlükəsiz həddinin qorunması məqsədilə dəstəklənməsi, müəssisələrə tam olmayan iş günü üçün işçilərin tam əmək haqlarının saxlanması üçün subsidiyalar ayırması;*
- *Əmək bazarının dəstəklənməsi tədbirləri (əmək haqqı fonduna vergilərin azaldılması, sosial təminat fonduna ayırmaların azaldılması, işsizlərə müvəqqəti yardım proqramının genişləndirilməsi, mütəxəssislərin peşəkar hazırlığı və yenidən hazırlığı mərkəzləri şəbəkəsinin genişlənməsi).*

Cədvəldən görünür ki, ölkələrin əksəriyyəti KOS-lar üçün kredit zəmanətləri sisteminin yaradılmasına və inkişafına üstünlük verirlər. İtaliya, Fransa, Niderland, Avstraliya və Kanada aktiv şəkildə KOS-lara maliyyə dəstəyinin geniş kompleks tədbirlərini tətbiq edirlər.

Almaniyada antiböhran tədbirləri çərçivəsində KOS-lara dəstək məqsədilə KfW

bankı vasitəsilə kreditləşmənin artırılması və kreditlər üzrə zəmanətin təqdim edilməsi siyasəti həyata keçirdi. Çində KOS-larla işləyən bankların bölmələrinin və zəmanət verən fondların açılmasının stimullaşdırıldı, KOS-lara verilən kreditlər üzrə “pis” borcların yolverilən həddi artırıldı. Böyük Britaniyada kiçik biznes subyektlərinin kreditə əlçatanlığının artırılması üçün “Kredit vasitəçisi” agentliyinin yaradılması, ƏDV-nin 2,5% azaldılması, işçi heyəti 250 nəfəri ötməyən şirkətlərə kredit zəmanətinin verilməsi tədbirləri görülüb.

ABŞ-da Aktivlərin alınması TALF (The Term Asset-Backed Securities Loan Facility) proqramı (müəyyən növ istiqrazlarla təmin edilən aktivlərin alınması), vergilərin azaldılması, bəzi növ istiqrazlar üzrə zəmanətin artırılması və onlardan istifadəyə görə tarifi azaldılması, daha çox tələbat olan kredit növləri üzrə maksimum limitin artırılması, kiçik biznes müəssisələri ilə icbari dövlət müqavilələrinin bağlanması (dəstək proqramı vəsaitlərinin 25%-dən çoxu kiçik bizneslə müqaviləyə yönəldilib)

Fransada biznesin dəstəklənməsi məqsədilə 2008-ci ildə qəbul edilən birinci anti-böhran tədbirlər paketinin dəyəri 175 milyard avro olub. Parlament və Milli Yığıncaq tərəfindən nəzarət olunan Strateji İnvestisiya Fondu yaradılıb. Onun əsas funksiyası strateji vacib müəssisələrin səhmlərinin alınmasına, onların aktivlərinin xarici şirkətlər tərəfindən “udulmaqdan” müdafiə etmək, zəruri vəsaitlərin maliyyə sektorundan sənayeyə yönəldilməsini təmin etməkdir. Bundan başqa biznesin dəstəklənməsi üçün şirkətlərin yerli vergi olan professional vergidən (*taxe professionnelle*) azad edilməsi, investisiyalara tətbiq edilən korporativ vergilərin bir müddətə ləğv edilməsi barədə qərar verilib. 26,5 milyard avro dəyərində olan ikinci anti-böhran planına şirkətlərin likvidliyinin təmin edilməsi (vergi tətili və vergi kreditləri, üç il müddətə büdcə qarşısında borcların ödənilməsinə möhlətin verilməsi, investisiyaya əlavə vəsaitin verilməsi, faizsiz kreditlərin verilməsinin iki dəfə artırılması (11,1 milyard avro), bir sıra iri dövlət şirkətlərinə vəsaitlərin verilməsi) daxildir.

İtaliyada 2008-ci ildə 16 milyard avro məbləğində infrastrukturun inkişafı proqramı hazırlanıb və güzəştli amortizasiya sxemi təklif edilib. 2009-cu ilin fevralında anti-böhran tədbirlərinin güclənməsinə yönəlik dekret qəbul edilib və müəssisələrin vergi bazasının yumşaldılmasına, 1,3 milyard avro KOS-lara dəstək üçün zəmanət fonduna istiqamətlənib.

Latviyada iqtisadi böhranla mübarizə çərçivəsində 2009-cu ilin yanvarından standart ƏDV-ni 18%-dən 21%-ə, uşaq yeməkləri, dərman ləvazimatları, elektrik, istilik sistemləri və ictimai nəqliyyat sektorlarında 5%-dən 10%-ə, digər sahələrdə (qəzetlər, kitablar, kabel televiziya, su təminatı, tullantıların daşınması, mehmanxana və s.) isə 5%-dən 21%-ə qaldırılıb. Eyni zamanda gəlir vergisi 25%-dən 23%-ə endirilib

ABŞ və Avropa ölkələrində iqtisadi böhranı 2008-2009-cu illərdə dünyanı bürümüş qlobal maliyyə böhranından qaynaqlanırdısa, neft ölkələrində, o cümlədən

Rusiya və Qazaxıstan kimi ölkələrdəki böhran 2014-ci ilin sonlarından başlayaraq dünya bazarlarında neftin kəskin ucuzlaşmasının səbəbi idi. İqtisadiyyatın neftdən asılılığının yüksək səviyyədə olması, qeyri-neft sektorunun zəif inkişafı neft gəlirlərinin azalması fonunda makroiqtisadi sabitliyi təhlükə altında qoydu.

Rusiyada 2015-ci ilin yanvarında qəbul edilmiş 2015-2016-cı illər üçün anti-böhran planında bir sıra tədbirlər, o cümlədən devalvasiyadan zərər çəkmiş KOS-ların dəstəklənməsi üçün tədbirlər nəzərdə tutulub:

- İdxalı əvəzləyici və qeyri-xammal, o cümlədən yüksək texnoloji malların ixracını dəstəkləmək;
- Maliyyə və inzibati xərcləri azaltmaq hesabına kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını dəstəkləmək;
- Bank sektorunun dayanıqlığının artırılması və sistem əhəmiyyətli problemlə təşkilatların sağlamlaşdırılması mexanizmlərinin yaradılması.

Rusiyada 2015-ci ildə prezidentin sərəncamı ilə biznesin inkişafı üzrə 11 tapşırıq imzalayıb²³: 1) Kiçik və orta biznesin dəstəklənməsi və inkişafı üzrə vahid institut yaradılır. Bu institut Kredit Zəmanəti Agentliyi və Kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi Bankının bazasında səhmdar cəmiyyəti formasında yaradılır. 2) Fiziki şəxslər üçün vergi patenti mexanizmi tətbiq edilir və dövlət mülkiyyətindəki icarəyə götürülmüş obyektlərin alışına tətbiq edilən güzəşt müddəti 1 iyul 2018-ci il tarixinə kimi uzadılır. 3) Biznesə dövlət dəstəyi məqsədilə KOS-ların vahid reyestrinin yaradılması. Biznesə dövlət dəstəyi reyestri yaradılır. 4) Tikinti layihələri üzrə razılaşdırılmaların azaldılması və vergi güzəştərinin artırılması. 5) İqtisadi cinayətkarlıq üzrə cinayət işinin qaldırılması üçün meyarların (zərərin həcm səviyyəsinin artırılması və s.) yumşaldılması. 6) Kərküzarlığın sadələşdirilməsi, kredit məbləğinin yol verilən artırılması və mobil uçotunun tətbiqi. 7) Biznes üçün ödənişlərin sayının azaldılması. 8) Kiçik biznes sferasında məşğulluğun artırılması. 9) Biznesdə əsassız yoxlamaların dayandırılması. 10) Kiçik və orta biznesin dövlət satınalmalarına buraxılması. 11) əmlak vergisi üzrə artımın qarşısını almaq, mərkəzi büdcədən regional büdcəyə yönəldilən patent vergilərindən daxilolmalar hesabına regionlarda biznesin inkişafının maliyyələşdirilməsi, regionlarda bürokratik maneələrin aradan qaldırılması

Qazaxıstanda hökumət və Milli Bank 2016-2018-ci illərdə iqtisadi və siyasi sabitliyin təmin olunması üçün anti-böhran Fəaliyyət Planı²⁴ qəbul edib. Fəaliyyət Planı 2 əsas istiqaməti, 7 alt-istiqaməti nəzərdə tutur:

²²«Стратегии бизнеса» электронный научно-экономический журнал. № 1(19)2016. Развитие малого бизнеса в России в условиях кризиса

²³Антикризисный план действий Правительства РК и Национального Банка РК по обеспечению экономической и социальной стабильности на 2016-2018 годы. от 8 декабря 2015 года

Maliyyə sektorunun sabitləşməsi çərçivəsində inflyasiya səviyyəsinin cilovlamaq üçün uçot dərəcələrinin dəyişdirilməsinin çevik mexanizmlərinin qəbulu, Problemlı kreditlər üzrə Fondun müstəqilliyinin artırılması, iqtisadiyyatda dollarlaşmanın azaldılması üçün əmanətlərin sığortalanması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, korporativ qiyməli kağızlar bazarının inkişaf etdirilməsi və s. nəzərdə tutulur.

Büdcə siyasətinin optimallaşdırılması çərçivəsində büdcə qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi və xərclərinin optimallaşdırılması, vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi (Vergi və Gömrük məcəllələrinin birləşdirilməsi. ƏDV-nin satış vergisi ilə əvəzləşdirilməsi, vergi rejimlərinin 3 səviyyədə (ümumi, fərdi sahibkarlar üçün patent, KOS-lar üçün xüsusi vergi rejimi) optimallaşdırılması, qeyri-effektiv vergi güzəştlərinin ləğvi)

İqtisadiyyatın real sektorunun dəstəklənməsi üçün Fəaliyyət Planında sistem əhəmiyyətli və iri yerli istehsalçı şirkətləri ilə uzumüddətli müqavilələrin və memorandumların bağlanması, KOS-ların kredit resursu ilə təmin edilməsi, dövriyyə vəsaitlərinin artırılması üçün kreditlər üzrə dərəcələrin qismən subsidiyalaşması.

6. NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

İstər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi böhran zamanı dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi artır. Belə şəraitdə hökumətin qarşısında duran əsas vəzifə iqtisadiyyatın real sektorunu dəstəkləməkdir. Böhranın mənfi təsiri ilk növbədə maliyyə sektorunu vurur, sonra isə real sektora sirayət edir. Ona görə də hökumətlər böhranın ilk mərhələsində əsas diqqəti maliyyə sektoruna yönəldir, monetar siyasətdə korrektələr edir, ölkənin fiskal siyasət vasitəsilə iqtisadi aktivliyi saxlamağa çalışırlar.

Formasından, xarakterindən və müddətindən asılı olmayaraq bütün böhranlar təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirilməsini diqtə edir. 2008-2009-cu ildə baş verən qlobal böhranı mənəbəyini maliyyə sektoru idisə, Azərbaycanın da hazırda üzləşdiyi böhran dünya əmtəə bazarlarındakı ucuzlaşmadan qaynaqlanır. Neftin ucuzlaşması neft gəlirlərindən asılı olan iqtisadiyyat üçün çətinliklər yaradıb. Araşdırmalar göstərir ki, böhranın dərinliyi ilə iqtisadiyyatın şaxələnmə səviyyəsi arasında asılılıq var. İqtisadiyyatı şaxələnməmiş ölkələr (Norveç, Kanada, qismən Rusiya) neftin ucuzlaşmasının mənfi təsirlərinə qarşı daha dözümlüdürlər. İqtisadiyyatı, xüsusən də ixracı neft gəlirləri üzərində qurulan ölkələr isə (Venesuela, Azərbaycan, Türkmənistan) ağır çətin dövrlərini yaşayırlar. Neft ixracatçıları olan ölkələrdə böhranın maliyyə sektoruna təsiri milli valyutaların devalvasiyası vasitəsilə baş verir. Devalvasiya əvvəlcə maliyyə sektoruna, sonra isə real sektora zərbə vurur. Bankların bağlanması, kredit şərtlərini sərtləşdirmələri, kreditlərin geri qaytarılması çətinlikləri sonda sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə resurslarına əlçatanlığını məhdudlaşdırır.

Xarici ölkələrdə böhran zamanı qəbul edilmiş təxirəsalınmaz tədbirlər planında

əsas diqqət böhranın, o cümlədən devalvasiyanın sahibkarlığa, xüsusən də kiçik və orta sahibkarlığa mənfi təsirinin minimuma endirilməsinə yönəldilir. Bu tədbirlər bir qayda olaraq aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

- Sahibkarlığın, xüsusən də kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin ucuz və güzəştli şərtlərlə kredit resurslarına əlçatanlılığının artırılması;
- Sahibkarlığa, xüsusən də kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə vergi güzəştlərinin verilməsi;
- İxracın stimullaşdırılması proqramları;
- Dövlət tərəfindən müxtəlif maliyyə yardımlarının edilməsi;
- Tələbin stimullaşdırılması.

ABŞ, Avropa və Yaponiyada böhran zamanı biznesin qorunması üçün hökumət tələbin stimullaşdırılması siyasətini həyata keçirməyə üstünlük verdi. Mərkəzi Banklar tərəfindən QE proqramı həyata keçirildi və əlavə pul çapı vasitəsilə iqtisadiyyatın pulla təminatı səviyyəsi artırıldı. Bununla sahibkarlıq subyektləri daha ucuz kredit resursları ilə təmin edildi. Neft iqtisadiyyatı malik ölkələrdə isə dövlət siyasəti fərqli oldu. Rusiya və Qazaxıstan pul təminatını əvvəlki səviyyədə saxlasalar da Azərbaycan onu məhdudlaşdırmaq siyasəti yürütdü. Ancaq buna baxmayaraq hər üç ölkə böhrandan çıxmaq üçün bir sıra analoji addımlar (üzən məzənnəyə keçid, pul-kredit siyasətini sərtləşdirilməsi, büdcə konsolidasiyası və s.) atdılar. Azərbaycanla müqayisədə digər iki ölkədə iqtisadiyyatın dollarlaşması, inflyasiya səviyyəsi nisbətən aşağı düşsə də iqtisadi aktivliyi əvvəlki səviyyəyə qaldırmaq mümkün olmadı.

Azərbaycanda antiböhran proqramı olaraq “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri” qəbul edilib. Bu yol xəritələrindən biri də “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”dir. Yol Xəritəsi qarşısına iqtisadiyyatın diversifikasiyası, rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, məşğulluğun təmin edilməsi, istehlak mallarına olan tələbatın yerli resurslar hesabına ödənilməsi və iqtisadi inkişafın təmin edilməsi baxımından kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını təmin etmək hədəfi qoyulub.

Bütün bunlarla yanaşı Azərbaycanda baş vermiş devalvasiyanın biznesə mənfi təsirinin azaldılması üçün dövlət siyasətinin aşağıdakı istiqamətlərdə qurulması məqsəduyğun olardı:

Əksdollarlaşma siyasətinin həyata keçirilməsi:

Hökumət Mərkəzi Bankın iştirakı ilə Əksdollarlaşma Strategiyası hazırlanmalı və həmin sənəd çərçivəsində aşağıdakı tədbirləri reallaşdırmalıdır:

- Kapital bazarının inkişaf etdirilməsi, bank sektorunun liberallaşdırılması və rəqabətin gücləndirilməsi;
- Alternativ maliyyə alətləri bazarının inkişaf etdirilməsi, o cümlədən milli valyutada buraxılan dövlət istiqrazlarının inflyasiyaya uyğun indeksləşdirilməsi;
- Xarici valyutada olan əmanətlərə dair tələblərin sərtləşdirilməsi (*məcburi ehtiyat normalarının 1%-dən 3%-ə artırılması, əmanətlərdən əldə edilən gəlirlərin vergiyə cəlb edilməsi*);
- Milli valyutada olan əmanətlərin stimullaşdırılması (*əmanətlərin sığortalanma faizlərinin 15%-dən 18%-ə qaldırılması*);
- Manat əmanətlərini kəskin məzənnə dəyişiklikliyindən sığortalamağa imkan verən indeksləşmə mexanizminin yaradılması;
- Xarici valyutada olan istehlak kreditlərinin milli valyutaya konvertasiyası imkanlarının araşdırılması və banklara tövsiyə edilməsi;
- Mərkəzi Bank tərəfindən banklara milli valyutada məqsədli kreditlərinin verilməsi;
- Mərkəzi Bankın nəzdində Problemlı Kreditlər üzrə Fondun yaradılması (*Fond banklara uzun müddətə, aşağı faizlə yerləşdiriyi depozitlər hesabına dollar kreditlərinin manata konvertasiyası təmin edilir*).

Kiçik və orta sahibkarlığın maliyyə resurslarına əlçaanlığının artırılması:

- 2017-2021-ci illəri əhatə edən Kiçik və orta sahibkarlığa Dəstək Dövlət Proqramının işlənməsi və həyata keçirilməsi;
- Qanunvericilikdə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə mikromüəssisələr anlayışının daxil edilməsi;
- Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun fəaliyyətinin yalnız mikro, kiçik və orta sahibkarlığın kreditləşdirilməsinə keçirilməsi;
- Azərbaycanda dövlətin yaxından iştirakı ilə ixtisaslaşdırılmış sahə banklarının yaradılması. Məsələn, Aqrar İnkişaf Bankı, İxrac Bankı, İnvestisiya Bankı və s.;
- KOS-lara verilən kreditlərinin sığortalanması və təminatı fondunun yaradılması və onun fəaliyyəti üçün müvafiq qanunvericilik bazasının formalaşdırılması;
- Kredit qoyuluşunda tətbiq edilən daşınmaz əmlakın girov mexanizminin sadələşdirilməsi;
- Daşınar əmlakın girov mexanizminin və dövlət reyestrinin yaradılmasını tənzimləyən "Təminatlı əqdlər haqqında" Qanunun qəbulu;

- Son illər dünyada geniş yayılmış vençur maliyyələşməsini inkişaf etdirmək, innovasiyalara istiqamətlənən investisiyaları stimullaşdırmaq üçün qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi. Bunun üçün “Vençur fondları haqqında” qanun qəbulu və “İnvestisiya fondları haqqında” qanuna dəyişiklik nəzərdə tutula bilər;
- Kiçik biznesin dəstəklənməsi üçün hökumət tərəfindən mikromaliyyələşmə proqramının həyata keçirilməsi, franşayzinq, faktoring, lizinq kimi xidmətlərin geniş vüsət alması üçün güzəştlər sisteminin və normativ aktların hazırlanmasının təmin etmək.

Sahibkarlıq subyektləri üçün vergi güzəştlərinin tətbiqi:

- Nağdsız ödənişlərə keçidin sürətləndirilməsi üçün nağdsız əməliyyatlara vergi güzəşlərinin tətbiqi. Sahibkarlığa tətbiq edilən sadələşdirilmiş verginin faiz dərəcəsinin 6%-dən 4%-ə qədər endirilməsi sahibkarları nağdsız ödənişə stimullaşdırma bilər;
- Mikromüəssisələrin bütünlükdə sabit vergi sisteminə keçidinin təmin edilməsi;
- Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin dövlət satınalmalarına cəlb edilməsi;
- Sahibkarların vergi yükünün azaldılması üçün sosial sığorta ayırmalarının faiz dərəcəsinin 22%+3% sistemində 15%+10% sisteminə keçidinin təmin edilməsi.

AQRAR SEKTORDA SUBSİDİYALAR SİYASƏTİ EFFEKTİVLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI

Vahid Məhərrəmov

1. XÜLASƏ

Bu siyasət sənədində Azərbaycanda aqrar sektorun inkişafına dövlət dəstəyi vəziyyəti və sahəyə ayrılan subsidiyaların, maliyyə resurslarının səmərəliliyi qiymətləndirilib. Sənəd Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika, Dövlət Gömrük komitələrinin illik, rüblük, aylıq hesabatları, İqtisadi İnkişaf, Maliyyə və Kənd Təsərrüfatı nazirliklərinin materialları, qanunvericilik sənədləri, yerli, xarici ədəbiyyatlar və internet şəbəkəsində mövzuya uyğun mövcud informasiyalar, məlumatlar əsasında hazırlanıb.

Bu siyasət sənədinin əsas məqsədi Azərbaycanda aqrar sektorun inkişafına dövlət dəstəyi vəziyyətini və sahəyə ayrılan subsidiyaların, maliyyə resurslarının səmərəliliyini qiymətləndirmək, əsas problemləri müəyyən etmək və bu problemlərin həlli üçün alternativ təkliflər paketi hazırlamaq olub.

Sənəddə Dövlət Statistika Komitəsini (DSK) istehsal, idxal, ixrac göstəriciləri əsas götürülərək kənd təsərrüfatındakı ümumi vəziyyət, mövcud durum təhlil olunub. Son illər ərzində görülən tədbirlərə, əldə olunan nəticələrə geniş yer verilib. Ölkənin resurs imkanları və bu imkanların reallaşdırılması üçün mövcud olan potensial təhlil olunub. Azərbaycanda kənd təsərrüfatında bitkiçilikdə, heyvandarlıqda vəziyyət, subsektorlar üzrə müqayisəli üstünlüklər təhlil olunaraq real dövlət dəstəyinə ehtiyac zərurəti olan sahələr, sektorlar müəyyən edilib.

Sənədə Azərbaycanda aqrar sahəyə dövlət dəstəyinin həyata keçirilməsi, subsidiyaların, maliyyə resurslarının ayrılması, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, kənd təsərrüfatında səmərəliliyin artırılması, rəqabətqabiliyyətli mal, məhsul istehsal edilməsi kontekstində yanaşılıb.

Dünya ölkələrinin aqrar sahəyə göstərdiyi yardım, xüsusən subsidiyaların verilməsi təcrübəsi öyrənilmiş və bu sənəddə özünə yer tapmışdır.

Dövlət tərəfindən ayrılan maliyyə resurslarının, subsidiyaların səmərəliliyinin təmin edilməsi məqsədilə kənd təsərrüfatında bitkiçilik, heyvandarlıq məhsullarının kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması, rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal edilməsi, ümumilikdə ölkədə kənd təsərrüfatının və kəndin inkişafının təmin edilməsi məqsədilə tövsiyələr hazırlanmışdır.

Sənəddə kənd təsərrüfatına ayrılan maliyyə dəstəyinin verilməsi qaydaları, sahələr

üzrə paylanması, fermerlərə, kəndli ailə təsərrüfatlarına subsidiyaların verilməsi zamanı ortaya çıxan nöqsanlar, məmur süründürməçiliyi, sənədlərin toplanması, komissiyaların yaradılması kimi lazımsız tədbirlərin aradan qaldırılması və bu istiqamətdə digər problemlərin həll edilməsi məqsədilə yeni təkliflər hazırlanmışdır.

Təkliflər paketində Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) qəbul zamanı ölkənin statusu ilə bağlı irəli sürüləcək təkliflər, kənd təsərrüfatı istehsalı üçün nəzərdə tutulan subsidiyaların həcmində qoyulacaq nisbi kvota da nəzərə alınmışdır.

2. KƏND TƏSƏRRÜFATINA DÖVLƏT DƏSTƏYİ

Kənd təsərrüfatı dünyada ən çox himayə olunan sektordur. Obyektiv səbəblərə görə, kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçıları sənaye müəssisələri və xidmət sahələri kimi zəruri rentabellik səviyyəsini saxlaya bilmirlər. Bu da kənd təsərrüfatında istehsal prosesinin açıq səma altında, texnoloji baxımdan yığcam olmayan, dağınıq, pərakəndə məkanda baş tutması, hava şəraitindən asılılığın olması və bazar iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bu baxımdan, kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi aqrar siyasətin tərkib hissəsi kimi mövcuddur.

Azərbaycanda on ildir ki, kənd təsərrüfatının inkişafı məqsədilə subsidiyalar verilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 23 yanvar tarixli 1907 nömrəli Sərəncamına uyğun olaraq, hər hektar əkin sahəsinin becərilməsində istifadə edilən yanacağa və mühərrik yağlarına görə büdcə vəsaiti hesabına 40 manat yardımın verilməsi, habelə istehsalçılara satılan mineral gübrələrin dəyərinin orta hesabla 50 faizinin dövlət tərəfindən ödənilməsi, eləcə də buğda, çəltik istehsalının stimullaşdırılması məqsədilə hər hektar üçün əlavə olaraq 40 manat yardımın verilməsi həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 15 fevral 2007-ci il tarixli qərarı ilə “Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarına əkin sahəsinin becərilməsində istifadə etdiyi yanacaq və motor yağlarına görə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına yardımın verilməsi Qaydaları”nı və “Aqrolizinq” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti və digər hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarına mineral gübrələrin güzəştə satılması Qaydaları”nı təsdiq etmişdir.¹

Lakin apardığımız araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatı sahəsində daha çox məhsul istehsalına nail olmaq üçün subsidiyaların verilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Belə ki, mövcud olan qaydalar kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılmasını, məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını, rəqabətqabiliyyətliliyinin gücləndirilməsini stimullaşdırmır, əksinə ekstensiv əkinçiliyi genişləndirir və qeyri-səmərəli biznesi stimullaşdırır. İndiyə kimi ayrılan subsidiyalardan bir çox hallarda aqrar sahədə çalışan kəndlilər, fermerlər deyil, məmurlar və onlara yaxın olan dələduzlar, fırıldaqçılar faydalanıb. Bu vəsaitlərin ayrılmasında və fermerlərə çatdırılmasında neqativ hallara yol verilib. “Maliyyə Nazirliyinin 13 yanvar 2010-cu il tarixli DX-03/01 DSM-14 m nömrəli sənədində göstərilib ki, 2007-2008-ci illərdə

kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarında Maliyyə Nazirliyi tərəfindən dövlət büdcəsindən ayrılmış yardımların xərclənməsində ciddi nöqsanlara yol verilib.¹

Həmin büdcə vəsaitlərinin təyinatından yayındırmalar aşkarlanıb. Sənəddə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarında mineral gübrələrin 50% güzəştə verilməsi qaydalarının pozulması, gübrə almayan sahibkarların adlarının siyahıya salındığı, istehsalçıların becərdikləri torpaqların həcmnin süni şəkildə şişirdildiyi, buğda və çəltik istehsalının stimullaşdırılması məqsədilə yardımların verilməsində kənd ərazi nümayəndəliklərində yaşamayanların adlarının yardım alanlara aid sənədlərə daxil edildiyi göstərilir. Yoxlamalar nəticəsində məlum olub ki, yerlərdə tərtib olunmuş sənədlərdə mövcud olmayan səhələrdə taxıl səpildiyi qeyd olunub, arpa, xəsil sahələri buğda sahəsi kimi təqdim edilib, bələdiyyə sədrlərinin adlarına əsassız olaraq buğda səpilməsi rəsmiləşdirilib. Həmçinin, yanacaq və mühərrik yağlarının verilməsi sənədlərində qanunsuz düzəlişlər üzə çıxarılıb.”²

Azərbaycan hökuməti kənd təsərrüfatına edilən güzəştləri və ayrılan maliyyə resurslarını dövlət tərəfindən göstərilən dəstək kimi təqdim edir. Bu güzəşt və maliyyə dəstəyi aşağıdakılardır:

- kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçılarının vergilərdən azad olması,
- kənd təsərrüfatı və emal sənayesi üzrə idxal olunan əksər istehsal vasitələrinə gömrük güzəştlərinin tətbiq edilməsi,
- Kənd təsərrüfatı əmlakının və müəyyən edilmiş sığorta hadisələrinin sığortalanması üzrə hesablanmış sığorta haqqının 50 faiz dövlət tərəfindən ödənilməsi ,
- büdcə vəsaitləri hesabın güzəştli kreditlərin verilməsi,
- Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün sərf edilən yanacaq və motor yağlarının dəyərinin 50 faizinin dövlət tərəfindən ödənilməsinin təmin edilməsi məqsədilə əkin sahələrinin hər hektarına , o cümlədən təkrar əkinə görə 50 manat subsidiya verilməsi,
- Emal müəssisələrinə satılan pambığın hər kiloqramı üçün 10 qəpik subsidiya verilməsi
- Emal müəssisələrinə satılmış quru tütünün hər kiloqramına, yaş tütünün isə hər 10 kiloqramına 0,05 manat subsidiya verilməsi,
- Gübrələrin, pestisidlərin və sənaye üsulu ilə istehsal edilmiş biohumusun dəyərinin 70%-inin dövlət büdcəsi hesabına ödənilməsi,

¹<http://www.e-qanun.az/framework/12851>

²<http://apa.az/print/175858>

- Toxum və ting istehsalına və satışına görə subsidiya verilməsi,
- Süni mayalanma yolu ilə alınan hər baş buzova görə 100 manat subsidiya verilməsi,
- Süni mayalama xidməti üzrə infrastruktur xərclərinin həyata keçirilməsi,
- “Aqrolizinq” ASC tərəfindən idxal edilən cins mal-qaranın dəyərinin 50%-inin büdcə hesabına ödənilməsi və fermerlərə lizinq yolu ilə satılması,
- Dəyərinin 40%-i büdcə vəsaitləri hesabına ödənilən və “Aqrolizinq” ASC tərəfindən satılan kənd təsərrüfatı maşın, texnika və avadanlıqlarının lizinq yolu ilə istehsalçılara satılması,
- “Aqrolizinq” ASC tərəfindən satılan müasir suvarma avadanlıqlarının dəyərinin 40%-inin büdcədən ödənilməsi,
- “Aqrolizinq” ASC tərəfindən güzəştli qiymətlərlə aqroservis xidmətləri göstərilməsi.

2.1. Yüksək reproduksiya toxumlarına görə subsidiya ödənilir.

“Nazirlər Kabinetinin 25 iyun 2007-ci il tarixli, 103 sayılı qərarına görə, toxumçuluq və tinglik təsərrüfatlarının yetişdirdiyi 1-ci və 2-ci reproduksiya toxumlarına (həmçinin tinglərə) görə istehsalçılara dövlət büdcəsi hesabına subsidiya ödənilir. Müraciət edənlərə subsidiya o halda verilir ki, satışa çıxarılan toxum və tinglərin keyfiyyətini təsdiq edən sertifikatın surəti, müvafiq təsərrüfatların həmin toxum və tingləri əkdüyünə dair rayon toxum müfəttişliyi tərəfindən verilən arayış iddiaçının müraciətinə əlavə olunur. Qaydalara əsasən, toxumçuluq təsərrüfatlarına məhsulun növündən asılı olaraq (ümumilikdə 12 növ məhsula) 1-ci reproduksiya toxumların hər kiloqramı üçün 10 qəpik - 21,68 manat intervalında (lakin satış qiymətinin 40%-dən çox olmağa şərt ilə), 2-ci reproduksiya toxumların hər kiloqramı üçün 7 qəpik - 14,19 manat intervalında (lakin satış qiymətinin 30%-dən çox olmamağa şərt ilə) subsidiya ödənilir.³

Bununla yanaşı ölkədə yüksək reproduksiya toxum çatışmazlığı ucbatından əksər fermerlər ərzaq məqsədilə istehsal etdikləri məhsulun bir hissəsindən toxum materialı kimi istifadə edir. Xüsusən taxıl, kartof istehsalında mənşəyi məlum olmayan məhsuldan toxum kimi istifadə edilir ki, bu da özünü məhsuldarlığın ciddi şəkildə aşağı düşməsində göstərir.

Bu kimi problemlər “Azərbaycanda Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Bitki Genetik Ehtiyatlarının (KTBGE) vəziyyətinə dair 2-ci Ölkə Hesabatı”nda da qeyd olunmuşdu: “Ölkəyə ərzaq kimi gətirilən məhsulların toxum kimi realizə olunması alıcılıq qabiliyyəti aşağı olan fermerlərin xarici sort və formalara üstünlük vermələrinə şərait yaradırdı. Fermerlərin təcrübəsizliyi və kifayət qədər lazımi biliklərə malik olmamaları bu sahədə

³<http://agro.gov.az/231-sn-mayalanma-yolu-l-alinmi-hr-buzova-gr-subsidiyanin-verilms-qaydasi.html>

müsbət irəliləyişə imkan vermirdi. Belə vəziyyət əsasən bostan-tərəvəz, texniki və dənli bitkilərə aiddir. Burada hələ ki, ciddi dəyişikliyə nail olunmamışdır”⁴.

Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən sertifikat almış “Azərtoxum” MMC bir neçə il bundan qabaq fermerlərə satdığı taxıl toxumu səpindən sonra çıxış vermədi. Fermerlər ciddi zərərə məruz qaldılar. Toxum istehsalı və idxalı ilə məşğul olan sahibkarların fermerlərə təklif etdikləri toxum materialları yüksək reproduksiya toxum kimi təqdim olunsada müstəqil laboratoriyaların olmaması fermerlərin “əl-qolunu bağlayır”. Onlar aldıkları toxumun keyfiyyətsiz olduğunu sonda, məhsuldarlıq aşağı olanda aşkar edirlər. Toxum satan müəssisələrə keyfiyyətsiz toxum satdıqlarını sübut etmək mümkün olmur. Belə olan halda digər tərəf fermeri aqrotexniki qaydalara əməl etməməkdə suçlayır. Elə sonda da fermerlər zərərə məruz qalır. Ölkədə toxum istehsalı ilə məşğul olan təsərrüfatların maddi-texniki bazası çox zəifdir. Həmin təsərrüfatlar lazımı avadanlıqlarla təchiz olunmadığı üçün təklif etdikləri toxum materialları bir çox hallarda toxum standartlarına cavab vermir. Ölkədə superelit və elit toxum istehsalı ilə bağlı ciddi irəliləyiş yoxdur. Bu istiqamətdə seleksiya işləri, yeni toxum sortlarının alınması işləri də inkişaf etmir. Baxmayaraq ki, 2007-ci ildən başlayaraq təsərrüfatların yetişdirdiyi 1-ci və 2-ci reproduksiya toxumlara görə istehsalçılara dövlət büdcəsi hesabına subsidiya ödənilir, hələ də bu sahədə irəliləyiş yoxdur.

2.2. Buzova görə 100 manat subsidiya verilir

Nazirlər Kabinetinin 22.09.2008-ci il tarixli qərarına əsasən, dövlət xəttilə xaricdən gətirilən damazlıq heyvanların 50%-i subsidiya formasında fermerlərə güzəşt olunur. Bundan əlavə “Süni mayalanma yolu ilə alınmış hər buzova görə 100 manat subsidiyanın verilməsi Qaydası” təsdiq edilib.⁵

Hər doğulan buzov üçün 100 manat subsidiyanın verilməsi, onsuz da ifrat dərəcədə çox olan mal-qaranın sayını artıracaq. Ölkədə kifayət qədər yem istehsal olmadığı halda, digər tərəfdən mövcud olan örüş sahələrinin, təbii biçənəklərin məhdudluğu, az məhsuldar olması və son iki ildə 100 min hektar azalması fonunda, heyvanların baş sayının artması çox ciddi problemlərə, yem çatışmazlığı səbəbindən mal-qaranın zəifləməsinə, heyvanlar arasında xəstəliklərin yayılmasına, tələfat hallarının artmasına, məhsuldarlığın ciddi azalmasına səbəb olacaq.

Respublikadakı iribuynuzlu mal-qaranın 70 faizə qədəri cins heyvanlardır. Bunların 24,9 faizi qonur qafqaz; 21,6 faizi qara-ala; 11,8 faizi holştin-friz; 6,2 faizi simmental; 5 faizi isə şvis cinsləridir. Yem bazası zəif olduğu üçün cins heyvanların da məhsuldarlığı azalır.

⁴<http://www.pgrfa.org/gpa/aze/azerbaijan2az.pdf>

⁵<http://agro.gov.az/231-sn-mayalanma-yolu-l-alinmi-hr-buzova-gr-subsdiyani-verilms-qaydasi.html>

3. SUBSİDİYALARIN VERİLMƏSİNDƏ ŞƏFFAFLIĞIN TƏMİN EDİLMƏSİ

Aqrar sektora ayrılan subsidiyaların təyinatı üzrə xərclənməsi həmişə müzakirə mövzusu olub. Bu məsələ ilə bağlı prezident İlham Əliyev 2013 il fevralın 12-də “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasının dördüncü ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfrasda danışıb: “Bu subsidiyaları biz veririk. Amma əfsuslar olsun ki, biz bəzi hallarda bu sahədə şəffaflığa nail ola bilmirik. Subsidiyalar ya ünvana çatmır, ya kimsə onları mənimsəyir, özünə götürür. Bəzi hallarda fermerə çatacaq subsidiyaların bir hissəsi dövlət məmurlarının cibinə gedir. Bəzi hallarda, ümumiyyətlə, istehsal olunan məhsulun həcmi, torpaq sahələri artırılır ki, subsidiyalar daha çox götürülsün. Subsidiyaların verilməsində şəffaflığı təmin etmək üçün mexanizmlər təkmilləşməlidir: “Ona görə hesab edirəm ki, yaxın aylarda subsidiyaların verilməsində birinci növbədə əldə edilmiş təcrübə bir daha təhlil edilsin, təkliflər verilsin, müsbət tərəfləri ilə yanaşı, nöqsanlar da aydınlaşdırılsın. Mən bilirəm ki, burada problemlər var, şəffaflıq lazımı səviyyədə təmin edilməyib.”⁶

Müşahidələr göstərir ki, bir sıra rayonlarda fermerlərə süni əngəllər yaradılır, bələdiyyəyə, dövlətə, eləcə də fiziki şəxslərə məxsus torpaqlarda əkin-biçinlə məşğul olanlara, ümumiyyətlə, yardım verilmir. Bu cür vəziyyətin yaranmasında isə yerli icra hakimiyyəti orqanları əsas rol oynayır. Çünki subsidiya almaq üçün sənədlərin qəbulunun və Bakıya göndərilməsinin yolu yerli icra hakimiyyətindən keçir. Azərbaycanda subsidiya alanlar əsasən buğda istehsalçılarıdır ki, onların da istehsal etdikləri məhsulun standartda cavab vermədiyi, keyfiyyətsiz olduğu iddia edilir. Hər il Azərbaycana Qazaxıstandan, Rusiyadan 1,4-1,5 milyon ton buğda idxal edilir ki, bu da ölkənin tələbatı qədərdir. Aparılan siyasətə yenidən baxılmasına ehtiyac var. Kəndlilərə, fermerlərə subsidiya ərazinin ölçüsünə görə vermək yox, başqa formada yardım etmək olar. Məsələn, əgər kəndli yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal edibsə, Dövlət taxıl Fondu həmin məhsulu sahibkardan ala bilər. Hökumət Dövlət Taxıl Fonduna (DTF) hər il 750 min ton taxıl tədarük etmək tapşırığı verib. DTF həmin taxılı indiki kimi Rusiyadan, Qazaxıstandan yox, dövlət büdcəsindən aqrar sahəyə ayrılmış maliyyə vəsaiti hesabına nisbətən yüksək qiymətə yerli fermerlərdən də ala bilər. Bu zaman fermerlər məhsuldarlığı artırmaqla yanaşı həm də məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında maraqlı olar.

⁶http://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyevin_sedrliyi_ile_Azərbaycan_Respublikasi_regionlarinin_2009_2013_cu_illerde_sosial_iqtisadi_inkisafi_Dovlet_Proqraminin_icrasinin_dorduncu_ilinin_yekunlarına_hesr_olunmus_konfrans_kechirilmisdir-202288

4. SEKTORLAR, SUBSEKTORLAR ÜZRƏ SUBSİDİYALARIN VERİLMƏSİ

Prezident İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında pambıqçılığın inkişafına dövlət dəstəyi haqqında” 2016-cı il 22 sentyabr tarixli və “Azərbaycan Respublikasında tütünçülüyn inkişaf etdirilməsinə dövlət dəstəyi haqqında” 2016-cı il 5 oktyabr tarixli sərəncamlarına əsasən, istehsalçılara emal müəssisələrinə satdıqları xam pambığın hər 1 kiloqramına görə 0,1 manat, quru tütünün hər 1 kiloqramına, yaş tütünün isə hər 10 kiloqramına görə 0,05 manat məbləğində subsidiya müəyyən edilib⁷.

Pambığın 1 kiloqramı üçün 10 qəpik subsidiya ayrılması pambıqçılığın inkişafı üçün əsas vermir. Ona görə ki, bu gün dünya bazarında 1 kiloqram pambığın qiyməti 1,7 dollardır. Bizim kəndlilərdən isə pambıq 50 qəpiyə (0,30 dollar) alınır. Ancaq kəndlilər düzgün irad tutur ki, tədarükçülərin pambıq üçün ödədikləri vəsait kəndlilərin çəkdiyi xərci belə ödəmir. Azərbaycanda məhsuldarlıq aşağıdır. Məhsuldarlıq aşağı olduğu üçün məhsulun maya dəyəri yüksək olaraq qalır. Türkiyədə, İranda xam pambıq fermerlərdən 90 sentə alınır. İranda 1 kiloqram pambığın zamanətli alış qiyməti 29 min 325 riyaldır, bizim Azərbaycan manatı ilə 1 kiloqram pambıq fermerlərdən 1 manat 50 qəpiyə alınır. Türkiyədə də pambığın alış qiyməti Azərbaycanda mövcud olan alış qiymətindən 3 dəfə yüksəkdir. Hər kiloqram üçün dövlət hesabına 10 qəpik subsidiya ayırmaqla bu fərqi kompensasiya etmək mümkün deyil. Ona görə də pambığın emalı, tədarükü sahəsində rəqabət mühiti yaratmaqla, pambıq istehsalı ilə məşğul olan fermerlərin bazarlara çıxışını təşkil etməklə sahənin yüksək səviyyədə gəlirli olmasına nail olmaq olar. Beləliklə bu sahəyə dövlət dəstəyinə ehtiyac olmaz.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi “Azərbaycan Respublikasında tütünçülüyn inkişaf etdirilməsinə dövlət dəstəyi haqqında” 2016-cı il 5 oktyabr tarixli sərəncamlarına əsasən, istehsalçılara emal müəssisələrinə satdıqları xam pambığın hər 1 kiloqramına görə 0,1 manat, quru tütünün hər 1 kiloqramına, yaş tütünün isə hər 10 kiloqramına görə 0,05 manat məbləğində subsidiya müəyyən edilib. Dövlət Statistika Komitəsinin təqdim etdiyi məlumatlara əsasən, apardığımız araşdırmalar nəticəsində bəlli olub ki, bu sahədə rentabellik çox yüksək səviyyədədir. Belə ki, 2005-cü ildən başlayaraq tütün istehsalçılarının satdıqları məhsulların rentabellik səviyyəsi 30 faizdən yüksək olub.

Tütün istehsalı 2000-ci ildə zərərlə başa gəlsə də sonra rentabellik səviyyəsi yüksəlmişdi. Hətta 2014-cü ildə bu sahəyə dövlət dəstəyi həyata keçirilməsə də rentabellik 180 faizi keçmişdir.

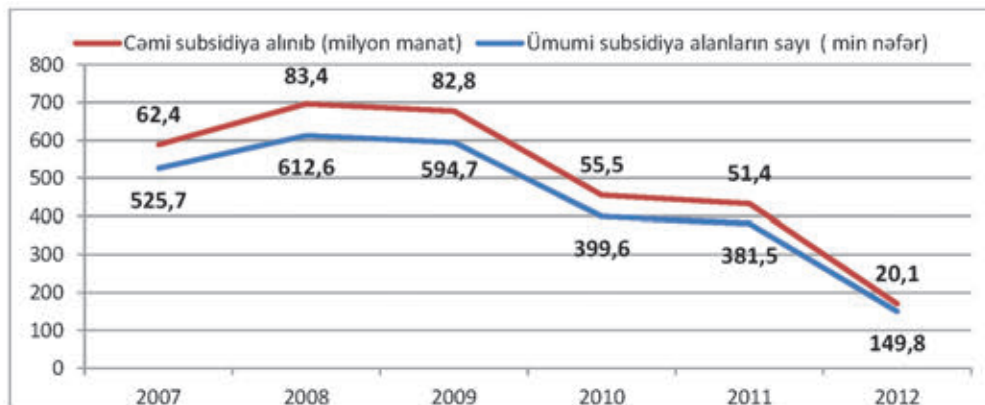
Yüksək rentabelli sahələrə subsidiyaların ayrılması isə bir daha nəzərdən keçiril-

⁷<http://www.president.az/articles/21299>

məlidir. Pambıqçılıq, tütünçülük, baramaçılıq kimi sahələrin inkişafı bu sahələrdə istehsalla, emalla, tədarüklə məşğul olan müəsisələrinin hər tərəfə sərf edən şərtlərlə müqavilə əsasında tənzimlənməlidir. Müqavilə şərtləri, məhsulun alışı, satış qiymətləri indiki etapda qonşu ölkələrin təcrübəsi nəzərə alınaraq hazırlansa hər iki tərəf üçün daha münasib olar.

Subsidiyaların ilk dəfə verildiyi 2007-ci ildə bu prosesə ciddi nəzarət aparılmadığı üçün kəndlərdə və rayon mərkəzlərində bəzi məmurlar müəyyən şəxslərin ayrılan maliyyə vəsaitindən yararlanmasına şərait yaratmışdılar. Ayrı-ayrı yerlərdə əkin sahələrini çox göstərmişdilər, bəzi hallarda isə arpa sahələri buğda sahələri kimi qeyd olunmuşdu. Hətta əkin-biçinlə məşğul olmayan, məhsul istehsalına aidiyyəti olmayan insanlar saxta sənədlər əldə edərək ayrılan dövlət yardımlarından bəhrələnmə bilmişdilər. Bu amil özünü statistik rəqəmlərdə də göstərir.

2013-cü ildə isə 149 min 849 istehsalçıya 20 milyon 153 min 483 manat məbləğində subsidiya verilib. Bu da onu göstərir ki, əvvəlki illərlə müqayisədə son illərdə subsidiya alan fermerlərin, kəndlilərin sayı bir neçə dəfə azalıb. 2007-ci ildə 525 min 700 nəfərə 62 milyon 400 min manat, sonuncu göstəriciyə görə, 149 min 849 istehsalçıya 20 milyon 153 min 483 manat subsidiyanın verilməsi, yəni yardımın məbləğinin və onları alanların sayının azalması da yuxarıda qeyd olunduğu kimi ayrılan vəsaitlərin mənimsənilməsi səbəbindən baş vermişdi.

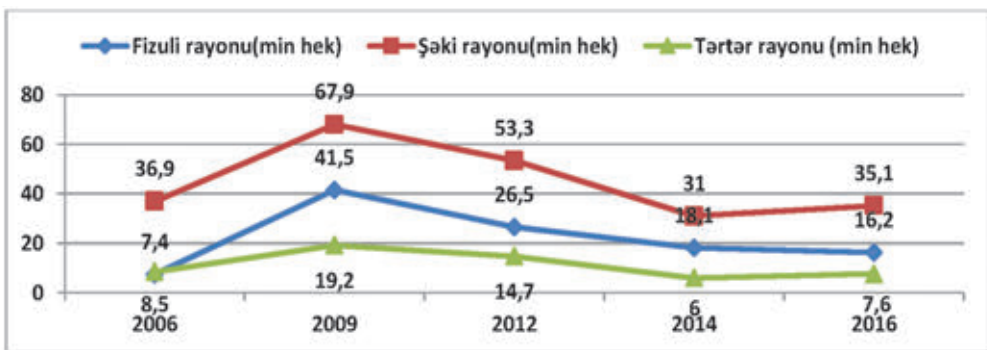

Maliyyə Nazirliyi tərəfindən subsidiyaların verilməsi prosesi sahəsində aparılan yoxlamalar zamanı dövlət yardımlarının öz təyinatı üzrə verilməməsi, subsidiyaların müəyyən hissəsinin mənimsənilməsi kimi faktlar ortaya çıxdı. Üstəlik, adıçəkilən nazirliyin istənilən zaman yoxlama aparmaq səlahiyyətinə malik olması, məmurları qanunsuz əməllərdən nisbətən çəkindirə bilmişdi. Bu səbəbdən də son illərdə dövlət yardımı alanların sayı kəskin azalıb. Amma bu kimi yoxlamalar subsidiyaların verilməsində şəffaflığı tam təmin edə biləcək qədər yetərli deyil.

Respublikanın bütün rayonlarında, hətta Naxçıvan Muxtar Respublikasında belə saxtakarlığa yol verilib. Bir çox rayonlarda aparılan araşdırmalar nəticəsində kifayət qədər qanun pozuntularına yol verildiyi aşkar edilib.

Statistik göstəriciləri nəzərdən keçirərkən əkin sahələri ilə bağlı rəqəmlərin kəskin şəkildə dəyişdiyini görürük. Subsidiya verilən illərdə bəzi rayonlarda əkin sahələrinin həcmi 2 dəfə artdığı halda, aparılan yoxlamalardan sonra həmin göstəricilər kəskin şəkildə aşağı düşüb, hətta 3 dəfə azalmışdır. Fizuli, Şəki, Tərtər rayonlarında əkin sahələrini illər üzrə müqayisə edərkən ayrılan subsidiyaların əks effekt yaratdığını görürük.

Diqram. Fizuli, Şəki, Tərtər rayonlarında taxıl əkin sahələri.

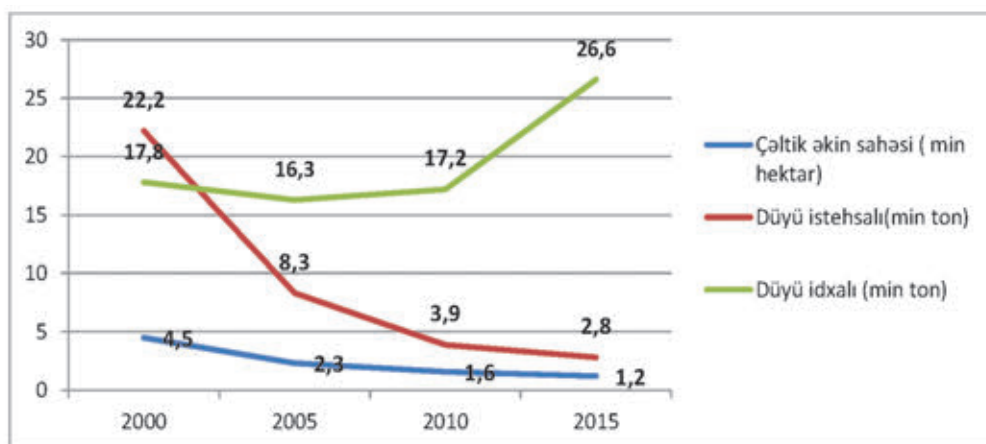
Analoji vəziyyət Cəlilabad, Şəmkir, Tovuz, İsmayilli, Ağcabədi, Xaçmaz rayonlarında, Naxçıvan MR-də və digər bölgələrdə də yaranmışdır.

Subsidiyaların düzgün, ədalətli bölüşdürülməməsi, yeyintilərə və saxtakarlığa yol verilməsi buğda istehsalı ilə ciddi məşğul olan bir çox fermerləri bu sahədən yayındırmışdır. Bu səbəbdən də subsidiya verilənə qədər Azərbaycan 150-300 milyon dollar dəyərində buğda idxal edirdisə, ötən il bu göstərici 400 milyon dollar olub. Bu da dövlət tərəfindən ayrılan yardımların öz təyinatı üzrə istifadə edilməməsi ucbatından bəzi fermerlərdə buğda əkininə marağın azalması ilə əlaqədar olub.

Nazirlər Kabinetinin 16 noyabr 2007-ci ildə təsdiq etdiyi sənəddə dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına buğda və çəltik istehsalçılarının maddi marağının artırılması, istehsalın stimullaşdırılması məqsədi ilə yardım verilməsi həyata keçirilsə də bu ərəfədə Azərbaycanda düyü istehsalı xeyli azalıb. Belə ki, 2000-ci ildə 22,2 min ton düyü istehsal olunduğu halda, sonrakı illərdə bu göstərici 8 dəfə azalıb. 2015-ci ildə cəmi 2,8 min ton düyü istehsal olunub. Həm də bu müddətdə ölkəyə düyü idxalı 2 dəfə artıb.

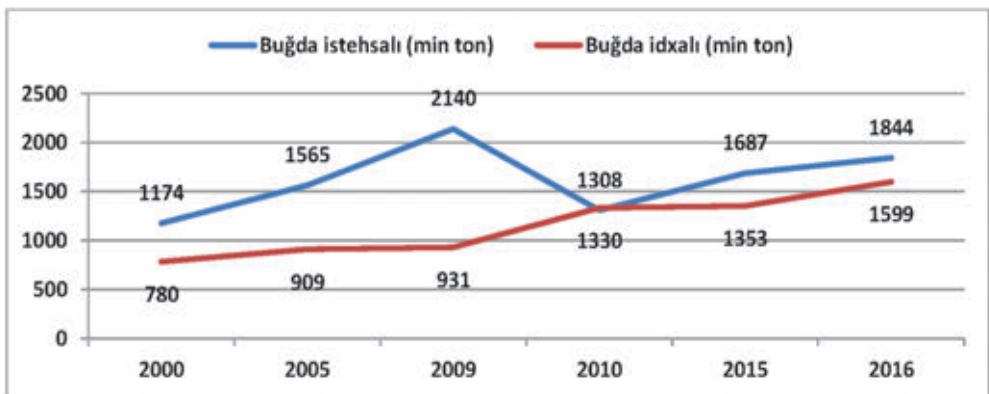

Diaqramda görüldüyü kimi 2000-ci ildə 22,2 min ton düyü istehsal olunduğu halda, sonrakı illərdə bu göstərici 8 dəfə azalıb. 2015-ci ildə cəmi 2,8 min ton düyü istehsal olunub. Həm də bu müddətdə ölkəyə düyü idxalı 1,5 dəfə artıb. Paradoks ondadır ki, dövlət dəstəyi əkin sahəsinin həcminə görə nəzərdə tutulsa da, bu müddət ərzində çəltik əkini sahəsi 3,7 dəfə azalmışdır.

Son zamanlar subsidiyaların məbləğinin az olması, bu məbləğin artırılmasının vacibliyi barədə məlumatlar yayılır. Hətta KTN də bununla bağlı rəsmi açıqlamalar verir. Ancaq hər hansı bir formada araşdırma aparmadan yardımların məbləğinin artırılmasına ehtiyac yarandığını iddia etmək doğru deyil. Əgər ölkədə yanacaqın qiyməti və istehsal vasitələrinin dəyəri artarsa, o zaman fermerlərin istehsal etdikləri kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərini artırmaması üçün dövlət tərəfindən verilən yardımların məbləği artırıla bilər. Burada əsas məqsəd subsidiyaların məbləğini artırmaq yolu ilə fermerlərdə məhsul istehsalına marağı qoruyub-saxlamaq və bu istehsalçıların gəlir əldə etmələrinə köməklik göstərmək olmalıdır. Digər tərəfdən, əsaslandırmaq

lazımdır ki, bizim fermerlərin digər ölkələrin fermerləri ilə müqayisədə məhsul istehsalına çəkdiyi xərclər çoxdursa, həmin fərqləri nəzərə almaqla, əlavə xərcləri kompensasiya etmək və subsidiyanın məbləğini artırmaq vacibdir. Ancaq Azərbaycanda belə bir əsaslandırmanı, hesabatı nəinki KTN, eləcə də digər qurumlar aparmayıb. Amma belə bir hesabatın hazırlanmasına, əsaslandırmanın aparılmasına ehtiyac yaranıb.

Bəzi hallarda subsidiyalaşdırılmış gübrələr fermerlərə dövlətə məxsus “Aqrolizing” ASC qurumu tərəfindən satılır. “Aqrolizing” ASC fəaliyyətə başladığı 2005-ci ildən ötən dövr ərzində 334.65 min ton ammonium nitrat (azot), 54.21 min ton superfosfat, 7059.5 ton nitroammofoska, 3377.6 ton ammosfos, 331.5 ton kalium gübrələri və 301.8 ton pestisidlər gətirilərək, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarınun istifadəsinə verilməsi təmin edilmişdir. Əlbəttə bu statistik məlumatlar ondan xəbər verir ki, yuxarıda qeyd olunduğu kimi ölkənin mineral gübrəyə olan ehtiyacının cüzi bir hissəsi ödənilir. Gübrə ehtiyatı məhduddur, fermerlər onların əldə olunmasında çətinlik çəkir və alternativ mənbələr azdır. Apardığımız araşdırmalara, hesablamalarına görə gübrənin optimal səviyyəsinin yalnız 10 faizindən istifadə olunur. Onu da qeyd etmək olar ki, Dünya Bankının hesablamalarına görə əvvəllər gübrənin optimal səviyyəsinin yalnız 4 faizindən istifadə olunub. Kənd təsərrüfatı herbisidləri və pestisidlərini kommersiya mənbələrindən əldə etmək mümkün olsa da onların keyfiyyəti hökumətin sertifikatlaşdırma prosesi ilə effektiv səkildə təmin olunmur. Nəticə etibarlı ilə fermerlər çox vaxt bitkini xəstəliklərdən, ziyanvericilərdən müdafiə etmək üçün bu kimyəvi vasitələrdən həddən çox istifadə edir. Bu işə xərcin artmasına və ətraf mühitə mənfi təsir göstərilməsi ilə nəticələnir.⁸

Prezident İlham Əliyev 2015-ci il yanvarın 12-də imzaladığı sərəncamla 2015-ci il Azərbaycan Respublikasında “Kənd təsərrüfatı ili” elan edilmişdir. Eyni zamanda,

⁸<http://agrolizing.gov.az/az/menu/137/1>

dövlət başçısı aqrar bölmənin sürətli inkişafını təmin etmək məqsədilə il ərzində bir sıra vacib sənədlər imzalamışdır. “Kənd təsərrüfatının inkişafına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 mart 2015-ci il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində Dövlət Toxum Fondu (DTF) yaradılmışdır. Bundan əlavə, Prezident İlham Əliyev 2015-ci il aprelin 15-də “Bitkiçiliyin inkişafına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” sərəncam imzalamışdır. Sərəncamla ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına sərf edilən yanacaq və motor yağlarına görə verilən güzəştin həcmnin artırılması və təkrar (aralıq) əkinin həyata keçirilməsinin stimullaşdırılması məqsədilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılara hər hektar əkin sahəsinin becərilməsində və çoxillik əkmələrin aparılmasında istifadə etdikləri yanacaq və motor yağlarına görə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına verilən yardımın həcmi 25 faiz artırılmışdır. Həmin ilin aprel ayının 16-da imzalanmış “Aqrolizinq” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti tərəfindən lizinqə verilən və ya lizinq yolu ilə satılan suvarma sistemləri dəstinə və avadanlığına güzəşt tətbiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncam imzalamışdı. Belə ki, sənədə əsasən, baş verən uzunmüddətli quraqlıqların mənfi təsirinin aradan qaldırılması, su təminatının yaxşılaşdırılması, habelə bu sahəyə sahibkarların marağının artırılması və investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması məqsədilə “Aqrolizinq” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti tərəfindən fiziki və hüquqi şəxslərə lizinqə verilən və ya lizinq yolu ilə satılan suvarma sistemləri dəstinə və avadanlığına onların ilkin dəyərinin 40 faizi həcmində güzəştin müəyyən edilməsi qərara alınmışdır.

Azərbaycanın 2016-cı ilin dövlət büdcəsində kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və ətraf mühitin mühafizəsinə 596 milyon 599 min 165 manat vəsait ayrılmışdır ki, bunun da 570 milyon 384 min 822 manatı bilavasitə kənd təsərrüfatı xərclərinə aiddir.

Təəssüflər olsun ki, bütün bu illər ərzində görülən tədbirlər, ayrılan vəsaitlər səmərə verməmişdir. Yeyinti məhsulları idxalı görünməmiş həddə artıb. Belə ki, 2015-ci ildə idxal olunan yeyinti məhsullarının dəyəri 979 milyon dollar təşkil etdiyi halda, 2016-cı ildə bu göstərici 35 faiz artaraq 1 milyard 322 milyon dollar təşkil etmişdir. Bəla burasındadır ki, 2016-cı ildə yeyinti məhsulları ixracı əvvəlki ilə nisbətən 40 faiz azalıb. Belə ki, meyvə-tərəvəz 41,6%, şəkər 25,3%, bitki və heyvan mənşəli piylər və yağların idxalı 19 faiz, çay 69 faiz artıb. 2016 ildə keçən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə ət idxalı dəyər ifadəsində və fiziki çəkiddə 2 dəfədən çox, süd məhsulları; quş yumurtası; təbii bal, heyvan mənşəli ərzaq məhsulları idxalı isə 61 faiz artmışdır. Əvvəlki illərdə olduğu kimi buğda idxalı da kəskin şəkildə artıb. Belə ki, 2016-cı ildə ölkənin illik tələbatından da çox, yəni 1 milyon 599 min ton buğda idxal olunub ki, bu da keçən ilki göstəricidən 246 min ton çoxdur. Əksər kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalı ciddi artdığı halda, ənənəvi ixrac məhsullarının çəkisi kəskin şəkildə azalıb. Belə ki, 2016-cı

ildə keçən ilə nisbətən əsas ixrac məhsulları olan çay- 3,8 dəfə, şəkər 2 dəfə, bitki və heyvan mənşəli piylər və yağlar isə 4,7 dəfə azalıb⁹.

5. İSTEHSALI STİMULLAŞDIRAN ƏSAS AMİLLƏR

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının, ərzaq mallarının istehsalının artımını stimullaşdıran bir sıra amillər mövcuddur. Belə ki, ölkə əhalisinin sürətli artımı kənd təsərrüfatı məhsullarına olan təlabatı artırır. Həmçinin son on il ərzində ərzaq mallarının, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlakçı qiymətinin artımı öz növbəsində ümumi kənd təsərrüfatında rentabellik səviyyəsini artırmışdır

5.1. Bazarda artan məhsula təlabat var

Kənddə yaşayan əhalinin əsas hissəsinin məşğulluğunun təmin olunmasında, yoxsulluğun aradan qaldırılmasında onlara pay edilmiş kiçik torpaq ərazilərindən səmərəli istifadə çox mühüm rol oynaya bilər. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”nda da bu kimi vacib məsələyə yer verilmişdi. “Ölkə əhalisinin təqribən 48%-dən çoxu kənd yerlərində yaşadığına görə kənd təsərrüfatı sektoru ailə təsərrüfatlarının müvafiq iş yerləri və gəlirlərlə təmin edilməsində mühüm mənbədir. Bu baxımdan, torpaqların istifadəsində ekoloji davamlılıq prinsiplərini qorumaqla, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının müvafiq olaraq kreditlərdən, kənd təsərrüfatı texnikasından və digər zəruri resurs və xidmətlərdən istifadə imkanlarının yaxşılaşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır”¹⁰.

Azərbaycan fermerləri kənd təsərrüfatı məhsulunun istehsalını 2 dəfədən də çox artırmaq imkanına malikdir. Bunun üçün istehsal potensialı olmaqla yanaşı artan məhsula daxili bazarda ciddi təlabat var. Ölkə ərzaq mallarına, kənd təsərrüfatı məhsullarına olan təlabatını tam olaraq daxili istehsal hesabına ödəyə bilmir. BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) 2013-cü ilin 16 oktyabr “Ümumdünya Ərzaq Günü”ü münasibətilə hazırladığı hesabatda Orta Asiya və Qafqaz ölkələri, o cümlədən Azərbaycan haqqında məlumatlara da yer ayırmışdı. Həmin məruzədə qeyd olunur ki; “Orta Asiya və Qafqaz ölkələrində kifayət qədər qidalanmamaq riski müşahidə olunur. Kifayət qədər qidalanmayan əhalinin faiz nisbəti 26%, yoxsulluq səviyyəsi isə Dünya Bankının hesablamalarına görə 30-70% təşkil edir.

Azərbaycan əhalisi Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının müəyyən etdiyi gündəlik və illik qida normasından xeyli aşağı miqdarda ərzaq məhsulları istehlak edir, xüsusən yüksək kalorili məhsulların istehlakı müəyyən olunmuş normadan xeyli aşağıdır: “Ət və ət məhsulları istehlakının adambaşına illik norması 84 kiloqramdır. Reallıqda isə ölkə əhalisi adambaşına ildə cəmi 33 kiloqram ət istehlak edir. Süd və süd məhsullarının istehlakı

⁹<http://customs.gov.az/files/arayis201612.pdf>

¹⁰http://sei.az/upload/files/2008-2015-dovlet_programi.pdf

norması adambaşına 360 kiloqram müəyyən olursa da, il ərzində 248 kiloqram, balıq və balıq məhsulları üzrə norma 20 kiloqram olduğu halda 6,8 kiloqram, yumurta norması 280 ədəd müəyyənləşdiyi halda bunun yarısından da az, yəni 131 ədəd istehlak edilir”.

BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının hesablamalarında da Azərbaycanca gün ərzində ərzaq istehlakı səviyyəsinin aşağı olduğu vurğulanır: “Azərbaycanda gün ərzində adambaşına orta hesabla 2242 kilokalori düşür. Gürcüstanda bu göstərici 2249, Ukraynada 2727, Belarusda 3007, Qazaxıstanda 3095 kilokaloridir.”¹¹

5.2. Ölkə əhalisinin sürətli artımı

Beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qeyd olunan çatışmazlıqlarla yanaşı həmdə ölkə əhalisinin il ərzində - 1,3 faiz artımı ərzaq mallarına, kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatı artırır. Bu kimi faktorlar öz növbəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılmasına fermerlərdə maraq, stimül yaradır. Fermer təsərrüfatları üçün yaranan bu kimi imkanlar hökumətə sahəyə ayırdığı maliyyə resurslarından səmərəli istifadə etmək imkanı verir.

5.3. Məhsullar üzrə ixtisaslaşma

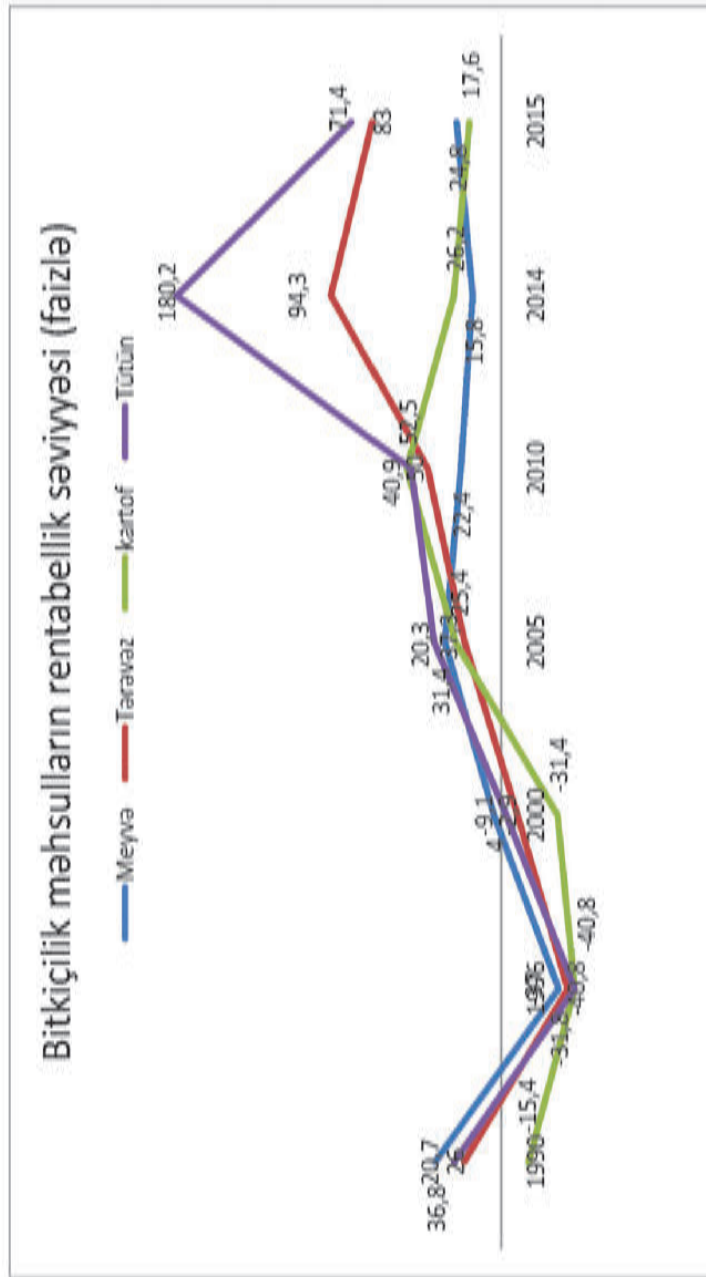
Son zamanlar bir çox regionlarda yerli şəraitin spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq təbii ixtisaslaşma gedir. Regionların ixtisaslaşması fermer təsərrüfatlarının işini asanlaşdırır. Onlar çoxlu sayda istehsalçılarla birlikdə toxuma, texnikaya, mineral gübrəyə olan ehtiyaclarını ödəməklə yanaşı, əldə etdikləri məhsulun asanlıqla realizə olunmasını həyata keçirə bilər. Belə ki, xüsusi məhsullar üzrə ixtisaslaşmış bölgələrə mövsümdən bir müddət əvvəl mal tədarüku ilə əlaqədar çoxlu sayda sahibkarlar həmin regionlara üz tutaraq fermerlərə müraciət edirlər. Bir çox halda tədarüklə məşğul olan sahibkarlar istədikləri qədər məhsul sifariş edərək fermerlərə əvvəlcədən beh, avans kimi müəyyən miqdarda maliyyə vəsaiti də ödəyirlər. Məhsullar üzrə ixtisaslaşma istehsalçıların xərclərini azaltmaqla yanaşı istehsalın gəlirlərli olmasına zəmin yaradacaq və fermerlərin bazara çıxış imkanlarını yaxşılaşdıracaq. Fermerlərin təbii olaraq, kö-nüllü şəkildə seçim edərək məhsul istehsalını özlərinin formalaşdırmaları yaxşı haldır. Ancaq, hökumət də bu istiqamətdə müəyyən addımlar atmalıdır, təşviq etməlidir.

5.4. Rentabellik səviyyəsi artan xətt üzrə gedir

Əvvəllər bir sıra bitkiçilik məhsullarının istehsalı kəndlilərə, fermerlərə zərərli baş-gəlirdi. Lakin son zamanlar kənd təsərrüfatı məhsullarının rentabellik səviyyəsi artan xətt üzrə gedir. Aşağıdakı qrafikdəndə göründüyü kimi ölkədə tərəvəz məhsullarının rentabellik səviyyəsi ilbəl yüksəlir. Müəyyən səbəblərdən meyvə və kartofun rentabel-

¹¹www.agro.gov.az/index.php?cat=188&ses=acflf

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin satdıqları məhsulların rentabellik səviyyəsi (%-lə)

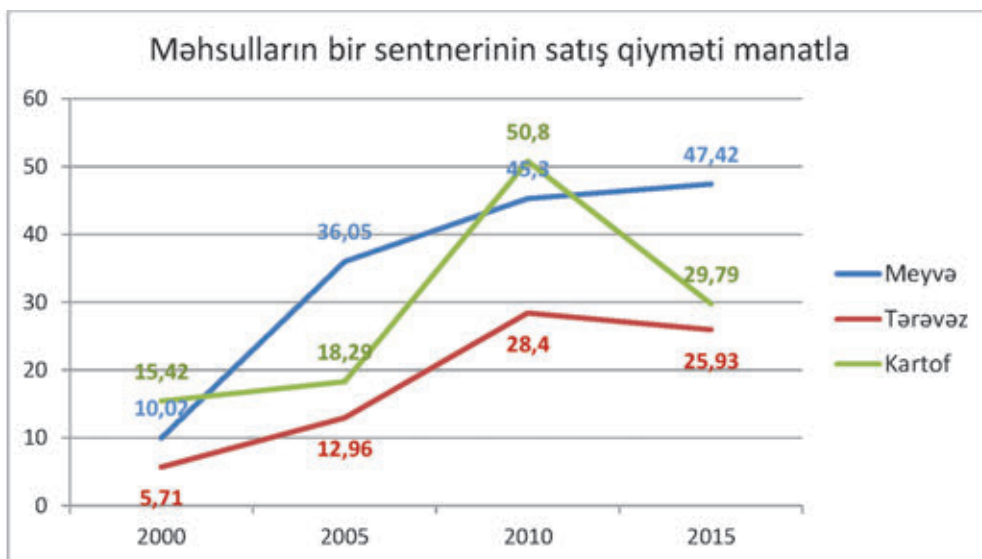
liyi 2013-cü ildə 4,4 faizədək düşsə də 2014-cü ildə bu göstəricilər fermerlərin xeyrinə artacağı gözlənilir. DSK-nın məlumatına əsasən ölkədə tərəvəz məhsullarının rentabellik səviyyəsi 2013-cü ildə 94,3 faiz, 2015-cü ildə 71,4 faiz olmuşdu.

Əlbəttə kənd təsərrüfatı məhsullarının rentabellik səviyyəsinin yüksək olması fermer təsərrüfatlarının sürətli inkişafını stimullaşdıran faktorlardan ən əsası və ən vacibidir.

5.5. Son on ildə məhsulların qiyməti 4 dəfə artıb

Araşdırmalar göstərir ki, dünya bazarında kənd təsərrüfatı məhsullarının satış qiyməti son 10 ildə xeyli artıb. Azərbaycanda da bu zaman ərzində əsas bitkiçilik məh-

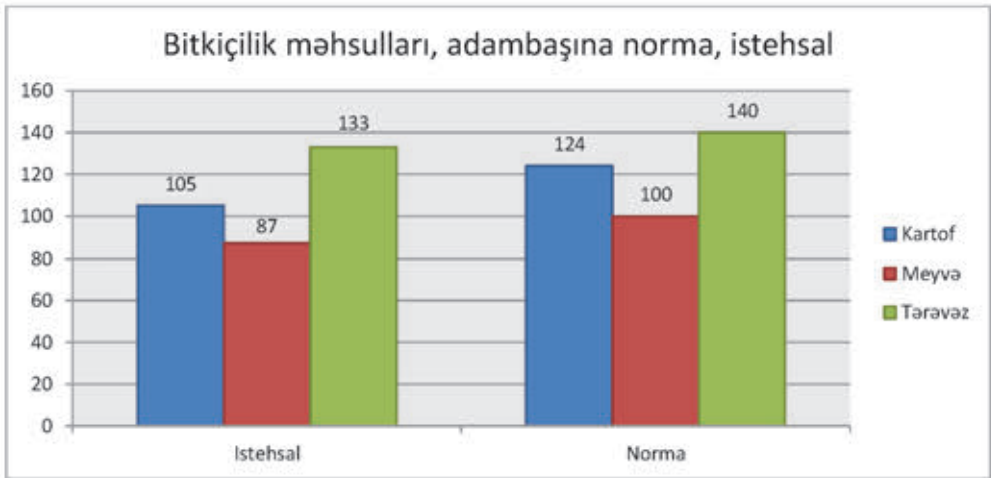
Fərdi sahibkar təsərrüfatlarında kənd təsərrüfatı məhsullarının bir sentnerinin satış qiyməti (manatla).

sullarının satış qiyməti dəfələrlə artmışdı. Aşağıdakı qrafikdə fərdi sahibkar təsərrüfatlarında kənd təsərrüfatı məhsullarının bir sentnerinin satış qiymətinin diaqramı verilmişdi. Qrafikdən göründüyü kimi 2000-ci ildən 2015-ci ilədək bir sentner tərəvəzin satış qiyməti 15 manat 40 qəpikdən 41 manatadək, kartofun qiyməti 5 manat 71 qəpikdən 21 manat 10 qəpiyədək, meyvənin satış qiyməti 10 manatdan 44 manatadək artmışdı. Ümumilikdə bitkiçilikdə əsas qida məhsulları olan meyvə-tərəvəzin və kartofun satış qiyməti demək olar ki, 4 dəfə artmışdı. Bu göstəricilər fermerlərdə, kəndlilərdə istehsalə həvəsi artırır, onları ruhlandırır, məhsul istehsalına stimulaşdırır və biləcəyəmizdir. Bu sahələr dövlət dəstəyi olmadan inkişafı mümkündür. Azərbaycan çörək istehsalında xammal kimi istifadə etdiyi ərzaq buğdasının çox hissəsini xaricdən idxal edir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən 2015-ci ildə ölkəyə 1 milyon 353 min ton

ərzaq buğdası idxal olunmuşdur ki, bu da bizim istehlak tələbatımızdan xeyli çoxdur.

İkinci çorək hesab olunan kartof istehsalı da aşağı səviyyədədir. Adambaşına istehlak norması 124 kiloqram olduğu halda, 2015-ci ildə Azərbaycanda adambaşına 85 kiloqram kartof istehsal olunub. Keyfiyyəti aşağı olduğuna görə istehsal olunan məhsulun heç də hamısı istehlaka yönəlmir. Elə bu səbəbdən də idxal olunan məhsulla birlikdə keçən il adambaşına kartof istehlakı normadan az, yəni 88 kiloqram olmuşdu. Azərbaycan adambaşına ən az tərəvəz istehsal edən ölkələr sırasındadır. Ölkədə 2015-ci ildə adambaşına 130 kiloqram (norma 140 kiloqram) tərəvəz və bostan məhsulları istehsal etdiyi halda, əhali normadan az, adambaşına (idxalla birlikdə) 134 kiloqram məhsul istehlak edib. İl ərzində adambaşına meyvə və giləmeyvə norması 100 kiloqram müəyyən edilsə də 2015-ci ildə Azərbaycanda 89 kiloqram istehlak olunub. Aşağıdakı qrafikdə adambaşına kartof, meyvə, tərəvəz istehsalı və ÜST-nin müəyyən etdiyi mormaya uyğun diaqram tərtib edilmişdi.

Çoxlu həcimdə ölkəyə bitkiçilik məhsullarının idxal edilməsi və əhalinin təminatını tam ödəyə biləcək qədər məhsul istehsal olunmaması fermer təsərrüfatlarına bu boşluğun aradan qaldırılmasında geniş imkanlar verir. Fermer təsərrüfatları üçün yuxarıda adları sadalanan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal zəncirinin davamlı qurulmasını təmin etmək üçün bənzərsiz imkan yaranıb.

5.6. Heyvandarlıq məhsullarına tələbat artır

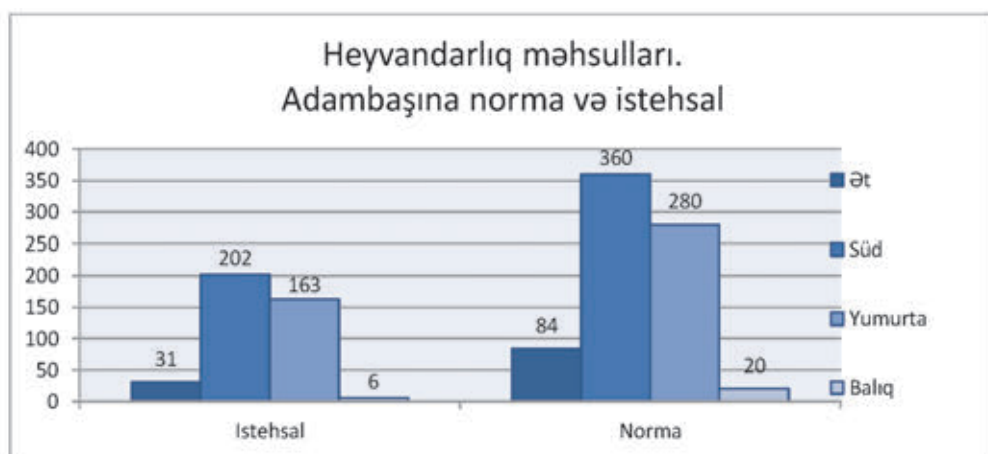
Apardığımız araşdırmalar heyvandarlıq məhsulları üzrə tələbatın artdığını və buna adekvat olaraq fermer təsərrüfatlarına məhsul istehsalı üçün geniş imkanların yarandığını qeyd etməyə əsas verir. Onu da qeyd edilməlidir ki, son zamanlar süd məhsullarına olan tələbatın artması və bununla paralel olaraq həm də istehsalın artırılması dünya ölkələrində tendensiya xarakteri alıb.

FAO-nun heyvandarlıq və baytarlıq idarəsinin rəisi Samuel Yutsinin sözlərinə görə “İnkişafda olan ölkələrin hesabına hər il dünyada südə olan tələbat 15 milyon ton artır. Əlavə tələb olunan bu həcmdə süd istehsalına fermer təsərrüfatları 3 milyon insanı cəlb etməklə yeni iş yeri ilə təmin etmək imkanı verir”¹².

Respublikada 2015-cü ildə ölkə üzrə laktasiya dövründə hər inək və camışdan orta hesabla 1455 kiloqram süd əldə olunub, bu göstərici ümumi dünya göstəricisindən dəfələrlə azdır. Bu nəticəni fermerlər üçün də faydalı hesab etmək olmaz. Südçülükə məşğul olan və bu kimi göstərici əldə etmiş fermerlərin təsərrüfatçılıq fəaliyyətini ölkə iqtisadiyyatının inkişafına əngəl hesab etmək olar.

Aşağıdakı qrafikdə 2015- cü ildə adambaşına ət, süd, yumurta istehsalı və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) müəyyən etdiyi ət, süd, yumurta norması təqdim olunmuşdu.

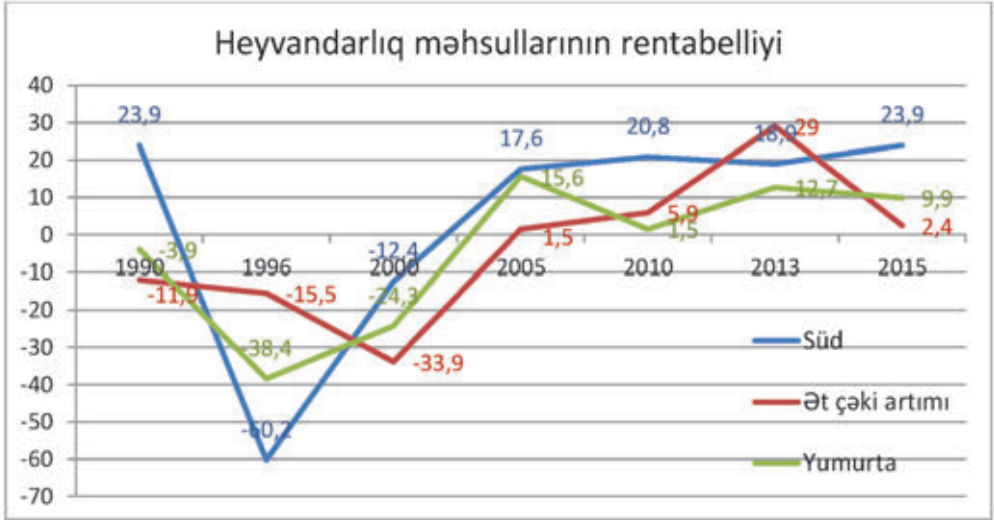

Aşağıdakı qrafikdə əsas heyvandarlıq məhsullarının bir sentnerinin satış qiymətləri verilmişdi. Qrafikdən göründüyü kimi 2000-ci ildən 2015-cü il də daxil olmaqla əsas heyvandarlıq məhsullarının satış qiyməti 2-3 dəfə artmışdı. Azərbaycanda qiymət artımı ümumi dünyada gedən tendensiyaya uyğun olaraq baş vermişdi. Bu da onu deməyə əsas verir ki, heyvandarlıq məhsullarının qiymətləri istehsalçılar üçün sərfəli olaraq qalmaqda davam edəcək.

Uzun müddət istehsalçılar üçün rentabelliği aşağı olan süd, ət, yumurta istehsalı son 10 ildə rentabelliği artaraq gəlirli sahəyə çevrilmişdi. Son 2015-cü ildə isə heyvandarlıq məhsullarının rentabelliği fermerlər üçün cəlbedici səviyyəyə qalxıb.

¹²<http://www.fao.org/news/story/ru/item/45828/icode/>

Aşağıdakı qrafikdə Heyvandarlıq məhsullarının rentabellik səviyyəsi verilmişdi.

Yuxarıdakı qrafiklərdən göründüyü kimi əsas adda heyvandarlıq məhsulları ilə ölkənin daxili tələbatını ödəmək üçün çox böyük imkanlar mövcuddur. Fermer təsərrüfatlarının Azərbaycan istehlakçılarının süd, ət məhsullarına, yumurtaya olan artan ehtiyaclarını tam ödəmək istiqamətində istehsal zəncirinin davamlı qurulmasını təmin etmək üçün bənzərsiz imkan yaranıb.

Uzun müddətdir ki, ayrılan subsidiyaların verilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi barədə təkliflər irəli sürülür. Subsidiyaların əmtəəlik məhsula görə verilməsi mexanizminin hazırlanmasının vacibliyi vurğulanır. Pambıqçılığın inkişafına dair 2016-cı ilin sentyabrın 17-də Sabirabad rayonunda keçirilən respublika müşavirəsində ölkə başçısı İlham Əliyev də qeyd edib ki, “Mən bu təklifləri dəstəkləyirəm ki, növbəti mövsümdə biz əkin sahəsinə görə deyil, yığılan məhsula görə subsidiya verməliyik. Aidiyyəti qurumlar indidən bu məsələni işləsinlər, hazırlasınlar, təkliflər versinlər.”¹³

6. SUBSİDİYA İLƏ BAĞLI ÜTT-nin AZƏRBAYCAN QARŞISINDA QOYDUĞU ŞƏRTLƏR.

Lahiyyə çərçivəsində hazırlanan təkliflərdə ÜTT-nin Azərbaycan qarşısında irəli sürdüyü tələblər nəzərə alınır.

¹³http://azertag.az/xeber/Sabirabadda_Prezident_Ilham_Aliyevin_sedrliyi_ile_pambiqchiligin_inkisafina_dair_respublika_musaviresi_kechirilib_YENILANIB_VIDEO-99315

Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlüyünün uzun müddət ləngiməsinin əsas səbəbi kimi ölkənin bu beynəlxalq quruma müəyyən özünəməxsus şərtlərlə daxil olmaq istəyi ilə bağlıdır. Danışıqlarda Azərbaycan hökumətinin mövqeyi kənd təsərrüfatı sahəsində subsidiyalar üzrə razılaşmanı inkişaf etməkdə olan ölkələrə verilən güzəstlər səviyyəsində, illik kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalının 10 faizi səviyyəsində verilməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırılması üzrə limit inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün müəyyən edilən göstərici 10 faiz, inkişaf etmiş ölkələr üçün isə üçün 5 faiz nəzərdə tutulur. Lakin, get-gedə Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olma şərtləri dəyişir, subsidiyalarla bağlı şərtlər isə ağırlaşır. Danışıqlar zamanı Azərbaycan tərəfi birbaşa subsidiyalar üçün 10-15 faiz tələb etsə də ÜTT bunun 3-5 faiz endirilməsini tələb edir. İxracı stimullaşdırmaq məqsədi ilə ayrılan bütün subsidiyaların ÜTT tərəfindən ləğv edəcəyi gözlənilir.

7. KOMİSSİYALAR, TƏLƏB OLUNAN SƏNƏDLƏR.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılara əkin sahəsinin becərilməsində istifadə etdiyi yanacaq və motor yağlarına, habelə buğda, çəltik, pambıq və tütün əkininə görə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına yardımların verilməsi qaydalarına uyğun olaraq, subsidiya almaq məqsədi ilə yerli komissiyalara təqdim etmək üçün fermerlərdən, kəndlilərdən çoxlu sayda sənədlərin yığılması tələb olunur. Sənədlərin toplanması, kənd ərazi komissiyasına təqdim edilməsi vaxt itkisi ilə yanaşı, həm də müəyyən vəsait tələb edir. Müraciət ərizəsi ilə yanaşı əkin sahələrinə baxış haqqında akt, kənd ərazi komissiyasının sədrinin və üzvlərin imzası ilə təsdiq olunmuş digər aktlar, əlavə olaraq istehsalçıların əkin sahələri və bu əkin sahələrinə mülkiyyət, icarə və istifadə hüquqlarını təsdiq edən sənədlər, mülkiyyətində, icarəsində və ya istifadəsində olan torpaq sahəsində becərdiyi kənd təsərrüfatı bitkiləri və çoxillik əkmələr barədə məlumatlar və sair sənədlər tələb olunur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılara dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına verilən yardımların, habelə hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən istehsalçılara satılan mineral gübrələrin, biohumusun və pestisidlərin qiymətinə tətbiq edilən güzəştin məbləğinin ödənilməsinin təmin edilməsi üzrə Respublika Komissiyası yaradılıb. Təcrübə göstərir ki, kənd, rayon və respublika səviyyəsində yaradılan komissiyaların və toplanan sənədlərin çoxluğu ayrılan subsidiyaların ədalətli bölüşdürülməsini təmin edəcək qədər tutarlı deyil.

Aparduğumuz araşdırmalar göstərir ki, aqrar sahəyə subsidiyalar ayrılan zamandan əkin sahələrinin əraziləri böyüdüyü halda, məhsuldarlıq artmamış, keyfiyyət yaxşılaşmamışdır. Rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı mümkün olmamışdır. Bu da onu deməyə əsas verir ki, kənd təsərrüfatına ayrılan vəsaitlər sahədə məhsuldarlığın artmasına, məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına stimül yaratmamışdır. Bu qədər vəsait bəzi məmurların və ayrılan vəsaitdən bəhrələnmək məqsədi güdən işbazların maliyyə durumunu yaxşılaşdırmış, onların sosial problemlərinin həllində vasitəyə

çevrilmişdir, əvvəllər bu işlə ciddi məşğul olan fermer və kəndlilərin sıradan çıxmasına səbəb olmuşdur.

Bu yaxınlarda Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə daxil olan müraciətə əsasən, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin internet saytında (<http://agro.gov.az/subsidiyalar>) yerləşdirilmiş məlumatda Şəhla Məmmədəli qızı İsmayılovaya ödəniləcək yardımın məbləği 9900 AZN göstərildiyi halda, Kapital Bank ASC-nin Zərdab filialı tərəfindən istehsalçıya 5000 AZN ödənilib. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin apardığı araşdırmalar zamanı Yardımların verilməsi üzrə Respublika Komissiyası tərəfindən Zərdab rayon komissiyasına təqdim edilmiş siyahı ilə Zərdab rayon komissiyasından Kapital Bank ASC Zərdab filialına göndərilmiş siyahı müqayisə edilib. Nəticədə məlum olub ki, 238 nəfər istehsalçıya bank tərəfindən faktiki ödənilən vəsaitlə Respublika Komissiyasının ödənilməsi barədə qərar qəbul etdiyi vəsait arasında 37185,50 manat fərq var. Nəzərdə tutulduğundan artıq olan həmin vəsait məhsul istehsalçılarının bir qisminə ödənilməli məbləğdən azaldılaraq digər istehsalçıların bank hesablarına köçürülüb.

Qeyd edək ki, rayon icra hakimiyyəti başçılarının sərəncamı ilə yaradılmış ərazi komissiyaları hər bir rayon üzrə əkin sahələri və yardım alan istehsalçılar barədə məlumatları toplayaraq, Yardımların verilməsi üzrə Respublika Komissiyasına təqdim edir. Yardımların köçürülməsi üçün rayon komissiyaları yardım veriləcək istehsalçıların siyahısı, bank rekvizitləri və onlara veriləcək yardımın məbləği barədə məlumatı müvəkkil banka göndərir¹⁴.

Bu kimi faktlar bir daha göstərir ki, Azərbaycan hökuməti kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalı üçün uzun müddət subsidiyalar ayırsa da, problemlər azalmaq bilmir..

8. BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, bütün ölkələr kənd təsərrüfatına maliyyə dəstəyini özünəməxsus formada həyata keçirir. Amerika Birləşmiş Ştatlarının Aqrar Departamenti (USDA) kənd təsərrüfatına hər il 25 milyard dollardan çox subsidiya verir. Bazar qiymətlərindən və digər faktorlardan aslı olaraq ayrılan subsidiyaların məbləği ildən-ilə dəyişir. Subsidiya əsasən buğda, qarğıdalı, soya, düyü və pambıq istehsalçıları olan böyük fermer təsərrüfatlarına verilir. Amerika ekspertləri hesab edir ki, bu formada hökumət fermerlər üçün sosial təminat sistemi yarada bilər.¹⁵

Avstraliya, Kanada, Yeni Zelandiya, Latin Amerikasının ölkələrinin əsas prinsipləri kənd təsərrüfatı ticarətinin liberallaşdırılması, birbaşa dövlət dəstəyinin azaldılması, ixrac subsidiyalarının ləğv edilməsidir. Kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalına birbaşa subsidiya ayırmayan ölkələrin təcrübəsi göstərdi ki, subsidiyaların aradan qaldırılması,

¹⁴<http://www.agro.gov.az/589-knd-tsrrfati-nazrly-trfndn-zrdab-rayonunda-akar-edlm-nqsanlar-bard-materallar-azrbaycan-respublkasi-ba-prokurorluuna-gndrlb.html>

¹⁵<https://www.downsizinggovernment.org/agriculture/subsidies>

ümumi məhsul istehsalının və məhsuldarlığın artımına səbəb olub. Fermerlər gəlirlərini artırmaq məqsədilə məhsuldarlığı artırmaq, məhsulun maya dəyərini aşağı salmaq haqqında düşündüyü üçün kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşmasına nail olublar.

Pakistan hökuməti ixracı stimullaşdırmaq və asanlaşdırmaq məqsədi ilə dövlət fondunda olan 1,2 milyon ton buğdanı da ixraca yönəldib. Ümumi Subsidiya üçün ayrılan vəsait 60 milyon dollar təşkil edir. Pencab əyalətində istehsal olunan buğdanın 1 tonu üçün 55 dollar, Sind əyalətində istehsal olunan buğdanın 1 tonu üçün isə 45 dollar subsidiya verilir¹⁶

Əmtəlik məhsula görə subsidiya verilməsi praktikası Rusiya Federasiyasının Xantı-Mansiysk Muxtar dairəsində bir müddətdir ki, həyata keçirilir. Hökumətin kənd təsərrüfatına dəstəyi subsidiya formasında istehsal olunan məhsulun həcminə, çəkisinə görə müəyyənləşib. Belə ki, İstehsal olunan təzə südün hər tonuna görə istehsalçı 12 min rubl, emal olunmuş südün 1 tonuna görə 16000 min rubl, xırdabuynuzlu heyvanların diri çəkiddə ətinin hər tonu üçün 40 min rubl, ümumi çəkisi 450 kiloqramdan az olmayan, xüsusi ətlik cins heyvanın diri çəkiddə hər ton üçün 80 min rubl subsidiya nəzərdə tutulur¹⁷.

Rusiya Hökuməti 22 dekabr 2012-ci il tarixdə qəbul etdiyi qərara əsasən, realizə olunmuş 1 litr (kiloqram) əmtəlik südün istehsal xərcinin bir hissəsini federal büdcə hesabına ödəmək məqsədilə Rusiya Federasiyası subyektlərinə subsidiya ayrılması nəzərdə tutulur.¹⁸ Bir çox vilayətlərdə subsidiyanın miqdarı mövsümlə əlaqədar olaraq hesablanır. Belə ki, Volqoqrad vilayətində iyun-iyul aylarında realizə olunan 1 ton əmtəlik süd üçün 450 rubldan 1100 rubladək, avqust-noyabr aylarında isə 1000 rubldan 3200 rubladək subsidiya nəzərdə tutulur¹⁹.

Dünya ölkələrində subsidiyanın əmtəlik məhsula görə verilməsi praktikası o qədər də geniş yayılmayıb. Daha çox aqrar sahəyə dövlət yardımı həyata keçirən qərb ölkələrində başa düşürlər ki, subsidiyanın hektara görə verilməsi heç də məhsul istehsalını stimullaşdırmır. Bununla yanaşı həmin ölkələrdə onu da anlayırlar ki, subsidiyanın əmtəlik məhsula görə verilməsi daha ciddi problemlər yarada bilər. Belə ki, qərb ölkələrində yüksək texnologiyanın tətbiqi sayəsində kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalını artırmaq üçün geniş imkanlar var. Lakin məhsul bolluğu təklifin artmasına, bu isə öz növbəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlak qiymətlərinin aşağı

¹⁶<https://www.fas.usda.gov/data/pakistan-pakistan-announces-subsidy-wheat-exports>

¹⁷<http://admhmao.ru/dokumenty/gosudarstvennye-programmy/razvitie-agropromyshlennogo-kompleksa-i-rynkov-selskokhozyaystvennoy-produktsii-syrya-i-prodovolstvi/postanovlenie-pravitelstva-khanty-mansiyskogo-avtonomnogo-okruga-yugry-322-p-ot-11-sentyabrya-2015-g/>

¹⁸<http://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/70188208/>

¹⁹<http://www.garant.ru/hotlaw/volga/496244/>

düşməsinə gətirib çıxarar. Ona görə də subsidiya əkilən hər hektar sahə üçün nəzərdə tutulur. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Avropada orta hesabla 15 hektar əkin sahəsi olan 12 milyon fermer var, ABŞ-da isə fermerlərin sayı 2 milyon və hər birinə düşən əkin ərazisinin ölçüsü 180 hektar təşkil edir.²⁰ Azərbaycanda ümumi əkin sahəsi və məhsul istehsalı az olduğu üçün subsidiyanın əldə edilən məhsula görə verilməsi məhsuldarlığı stimullaşdırar.

Yeni Zelandiya 1984-cü ildə çox cəsarətli addım atdı. Belə ki, həmin ildən kənd təsərrüfatına ayrılan subsidiyaları dayandırdı. Aparılan islahatın ilk etapında müəyyən çətinliklər olsa da çox keçmədi ki, Yeni Zelandiya fermerləri məhsuldarlığı və rentabellik səviyyəsini artırmağa bildilər. Yeni Zelandiya fermerlər xərcləri azaltmaq, torpaqdan səmərəli istifadə etmək və qeyri-kənd təsərrüfatında gəlirlərini artırmaq hesabına indiyə kimi dövlət dəstəyi olmadan fəaliyyət göstərirlər.²¹

9. SUBSİDİYALAR SİYASƏTİ EFFEKTİVLİYİNİN ARTIRILMASINA DAİR TÖVSIYƏLƏR

Dünya təcrübəsi göstərir ki, aqrar sahənin rəqabətqabiliyyətliliyi daxili resurslardan səmərəli istifadədən aslıdır. Son zamanlar bütün dünyada kənd təsərrüfatı yüksək texnologiyalı sahə kateqoriyasına keçid alır. Bu istiqamətdə Azərbaycan hökuməti aqrar siyasəti yenidən müəyyənləşdirməlidir. Hökumətin kənd təsərrüfatına dəstəyi dövrün tələbinə uyğun olmalıdır. Belə ki, bu sahədə elmi potensialın artırılması, yeni, daha müasir resursqoruyucu texnologiyanın tətbiq edilməsi, peşəkarların, mütəxəssislərin, alimlərin hazırlanması, elmi araşdırmalara daha geniş imkanların yaradılması yaxın zamanlarda əsas hədəf kimi qarşıya qoyulmalıdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi Azərbaycanda subsidiyanın əkin sahələrinin həcminə görə verilməsi çoxlu sayda problemlər yaradır. Sahibkarlarla məmurlar arasında sövdələşmə nəticəsində göstəricilərin şişirdilməsinə və dövlət vəsaitlərinin mənimsənilməsinə, qeyri-səmərəli xərclənməsinə, ciddi qanun pozuntularına yol açır. Azərbaycan şəraitində subsidiyanın əkin sahəsinin həcminə, doğulan hər baş buzova görə deyil, əmtəəlik məhsula görə verilməsi məqsədəuyğundur. Belə ki, subsidiyanın əmtəəlik məhsula görə verilməsi, nəticədə ümumi istehsalın və məhsuldarlığın artımına, əldə olunan məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına stimulaşdırır. Qeyd olunduğu kimi digər ölkələrdən fərqli olaraq Azərbaycanın torpaq-iqlim şəraiti çoxlu sayda, çeşiddə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etmək imkanı verir. Bu da öz növbəsində fermerlərə, kəndlilərə daha çox gəlir əldə etmək üçün seçim imkanı yaradır. Araşdırmalar göstərir ki, ölkədə meyvə, tərəvəz, bostan və texniki bitkilərin məhsulu istehsalı rentabellidir. Çay,

²⁰https://translate.google.az/translate?hl=ru&sl=en&u=http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-13-631_en.htm&prev=search

²¹<https://www.downsizinggovernment.org/agriculture/subsidies>

pambıq, tütün məhsullarına dünya bazarında tələbat yüksək olmaqla yanaşı, qiymətlər də Azərbaycan istehsalçıları üçün sərfəlidir. Ona görə də bu sektorlara dövlət dəstəyi elmin inkişafı istiqamətində həyata keçirilsə məqsədəuyğun olar. Azərbaycan özünün əsas ərzaq mallarına olan tələbatını ÜST-nin müəyyən etdiyi normalara uyğun olaraq tam ödəyə bilmir. Belə ki, istehsal olunan ərzaq buğdası daxili tələbatın az bir hissəsini, ət 38 faizini, süd, yumurta 55 faizini təmin edir. Ölkənin müharibə şəraitində olduğunu və çox mürəkkəb beynəlxalq vəziyyəti nəzərə alaraq, hökumət əsas ərzaq mallarının istehsalını artırmaq istiqamətində siyasətini müəyyənləşdirməlidir. Taxıl istehsalı üçün ölkədə çox münbit şərait olduğu halda, hər ildə 400-500 milyon dollar dəyərində ölkəyə taxıl məhsulları idxal olunur. Digər tərəfdən ölkə daxilində istehsal olunan taxıl məhsullarından əsasən yemçilikdə istifadəsi olunsada, ölkə heyvandarlıq məhsullarına olan tələbatı da ödəyə bilmir. Ölkədə taxılçılığın inkişaf etdirilməklə, ərzaq buğdasına və heyvandarlıq məhsullarına olan tələbatı daxili istehsal hesabına ödəmək mümkün olar. Taxılçılığın inkişafı öz arxası ilə buğda, düyü, çörək, un məmulatları, makaron, qarışıq yem istehsalını aparacaq. Keyfiyyətli yem istehsalı isə toyuq, qoyun, mal ət, ət məhsulları, süd, süd məhsulları, yumurta istehsalı və göl balıqçılığının inkişafı üçün stimül yaradacaq. Taxılçılığın inkişafı həm də emal müəsisələrinin gəlirli işləməsini, yeni iş yerlərinin yaradılmasını stimullaşdırar. Yüksək keyfiyyətli, balanslaşdırılmış qarışıq yem istehsalını ildə 2 milyon tona çatdırmaq mümkün olacaq. Subsidiyanın əmtəlik taxıl məhsullarına görə nəğd pulla verilməsi fermerlərə, kəndlilərə seçim imkanını verər, onlar daha keyfiyyətli və daha zəruri olan istehsal vasitələri, keyfiyyətli toxum materialı, mineral gübrələr, pestisidlər əldə edər.

9.1. Təklif olunan variant 1

Subsidiyaların əmtəlik məhsullara görə verilməsi təklif olunur. Cədvəl 1

Sıra sayı	Məhsulun adı	Keyfiyyəti	Çəkisi, ton	Veriləcək subsidiya, (manatla)
1	Bərk buğda	1, 2, 3-cü sinif	1	50
2	Yumşaq buğda	1, 2, 3-cü sinif	1	50
4	Düyü	Əla, 1-ci sort.	1	50
5	Arpa	yemlik	1	30
6	Vələmir	yemlik	1	30
7	Qarğıdalı	yemlik	1	30

Əmtəlik malın bir tonu üçün təklif olunan subsidiya məbləği hesablanarkən məhsulun əhəmiyyətliyi, istehsal xərci, sahəyə ayrılan subsidiyanın həcmi əsas götürülüb və hökumətin mövcud subsidiya siyasəti nəzərə alınmışdır. Belə ki, ərzaq buğdası istehsalı əhəmiyyətli olduğu üçün bu sahəyə daha çox məbləğdə subsidiya ayrılması nəzərdə tutulur. Keyfiyyətli buğda istehsalı daha çox xərc tələb edir. Buğda istehsalını artırmaq, məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün fermerlər yüksək reproduksiya toxumundan istifadə etməlidir. Bitkilərin normal inkişaf etməsi üçün vegetasiya dövründə aqrotexniki qaydalara tam əməl olunmalıdır. Əldə olunan dənin kondisiyaya çatdırılması, qurudulması, təmizlənməsi, yararlı hala salınması çox vacib şərtədir. Bu məqsədlə texnoloji avadanlıqların alınması, onlardan istifadə edilməsi əlavə maliyyə resursuna ehtiyac yaradır. Nəzərdə tutulan subsidiyanın məbləği hesablanarkən bu kimi vacib şərtlər nəzərə alınmışdır.

Cədvəl 1-də əmtəlik malın bir tonu üçün təklif olunan subsidiya məbləği taxıl istehsalının artırılmasını, keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını qısa müddət ərzində həyata keçirilməsi üçün optimal variantdır.

9.2. Təklif olunan alternativ variant

Alternativ variant kimi aşağıdakı cədvəl təklif olunur.

Subsidiyaların əmtəlik məhsullara görə verilməsi təklif olunur. Cədvəl 2

Sıra sayı	Məhsulun adı	Keyfiyyəti	Çəkisi, ton	Veriləcək subsidiya, (manatla)
1	Bərk buğda	1, 2, 3-cü sinif	1	30
2	Yumşaq buğda	1, 2, 3-cü sinif	1	30
4	Düyü	Əla, 1-ci sort.	1	30
5	Arpa	yemlik	1	15
6	Vələmir	yemlik	1	15
7	Qarğıdalı	yemlik	1	15

Bu variant hökumətin mövcud subsidiya siyasətinə uyğun olaraq hazırlanıb. Belə ki, hər hektar buğda əkinini üçün 90 manat, digər əkin sahələri üçün 50 manat subsidiya nəzərdə tutulduğunu nəzərə alaraq, mövcud məhsuldarlığa uyğun olaraq hesablanıb. Bu variantda hökumət maliyyə resurslarına qənaət etmiş olur və bu da imkan yaradır ki, həmin vəsaitlər digər sahələrə yönəldsin. Bu variantın mənfi cəhəti odur ki, fermerlərin əldə etdikləri subsidiya sahədə mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması üçün yetərli olmayacaq.

Azərbaycanda aqrar sektorda subsidiyalar siyasəti effektivliyinin artırılması üçün bir sıra vacib məsələlər öz həllini tapmalıdır:

- Azərbaycan Respublikasına yapışqanlığı 23 faizdən aşağı olan yemlik, 4-cü və 5-ci sinif buğda idxalına birdəfəlik qadağa qoyulması tövsiyyə olunur;
- Dövlət taxıl fondunun formalaşması yalnız yerli istehsal hesabına həyata keçirilsin;
- Taxıl məhsullarının və un məmulatlarının idxalına 3 il müddətinə əlavə dəyər vergisi tətbiq edilsin;
- Yerli taxıl məhsullarından unüyütmədə və qarışıq yem istehsalında istifadə hökumət tərəfindən təşviq edilsin;
- Yerli taxıl emalı ilə məşğul olan müəssisələr üçün güzəştlər nəzərə alınsın;
- Unüyütmə ilə məşğul olan və bir müddət əvvəl fəaliyyətləri dayandırılan dəyirmanların, yem istehsal edən emal müəssisələrin yenidən bərpası, fəaliyyəti üçün imkanlar yaradılsın;
- Bərk buğda istehsalını stimullaşdırmaq məqsədilə ölkədə makaron, vermişel, spaqetti istehsal edən yeni müəssisələrin yaradılması təşviq edilsin.

Ölkənin ərzaq buğdasına olan tələbatı 1,2 milyon tondur. Bu qədər məhsul istehsalı üçün 60 milyon manat subsidiyanın verilməsi yetərlidir. Qəbul olunmuş Dövlət proqramında ölkədə yüksək keyfiyyətli, balanslaşdırılmış qarışıq yem istehsalını ildə 2 milyon tona çatdırmaq nəzərdə tutulur. Bu qədər qarışıq yemin istehsalı üçün ayrılan subsidiyanın məbləği 60 milyon manat təşkil edəcək. Beləliklə, ölkənin ərzaq buğdasına və qarışıq yem istehsalı üçün xammala olan ehtiyacı 120 milyon manat subsidiya ayırmaqla tam təmin olunacaq. Hər ton əmtəəlik bərk buğda və düyü üçün nəzərdə tutulan 50 manat subsidiya geridə qalmış bu sahələrin inkişafına stimulaşdıracaq. Ümumilikdə ayrılan subsidiyanın məbləği 150 milyon manat təşkil edəcək ki, bu da ÜTT-nin tələblərinə cavab verir.

Subsidiyaların verilməsi Maliyyə nazirliyi tərəfindən həyata keçirilməsi daha məqsədəuyğundur. Belə olan halda istehsal olunan məhsulu qəbul edən emal müəssisəsi və tədarük edən sahibkarın kassa mədaxil orderinin qəbzi ilə sənədləşdirilir. İstehsalçı məhsul satışından əldə etdiyi kassa mədaxil ordeninin qəbzinin surətini yerli maliyyə orqanına təhvil verir və müəyyən müddət ərzində fermer üçün nəzərdə tutulan vəsait, subsidiya onun bank hesabına köçürülür. Məhsulun istehsalını və əmtəəlik olduğunu təsdiq edən sənəd kimi emal müəssisəsinin istehsalçıya təqdim etdiyi kassa mədaxil ordeninin qəbzi və yaxud Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilən maliyyə sənədi əsas götürülür, digər sənədlərin toplanmasına ehtiyac yaranmır.

Xüsusən ayrılan dövlət vəsaitlərinin səmərəliliyini bu formada təmin etməklə, istehsalda mövcud olan pərakəndəliyi, dağınıqlığı aradan qaldırmaq, emal sənayesini

dirçəltmək mümkün olacaq. Kiçik ailə, fermer təsərrüfatlarda taxıl istehsalı gəlirli olmadığı üçün az həcmli pay torpağına sahib olan kəndlilər əkin sahələrini birləşdirmək və birgə təsərrüfat yaratmaq qərarına gələcəklər. Buğda istehsalı yerli çörək, un məmulatları istehsalının dayanıqlılığını təmin edəcək. Keyfiyyətli taxıl istehsalı öz növbəsində heyvandarlıq məhsullarının, xüsusən ət, süd, yumurta istehsalını və balıqçılığın inkişafını stimullaşdıracaq.

Əmtəlik mala görə subsidiya alan fermerlərə etibar, inam yaranacaq, onların bazara, maliyyə, kredit resurslarına çıxış imkanı asanlaşacaq. Fermerlərin toxum, gübrə və digər istehsal vasitələrinin əldə etməsi üçün ayrılan subsidiya əlavə maliyyə imkanı yaradacaq.

10.ƏMTƏLİK MƏHSULA GÖRƏ VERİLƏCƏK SUBSİDİYADAN ƏLDƏ OLUNACAQ NƏTİCƏ

Subsidiyaların əmtəlik məhsula görə verilməsinin nəticəsində:

- Taxıl məhsulları istehsalı artacaq;
- İstehsal olunan məhsulun keyfiyyəti yaxşılaşacaq;
- Dayanıqlı taxıl məhsulları istehsalı təmin olunacaq;
- Taxıl məhsulları idxalı kəskin şəkildə azalacaq;
- Bəzi taxıl məhsullarının (bərk buğda, düyü) ümumi istehsalı artacaq, bu da yeni ixrac imkanı yaradacaq;
- Ölkə özünün çörək və un məmulatlarına olan təminatını daxili istehsal hesabına davamlı olaraq təmin edəcək;
- Heyvandarlığın inkişafında zəif bənd olan yemçilik inkişaf edəcək. Qarışıq yem istehsalı 2 milyon tona çatdırılacaq;
- Taxıl məhsullarının idxalı üçün xərclənən 400 milyon dollar maliyyə resursu ölkə daxilində qalacaq;
- Fermerlərin gəlirləri artacaq;
- Yeni emal müəssisələri və iş yerləri yaradılacaq.

Beləliklə, aqrar sektorda subsidiyalar siyasəti effektivliyinin artırılması məqsədi ilə irəli sürülən təkliflər bu sahəyə ayrılan dövlət vəsaitlərindən səmərəli istifadəni təmin etməklə yanaşı, qeyri-neft sektorunun inkişafında və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təminatında stimullaşdırıcı rol oynayacaq. Taxılçılıqda mövcud olan pərakəndəlik aradan qalxacaq. Xırda, rentabelliği aşağı olan kiçik ölçülü kəndli və fermer təsərrüfatlarının könüllülük əsasında kooperasiyalarda birləşməsi zərurəti yaranacaq.

Həmçinin formalaşmaqda olan bazar iqtisadiyyatı şəraitində möhkəm dayana bilmək, ortaya çıxan problemləri həll etmək üçün fermerlər, sahibkarlar əlavə imkan və resurs əldə edəcək.

Qeydlər

İSLAHAT TƏKLİFLƏRİ TOPLUSU
(siyasət yazıları).

Redaktor:

Dr. Sabit BAĞIROV,
*Sahibkarlığa və Bazar İqtisadiyyatının
İnkişafına Yardım Fondunun prezidenti*

Format 70x100, 16/1, 22.75 ç.v. Tiraj 150 ədəd.